

ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ ВІСНИК

57

**Київ
2011**

Політологічний вісник. Зб-к наук. праць. – К.: «ІНТАС», 2011. – Вип. 57. – 464 с.

Редакційна колегія:

- Адрушенко В. П. – доктор філос. наук, професор
Бабкіна О. В. – доктор політ. наук, професор
Головатий М. Ф. – доктор політ. наук, професор
Горбатенко В. П. – доктор політ. наук, професор
Губерський Л. В. – доктор філос. наук, професор
Денисенко В. М. – доктор політ. наук, професор
Кирилюк Ф. М. – доктор філос. наук, професор
Кресіна І. О. – доктор політ. наук, професор
Обушний М. І. – доктор політ. наук, професор
Сазонов М. І. – доктор філос. наук, професор
Ткач О. І. – доктор політ. наук, професор
Токовенко С. О. – доктор філос. наук, професор
Хилько М. І. – доктор філос. наук, професор
Цвях В. Ф. – доктор політ. наук, професор
Чемшит О. О. – доктор політ. наук, професор
Шульга М. А. – доктор політ. наук, професор

Редакція часопису:

Відповідальний редактор – Кирилюк Ф. М., доктор філос. наук, професор

Заст. відповід. редактора – Хилько М. І., доктор філос. наук, професор

Видано на замовлення Політологічного центру при Київському національному університеті імені Тараса Шевченка.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ №4631, видане Державним комітетом інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України.

Згідно постанови президії ВАК України від 13. 12. 2000 р. № 1-01/10 часопис «Політологічний вісник» визнано фаховим виданням у галузі політичних та філософських наук.

Зміст

I. Історико-філософські студії

- [7-15] **Полисаєв О. П., Хилько М. І.** Екзистенціальна діалектика М.Бердяєва як філософський метод
- [16-23] **Вдовиченко Г. В.** Філософські та суспільно-політичні погляди С. Єфремова і М. Грушевського в дослідженнях В. Юринця
- [24-33] **Козакевич І. О.** Франкфуртська школа та її роль у розвитку філософсько-політичної думки першої половини ХХ ст.
- [35-41] **Косач Т. М.** Метафізика любові у російській релігійній філософії
- [42-51] **Туренко В. Е.** До питання про розумність любові у філософському дискурсі
- [52-61] **Шевченко С. Л.** Особливості етичних поглядів К. Ранера на проблему трансформації християнських цінностей в нових культурних умовах
- [62-72] **Найчук А. В.** Вплив християнських догматів на соціально-політичне життя Середньовіччя
- [73-82] **М'яловська А. В.** Сутність молитви в християнській традиції: феноменологічний аналіз
- [83-92] **Заболотна Н. А.** Політичні аспекти ісламу та їх роль у сучасному світі

II. Філософський дискурс

- [93-104] **Грубов В. М.** Етика філософії життя і криза європейських цінностей

- [105-116] **Чурмантасв П. С.** Філософія екзистенціалізму як світоглядно-методологічне підґрунтя аналізу специфіки роботи фахівців у екстремальних ситуаціях
- [117-128] **Шедяков В. Є.** Особливості наукових праці та методології в умовах розповсюдження інтернет-простору
- [129-136] **Девтеров І. В., Роєнко В. О.** Трансформації соціальних стереотипів: минуле, теперішнє, майбутнє
- [137-146] **Нестерова М. А.** Управленческий аудит в системной парадигме когнитивного менеджмента
- [147-154] **Войнаровська Л. І.** Концепт «економічної людини» в координатах світоглядних рефлексій

III. Філософія освіти

- [155-163] **Макаренко С. О.** Організація творчого навчання обдарованих дітей
- [164-170] **Загарницька І. І.** Інформаційний виклик дитинству
- [171-185] **Вільчинська Н. Ю.** Інституційний вимір освітньої політики ЄС
- [186-195] **Коломієць О. Г.** Упередження агресивності дітей та підлітків засобами сімейного виховання
- [196-204] **Линовицька О. В.** Відповідальність держави, установ та відомств у галузі освіти

IV. Теорія політики

- [205-214] **Гедікова Н. П.** Феномен лібералізму у фокусі сучасних наукових досліджень
- [215-223] **Хома Н. М.** Основні наукові підходи до осмислення феномена соціальної держави
- [224-234] **Третяк О. А.** Концептуальна модель оптимізації публічної сфери політики

-
- [235-243] **Федорчук О. О.** Радянська асоціація політичних наук: основні віхи діяльності
- [244-252] **Жуков С. В.** Пострадянські альтернативи системи стримувань і противаг як складової правової держави

V. Політичні технології

- [253-259] **Бей Г. А.** Особливості використання математичного моделювання в аналізі та прогнозуванні політичних процесів
- [260-268] **Денисюк С. Г.** Гумор як політико-комунікативна технологія
- [269-277] **Кислова С. М.** Маніпуляції як технології здійснення політичних революцій: український досвід
- [278-287] **Рибалка Г. Г.** Діяльність лобістських груп у межах політико-правового регулювання соціального партнерства
- [288-297] **Щербак В. М.** Політичний кадровий менеджмент: політологічні підходи до вивчення та засади мотивації державних службовців

VI. Публічна політика

- [298-306] **Горбатенко І. А.** Від номенклатури до персоналу адміністрацій: проблеми еволюції вітчизняної бюрократії
- [307-315] **Мамчур Г. В.** Система державної служби та політична система суспільства
- [316-322] **Згурська В. Л.** Роль громадянського суспільства у процесах демократизації
- [323-330] **Івченко О. Г.** Реалізація партійної позиції громадянина у громадянському суспільстві

VII. Політична культура

- [331-338] **Бережна С. В.** Духовна культура на роздоріжжі історичних інтерпретацій

- [339-346] **Федорчук В. А.** Політичний компроміс: наукове поняття та політичний феномен
- [347-354] **Толстоухова І. О.** Теоретичні виміри категорії «репутація» в контексті іміджової характеристики політичного лідера

VIII. Світова політика

- [355-363] **Ткач О. І.** Клієнтелізм в неоліберальних реформах країн Латинської Америки
- [364-369] **Береза А. В.** Наслідки членства в ЄС для державного управління нових членів
- [370-379] **Співак В. М.** Глобальне управління в умовах переходу до багатополярного світу
- [380-390] **Агарков О. А.** Глобальна соціальна політика: проблеми і тенденції розвитку
- [391-400] **Барановська В. М.** Аналіз сучасних тенденцій розвитку зовнішньої торгівлі України
- [401-410] **Седляр Ю. О.** Міжнародні санкції ООН як засіб урегулювання міждержавного конфлікту (на прикладі іраксько-кувейтської кризи)
- [411-423] **Ігнат'єв П. М.** Індія: чи є у країні внутрішні ресурси для перетворення на велику державу?
- [424-433] **Рева Т. С.** Особливості політичного екстремізму в Іспанії?
- [434-440] **Кузьмяк В. В.** Дипломатична сателізація країн Центральної та Східної Європи Радянським Союзом у перші роки після Другої світової війни
- [441-450] **Гаспарян А. Л.** Французько – вірменські відносини за президентства Ніколя Саркозі
- [451-462] **Ібрагім Мохаммад Гіас** Еволюція сирійсько-турецьких взаємин на зламі ХХ-ХХІ ст.

УДК 141.7:13:37.035

ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНА ДІАЛЕКТИКА М. БЕРДЯЄВА ЯК ФІЛОСОФСЬКИЙ МЕТОД

Полисаєв О. П. ©

Доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри соціології та соціальних технологій Національного авіаційного університету

Хилько М. І. ©

Доктор філософських наук, професор кафедри політології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Досліджується феномен екзистенціальної діалектики Бердяєва.

Ключові слова: *екзистенціальна діалектика, філософський метод, персоналізм, мораль.*

Вже багато років видатний філософ М. Бердяєв приваблює дослідників своїм оригінальним ставленням як до буття, так і до філософського методу його пізнання. Феномен екзистенціальної діалектики Бердяєва характеризується, зокрема, тим, що претендуючи на роль нової парадигми, у той же час, вона не претендує на статус нового всеосяжного наукового методу. Бердяєв взагалі, на відміну від багатьох інших філософів, не створював спеціального методологічного вчення, вважаючи, що ніякий формалізований опис шляху філософського пошуку істини не може замінити собою цей шлях.

Персоналізм Бердяєва повставав проти будь-яких спроб загнати філософію у вузькі межі якогось одного методу, оскільки це обмежувало б свободу мислителя, а отже, його філософія не була б вільною. «Науковість», чітка методологічна визначеність філософського дослідження, на думку Бердяєва, позбавляла мислителя можливості працювати вільно: «Філософа не хочуть визнати вільною істотою. Не встиг він звільнитися від підпорядкування релігії, вірніше, теології і церковній владі, як зажадали його підпорядкування науці» [1, с. 234].

Бердяєв вважав науку настільки детермінованою, канонізованою, вписаною в певні межі, що вона не може дати принципово нового знання: «Наука не прозирає свободи у світі ... Підпорядкування філософії науці є підпорядкування свободи необхідності. Наукова філософія є поневолена філософія, що віддала свою первородну свободу у владу необхідності» [2,

с. 58–59]. Мислитель взагалі поділяв філософію на два типи — за ознакою примату буття чи свободи [1, с. 239]. «Філософія свободи починається із «свободного» акта, до якого немає і неможливе буття. Коли в основу кладеться буття і визнається примат буття над свободою, то все нею детерміноване, детермінована і сама свобода, але детермінована свобода не є свободою. Але можливий інший тип філософії, який стверджує примат свободи, творчого акту над буттям. Тільки другий тип сприятливий свободі» [3, с. 324].

Прагнучи зберегти право кожного філософа, кожного мислителя на вільний пошук істини, Бердяєв не припускав ніякої зовнішньої допомоги у цьому процесі, зокрема, через накладання методологічних обмежень. Істина для кожного дослідника своя, все у світі суб'єктивне. І навіть, якщо шляхи до істини вказують видатні науковці, мислителі, то це лише їх шляхи, їх методології, їх вибір. Кожна людина має таке ж право шукати свій шлях до істини, свій метод пізнання: «Я вільно пізнаю ту істину, яка мене звільняє. Ніякий інший авторитет у світі не може мені нав'язати цю істину... Свобода моєї совісті є абсолютний догмат ...» [4, с. 53]. Бердяєв наголошував, що «у філософії філософствує жива людина», яка сама, своїми власними шляхами й методами може бачити «первородне», що відкривається їй тут і зараз [1, с. 241].

Екзистенціальна діалектика Бердяєва як філософський метод «працює» у формі конкретно-особистого екзистенціального зусилля конкретної особистості у конкретний час. Прикладом власних розмірковувань над одними й тими самими питаннями по-різному в різні часи, незважаючи на ризик бути звинуваченим в непослідовності. Бердяєв показував, що людина мислить вільно, живучи. І тільки така філософія, тільки такий «метод», що вільно оновлюється разом з способом мислення людини, з конкретними обставинами її міркувань, може бути справді екзистенціальною.

Відповідно до свого підходу, що ставив в центр свободу людини, визначав Бердяєв й таку характерну рису своєї філософії, як моральність. Вчення філософа про моральне відзначається своєю оригінальністю, особливо у порівнянні з класичними для його доби уявленнями про етику. Мислитель піддав у ньому сумнівові ідею безумовності й абсолютної цінності добра, показавши добро як співвідносне до зла. Отже, як початок, якому покликана протидіяти мораль, ним було зазначено не тільки зло, але і добро. Загалом же, філософ розглядав питання про справжній зміст добра і зла як один з основних для розуміння людського існування.

Так, одним з найглибших ілюзій моральної свідомості Бердяєв вважав визначення рішень й учинків людини, оцінку значимості будь-якої реальності за допомогою співвіднесення з категорією «добро» Одним з істотних питань моралі для Бердяєва було питання, що є добром до розрізнення

добра і зла, що є добром «по ту сторону добра і зла». Для мислителя це «основна метафізична проблема етики, до якої вона рідко піднімається» [5, с. 50]. Справжній моральний акт повинен, відповідно до Бердяєва, знаходитися по ту сторону моралі, має бути понадморальним.

У цьому контексті розуміння Бердяєвим вищевказаних проблем перегукується з ніцшеанським розумінням «тієї сторони добра і зла». Міркування обох філософів про ці проблеми обумовлені уявленням про те, що мораль — це спосіб самореалізації, обмежений рамками добра і зла, які використовує людина. Мораль не дає людині розкритися у всій своїй повноті, тож природа моралі деструктивна. Мораль являє собою обмеження безмежної свободи і потенційності людини, визначаючи, як людина повинна діяти, а як — ні.

Причому Бердяєв вважав, що Ніцше не вдалося до кінця вирватися з-під влади ціннісної дихотомії позитивного-негативного, адже він не сприймав те, що «по цю сторону добра і зла», а отже виставляв обмеження: «Якщо те, що «по ту сторону добра і зла», я ставлю вище того, що по «по цю сторону добра і зла», те я розрізняю «вище» і «нижче», я засуджую, оцінюю, проти-ставляю» [5, с. 33].

Бердяєв же прагнув позбавити свої праці, свої характеристики реальності, що відкривалися йому, ціннісних упередженостей. Філософська рефлексія, предметом якої стали добро і зло, привела Бердяєва до їх кваліфікації з точки зору діалектики містичних реальностей, що не визначалися ні як ті, що повинні бути, тобто обов'язкові, ні як ті, що не повинні бути, тобто необов'язкові. Походження моралі з етично нейтральної реальності дозволило Бердяєву за допомогою його «парадоксального мислення» досліджувати мораль, добро і зло самі по собі, поза межами оцінок, з позиції так би мовити понадморалізму.

У філософії Бердяєва під мораллю у власному розумінні слова розуміється мораль, етика, моральність закону на відміну від моралі спокути і моралі творчості. У межах періодизації морального розвитку людства, типології моральності, визначеної людством, останні два феномени не являють собою мораль у бердяєвському розумінні. Негативне ставлення до моралі у філософа ґрунтується на розумінні тієї реальності, яку вона виражає насправді. Для Бердяєва — це занепалий, об'єктивований світ, моральні акти, які відбуваються в об'єктивованому світі, осмислюються Бердяєвим як протилежні справжнім моральним актам за своєю сутністю.

Однією з основних ознак об'єктивації Бердяєв визначав відчуженість об'єкта від суб'єкта. Суб'єкт-об'єктна біполярність об'єктивації, світу моралі, знаходить вираз у діях людини, що ґрунтуються на відчуженості від себе, від світу і конфлікту між «я» і «ти». Це стан здатний перетворитися в подолання відчуженості, в спілкування у симпатії і любові. Суб'єкт

у філософії Бердяєва є первинним по відношенню до світу. Таке положення суб'єкта здатне бути підґрунтям цілісності його самого і цілісності світу. З цієї цілісності, яка знищує етичну фікцію «ти», і повинне народжуватися спілкування як «інтуїтивне вникнення в таємницю індивідуальності» один одного.

Іншою ознакою об'єктивації Бердяєва вважав поглиненість неповторно-особистого загальним, безособово-універсальним, що має вираз в підпорядкуванні особистості безособовим цінностям, нормам і законам. У рамках такого стану цінності як узагальнені домінанти свідомості об'єктивно, тобто незалежно від суб'єкта, визначають його наміри, рішення, вчинки. Однак таке положення прав не відбиває реальності в повному обсязі, адже особистість «глибша і первинніша за цінності». Навіть максимально узагальнене розуміння цінності як буття в є неприйнятним для Бердяєва: «Визнання буття верховним благом і цінністю означає примат загального над універсальним, це — філософія універсалій», яка невірно виражає реальність, адже «існування глибше за буття» [6, с. 92–93].

Бердяєв писав про необхідність відсутності якої б то не було загальнообов'язкової підстави і критерію поведіння, тому що останній обмежує свободу індивідуальності. Тому в філософії мислителя немає безумовних цінностей, які визначали би собою бінарність добра і зла. Ствердження добра як точки відліку для планування наміру і вчинку також негативно корелює з реальністю. Вибудована філософом метафізична картина світу виключає такого роду визначеність, адже добро з'явилося лише після того, як акт розрізнення добра і зла вже відбувся, коли вже стався гріх: «Чи може бути критерієм розрізнення добро, коли добро виникло після розрізнення?» [5, с. 33].

Таке походження добра внаслідок гріхопадіння означає у філософії Бердяєва пов'язаність добра зі злом, їх спільне походження, а також свідчить про неможливість існування добра без зла. Таке дослідження феноменології добра і зла змусило філософа задатися питанням, чи є «добро» справді добром, чи може насправді воно є «злом» [5, с. 33]. Як відзначав Бердяєв, «моральне добро має дурне походження, і це дурне походження переслідує його як прокляття» [5, с. 85].

Бердяєв відзначав безпідставність претензій моралі на безпристрасність своїх суджень, адже насправді мораль судить про добро і зло з точки зору завчасно визначеного «добра», тож не може бути об'єктивною.

Отже, загальнообов'язкового, справедливого для всіх, справді об'єктивного (а не об'єктивованого) критерію, що дав би можливість визначати наміри, приймати рішення й робити вчинки, не існує. Тому, вважав Бердяєв, форма і зміст рішення й вчинку повинні визначатись кожним індивідуально і творчо. Він відзначав, що людська особистість не схожа

ні на що інше у світі, вона ні з чим не може бути зіставлена і порівнювана. Для Бердяєва людина-творець є таким собі «проектом» для самої себе, її творчість — це «створення цінностей і цілей» як висловлення своєї власної екзистенціальності. Інші люди-творці повинні діяти по своєму, відповідно до своїх екзистенцій: «Робити вчинки можна лише індивідуально, і всякий інший повинен вчиняти інакше» [5, с. 104].

Бердяєв вважав, що творчість найбільше нагадує про покликання людини до її гріхопадіння.. Навіть в об'єктивованому світі творчість певною мірою знаходиться «по ту сторону добра і зла» [5, с. 121]. Творчість завжди є творенням чогось нового, яке може виявитися як добром, так і злом: «У творчий задум завжди проникає елемент первісної свободи, свободи Ніщо. І з глибини цієї свободи лунає відповідь на Божий заклик... Абсолютно нове у світі виникає лише через творчість, тобто свободу, укорінену в небутті» [5, с. 44–45].

Бердяєв прагнув судити про добро і зло, про мораль не з погляду визначеного людиною «добра». Усвідомлюючи нездатність людини в рамках бінарно структурованої свідомості вирватися за межі ціннісних суджень, філософ, проте, прагнув осмислити цю бінарність, намітити шляхи її подолання. Закликаючи осягати світ в одкровеннях, судити світ цей Богом, а не Бога — цим світом, Бердяєв намагався осмислити мораль із трансцендентної реальності, з точки зору понадморальності.

Ознакою об'єктивації Бердяєв вважав і панування необхідності, придушення свободи, що знаходило вираз у тому числі й у пануванні раціоналізованої свідомості з її завчасно визначеною бінарністю, «запрограмованими» причинно-наслідковими зв'язками. Бердяєв відзначав, що в межах такої свідомості, що не припускає заперечення її законів тотожності, «А не може бути в той самий час не-А». Тобто судження послідовників такої свідомості однозначні, вони завчасно задані рамками визначеного добра і зла. Інтуїтивне сприйняття реальності є неприйнятним для цієї свідомості. Таким чином, на думку Бердяєва, порушується християнський принцип «Не судить, і не судимі будете».

Бердяєв бачив у такому трактуванні «добра» і «зла» позбавлення людини свободи: «Людина буде або виправдана, якщо вона обрала добро і виконала норму, або засуджена, якщо вона обрала зло і норми не виконала... Людина виявляється поневоленою неминучістю обрати те, що їй нав'язане, і виконати норму під страхом відповідальності. Людина виявляється найменш вільною у тому, що пов'язано з її «свободою волі»... Разом з тим свобода може вести людину шляхом зла, свобода має не морально-юридичний і педагогічний характер, а характер трагічний. Свобода є основною умовою морального життя, не лише свобода добра, але і свобода зла» [5, с. 34].

Людина має бути не лише поставленою перед правом виконувати або відмовитися від виконання вже передбаченого кимось «добра», людина повинна мати право творити своє нове добро, навіть якщо це пов'язано з ризиком створити зло: «Справжня свобода не є свобода у виконанні закону, а є свобода творчості нового, творчості цінностей. Людина як свободна істота, є не лише втілювач законів добра, але і творець нових цінностей. Людина покликана не лише виконувати добро, але і робити добро» [5, с. 53].

Бердяєв заперечував виключні права розуму бути єдиним джерелом самовизначення особистості. На думку філософа, самовизначення людини має полягати в повному розкритті її вільної суті. Достоїнство вчинку, згідно з Бердяєвим, визначається джерелом, як якийсь і має виступати повнота екзистенції, свобода [5, с. 82]. Філософ стверджував необхідність вираження людиною всієї своєї емоційної, інтелектуальної і вольової повноти, вільного визначення зсередини, перемога над рабством необхідності.

Наслідком об'єктивації Бердяєв вважав пристосування особистостей до такої собі «середньої» людини — соціалізованої, пересічної, позбавленої оригінальності, втиснутої в лещата визначених норм і правил. Людина визнається суб'єктом морального життя лише тоді, коли виникає питання про її відповідальність за невиконання вибудованих суспільством норм добра і зла. Але Бердяєв вважає, що людина має бути творцем, який індивідуально самореалізується, видозмінює якість своєї екзистенції. Така людина демонструє перевагу якості над кількістю, творчості — над пристосуванням.

Диктатура ж світогляду, де завчасно визначені добро і зло, паралізує творчість, схиляє до сервілізму, веде до моральної деградації творців, змушуючи їх виконувати суспільні замовлення. Суспільству все в більшому ступені стають потрібні не творці культури, а служителі, які за матеріальну винагороду слухняно йдуть в руслі встановлених ідеологічних постулатів. Бердяєв вважав, що за таких умов «інтелектуальному шарові грозить або загибель, зникнення через непотрібність, або перетворення в слухняних чиновників ідеократичної держави, що практикує диктатуру над духом» [7, с. 358].

Від сучасної культури вимагають, щоб вона враховувала запити основної людської «маси», безособового суспільства, що фактично веде до переродження культури і її розчинення в цивілізації. Панування «мас» у культурі здійснюється як в умовах буржуазних демократій із диктатурою грошей, так і при комуністичній владі з диктатурою світогляду. Маси починають все більше втручатися в культуру, прагнуть пристосувати її до своїх пересічних потреб й панувати над нею, і цей процес неминуче спричиняє якісному зниженню рівня культури: «Культура в широкому змісті пригугується до соціальної щоденності життя мас. Культура еліти ще більш

усамітнюється, робиться рафінованою, у ній виявляються ознаки смерті, і її представники здобувають смак до смерті. Це є декаданс у культурі, висихання джерел життя. Інша частина культурних діячів хоче врятуватися, пристосовується до мас, до їх смаків і запитів, намагається виконати соціальне замовлення» [7, с. 357].

Отже, Бердяєв вважав мораль і «координати» її визначення (добро і зло) як неадекватні людській особистості. У філософії мислителя добро і зло показані як реальності, які є за своєю суттю однопорядковими протилежностями, бо існують у межах одного стану — об'єктивациї. Їх відповідність реальності є ілюзорною, а претензії на однозначність і строгість визначення — невиправданими.

Філософ відзначав, що без Божої благодаті людина-творець не в силах справитися зі своєю ірраціональною глибиною, тому мораль повинна бути підпорядкованою вищому релігійно-метафізичному началу, тобто Бердяєв стверджує не аморалізм, а понадморалізм. У межах понад-моралізму філософії Бердяєва намічається шлях подолання штучної моралі, що базується на дихотомії добра і зла.

Бердяєв вважає розв'язання питання про справжню сутність добра і зла вкрай важливим завданням, адже воно здатне вивести людину за межі об'єктивациї. Подолання об'єктивациї мислиться мислителем як зустріч світу божественного і світу земного в людині, народження Бога в людині як відповідь на народження людини в Богу. Одкровення людини є результатом творчої активності суб'єкта, що прагне вийти з полону цього об'єктивованого і тлінного світу, й повернутися на свою духовну прабатьківщину. Людина повинна бути творцем, що стоїть по той бік об'єктивованих добра і зла: «У творчий акт людини привноситься... те, що проривається з іншого плану світу, не з вічно даних ідеальних форм, а зі свободи, не з темної свободи, а з проясненої свободи» [6, с. 152].

За Бердяєвим, творча новизна передбачає вихід за межі цьогобічного, прорив об'єктивованого буття з людської екзистенції, що є свободою: «Творчий акт безпосередньо перебуває в бутті, він є саморозкриттям сил буття. Творчий акт виправдовує, але не виправдується, він сам себе обґрунтовує, але не вимагає обґрунтування чимось, що лежить поза ним» [8, с. 341–342].

Бердяєва насамперед хвилювала не проблема того, відповідно до яких раціональних закономірностей будується вчинок людини, яким критерієм вона керується — вищим благом чи обов'язком. Для мислителя було важливим, чи є наміри і вчинки людини об'єктивованими чи необ'єктивованими, вільними, творчими. За допомогою таких міркувань Бердяєв розширив проблемну галузь етики і моралі. Філософ вважав, що проста наповненість людського буття існуванням у світі не є ні справжньою трансценденталь-

ною людською природою, ні справжнім людським існуванням. Мислитель відзначав, що глибока внутрішня потреба і безумовна потенційна здатність людини у вільному творчому акті передбачається вже самою трансцендентальною людською природою. Людина має бути вільна в своєму головному виборі — виборі між добром і злом. Наявність такого вибору фактично означає справжню, абсолютну свободу [9;10;11]. Подолання ж об'єктивізації можливе завдяки творчому саморозкриттю індивіда, вільній самореалізації особистості.

Література:

1. Бердяєв Н. А. Я и мир объектов//Н. А. Бердяев. Философия свободного духа. — М.: Республика, 1994.
2. Бердяев Н. А. Смысл творчества. Опыт оправдания человека. — Париж: YMCA-Press, 1985.
3. Бердяев Н. А. Царство Духа и царства кесаря//Н. А. Бердяев. Царство Духа и Царство Кесаря. — М.: Республика, 1995.
4. Бердяев Н. А. Самопознание. Опыт философской автобиографии. — М.: Мысль, 1991.
5. Бердяев Н. А. О назначении человека. Опыт парадоксальной этики. — М.: Республика, 1993.
6. Бердяев Н. А. Опыт эсхатологической метафизики (Творчество и объективация). — Париж: YMCA-Press, 1947.
7. Бердяев Н. А. Судьба человека в современном мире. К пониманию нашей эпохи//Н. А. Бердяев. Философия свободного Духа. — М.: Республика, 1994.
8. Бердяев Н. А. Смысл творчества//Н. А. Бердяев. Философия свободы. Смысл творчества. — М.: Правда, 1989.
9. Титаренко С. А. Н. Бердяев: между гностицизмом и христианством/ С.А. Титаренко//Практична філософія. — № 4. — 2003. — С. 136–144.
10. Матусевич Е. В. Компаративный анализ имманентно-экзистенциальной и социокультурной интерпретаций феномена свободы (Бердяев-Фромм)/Е. В. Матусевич//Філософія. Політологія. Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. — 2000. — Вип. 32. — С. 67–68.
11. Йордакі Н. А. Духовний світ людини в творчості М. О. Бердяєва: чи сучасний він?/Н. А. Йордакі//Науковий вісник. Серія Філософія. — Харків: ХДПУ, 1993. — Вип. 3. — С. 56–63.

Полисаев О. П., Хилько Н. И. Экзистенциальная диалектика Н. Бердяева как философский метод

Исследуется феномен экзистенциальной диалектики Бердяева.

Ключевые слова: *экзистенциальная диалектика, философский метод, персонализм, мораль.*

Polisaev O. P., Hilko N. I. Existential dialectics Berdyaev as a philosophical method.

We study the phenomenon of existential dialectic of Berdyaev.

Keywords: *existential dialectic, philosophical method, personalism, moral.*

УДК 14 (477): 329.73 18/19

ФІЛОСОФСЬКІ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ С.ЄФРЕМОВА І М. ГРУШЕВСЬКОГО В ДОСЛІДЖЕННЯХ В. ЮРИНЦЯ

Вдовиченко Г. В. ©

*Кандидат філософських наук, доцент кафедри української
філософії та культури Київського національного
університету імені Тараса Шевченка*

Подано комплексний аналіз дослідження провідним представником філософської думки УСРР 1920-х рр. академіком В. Юринцем філософських та суспільно-політичних поглядів С.Єфремова і М. Грушевського. В контексті цього аналізу висвітлено погляд В. Юринця на феномен епохи українського національно-культурного відродження початку ХХ ст.

Ключові слова: *суспільно-політична думка, філософська думка, українське національно-культурне відродження, «радянство», народництво, модернізм, марксизм.*

Присвячуючи цю статтю дослідженню висвітлення В. Юринцем поглядів С.Єфремова і М. Грушевського, ми зосереджуємо особливу увагу на оцінюванні вченим феномену українського національно-культурного відродження початку ХХ ст. що, на наш погляд, дозволить розкрити неоднозначність, багатогранність ставлення вченого до цієї переломної епохи у історії вітчизняних націо-, культуро- і державотворення. Нагадаємо, що на сторінках чи не всіх небагатьох юринцезнавчих досліджень, включно із двома центральними — статтею «Володимир Юринець — дослідник мистецтва» (1970) І. Іваньо та монографією «Трагедія академіка Володимира Юринця (Штрихи до історії української філософії радянської доби)» (1996) М. Роженка, проблема розгляду В. Юринцем української суспільно-політичної думки ХІХ — початку ХХ ст., по суті, не досліджувалась. Якщо про розгляд у юринцезнавстві радянського періоду питання про вивчення В. Юринцем наукових і суспільно-політичних поглядів С.Єфремова та М. Грушевського, як і низки інших, замовчуваних тоді в СРСР відомих діячів українського національно-культурного відродження, не могло бути й мови, то вже в опублікованій за часів незалежної України згаданій монографії М. Роженка ця проблема так і не знайшла належного їй висвітлення. Разом із тим, без розгляду цієї проблеми неможливі як системна реконструкція оригінального культурфілософського вчення В. Юринця, так і об'єктивний

аналіз розвитку ідейно-світоглядної та наукової позиції ученого протягом 1910-х — 1930-х рр.

Чи не найяскравішою сторінкою наукового пошуку В. Юринця, важливою для адекватного тлумачення змісту його культурфілософії і всебічного осмислення його ідейно-світоглядної еволюції, є, з нашої точки зору, прикметна в багатьох відношеннях праця вченого «Павло Тичина. Спроба критичної аналізи» (1928). На сторінках цієї своєї центральної українознавчої праці, своєї найбільшої та найвідомішої монографії з історії вітчизняного письменства — першої у тичинознавстві спроби комплексного філософсько-літературознавчого дослідження світоглядно-філософських настанов творчості П. Тичини 1910-х — 1920-х рр., В. Юринець провів принциповий для нього вододіл між минулим і майбутнім як української літератури, так і українських націо- та культуротворення. Вбачаючи у поеті найідейнішого творця епохи вітчизняного національно-культурного відродження перших десятиліть ХХ ст., крізь творчість якого, по суті, промовляє «весь складний, трагічний, багатобарвний, протирічливий, повний мук, катастроф, поразок, перемог, дивний процес» — «революційне визволення українського народу», В. Юринець протиставив цю нову епоху в історії української літератури, як епоху П. Тичини, минулій епосі Т. Шевченка, І. Франка і Л. Українки. Розглядаючи проведені ним дослідження ідейно-художнього змісту низки перших збірок поезій П. Тичини і, головним чином «Сонячних кларнетів», як герменевтичний ключ до з'ясування історичних витоків, сутності, результатів та наслідків епохи українських Національно-визвольних змагань ХХ ст., він визнав поета за взірцевого діяча вітчизняного культуротворення, видатну «українську культурну фігуру» і «велетенську культурну потенцію». Пропонуючи докладний розгляд настанов поетичних космології, натурфілософії, етики та історіософії П. Тичини у світлі згадування постатей та аналізу творчої спадщини понад ста тридцяти визначних діячів вітчизняних і зарубіжних науки, культурно-мистецького та суспільно-політичного життя від античності до першої третини ХХ ст., В. Юринець розкрив у контексті цього найпоказовішого з усіх його праць прояву ерудованості своє принципове бачення історичних традицій і перспектив вітчизняного національно-державного будівництва. Визнаючи понад двохтисячолітній розвиток українських історії та культури, їх природну вкоріненість у європейську історію від первісності й до епохи модерну, вчений проілюстрував на прикладі еволюції поетичної історіософії П. Тичини протягом 1910-х-1920-х рр. основні тенденції формування національної самосвідомості української інтелігенції.

Вчений виразно позначив у тичинознавчій монографії своє принципове бачення вектора формування ідеології вітчизняного національно-державного

будівництва як органічно українського та продовжуючого вікові традиції: первісних часів «поганського культу сонця в українців», «державо-творчих мотивів Київської епохи», як зумовленого «візантійсько-грецькою культурою» «світланку українського державотворення» епохи Середньовіччя й пов'язаного із традиціями західноєвропейських націй- і державотворення епох Відродження та Нового часу «українського відродження» XVI — XVII ст. Прикметно, що В. Юринець визнав у цій розвідці майже двохтисячолітній розвиток вітчизняних історії та культури, їх вкоріненість у поступ європейського соціокультурного буття, тим самим радикально переглядаючи і, власне, заперечуючи та відкидаючи виключно і, на наш погляд, цілком позірно задекларовану ним під час української літературної дискусії 1925–1928 рр., у полеміці з М. Хвильовим у 1926 р., «москвоцентричну» ідейно-теоретичну позицію. Справжня історіософська позиція В. Юринця, завуальована, з нашої точки зору, в контексті його аналізу поетичної філософії історії П. Тичини, розроблялась ним і в низці інших українознавчих публікацій кінця 1920-х рр. і є, на наш погляд, у цілому визначальною для культурфілософії ученого. Разом із тим, В. Юринець піддав на сторінках тих же публікацій критиці українські націй-, культуро- і державотворення періоду УНР та їх чільних представників, зокрема С. Єфремова, М. Грушевського і В. Винниченка. Зауважимо, що досить критичне оцінювання вченим у його перших українознавчих публікаціях ідейно-світоглядних позицій С.Єфремова та М. Грушевського, як і критичний аналіз філософських та суспільно-політичних поглядів М. Хвильового, Д. Донцова і В. Винниченка, був пов'язаний із санкціонованою Політбюро ЦК КП(б)У і вже частково висвітленою у попередній публікації нашого циклу активною участю В. Юринця в ідейно-пропагандистській роботі на «ідеологічному фронті» УСРР у 1925–1927 рр. Саме в той час проти С.Єфремова та М. Грушевського з санкції вищого державного та політичного керівництва СРСР було розпочато політичні кампанії, активізовані в зв'язку із справою «СВУ» наприкінці 1920-х — на початку 1930-х рр. Активну участь у них у цей час брав і В. Юринець, який разом із речниками Політбюро ЦК КП(б)У й представниками наукової думки УСРР публічно виступав із гострим засудженням філософських та суспільно-політичних поглядів у тому числі й С.Єфремова та М. Грушевського.

У одній із перших своїх українознавчих публікацій середини 1920-х років — рецензії «Українська Жовтнева література в марксистському освітленні. Жовтнева література в освітленні Коряка. (З приводу книжки “Організація Жовтневої літератури”» (1926), В. Юринець виокремив три головні ідейно-світоглядні напрями розвитку вітчизняних письменства і суспільно-політичної думки XIX — початку XX ст.: «просвітительський», «драгоманівський» і «просвітянський», перший з яких, на його думку,

еволюціонував до «модернізму», другий — до «марксизму», а третій — до «народництва». Піддаючи насамперед гострій критиці «українське радянство» і «аполітично-культурницьку ідеологію радян», В. Юринець так визначив місце та роль С.Єфремова в розробці цієї ідеології: «Він є властивим батьком, трубадуром і історіософом напрямку, який відтак став відомим під назвою “радянства”. Радянство бачило в українському селянинові представника українського народу *par excellence*. До його кругозору, до його потреб повинно бути пристосоване все письменство, йому повинно воно служити. Тим вже определяється утилітарний і тенденційний характер їхньої літератури. Ідеологія радян була аполітично-культурницька без широких політичних аспірацій, повна духу боязкого компромісу, дрібно-міщанської осторожності й цього “здорового”, “тверезого” розуму, який мусить бути політичним наказом класи, що рішачою ролі в буржуазному суспільстві не відіграє, а мусить метушитись між його основними класами. Тому й ідеалом цього напрямку став Драгоманів, типічний дрібний буржуа з його фразами про поступ та водянистим раціоналізмом — релігією передового куркуля. Єфремов зі злобою кидається на всі прояви “модернізму”, що вибруньковуються на українському ґрунті, на спроби урбанізації літератури, в якій він бачить загрозу для села, глядить на неї з таким підозрінням і глухою ненавистю, з якою глядить селянин із своїх ведмежих кутів на незрозуміле для нього місто. Позитивізм, вульгарний реалізм — ці символи апостолів “органічної праці” без усяких революційних забурень, суспільний оптимізм обмеженого хазяйчика — ось ці скрижалі, які радянці несли суспільству, що було вагітне колосальними подіями 1905 року» [1, с. 139–140]. Кількома роками пізніше, одразу після завершення замовного політичного процесу «Спілки визволення України», вчений засудив наукову діяльність С.Єфремова і М. Грушевського як «реакційну» вже на сторінках статті «Філософський фронт на Україні» (1930).

Невдовзі, вже під час розгортання сумнозвісного сталінського «повороту» на «філософському фронті» СРСР, побачила світ чергова стаття В. Юринця про розвиток подій на «філософському фронті» УСРР — «Український філософський фронт». У цій публікації, написаній уже після проведення в УІМЛ у січні 1931 р. так званого «філософського диспуту», на якому одним із головних об'єктів критики та засудження стали наукові погляди саме В. Юринця, вчений провів щільно просотаний радянською політичною риторикою епохи сталінської диктатури аналіз низки буржуазних течій XIX — початку XX ст. «в ділянці ідеології на Україні». Згадуючи, у першу чергу, про «український меншовизм», В. Юринець, разом із тим, піддав критиці й засудив філософські та суспільно-політичні погляди С.Єфремова і М. Грушевського, визнані вченим за «філософський “капітал” буржуазної контрреволюції на Україні». Висуваючи на адресу

першого з них низку безумовно упереджених закидів, пов'язаних із результатами процесу «СВУ», В. Юринець зосередив головну увагу на конкретизації своїх попередніх закидів на адресу С.Єфремова як ідеолога «радянства». Прикметним, виглядає чергове протиставлення вченим наукових та суспільно-політичних поглядів С.Єфремова ідеології «українського модернізму», якому, на наш погляд, В. Юринець, хоч і завуальовано, проте явно симпатизував як суб'єкту «європеїзації» вітчизняного наукового, культурного та громадського життя: «Представник просвітянства, раціоналізму й утилітаризму, він був захисником численних куркульських загонів і саме як такий «діяв» на терені Радянської України. Філософською чаяновщиною, кондратьєвщиною можна схарактеризувати його світогляд. Це — філософська столипінщина в умовах фашизму у світовому масштабі і в умовах доконечности праці для фашизму на терені пролетарської диктатури. Філософія вродженої винятковости, своєрідна суб»єктивна соціологія мужицько-патриціанського аристократизму, підкреслювання принципу родини, патріярхату для розвинення таланту, куркульське родинне держимордство тісно поєднує Єфремова із сучасними фашистськими теоріями про культ сім'ї, про відродження сім'ї, як атому кристалізації фашистської держави в протизагугу до “публічних” клясових теорій, що розбивають суспільство горизонтально. Немає в нас автора, який би концепції філософського “зеленого” інтернаціоналу домовлював з такою упертістю і безоглядною ляпідарністю до кінця. В той час, коли український модернізм, течія великої міської буржуазії, сприймав у себе всі філософські й літературні новинки Західньої Європи кінця XIX ст., змагав до рафінованого стилю й витворної цизеляції думок, до складности психіки буржуа, до витонченої проблематики мешканця великого міста, Єфремов недовіриливо ставився до його шукань, бачив у них слабкість, шкідливу надмірність стилізаторства. Він дивився на модернізм очима куркуля, який бачить, що недобре діється в сфері його міського клясового побратима, що ламається його клясова енергія, що приземна «муگیرна» сила мусить відновити цю попсовану кров. Гаслу мистецтва для мистецтва він протиставляє гасло його розсудкової тенденційности. Філософсько це виражається в плеканні своєрідного матеріялістично підсиченого позитивізму, а навіть механічного матеріялізму, як течії, що найкраще виражає змагання “освіченого”, “культурного”, прогресивного куркуля. Не шукати далеких горизонтів, а міцно окопатися в землі, не плекати ідеали, а рости органічно, чіпатися до кожного факту, щоб витягнути з нього користь — така філософія Єфремова. Єфремівщина була філософською теорією СВУ — теорією опертої на куркуля інтервенції проти СРСР» [2, с. 187].

Не менш критичною є наведена В. Юринцем у цій же статті критична характеристика наукових поглядів М. Грушевського:

1. «Генетичну соціологію» Грушевського визначає рішучо підкреслений антимарксизм. Грушевський заперечує всю енгельсівську концепцію первісного комунізму, а тим самим усі основи історичного матеріалізму. Справа тут не йде про ставлення під знак запитання певних даних чи фактів, що на них покликається Енгельс, а про яскраве, пляново переведене протиставлення Енгельсові індивідуалістичного тлумачення первісного суспільства. Це заходить так далеко, що Грушевський, цілковито в унісон із соціологією сучасного фашизму, всупереч усяким фактам, висуває тезу про первісне існування моногамної сім'ї, як клітини суспільства, що з неї, всупереч твердженням Енгельса, розвинулися інші її форми.

2. Для в'яснення виникнення держави й кляс, знов у згоді з пророком фашистів Гумпльовичем і соціал-фашистом Кавтським, в згоді з усіма заборчими й мілітарними теоріями фашизму, Грушевський удається до теорії завоювання.

3. Від сучасного фашизму Грушевський сприймає концепцію суворой спартанської аскези, як вона нібито існувала в первісних суспільствах; зараз вона лежить в основі ідей фашизму про сувору буржуазну мілітаризацію суспільного життя.

4. Філософськи Грушевський від еволюційного позитивізму перейшов у своїй історіософії до вундтівської концепції «народного духа», як пружини історичного процесу, концепції, яка виходить від Гегеля і зараз характеризує неогегеліянство і шпенглеріянство, як суттєвий момент сучасних теорій фашизму.

5. В тлумаченні історичних явищ Грушевський відкидає природно-історичну закономірність і вводить фашистські ідеї «історичної ритміки», що мають витіснити засади природно-історичного тлумачення історії.

6. Від Кавтського Грушевський приймає концепцію боротьби між індивідуалізмом і колективізмом, вирозумлених чисто психологічно й незалежно від структури продукційних відносин, приймає їх почерговість, а тим самим дає «теоретичний» ґрунт для перспективи виродження нашого комунізму знов у якийсь новий індивідуалістичний етап.

7. Грушевський визнає тяглість українського історичного розвоєвого процесу, як процесу духовного, що для нього наша соціалістична революція дає тільки зовнішні рамки, нічого в його суті не міняючи.

8. Грушевський веде ідеологічну боротьбу проти соціалістичного будівництва під виглядом боротьби проти індустріалізму, який він захищав раніше в своїх концепціях «відродження України», «оселяння» індустрії, включення її як моменту в сільське господарство. Тут він стоїть на передових позиціях економічного вчення сучасного фашизму

про розбросення індустрії, оремеслення, осередньовічення сучасного суспільства, створення за рецептою фашистів якогось нового вигляду корпоративного суспільства. Його тенденції ідуть тут у ногу з фашистськими антитехнічними тенденціями. Взагалі ідея становости грає велику роль у світогляді Грушевського» [2, с. 188–189].

Присвячуючи чималу увагу аналізу процесів українських націо-, культуро- та державотворення першої третини ХХ ст. на сторінках своїх публікацій другої половини 1920-х рр., як-от згаданих нами вище розвідок й інших досліджень, зокрема статей «Національне питання на Х з'їзді КП(б)У» (1927) і «Наука в СРСР в перше десятиріччя Жовтня» (1927), В. Юринець чи не найвиразніше окреслив свою позицію щодо цього питання в статті «Новий ідеологічний маніфест українського фашизму» (1926). Проречисто виступаючи, з нашої точки зору, з позицій українського націонал-комунізму, а саме обстоюючи ідею розбудови УСРР як «української соціалістичної держави» відповідно до засад ленінської національної політики, В. Юринець звернув особливу увагу на її тезу про право націй на самовизначення. Підтримуючи утвердження радянської влади в Україні та, цілком можливо, поділяючи пропаговані ним ідеї марксизму-ленінізму, він, разом із тим, не міг не розуміти реальних намірів та мети очільників ВКП (б) — розбудова неоколоніальної імперії на теренах колишньої Росії. На наш погляд, усвідомлюючи незворотність такого розвитку подій, В. Юринець позірно солідаризувався із ним, водночас активно підтримуючи розгортання політики «українізації» і, фактично, обстоюючи націонал-комуністичний погляд на УСРР як «українську соціалістичну державу» на основі декларуючої суверенітет республік СРСР ленінської національної політики. Разом із тим, актуалізуючи на сторінках українознавчих публікацій останньої третини 1920-х рр. культурфілософську проблематику, осмислювану ним крізь призму дослідження творчої спадщини провідних представників українського письменства епохи модерну, головним чином П. Тичини, вчений оприлюднив у своїй тичинознавчій монографії ще одне, досить виразно відмінне від марксистських та націонал-комуністичних ідей націонал-патріотичне історіософське бачення процесу та перспектив вітчизняних націо-, культуро- та державотворення. Саме з позицій синтезу цих підходів вчений, на наш погляд, і брав протягом 1920-х — 1930-х рр. участь у кампаніях із критики та засудження С.Єфремова та М. Грушевського. Сполучаючи у низці своїх публікацій на цю тему популістську і заідеологізовану критику ідейно-світоглядних позицій обох учених із замаскованою політичною риторикою епохи сталінізму спробою фахового аналізу їх філософських та суспільно-політичних поглядів у контекстах вітчизняної і зарубіжної наукових думок, В. Юринець солідаризувався із засудженням цих визнач-

них постатей вітчизняних науки та громадського життя вищою державною і партійною владою УСРР. У зв'язку із цим, заслуговує на особливу увагу дослідження вченим філософських та суспільно-політичних поглядів ще одного провідника українських національно-визвольних змагань 1910-х — 1920-х рр. — В. Винниченка, якому ми і присвячуємо нашу наступну статтю.

Література:

1. Юринець В. Українська Жовтнева література в марксистському освітленню. Жовтнева література в освітленню Коряка. (З приводу книжки «Організація Жовтневої літератури»)/Більшовик України. — 1926. — № 4–5. — С. 139–140.
2. Юринець В. Український філософський фронт//Прапор марксизму-ленінізму. — 1932. — № 5–6. — С. 187.

Вдовиченко Г. Философские и общественно-политические взгляды С. Ефремова и М. Грушевского в исследованиях В. Юринца.

Представлено комплексный анализ исследования ведущим представителем философской мысли УССР 1920-х гг. академиком В. Юринцом философских и общественно-политических взглядов С. Ефремова и М. Грушевского. В контексте этого анализа освещено отношение В. Юринца к феномену эпохи украинского национально-культурного возрождения начала XX ст.

Ключевые слова: *общественно-политическая мысль, философская мысль, украинское национально-культурное возрождение, «радянство», народничество, модернизм, марксизм.*

Vdovychenko G. Philosophical and social and political looks of S. Efremov and M. Grushevskiy in studies of V. Urynets.

Presents first complex analysis of studying by leading representative of the philosophic thought in the Ukrainian SSR of the 1920s ac. V. Urynets of philosophical and social and political looks of S. Efremov and M. Grushevsky. In context of this analysis the attitude of V. Urynets to phenomenon of the epoch of the ukrainian national and cultural renaissance is enlightened

Key words: *social and political thought, philosophical thought, ukrainian national and cultural renaissance, «radyanstvo», narodnyctvo, modernism, marxism.*

УДК 242.7:316.37

ФРАНКФУРТСЬКА ШКОЛА ТА ЇЇ РОЛЬ У РОЗВИТКУ ФІЛОСОФСЬКО-ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.

Козакевич І. О. ©

Старший викладач кафедри політології Міжрегіональної Академії управління персоналом

Стаття присвячена основним віхам в історії становлення та розвитку Франкфуртської школи, заснованої в першій половині ХХ ст. Розглядається ідеологічний вплив філософсько-політичних течій минулого на формування основних постулатів школи.

Ключові слова: *Франкфуртська школа, «критична теорія», М. Хоркхаймер, Т. Адорно, Г. Маркузе, Е. Фромм, неомарксизм.*

Будь яке явище має власну логіку. Та якщо ми маємо справу з ідейним рухом, який спричинив вагомий вплив на свідомість та дії багатьох своїх сучасників, очевидно, що його поява та розвиток не випадкові. Так було і з Франкфуртською школою. Її виникнення та погляди були спробою відшукати відповіді на найбільш актуальні проблеми епохи, тобто здійснити те, що не вдавалось іншим ідейним та політичним напрямом.

Франкфуртська школа — це явище ХХ сторіччя, реакція на його протиріччя, його трагедії та можливості. Найвищий розквіт школи, формування її основних поглядів припадає на 30–60 рр., тобто на час панування так званого «фордистсько-тейлористського» етапу індустріального капіталізму. Індустріально-конвеєрна система виробництва потребувала формальної раціоналізації, суворої науковості та передбачуваності у житті соціуму. Вона передбачала особливий тип розподілу праці й усіх суспільних функцій взагалі, що доходив до детальної спеціалізації у виконанні завдань великих економічних і соціальних комплексів. Таким чином, було запрограмовано детальне розмежування між керівниками та виконавцями конкретних операцій, причому останні все більше віддалялись від процесу прийняття рішень, все менше усвідомлювали загальний сенс і мету власних дій, перетворювались на автомати, які не розмірковуючи виконують розпорядження керівника. Людина ставала додатком до гігантської соціально-економічної мегамашини. Її загальна спрямованість на максимальне досягнення користі та максимальне зростання панування над усіма, над внутрішньою природою людини та над оточуючим середовищем набула руйнівного характеру. Життя людини, незважаючи на зовнішню раціональність та логічність,

було пройняте ірраціоналізмом та абсурдом. Ніколи це так не відчувалось, як у ХХ ст., столітті світових війн, концтаборів та атомної смерті. Як писав Еріх Фромм, «ми не помітили, що стали жертвами панування нового роду. Ми перетворилися на роботів, але живемо під впливом ілюзії, що ми самостійні індивіди... Індивід живе у світі, з яким втратив усі реальні зв'язки, в якому все інструментизовано; і сам він став частиною машини, створеною його власними руками. Він знає, яких думок, яких почуттів, яких бажань чекають від нього оточуючі, і думає, відчуває і бажає у відповідності до цих очікувань, втрачаючи при цьому власне «я»...» [1, с. 286].

Моделі ідеальної фабрики, яка працює як єдиний механізм, відповідала уява про соціальний організм, який діє за централізованим, строго науковим планом і керується найбільш компетентними професіоналами — технократами, бюрократами, політиками. За людиною зберігалось, у кращому випадку, право періодично обирати найбільш визначних керівників і правителів, але не можливості самоуправління. При тоталітарних режимах їй не було дозволено навіть цього, оскільки вважалося, що панівні партії і вожді втілюють у собі справжнє наукове знання, істину. Але, як відзначав Маркузе, «сучасна епоха прихильна до тоталітаризму навіть там, де вона не створила тоталітарних держав» [2, с. 311]. Різко зросла контролююча роль держави у всіх сферах життя. Засоби масової інформації, пануючі норми і цінності підпорядкували своєму впливу не тільки зовнішню поведінку, але й внутрішній світ окремої людської особистості. Людина все більше дотримувалась заданих принципів поведінки, втрачаючи здатність до критичного сприйняття світу і самостійного мислення. «Ми дійшли висновку, що суспільство буде розвиватись у напрямку тотально керованого світу. Що все буде регулюватися, все!» — мовив пізніше Хоркхаймер [3, с.117].

Новий стан суспільства потребував осмислення і аналізу. В якій мірі задовольняли цим потребам існуючі на той час ідейні системи? Позитивізм, як оптимістична ідеологія буржуазії, перетворився на виправдання й інструмент технократичного панування. Він сприймав існуючі суспільні явища як «позитивний факт», як наукову данність, що не суперечить і не поєднана з іншими аспектами соціального життя. Позитивізм, стверджуючи «розумність» існуючого, не тільки не сприяв розвитку вільного, критичного мислення, здатного зазирнути за вузькі межі сьогоднішнього дня, але й спотворював саму дійсність, відбудовуючи і регламентуючи її за науковими, а насправді за достатньо довільно відібраними критеріями. Самі ці критерії були запозичені із оточуючої експлуататорської дійсності й тлумачилися як природні та непорушні. Так виник, наприклад, соціал-дарвінізм: умови капіталістичної конкуренції були оголошені довічними і природними для людини, а згодом перенесені

у світ природи; дослідники взялись розшукувати і досліджувати ієрархію та внутрішньовидову конкуренцію у тваринному світі. Зроблені таким чином «природознавчо-наукові» висновки позитивізм знову застосував до суспільства, очистивши їх від будь-яких етичних або гуманістичних міркувань. Про реакційну сутність і роль позитивізму у ХХ ст. влучно сказав норвезький письменник Йєнс Бьєрнебу: «Сутність природознавчих наук — все, що виявлено... за допомогою емпіричних досліджень, встановлено зусиллями поколінь вчених у лабораторіях, за мікроскопами... — все це доводить, що людина є найвища тварина. Те, що ми називаємо етикою, може виправдовуватись лише соціальною доцільністю... Припустимо, що ми опинилися в ситуації, коли бути моральними недоцільно. Припустимо, що для якоїсь нації корисно мати декілька мільйонів рабів або для суспільства корисно винищувати даремне життя... Концтабори у Німеччині слугували здійсненню біологічної доцільності економічного, політичного і гігієнічного зміцнення певної раси. Ми повинні змиритися з думкою, що вони ніколи не стали б реальними без уявлень, які склалися про людину у сучасних природознавчих науках...» [4, с.146].

Марксизм, що виріс із гегелівської діалектики і претендував на соціально-критичну роль руйнівника «данності», також не справився з цим завданням. У Маркса протиавторитарна мета вільного суспільства сполучалась із авторитарними шляхами і методами її досягнення — через захоплення політичної влади, диктатуру нової держави і нову ієрархію, нехай навіть «на перехідний період». Починаючи принаймні з Енгельса, і особливо в уявленнях 2-го Інтернаціоналу, марксизм здебільшого перетворюється на «ідеологію», тобто у спотворену свідомість. Мета звільнення людини все більше відкладалась на майбутнє, їй приділялось все менше значення, засоби підміняли собою мету. Ідея самоорганізації людської практики, уявлення про історію як про взаємодію воль окремих людей замінилась єдиною схемою суспільного розвитку, що претендує на справжню науковість, теорію необхідних, незалежних від волі людей, наперед визначених дій соціальних законів, так званим «економічним детермінізмом». Марксистки взяли на озброєння уявлення про «суспільство-фабрику», що працює як єдиний індустріальний гігант під раціональним, планово-науковим керівництвом партії і нової держави. Тим самим марксизм перейняв логіку і принципи капіталізму, абсолютизував і сакралізував індустріальний розвиток, переносив на майбутнє вільне суспільство капіталістичну модель організації виробництва і життя. Із теорії боротьби із відчуженням він перетворився на ідеологію, що обґрунтовує необхідність відчуження. Як справедливо відзначав аргентинський анархістський теоретик Еміліо Лопес Аранго, «підкорення трудящого класу матеріальним факторам — усім видам розвитку крупної індустрії — слідує дійсному процесу авторитарної

доктрини: перетворює найманих працівників у безсвідомий додаток до економічної машини, а існуючий режим — у природний і необхідний наслідок історії. Із цієї «історичної реальності» постає фаталізм процесу індустріального росту і централізації, який трудящі «не можуть» перервати за волею власної свідомості й зусиллями власних організацій. І робітничий рух, хоч і є антиподом розвитку капіталізму, стає його проявом і наслідком. Ось чому, на думку послідовників Маркса, робітничі організації підкорені фатальним законам, від яких неможливо ухилитися» [4, с. 152].

Таким чином розтлумачений марксизм у поєднанні із ленінським партійним авангардизмом був у Радянському Союзі поставлений на службу правлячої бюрократії і став ідеологічним обґрунтуванням тоталітарного панування номенклатури. У світовій філософській думці посилювалась орієнтація на подолання жорстокого детермінізму. Але всі ці спроби (неокантіанців, емпіріокритиків і емпіріомоністів, екзистенціалістів, прихильників «філософії життя», інтуїтивістів, феноменологів) неможливо було вважати успішними і, головне, здатними так або інакше бути корисними справі соціального визволення.

Треба зазначити, що низка марксистських теоретиків ще у 20-ті роки почала усвідомлювати кризу детерміністського марксизму. Одним із перших це зробив Дьйордь Лукач, написавши у 1919–1923 рр. книгу «Марксизм і класова свідомість». Ця праця справила значний вплив на формування ідей Франкфуртської школи. Лукач закликав повернутися до «справжнього Маркса» на противагу теоретикам 2-го Інтернаціоналу, які розглядали марксизм лише як об'єктивістськи-економічне вчення і спотворили соціальну діалектику та історичний матеріалізм. Ще до публікації «Економічно-філософських рукописів 1844 р». Маркса Лукач звернув увагу на проблему відчуження людини у суспільстві. Лукач виступав за те, щоб усі процеси і явища суспільного життя розглядалися у взаємозв'язку і взаємодії, тобто у «цілісності». Це дозволить подолати позитивістськи-еклектичне описування дійсності й економічний матеріалізм», тобто примат економічних мотивів у тлумаченні історії. Полемізуючи з Енгельсом, Лукач відкинув розповсюдження діалектичного методу на пізнання природи, оскільки такі визначення як взаємодія суб'єкта і об'єкта, єдність теорії і практики, історична зміна субстрату категорій і т.ін. там не застосовані. Природу можливо пізнавати і розглядати лише у взаємодії із «цілісною» діяльністю людей. Лукач вбачав у пролетаріаті саме цілісний суб'єкт-об'єкт, «тобто перший в історії суб'єкт, який здатний (об'єктивно) до створення суспільства» [5, с.78]. По мірі розвитку його боротьби, пролетаріат долає «необхідність», і суб'єктивний фактор, свідомо воля класу стає всезагальною силою. Лукач виступив проти розділення на теорію і практику, втлумачивши їх як єдиний «праксіс», тобто активність

суб'єкта, спрямовану на спричинення його активністю, відчужене від нього матеріальне середовище. Всі ці положення Лукача знайшли своє втілення у працях представників Франкфуртської школи.

За такої суспільної та ідейної ситуації виникла Франкфуртська школа. Формально її історія починається у Німеччині в 1930 р. із приходом Макса Хоркхаймера (1895–1973) до керівництва Інститутом соціальних досліджень у Франкфурті-на-Майні. Саме він та Теодор Адорно (1903–1969), вихідці із середовища буржуазної інтелігенції, стояли біля витоків цієї філософської школи. Для розуміння їх мотивів і спонукань необхідно навести уривок із спогадів самого Хоркхаймера: «Ми обидва буржуазного походження і познайомилися із світом у тому числі через наших батьків-торгівців... Його (Адорно) мати була італійкою, всесвітньо відомою художницею, художницею була і його тітка. Два філософи, які справили вирішальний вплив на початок критичної теорії — це Шопенгауер і Маркс. Ми пережили першу світову війну і після цього вчилися не для того, щоб зробити кар'єру, а щоб пізнати світ. Те, що нам це вдалося і що згодом, тим не менш, обрали академічну кар'єру, викликано тим, що у нас був чудовий філософський вчитель — Ханс Корнеліус, правнук художника Петера Корнеліуса, товариша Гете. Він був професором, але вже тоді критикував університет і своїх колег так, як це тепер роблять студенти. Так, він був професором філософії і казав нам: щоб бути філософом — все це входить до критичної теорії — потрібно знати природознавчі науки, потрібно знати дещо із мистецтва, музики... І тільки так, за його допомогою, ми отримали зовсім інше уявлення про філософію, ніж те, яке звичайне зараз — тобто, це не предмет, не дисципліна така ж, як усі інші» [6, с.123]. У 1922 р. Хоркхаймер отримав вищу філософську освіту і у 1925 р. захистив дисертацію, присвячену дослідженню праці Канта «Критика здатності судження».

Інститут соціальних досліджень виник у 1923 р. Як згадував Хоркхаймер, він був заснований благодійним чином заможним підприємцем Херманом Вайлем. Хоркхаймер та Адорно товаришували із його сином. Він запропонував, щоб інститут залишався установою, незалежною від держави і там могли збиратися люди, які бажають досліджувати важливі для суспільства проблеми. Інститут згодом набув порівняно лівого характеру. Його очолив відомий австро-марксист Карл Грюнберг, який видавав із 1911 р. журнал «Архів з історій соціалізму та робітничого руху». Грюнберг оприлюднив низку до того часу невідомих робіт Маркса, Енгельса, Бернштейна, Адлера, Корга, Лукача. При ньому інститут досліджував переважно економічні питання. Наприклад, Поллок у 1926–1927 рр. був у науковому відрядженні від інституту до СРСР і оприлюднив після цього монографію про «експерименти з планування»

в СРСР. У 1929 р. співробітник інституту Г. Гроссма оприлюднив цікаву книгу «Закон накопичення і загибелі капіталістичної системи», яка справляє й досі потужний вплив на ліворадикальних економістів Заходу.

Після інфаркту попереднього директора Франкфуртської школи Інститут соціальних досліджень очолив Хоркхаймер. Під його керівництвом головна увага стала приділятися соціальній філософії. У 1932 р. починається видання «Журналу соціальних досліджень». Але у той час до влади в Німеччині приходять нацисти. Інститут переїхав до Женеви, у 1934 р. до Парижа, а у 1939 р. у США. Саме в еміграції, ґрунтуючись на аналізі причин перемоги фашизму в Німеччині, Хоркхаймер, Адорно та Маркузе сформулювали основні положення «критичної теорії».

Герберт Маркузе (1898–1979) був найбільш цінним придбанням Франкфуртської школи за цей період, хоча свої перші власні кроки у філософії він зробив самостійно. Він народився у єврейській родині в Берліні, вивчав філософію та економіку в університетах Берліна та Фрайбурга. У 1918 р. брав участь у революції, на деякий час був активним прихильником лівого крила соціал-демократичної партії. У 1922 р. закінчив вищу освіту, став доктором філософії і почав займатися філософськими дослідженнями. Він навчався у феноменолога Гуссерля, був асистентом німецького екзистенціаліста Хайдеггера. В 1928–1929 рр. зробив першу спробу синтезу Маркса із теоріями Хайдеггера і Гуссерля, оприлюднив «Нарис з феноменології історичного матеріалізму» і статтю «Про конкретну філософію». У «Нарисі», присвяченому книзі Хайдеггера «Буття та час», Маркузе спробував проаналізувати хайдеггерівську трактовку «феномену історичності». Він піддав критиці фаталістичну і механістичну трактовку історичного матеріалізму сучасними марксистами. Він трактував марксистську філософію історії як категорію «історичної можливості радикальної дії, покликаної звільнити для реалізації цілісної людини необхідну нову дійсність. Її носієм є свідомо суспільна людина, єдине поле діяльності є історія, яка розкривається як основна категорія людського буття» [2, с.156]. Маркузе підкреслював активний суб'єктивний момент буття. Історія для нього — результат вольових цілепокладань людини. Навпаки, об'єктивні закономірності представляються як несвобода, прояви відчуження, уречевлення і упредметнення людини.

Маркузе взяв участь у першому критичному виданні до того часу не опублікованих робіт раннього Маркса — «Економічно-філософських рукописів 1844 р.» та «Німецької ідеології». Ґрунтуючись на них, він публікує у 1932 р. дослідження «Нові джерела для обґрунтування історичного матеріалізму. Інтерпретація уперше оприлюднених рукописів Маркса». У ньому він висовує теорію «негації», тобто заперечення дійсного, яка передувала теорії «негативної діалектики» Адорно. Свій метод дослі-

дження суб'єктивної свідомості й цілепокладання в історії Маркузе назвав «діалектичною феноменологією». Він зажадав переглянути більшість категорій марксистської філософії. Насамперед, він підкреслює антропологічний підхід раннього Маркса і наближує його до екзистенціалізму. Головним для аналізу капіталізму Маркузе вважає категорію відчуження, причому не тільки від засобів виробництва, але й від власного буття у всіх його проявах, від власної біологічної природи, від можливостей вільно і спільно будувати власну історію. Свідомість людини колонізована відчуженням буттям та його нормами.

В еміграції ядро Інституту соціальних досліджень трималося разом, продовжувало видавати «Журнал соціальних досліджень». Хоркхаймер та Маркузе викладали у Колумбійському університеті у Нью-Йорку. Під час війни декілька співробітників Франкфуртської школи (у тому числі й Маркузе) працювали для уряду США, у тому числі в секретних службах. Їхнім головним мотивом при цьому була боротьба із гітлеризмом.

Після війни шляхи філософів розійшлися. Адорно і Хоркхаймер повернулися до Європи. Хоркхаймер відновив інститут у Франкфурті, був ректором і професором місцевого університету, деякий час викладав і в Чикаго. Маркузе залишився у США, викладав у Колумбійському і Каліфорнійському університетах, досліджував «радянський марксизм» у Гарварді, був професором університету у Сан-Дієго, неодноразово був у Європі із лекційними подорожами. Під час студентського бунту 60-х вони майже опинилися по різні боки барикади.

Свою соціальну теорію філософи Франкфуртської школи назвали «критичною теорією». Тим самим вони хотіли підкреслити спрямованість власної концепції на критику, заперечення існуючих соціальних структур та встановленого способу мислення і пізнання світу. «Критична теорія» протиставлялась «традиційній» теорії, тобто «теорії у сенсі науки». За словами Хоркхаймера, «наука — це впорядкування фактів нашої свідомості, яке дає змогу врешті решт очікувати правильного результату в правильній місці простору і часу», причому це стосується як природознавчих, так і гуманітарних наук. «Правильність у цьому сенсі складає мету науки, але — і тут є перший мотив критичної теорії — наука сама не знає, чому вона впорядковує факти саме в такому порядку і концентрується саме на цих явищах, а не на інших». Традиційній теорії, науці «бракує саморефлексії, усвідомлення суспільних причин... Щоб бути справжньою, науці слід стати критичною по відношенню до самої себе і до суспільства, яке її робить» [7, с.67].

Теж саме, пише філософ, стосується й окремої людини. Вона не знає, чому вона мислить саме таким чином, а не інакше, чому її бентежать те, а не інше. Оскільки хибна свідомість («ідеологія»), яка спотворює дійсність

за певними соціальними інтересами, проникає у всі сфери пізнання і апологізує існуючий порядок речей, існуюче традиційне теоретичне знання не відповідає соціальній реальності і справжнім цілям пізнання — сприяти правильній орієнтації людини у світі й встановленню дійсно людських відносин. Тому є необхідність у новій, послідовно критичній соціальній теорії.

Головним моментом у відносинах між людьми і мисленні людини критична теорія вважала наявність правлячих і пригнічених. Тому в 30–40 рр. майже всі її прихильники виступали за революцію, насамперед проти фашизму. Вони сподівалися, що у «правильному» суспільстві й мислення стане «правильним», оскільки воно вже не буде залежати від свідомих та несвідомої боротьби класів і від закономірностей несправедливого улаштування. Але це суспільство неможливо визначити заздалегідь, можливо лише визначити, що погано в існуючому суспільстві, і працювати над тим, щоб це зникло.

Такими були за Хоркхаймера вихідні моменти «критичної теорії». В низці праць, написаних у різні роки («Гегель та проблема метафізики», «Матеріалізм і метафізика», «Критична теорія», «Традиційна і критична теорія» і т.д.) він сформулював основні філософські принципи теорії. За його словами, Гегель, на відміну від позитивістського мислення, виходив із тотожності суб'єкта і об'єкта, із неістинності часткового пізнання, із того, що справжнє пізнання можливе лише через самопізнання цілісного суб'єкта. Згодом від гегелівської системи, яка претендувала на знання цілісності і на діалектику цілісності, відмовились, і тепер необхідно нове цілісне пояснення світу. При цьому орієнтація на сучасні наукові раціоналістичні методи із їх логіко-математичним апаратом хибна, оскільки позитивізм не може осмислити сучасну дійсність у її історичних зрушеннях, напруженості, протиріччях. Природознавчі методи не враховують фактору панування і всієї складності сучасної суспільної ситуації, у тому числі зростаючої керованості та маніпуляції суспільною свідомістю. Людська діяльність, підкорюючись стихійним законам капіталізму, свідомо у індивідуальному, але несвідомо у цілому, тому що люди не можуть вільно і свідомо домовитися між собою. Вільне суспільство буде розвиватися як саморозгортання свідомої колективної волі людства, а не як «природно-історичний процес», в якому панує безсвідоме.

При цьому Хоркхаймер накреслює деякі елементи такої нової історії. У критичній теорії суб'єкт і об'єкт пізнання повинні бути діалектично перехідними один в інший моментами, а суспільство у цілому, суспільна практика — розглядатися як сукупний суб'єкт-об'єкт. Суб'єкт, який пізнає, — це суспільна людина, цілісний «тотальний» суб'єкт, осередок усіх суспільних відносин. Предмет, об'єкт для такого «тотального» суб'єкта

не є щось «об'єктивне», зовнішнє по відношенню до нього, а продукт його власної діяльності, відокремлений від нього лише у свідомості. Будь яка пізнавальна або інша діяльність — лише частина цілісного історичного праксису, яка виникає і «знімається» у ньому. Теорія покликана розглядати не тільки суспільні питання, але й увесь праксис — усю систему взаємодій людини, суспільства і природи.

Більш детально займався розробкою негативної діалектики як методології «критичної теорії» Герберт Маркузе. Ще у двох статтях «До проблеми діалектики» (1930–1931) він висловлювався на користь негативного способу вирішення протиріч. У книзі «Розум і революція. Гегель і становлення соціальної революції» (1941), що стала програмним твором Франкфуртської школи, він спробував актуалізувати критичну спрямованість діалектики Гегеля. При цьому він зосереджує увагу на тих її аспектах, які виявляють непримиренні протиріччя дійсності та її ірраціональність на противагу позитивістським концепціям, статичним навіть у русі й апологічним по відношенню до існуючого порядку речей. За Гегелем, людина може пізнати істину лише прориваючись через свій «уречевлений» світ. Коментуючи праці Гегеля, Маркузе підкреслює наступний момент: негативна функція діалектики не тільки заперечує реальні умови існування об'єкта, але й виявляє його потенції, його «інше», що і є істинне.

Теоретики Франкфуртської школи звернули увагу на посилення авторитарних тенденцій у сучасному суспільному розвитку. Цьому присвячена відома книга Еріха Фрома «Утеча від свободи». Хоркхаймер ще у 1942 р. оприлюднив статтю «Авторитарна держава», у якій дійшов до наступних висновків: «Перехід від монополістичного до державного капіталізму — це останнє, що може запропонувати буржуазне суспільство... державний капіталізм — це авторитарна держава сучасності» [8, с.195]. За його думкою, різні форми етатизму (включаючи фашизм, сталінізм, «новий курс» Рузвельта і інші системи державного втручання і контролю) є проявом цієї всесвітньої тенденції.

У 1947 р. Хоркхаймер і Адорно публікують твір «Діалектика просвітництва», в якому, спираючись на уроки фашизму, піддали нищівній критиці історію людства, що була заснована на пануванні, і її «пік» — сучасну технічну, індустріальну цивілізацію. Авторі відкинули існуючий стереотип про синонімічність понять просвіта, раціональність і прогрес та спробували розкрити витоки репресивних тенденцій цивілізації у історичному минулому. Книга побудована на двох антиномічних тезах. Перша: просвіта виходить із міфів. Другий: сучасна просвіта знову перетворюється у міфологію.

Адорно і Хоркхаймер виходили із антропологічної єдності людини як природного виду. Спочатку людина як вид була розчиненау природі, але

згодом ця єдність порушилась. Визволяючись із природного світу, людина стала сприймати його як об'єкт для власного впливу. Ситуація браку благ визначила форму такого впливу — панування, завоювання. Тенденція панування над природою, що виникла при цьому, стала сприйматися як прогрес і визначила подальший хід історії. Розпад первісної цілісності природи, відокремлення від неї людини, виникнення антагоністичних суб'єктно-об'єктних відносин неухильно розгорнулось у систему експлуатації людиною внутрішньої і зовнішньої природи. Із відокремленням від природи, від суто природних відносин відокремлюються соціальні відносини панування-підкорення, експлуатація. Індивід розкладається на «я» і «не-я», на «самість» і потік чуттєвих, емоційних і фізичних переживань, причому перше придушує друге.

Таким чином, мислителі Франкфуртської школи вже в першій половині ХХ ст. критично поглянули на світовий розвиток і окреслили коло проблем, які у подальшому значною мірою визначатимуть не лише теорію, а практику європейського і світового суспільно-політичного життя.

Література:

1. Фромм Э. *Анатомия человеческой деструктивности*/Эрих Фромм; пер. с нем. Э. Телятниковой. — М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2009.
2. Маркузе Г. *Эрос и цивилизация. Одномерный человек. Исследование идеологии развитого индустриального общества* / Маркузе Г. // Пер. с англ. — М: ООО «Издательство АСТ», 2002.
3. Кузнецова. М. — СПб.: Медиум, Ювента, 1997.
4. Завалько Г. *Понятие «революция» в философии и общественных науках: проблемы, идеи, концепции*. Изд. 2-е, испр. и доп./Завалько Г. А. — М.: КомКнига, 2005.
5. *Политические тексты*./Дердь Лукач; сост. и пер. с нем. Земляного С.; пер. с венгр.: Гусева Ю.. — М.: Три квадрата, 2006.
6. Михайлов И. *Макс Хоркхаймер. Становление Франкфуртской школы социальных исследований. Часть 1. 1914–1939 гг. (научное издание)*. — М: Издательство Института философии РАН, 2008.
7. Хоркхаймер М., Адорно Т. В. *Диалектика просвещения. Философские фрагменты*. — М.-СПб.: «Медиум», Ювента», 1997.
8. *Современная западная философия: слов./сост. и отв. ред. Малахов В. С., Филатов В. П.* — М.: ТОН-Остожье, 1998.

Kozakewicz I. O. Франкфуртская школа и ее роль в развитии философско-политической мысли первой половины XX ст.

Статья посвящена основным вехам в истории становления и развития Франкфуртской школы, основанной в первой половине XX в. Рассматривается идеологическое влияние философско-политических течений прошлого на формирование основных постулатов школы.

Ключевые слова: *Франкфуртская школа, «критическая теория», М. Хоркхаймер, Т. Адорно, Г. Маркузе, Э. Фромм, неомарксизм.*

Kozakewicz I. O. The Frankfurt School and its role in the development of philosophical and political thought of the first half of the twentieth century.

The article is devoted to the main stages in the history and development of the Frankfurt School, founded in the first half of the twentieth century. The author considers the ideological influence of the philosophical and political directions of the past to form the basic tenets of the school.

Keywords: *Frankfurt school, the critical theory, M. Horkheimer, T. Adorno, G. Marcuze, E. Fromm, the Neomarxizm.*

УДК 291.1

МЕТАФІЗИКА ЛЮБОВІ У РОСІЙСЬКІЙ РЕЛІГІЙНІЙ ФІЛОСОФІЇ

Косач Т. М.©

Кандидат філософських наук, ВМУРоЛ «Україна»

Досліджуються проблеми любові у російській релігійній філософії.

Ключові слова: людська всеєдність, метафізика любові, особистість, триєдність.

Російська філософія кінця XIX–XX пов'язана з низкою імен, які за радянських часів були забуті або ж піддавалися нищівній критиці. У сьогоdnішній час цей період за аналогією з розвитком російської літератури та культури називають «срібним віком» російської філософії. Але аналогія тут не точна, адже російська література мала свій «золотий вік» — Пушкіна, Толстого, Достоевського, — філософія ж саме в цей час набуває довершених і класичних форм. До речі, адже саме філософська інтуїція Федора Достоевського та його антропологічні прозріння значною мірою створили передумови та визначили характер російської філософської класики.

Це стосується в першу чергу релігійної філософії, провідною течією якої стала філософія всеєдності та любові. Вона йшла не простим шляхом. Витоки беруть початок з думки досократиків, з містичної релігії Древньої Греції, з діонісійського культу і орфічної містерії.

Центральною фігурою у всій російській релігійній філософії є В. С. Соловйов. В основу своєї філософської концепції ставив релігію і прагнув підпорядкувати їй філософію, етику, майбутній державний устрій.

Яскравим і багатогранним явищем у російській релігійній філософії були постаті М. Бердяєва та Л. Карсавіна. Саме змісту любові філософ присвятив дивну й суперечливу свою книгу «Noctes Petropolitanae» (1922) — «Петербурзькі ночі». У цій праці незвичним є той факт, що в основі романтичної складової книги лежить реальна життєва історія, історія любові, що закінчилася для Л. Карсавіна особистою трагедією. На прикладі феномену любові спостерігається зв'язок внутрішнього, інтимного почуття любові до метафізики, а також демонструється, як людина в любові і через любов хвилюється та пізнає повноту свого значення, яка відкривається йому без особистих зусиль до її переживань. Людина претендує на те, щоб цю особисту значимість, усвідомлену і пережиту в любові і через любов,

в часовості свого земного існування, спроектувати у безкінечність. Сьорен Керкегор є одним із перших, що робить свою любов і життя предметом філософської рефлексії.

На нашу думку, розуміння любові Л. Карсавіним тісно пов'язано з його концепцією особистості. Адже любов представлена ним як всеєдність. Спочатку він описує відношення «я» до любові як відношення всеєдності: «Не вона, Любов, любить — я люблю; не вона прагне мене — я прагну... Однак люблю я любов'ю і щось не моє, а вселенське розкриваю у прагненні моєму». Карсавін продовжує: «Любов, це — я; і всеж таки вона — не я, так як я вільний не відкрити себе цьому почуттю». Він стверджує: «Єдинорізні Любов і я, нероздільні і подільні, тайна двоєдність» [1, с. 173].

Далі він розглядає структуру відношення «я» до любимої, яка визначає, тобто робить усвідомленою його особистість. «Але в любові моїй пізнаю я, що моя особистість — лише частина вищої особистості, друга половина якої в коханій моїй. У любові я долаю межі моєї особистості, в той час вперше їх чітко окреслюю, і усвідомлюю себе особистістю двоєдиною» [1, с. 174]. Любов — це я і кохана, одночасно більше, ніж ми удвох, вона триєдність, вища особистість. «Двоєдністю з любимою, усвідомлення двоєдиною з нею особистістю розуміється у відділенні двоєдності тим, що протиставляю його Любові. Віддаючись їй, іду я у безкінечність, розширююся і втрачаю себе, якщо немає меж Любові» [1, с. 174]. Л. П. Карсавін трансформує відношення між «я» і любимою у цій роботі у відношенні «я і ти».

У Ф. Достоевського, як зазначають дослідники його творчості, любов є універсальною силою, що переборює роздробленість, недосконалість світу й людину. Те ж саме стверджує й Л. Карсавін. Він свою книгу «Noctes Petropolitanae» присвячує уточненню й розвитку цієї тези Ф. Достоевського. Л. Карсавін виявляється послідовником великого письменника; він звертає увагу на головне «відкриття» Ф. Достоевського — на внутрішню діалектику всесвітньої любові, її подвійність, рівноправну присутність у ній полярних початків: піднесеної містичної любові до Бога й любові конкретної, земної, почуттєвої (карамазовської любові).

Любов як метафізична сила — це поєднання розділеного, це відновлення всеєдності, яка розпалося. Це твердження приймали всі російські представники філософії всеєдності. Однак саме Л. Карсавін на перший план виводить статеву, еротичну любов як силу, що має абсолютне метафізичне значення. Тільки М. Бердяєв і В. Розанов (не вважаючи, звичайно, Ф. Достоевського) можуть бути поставлені в цьому сенсі поруч із Л. Карсавіним, однак вони обмежуються емоційно-піднесеним зображенням довершеної еротичної любові, і це поняття не одержує в них того глибокого філософського обґрунтування, яке воно є у вченнях Л. Карсавіна.

Оскільки кожна окрема особистість є адекватним втіленням всеєдиної людини, еротична, почуттєва любов двох емпіричних особистостей здобуває особливо важливий зміст, як з'єднання Адама Кадмона зі своїм «іншим», що персоніфікує його роз'єднаність. Акт такого з'єднання стає не тільки й не стільки емпіричним, скільки метафізичним актом, що принципово відновлює цілісність людської всеєдності. Подібно тому як будь-яка конкретна особистість виявляється тотожною всеєдиної людині, духовно-тілесне з'єднання люблячих виступає як вічний метафізичний акт подолання недосконалості люблячих, а виходить, і всього створеного світу. Реальна особистість кожного з нас, хоча й не так обмежено й відділено, як має бути вона в часі. Реальна й наша двоєдина особистість: вона — цілня людина, увесь світ утримуючий у собі інакше, ніж інші люди, хоча і єдиний в Адамі Кадмоні з усіма» [2, с. 327].

Таким чином, говорячи про реальності особистості, Л. Карсавін, звичайно, має на увазі вічність особистості людини. «Двоєдина особистість» люблячих переборює роздробленість Адама Кадмона саме на рівні вічності, на метафізичному рівні, що піднімається над емпіричним буттям кожної особистості. Але тут варто згадати, що вічне не протилежне часу і містити в собі все те, що реалізував час. Це означає, що метафізичний рівень почуттєвої любові не суперечить і не протистоїть її емпіричним проявам, а містить у собі все емпіричне — у всіх його «екзистенційних» елементах таких як: насолода, страждання, ревності, бажання.

Земна почуттєва любов переборює недосконалість тварного світу, недосконалість людської всеєдності. Але, як ми пам'ятаємо, навіть «вдосконалення» Адама Кадмона не приведе до повного відновлення Абсолюту-всеєдності, оскільки сама всеєдина людина являє собою явище Бога в ніщо, тобто — обмеження Абсолюту, його зведення до тварного стану. Тому Любов як сила, спрямована на відновлення всеєдності, буде здатна це зробити тільки в єдності двох своїх образів — почуттєвої, еротичної любові, що відновлює цілісність завершеної людини, і містичної любові до Бога, що веде до з'єднання людини з Богом.

З метафізичної точки зору філософ характеризує два види любові як, відповідно, «любов єдиносущих» і «любов іносущих». Друга — це і є любов людини до Бога. «Тут єдиносущих не має; — пояснює Л. Карсавін, — Бог і я іносущні, якщо тільки можна ім'ям сутності Бога назвати. Божа сутність — все, моя ж — ніщо [2, с. 328]. З опису двох типів любові стає зрозумілим, що вони припускають один одного й взаємозалежні один з одним у метафізичному змісті. Однак їхнє відношення не є повністю еквівалентним. Почуттєва любов навіть тоді, коли вона не заповнює любов'ю до Бога, все-таки виконує свою роль — відновлює всеєдність тварини, готуючи тим самим наступний етап метафізичної «трагедії» —

єдність тварі й Бога. Але от любов до Бога сама по собі, без її почуттєвої любові, не може досягти мети, оскільки єдність із Богом можлива тільки для dokonаної тварі, для людської всеєдності, що реальна і повна тільки у двоєдності люблячих. Звідси виникає пафос заперечення аскетизму: вища Любов повинна бути повною всеєдністю, вона не повинна виключати й пригнічувати нічого з того, що властиво її земним проявам.

Теми й образи Ф. Достоевського буквально пронизують багато праць не тільки Л. Карсавіна, але й багато інших російських мислителів початку ХХ століття також зверталися за натхненням до Ф. Достоевського

Образно-художній стиль мислення допомагав Ф. Достоевському обійти нерозв'язні для раціонального мислення проблеми й протиріччя, що виникають у результаті розвитку зазначеної тези. Л. П. Карсавін у своїх працях ставить нездійсненне на перший погляд завдання — побудувати досить послідовну раціональну філософську конструкцію, що опирається на цю тезу. З'єднуючи гностичну онтологію, що описує взаємозв'язок Бога й тварі, та екзистенціальну антропологію Ф. Достоевського, як це не дивно, Л. Карсавін домагається зовсім природного й органічного їхнього синтезу у глибоко діалектичній іраціонально-раціональній філософії особистості. Перший етап у формуванні цієї філософії визначила згадана книга про любов і статті, що створювалися одночасно з нею, «Про волю» і «Про добро й зло», які були видані в 1922 році.

Філософ майже у всіх елементах своєї метафізики любові та особистості безпосередньо звертається до Ф. Достоевського і його подань про людину. Особливо помітно це в його інтерпретації відносин людської всеєдності і емпіричних особистостей. В. Соловйов у пізніх своїх роботах, під впливом ідеї «Великої Істоти» О. Конта прийшов до концепції, у якій окремі особистості губили свою самостійність і розчинялися у всеєдності людства. Хоча персоналізм подібного роду в тому або іншому ступені характерний для всіх російських філософів початку ХХ століття, за винятком Л. Шестова й М. Бердяєва.

Л. Карсавін зовсім по-іншому, ніж В. Соловйов, трактує відношення всеєдності людини і особистості, буквально відтворюючи ірраціональну діалектику Ф. Достоевського. Він пише, що єдність людства, повинна бути здійснена не абстрактно й не в сенсі байдужної єдності. Адам Кадмон не існує як окрема людина, відмінна від інших. Вона у кожному з нас цілком і цілісна в усіх нас відразу, хоча для земного буття ще й не цілком. Він не відвернена єдність і не безліч, а багатоедність, *hen kai polla*, і кожна особистість виражає її в особливому, неповторному аспекті, хоча вона й у всіх них і всі вони в ній. Такий ірраціональний збіг частин й цілого у людській всеєдності приводить до своєрідного розуміння провини й

любові у релігійній філософії Карсавіна, що розвиває те їхнє визначення, що вперше з'явилося у Ф. Достоєвського.

Тією силою, що реалізує тенденцію до єдності в обмеженій всеєдності, є любов. Однак Л. Карсавін не задовольняється визначенням любові як прагнення до «злиття» з іншим, з цілим. У такому однозначному визначенні виявляється схована, невиявлена діалектична суперечливість буття особистості, — адже особистість, навіть досконала, крім того, що вона прагне до з'єднання зі своїм іншим, ще й утримується у своїй самотності й незалежності, і це містить у собі не тільки негативний, але й позитивний аспект, відбиває не тільки обмеженість особистості, але і її абсолютну волю даровану їй Богом. Цей аспект не може не бути присутнім у структурі всеєдності, а значить — і в структурі любові як універсальної сили, що реалізує повноту всеєдності. Саме тому Л. Карсавін визначає любов як діалектичну єдність двох складових: прагнення до розчинення улюбленого в собі — самоствердження і прагнення до розчинення себе в улюбленому — самовіддача. «Зовсім люблю я, — пише Карсавін, — коли всього себе віддаю, всю душу мою. Але, цілком себе віддаючи улюбленій, цілком хочу я нею володіти й цим лише виконую мету її любові до мене. Жертовність — тільки один прояв Любові, а Любов — всеєдність: їй немає протилежності, божественна, вона вище протиріч» [3, с. 137].

Неможливо заперечувати, що Бог є любов, тому що діалектика любові вимагає розходження улюбленого й люблячого, у цьому й полягає основа розходження божественних іпостасей. Однак розходження між Божими особами не може бути таким же, як розходження між люблячими один одного людьми. Кожна з іпостасей — досконала індивідуальність, повнота самовиявлення Божого; і в той же час обидві іпостасі цілком єдине, єдине по сутності, двоєдине в іпостасності своїй. Батько цілком віддає себе Синові й цілком сприймає Сина, що відданий йому. Кожний з них — всецілий і єдиний іпостасний Бог, і кожний повно й зовсім виражає себе як відмінну від інших іпостась» [4, с. 67]. Іпостасі Батька й Сина в Богу — це необхідний поділ Бог-Люблячого й Бог-Улюбленого, при цьому сама любов виступає як третя іпостась, як Дух Святої. «Любов Божа єдина з Батьком і Сином, єдиносущна ним: не може ж вона впасти в Бога ззовні — поза Богом немає нічого. Але вона відмінна від Сина й Батька, і відмінність її може в Богу бути тільки іпостасною або особистою. Тому Любов — третя іпостась, що відновлює Божу єдність як багатоедність, як триєдність життя іпостасного. Вона з'днує, пов'язує Батька й Сина й себе саму» [4, с. 68]. Втім, розвиваючи всю цю триіпостасну діалектику, Л. Карсавін підкреслює, що Бог одночасно й вище свого роз'єднання й свого визначення як любові.

У цих міркуваннях Л. Карсавіна дуже характерне протистояння двох інтенцій. З одного боку, він прямо стверджує, що розходження іпостасей у божественній особистості може бути «виведено» з діалектики взаємодії особистостей у тварному світі. Але, з іншого боку — підкреслює, що розходження іпостасей носить зовсім інший характер, ніж розходження людських особистостей. Ясно, що останнє твердження необхідно Л. Карсавіну для того, щоб довести відповідність своїх міркувань православної догматиці. У цьому випадку це не веде до виникнення якихось нерозв'язних проблем; проте можна із упевненістю стверджувати, що неявне протистояння філософії й богослов'я є головним внутрішнім протиріччям його системи, що порушує її стрункність і послідовність. Л. Карсавіну вдається створити цілісну й дуже змістовну філософську концепцію тільки тому, що в усіх найбільш принципових моментах його геніальна філософська інтуїція здобуває перемогу над мертвим духом догматики «Любов творить чудеса, і віримо ми в чудо: у можливість піднесення у вічність у мить миттєвий духовно-плотського злиття, віримо в можливість смерті життя, коли досягає життя повноти...» [1, с. 174]. Тут мова йде про повноту життя, що досягає в духовно-плотському любовному злитті, але в метафізичному змісті це означає те ж саме, що злиття особистості з усім світом. Таким чином, триєдину структуру особистості філософ накладає на християнське розуміння людини з його центральними поняттями любові.

Роблячи висновок, можна сказати, що філософія як і інші науки прагне до установлення строго наведених істин не для окремих народів чи націй, а для всіх мислячих людей. Як прийнято говорити, що єдина істина розкривається тільки в єдиній людині. Тільки зібравши в єдине ціле всі духовні сили — чуттєвий досвід, раціональне мислення, естетичну перцепцію, моральний досвід і релігійну віру — людина починає розуміти істинне буття світу та досягає надраціональні істини про Бога. Саме цей єдиний досвід закладений в основі творчої діяльності багатьох російських філософів: Соловйова, Карсавіна, Трубецького, Бердяєва, Лосського, Франка та інших.

Література:

1. Мелих Ю. Б. Персонализм Л. П. Карсавина и европейская философия/Ю. Б. Мелих. — М.: Прогресс-Традиция, 2003.
2. Карсавин Л. П. Сочинения/А. К. Клементьев (ред.), А. К. Клементьев (подгот.), С. Ю. Клементьева (ред.)/Л. П. Карсавин. — СПб.: Алтейя, 1992. — 374 с.
3. Евлампиев И. И. История русской метафизики в XIX — XX веках/И. И. Евлампиев. — М., 2000.

4. Карсавин Л. П. Путь православия/Л. П. Карсавин//Сочинения. — М.: Раритет, 1993. — 363 с.

Kosach T. M. Метафізика любви в русской религиозной философии
Исследуются проблемы любви в русской религиозной философии.
Ключевые слова: *личность, «симфоническая личность», метафизика любви, всеединство, персонализм.*

Kosach T. M. Metaphysics of love in Russian religious philosophy
Is devoted to problems of love in Russian religious philosophy.
Keywords: *metaphysics, metaphysics of love, personality, human's unity, symphonic personality.*

УДК 13.1 (091)

ДО ПИТАННЯ ПРО РОЗУМНІСТЬ ЛЮБОВІ У ФІЛОСОФСЬКОМУ ДИСКУРСІ

Туренко В. Е. ©

Аспірант кафедри філософії Інституту філософської освіти і науки НПУ імені М.П. Драгоманова

Робиться аналіз розумності любові як однієї з фундаментальних проблем філософії любові.

Ключові слова: *гносеологія любові, знання, любов, пізнання, розум, філософія, філософія любові.*

Вступ. Актуальність дослідження даної теми полягає в тому, що в наш час ідея любові перебуває виключно у вимірах чуттєвості, тілесності, тоді як здебільшого виключається роль розуму в осмисленні любові. Це не є зовсім правильним, оскільки любов, як нам відомо, є тим, що керує наше життя, а отже і все, що з ним пов'язано: радість, туга, знання, надія, віра тощо. До недавнього часу вважалося, що досліджувати любов пристало швидше художникам, ніж ученим. Велика кількість літературних і художніх джерел, присвячених темі кохання, не лише не зменшує необхідність філософського дослідження, а й загострює її. Сьогодні як ніколи раніше потрібно узагальнююче-мудрий погляд філософії, який би дозволив ще глибше осягнути і ще тонше пізнати сакраментальні глибини людської любові. Адже міф про принципову непізнаваність глибинної сутності любові став розсіюватися тільки в останні десятиліття ХХ століття [24, с. 5]. Філософська думка, яка настійно говорить про складність та унікальність феномену любові особливим чином наголошує і про її гносеологічний аспект.

Ступінь наукової розробленості. Наукові розвідки зарубіжних та вітчизняних дослідників присвячені осмисленню любові О. Абрамова [1], Д. Арабаджи [2], З. Баумана [4], Б. Братуся [5], У. Головач [6], В. Даренського [7], С. Євтушенко [8], В. Жмиря [9], В. Жулай [10], О. Зубець [12], В. Кришмарел [13], О. Лосева [15], В. Малахова [16], І. Нарського [17], А. Рубеніса [23], О. Руденка [24], П. Сорокіна [26], В. Шинкарука [32], Х. Яннараса [34] тощо стали теоретико-методологічною базою нашої розвідки. Проте можна зазначити, що в них ми не можемо віднайти цілісного відображення гносеології любові та її проблем.

Відповідно, *метою дослідження* — є спробувати комплексно та систематично проаналізувати питання щодо розумності любові

у філософсько-антропологічному та етичному дискурсах та показати вирішення її у світлі класичних філософських першоджерел та сучасних дослідників.

Можна виділити три ключові проблеми, які найповніше розкривають дане питання: 1) Онтологія любові як сутнісного пізнання; 2) Любов як пізнання світу; 3) Любов як онтико-антропологічне пізнання Іншого та самого себе.

Варто взагалі зазначити, що «раціоналістичний філософський підхід до аналізу любові, як правило, призводить до однобічності тлумачення любові як інфраінтелектуального почуття, емоції, афекту, або як чисто суб'єктивної схильності. Зрозуміла в такому контексті любов не може розглядатися як основний моральний принцип. Однак ірраціоналістичний підхід дає в результаті іншу картину. Багато екзистенційних мислителів схильні відносити любов до вищих проявів людського духу (початок цієї традиції поклала новозавітна релігійно-етична концепція» [8, с. 6].

Онтологія любові як сутнісного пізнання: історико-філософський зріз

Любов як фундаментальний екзистенціал людського буття пов'язаний з усіма іншими феноменами особистісного існування, в тому числі і пізнання. Любов є не просто почуттям, а почуттям яке здатне пізнавати. Як наголошує латвійський мислитель А. Рубеніс проблема співвідношення раціонального та ірраціонального в любові, пізнаваності та непізнаваності є для людства однією з вічних [Див.: 23, с. 227]. Вона є вічною проблемою оскільки людина завжди прагнула любити і разом з тим пізнавати любов; людство повсякчас намагалось віднайти (ір)раціональний корінь в любові.

Ще досократик Емпедокл Акрагантський у своїй праці «Про природу» зазначає, що лише любов'ю можна пізнати любов (*στορυήν δὲ στορυήν*) [33; с. 307]. Звідси він висуває апостеріорність феномену любові в житті людини. Ми можемо дійсно знати про любов, коли полюбимо, так само ми можемо знати, що таке радість, страх та інші почуття — лише переживши, на основі емпіричних даних. Лише завдяки любові ми можемо дізнатися, що є любов, а що її примара. Досократик притримується думки, що любов первинна од пізнання і цієї його думки потім будуть схильні Отці Церкви (Григорій Ніський, Аврелій Августин та ін.), Л. Фейербах, М. Шелер, Б. Рассел, М. Бердяєв [Див.: 8, с. 10].

Платон у своєму діалозі «Федр» зауважує, що любов будується на основі двох ідей: 1) вроджений потяг до задоволення; 2) *ετικτιος δοξα* (уявлення, чіткий погляд на речі, думка, відповідно до якої прагнемо до прекрасного). Ім'я їй розсудок [18; 120].

Відповідно, любов, на думку видатного філософа, не може існувати поза розумом, розсудливою діяльністю. Без розуміння як атрибуту, любов

буде пустим почуттям не маючи жодного шансу на вічність. Без розуміння як атрибуту, любов буде пустим почуттям не маючи жодного шансу на вічність. Перебуваючи посередині між Богом та людьми, любов здійснює передусім словесну службу. У цьому якраз її основна функція і сила. Любов — герменевт (δαιμονιον ερμενευτων), що дає людям розуміння божественної істини. Саме в цьому ракурсі Платон і говорить про еротичне знання: мається на увазі знання, яке починається з любові [Див.: 34, с. 63]. Адже, як наголошує російський філософ О. Лосєв: «згідно Платону, без Еросу неможлива була просвіта» [15, с. 54].

Очевидну мудрість та розумність любові видатний філософ Епікур вбачає настільки, що визначає її як справжню філософію [Див.: 35, с. 120]. Аристотель же в «Нікомаховій етиці» також зазначає, що любов слугує не лише для народження дітей, але й для філософії: мудрець буде охоплений водночас і любов'ю, і заняттями державними справами, і вступом у шлюб і життям з царями [Див.: 3, с. 123]. Близької думки до грецьких мислителів був і римський філософ Сенека, який вважав, що «саме завдяки знанням можливо любити людей» [Див.: 26, с. 507], але лише філософських, тому цілком справедливою є думка Цицерона, що стоїки стверджують про те, що і мудрець може любити [Див.: 30, с. 318]. Як ми бачимо для античних мислителів заперечувати розумність любові, означає фактично, що віднімати такі атрибути її як терпіння, милосердя, доброзичливість.

Пізніше у середньовіччі, представник східнопатристичної традиції Ісаак Сирін акцентує, що любов народжується від духовного розуму (η γωσις) [Див.: 20, с. 181]. Любов як одна із чеснот згідно Ісаака Сиріна, на думку сербського мислителя Іустина Поповича, водночас і є теж матір'ю пізнання [Див.: 19, с. 37]. Відповідно на думку Сирійського подвижника, істинна любов народжується «не з пустого місця» та мимовільного бажання, адже ж вона є головною чеснотою поміж усіх, а завдяки духовному розуму, через який вона може дійсно стати в першу чергу як піклування та відповідальність за кохану нами особистість.

Любов стає кращим пізнавальним інструментом ніж логіка завдяки тому, що все, що нас оточує і є творінням Божим, а отже зроблено любов'ю. Так, видатний мислитель доби Ренесансу Д. Бруно слушно зауважує, що «Любов є все» [17, с. 112], а тому саме любов'ю, дійсно людині простіше і швидше пізнати світ і саму себе ніж, як пише патристична традиція, «важким», «грубим» розумом. Адже, як підкреслює, видатний латинський патрист блаженний Августин: «Пізнаємо настільки, наскільки любимо».

У новітній Час, французький мислитель Б. Паскаль пише, що коли любов має розум, вона перестає бути лише пристрастю: «любов для нього є одним із невід'ємних властивостей душі, а відповідно розуму. Саме через це любов поступово набуває статусу не стільки бажання тіла, скільки

потреби розуму та духу» [13, с.71], а французький мислитель Франсуа де Ларошфуко вважає, що «важко дати визначення любові: про неї можна сказати, що для душі — це жага владарювати, для розуму ж внутрішня спорідненість, для тіла — приховане та тонке бажання володіти» [14, с. 124].

Вже німецька класична філософія в особі Людвіга Фойєрбаха у фундаментальній праці «Сутність християнства» наголошує, що «любов є тотожною виключно із розумом... оскільки вони носять вільний, всезагальний характер. Де розум, там панує всезагальна любов; розум є не що інше як універсальна любов... Любов є універсальний закон розуму та природи — вона є ніщо інше як здійснення єдності через єдинокористування». В любові як і в розумі щезає потреба у посередниках» [19, с. 174].

Проаналізуючи вищезначені думки можна зазначити, що філософська думка з давніх-давен і до сьогодні говорить про «любов як величну силу, яка приводить в рух абсолютну енергію кожну з найфундаментальніших цінностей людського існування, в тому числі і енергію істини та пізнання. Відповідно, любов до істини робить пошук істини більш дієвим, радісним та невтомним, ніж полювання за істиною. Більшість справжніх істин людства відкрито скоріш за все завдяки любові до істини, ніж завдяки просто розуму» [26, с. 150].

Любов як пізнання світу

Ідея пізнавальної здатності любові, її справжньої мудрості відтворювалась в різних культурах, переживала, майже не змінюючись, одне століття за іншим. До неї звертались багато філософських умів, до неї були пов'язані багаточисельні поетичні польоти [Див.: 12, с. 9]. Російський дослідник С. Євтушенко виводячи основні сутнісні характеристики любові наголошує, що у гносеологічному плані любов є сутнісне пізнання всього існуючого [Див.: 8, с. 3].

Така герменевтика любові значно піднімає на таку висоту її поміж усіх інших екзистенціалів (як позитивних так і негативних) людського існування, на відміну від страху, жаху, надії і навіть віри. Тому любов, яка спроможна пізнавати все навкруги і допомагає пізнавати людині саму себе є не меркантильною, або оціночною, а такою, що створює в людській душі відповідальність за того, кого вона любить.

Так, відомий російський дослідник О. Абрамов підкреслює, що «любов для східних Отців та вчителів Церкви була швидшим і кращим засобом пізнання світу та людини, ніж формальна логіка» [1, с. 151], адже один з Отців-каппадокійців Григорій Нісський зазначає «Пізнання здійснюється любов'ю» [25, с. 224]. Ніщо так не може пізнавати все, що нас оточує як любов. Адже все що створено на думку мислителів Середньовіччя створено через любов Божу, а відповідно принципу «подібне пізнається

подібним» — і зрозуміти все, що нас оточує можливо виключно завдяки любові.

Інший патрист Максим Сповідник вважає у «Главах про любов», що сенс любові саме у розумному та правильному використанню речами. Той хто любить Бога — той перш за все прагне пізнати саме Його. Знання лише можливе завдяки поєднанню любові та розуму; тягнеться розум любов'ю до пізнання Бога. Чий розум прив'язаний до земного, той не здатний любити Бога. Про важливість любові для розуму, Максим Сповідник підкреслює наступним чином: «розум, в якому живе любов — мудрий, добрий, мужній, милосердний, великодушний». «Розумне використання понять і є засадою для появи любові». «Знання потребують любов, адже саме по собі воно змушує людей зазвичай хвалитись, гордитися, тоді як любов завжди все творить прекрасним» [21, с. 165].

Це є співзвучним з виразом М. Шелера, в його праці «Ordo amoris», що перед тим як стати істотою пізнавальною (*ens cogito*) чи вольовою істотою (*ens volens*), треба стати істотою люблячою (*ens amans*) [31, с. 81]. У людини, яка любить пізнавальна діяльність має особливий (специфічний) характер. Це пізнання особистість спрямовує не стільки, щоб потім хвалитись його здобутки, скільки задля того, аби по-справжньому, неповторно розуміти глибинну сутність того, що нею пізнається.

Все у світі краще пізнається любовю, адже як наголошує російський дослідник С. Троїцький підкреслює, що це не є дивним, адже «одного погляду на природу вистачить, щоб переконатися в безмежно широкому значенні і впливу цієї любові. Лише для неї і завдяки їй ростуть у полі лілії, пахнуть рози, а у лісі співають дрозди та солов'ї, одягаються в барвисті одяжі і приймають розкішний вигляд рослинний та тваринний світ. Лише для неї і завдяки їй чоловіки і жінки прагнуть до фізичної та розумової досконалості. Якщо б перестала ця любов існувати, все було подібно до пустелі. Лише для неї і завдяки їй чоловіки й жінки прагнуть до фізичної і розумової досконалості Мистецтво, наука, суспільне життя і навіть значна частина релігії не могли би існувати без неї» [28, с. 78].

Гносеологічну специфіку світоглядної свідомості, яку В. Шинкарук потрактує наступним чином: «Реальність буття духовного світу на відміну від матеріального ґрунтується не на даних зовнішніх почуттів (відомо п'ять зовнішніх почуттів), а на особливого роду чуттєвості, яка здавна дістала узагальнену назву — любов» [32, с. 146]. Любов, підсумовує відомий дослідник ідеї любові В. Даренський «як первісне і найвище з духовних почуттів відіграє, таким чином, подвійну роль: з одного боку, це «орган», духовного пізнання трансцендентного світу ідеальних параметрів людського буття, а з іншого — це «орган» їх безпосереднього

«очуттєвлення» і опредметнення у «поцейбічному», повсякденному людському житті» [7, с.160].

Отже, як ми бачимо дійсно можна говорити «про зміст любові як інтенцію пізнання, проникнення в сутність існуючого інакшого, у відчутті цінності, завдяки якій особистість поєднуються з духовним простором свободи і стає для себе сушою» [9, с. 138].

Пізнання Іншого та самого себе через любов

Гносеологічна складова філософського виміру сенсу любові як ідея пізнавальної здатності любові, її справжньої мудрості проходила червоною ниткою в найрізноманітніших культурах. Ця концепція переживала одне сторіччя за іншим спадщин багатьох мислителів різноманітних філософських шкіл. Любов, яка має гносеологічну наповненість не оцінює людей — рідних, близьких, друзів, адже не існує такої системи цінностей, на співвідношення з якою можна б було побудувати «прокрустове ложе» моральної чи будь-якої іншої оцінки відкритої людської сутності [Див.: 12, с. 11]. Людина, яка кохає пізнає Іншого по-особливому не задля вигоди, користі, а виключно сутнісно; намагаючись зрозуміти якомога чіткіше і детальніше неповторність та незрівнянність любимої особистості.

Макс Шелер, засновник філософсько-антропологічної школи ХХ століття, стосовно розумності любові багато в чому повертається до Платона, положенням «Федра» та «бенкету». Правда, якщо для грецького філософа кохання до божественного еросу не відокремлювалася від пізнання, то німецький філософ виводить одне з іншого. Втім, у коханні М. Шелер також бачить спосіб пізнання, розуміння і розсуду, просто він якісно відрізняється від способу пізнання за допомогою розуму. Любов є акт, який відкриває суще в його потаємному бутті, причому так, що завдяки йому люблячий і улюблене можуть брати участь один в одному, розширюючи себе за рахунок Іншого і знаходячи тим самим себе в Іншому і при цьому не втрачати себе в якомусь всепоглинаючому екстазі. Правильна любов виявляє себе у своїй чистоті буття, і ті, хто опиняється залученими в цю стихію любові, постають у розрізі цього істинного буття, у світі чистих сутностей або, як сказав би Платон, ідей [Див.: 4, с. 120].

Розум є незамінним помічником для любові в розумінні Іншого, бо сама «природа, сутність Еросу, не в осягненні й заволодінні об'єктом любові, не в здійсненні бажання, а в тому, що він є шляхом для осягнення предмета прагнення, який завжди віддалений і обов'язково зовнішній стосовно душі люблячого» [6, с. 364]. Через те, що ми пізнаємо (і водночас любимо свою половину), ми починаємо любити, що її оточує; ми прагнемо пізнавати все, що її стосується і що біля неї. Красномовно про це пише французький мислитель Е. Левінас «Любити означає переживати за іншого, бути підмогою в його слабкості. Любов означає буття-для-Іншого, а бути-для-

Іншого, означає бути добрим. Справжня любов є виявлення добра: вона не потребує від того, кого ми любимо неможливого, але йдучи назустріч її слабкості, наділяє її собою, тобто врешті-решт, пробуджує в неї звернену любов. Любячи я не чекаю від коханої підкорення, підтвердження влади мого «Я», «видачі» мені таїн її ніжності. Любячи її по-справжньому, я радію її радості, насолоджуюсь її насолодами, люблю її, звернену до мене любов» [16, с. 366].

На думку відомого російського мислителя В. Франкла любов виступає унікальним та єдиним способом пізнати ближнього: «ніхто не може пізнати усвідомити сутність іншої людини до тих пір, поки не полюбить її. В духовному акті любові людина стає здібною побачити риси та особливості коханої людини, і навіть більше того, вона бачить потенційне в ньому те, що не виявлено, але повинно бути винайденим» [5, с. 37].

Німецький філософ Г. Зіммель пише у праці «Фрагмент про любов», людина не повинна пізнаватися раніше від того, як стане коханою, адже якщо інший є «моє уявлення» то з цим же правом він є і «моя любов» [Див.: 11, с. 136]. Таким чином, для німецького мислителя любов до того кого ми любимо є водночас і знанням про нього. Англійський же філософ Б. Рассел ніби продовжуючи свого колегу щодо спільних рис любові та знання пише, що «і знання, і любов безмежні. Ні любов без знання, ні знання без любові не можуть привести до благого життя. Хоча необхідні і любов, і знання, любов в якійсь мірі все ж більш фундаментальніша: вона скеровує розумних людей на пошуки знання, яке не могло б принести благо розумним» [22, с. 194].

З приводу ж любові як самопізнання, можна сказати, що «в якій мірі людина пізнала власну ступінь розвитку своєї особистої любові, в такій мірі вона досягла самопізнання. Якщо ж вона констатує, що в її серці немає або ж не лишилося місця для любові, — це означатиме, що вона ще зовсім не розвинена і її пізнання не варте справжньої ціни. Лише тоді, коли людина свідомо починає розвивати у своєму бутті любовне світовідношення, лише тоді вона починає по справжньому розвиватися, її буття отримує дійсну вартість і сенс» [10, с. 181].

Вітчизняний дослідник Д. Арабаджі зазначає, що основний гносеологічний принцип християнства зводиться саме до того, що в основі будь-якого пізнання, а тим паче самопізнання лежить любов, яка поєднує об'єкт та суб'єкт пізнання [2, с. 65]. Тому саме любов до себе, в якій полягає любов до ближнього, наштовхує людину на пізнання і свого ества, своїх вад та чеснот [2, с. 47].

Отже, зробивши певні дослідження стосовно розуміння питання розумності любові в контексті філософської думки можна зробити такі висновки:

1. Філософська думка від античності до сьогодення розглядає любов онтологічно, тобто не лише як чуттєве та пристрасне бажання поєднатися з Іншим, але й як сутнісне пізнання, розумну та мудру силу, що здатна по-особливому розуміти.

2. В любові людина пізнає, досягає все, що її оточує не стільки з якоїсь меркантильної, корисливої мотивації, скільки, як щось вічне та неповторне, яке спонукає особистість до піклування та відповідальності.

3. Розумність та мудрість любові, про яку наголошують філософи, з поміж усіх інших екзистенціалів піднімає цей феномен на найвищий щабель, що дійсно робить її фундаментальною в структурі людського існування.

Література:

1. Абрамов А. И. Метафизика любви и философия сердца в русской философской культуре/А. И. Абрамов/Философия любви. Под ред. Д. П. Горского; сост. А. А. Ивин. Ч. 1. — М.: Политиздат, 1990. — С. 149–160.
2. Арабаджи Д. Основы христианского символизма. — Одесса, 2009. — 730 с.
3. Аристотель. Никомахова етика/Аристотель. Сочинения: в 4-х т. Т. 4; [пер. с древнегреч. общ. ред. А. И. Доватура] — М.: Мысль, 1983.— 830 с. — (Филос. Наследие. Т. 90). — С. 53–294.
4. Бауман З. Нужен ли любви рассудок?/З. Бауман. Индивидуализированное общество. — М.: ИНФРА-М, 2004. — 420 с.
5. Братусь Б. С. Любовь как психологическая презентация человеческой сущности/Б. С. Братусь//Вопросы философии. — 2009 — № 12 — С. 30–42.
6. Головач У. «Ерос» бездомний або вічний подорожній у пошуках втраченого раю/У. Головач//ДУХ І ЛІТЕРА. — 2002.- № 10. — С. 357–368.
7. Даренський В. Ю. Віра, надія, любов як екзистенціали діалогічного світо відношення/В. Ю. Даренський/Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 7. Релігієзнавство, Культурологія, Філософія. — 2005. — № 2.— С. 142–151.
8. Евтушенко С. П. Принцип любви в этике: автореф. дис. на соискание научн. степени канд. филос. наук. спец. 09.00.05 — «этика»/С. П. Евтушенко. — М., 2000. — 20 с.
9. Жмир В. Возлюби?/В. Жмир//Філософська думка. — 2006. — № 2. — С. 55–70.

10. Жулай В. Любовь как самопознания/В. Жулай/Людина: мислення і діяльність. — К.-Луцьк.: Інститут філософії НАНУ, 2001. — С. 175–182.
11. Зиммель Г. Фрагмент о любви/Г. Зиммель/Трактаты о любви. — М.: ИФРАН, 1994. — С. 120–140.
12. Зубец О. П. Любовь в зеркале морали/О. П. Зубец/Размышления о любви. Любовь как нравственное начало. — М.: Знание, 1989. — С. 3–18.
13. Кришмарел В. І. Теоретико-методологічні аспекти дослідження понять «смерть» та любов: дис. ... кандидата філос. наук: 09.00.11/Вікторія Юріївна Кришмарел. — К., 2010. — 189 с.
14. Ларошфуко Франсуа де. Моральные максимы и размышления/Философия любви. Под ред. Д. П. Горского; сост. А. А. Ивин. Ч. 2. — М.: Политиздат, 1990. — С. 120–125.
15. Лосев А. Ф. Эрос у Платона/Алексей Лосев. Бытие-имя-космос./Сост. и ред. А. А. Тахо-Годи. — М.: Мысль, 1993. — С. 31–61.
16. Малахов В. А. Погляд на любов/Віктор Малахов/Етика спілкування: навчальний посібник. — К.: Либідь, 2006. — С. 362–369.
17. Нарский И. С. Тема любви в философской культуре Нового времени/И. С. Нарский/Философия любви. Ч. 1. Под общ. ред. Д. П. Горского; Сост. А. А. Ивин. — М.: Политиздат, 1990. — С. 110–148.
18. Платон. Федр/Пер. А. Н. Егунова. — М.: Прогресс, 1989. — 136 с.
19. Попович Иустин Архимандрит. Гносеология св. Исаака Сирина/Архимандрит Иустин (Попович). Православная философия истины. — Краматорск: «Тираж-51», 2007. — С. 16–68.
20. Преподобный Исаак Сирин. О еже разумевати, в коей мере стоит кто от движимых в нем помысл/Преподобный Исаак Сирин. Слова духовноподвижнические. — Изд-во Свято-Введенской Оптиной пустыни, 2004. — С. 180–186.
21. Преподобный Максим Исповедник. Главы о любви/Преподобный Максим Исповедник. Избранные творения. — М.: Паломник, 2003. — С. 132–199.
22. Рассел Б. Во что я верю/Б. Рассел/Мир и эрос: антология философских текстов о любви/Сост. Р. Г. Подольный. — М.: Политиздат, 1993. — С. 192–197.
23. Рубенис А. А. Сущность любви — тема философского размышления/А. А. Рубенис/Философия любви. Под ред. Д. П. Горского; сост. А. А. Ивин. Ч. 1.– М.: Политиздат 1990. — С. 205–228.
24. Руденко А. М. Философско-антропологическая экспликация феномена любви: от классики до постмодерна: автореф. дис.

- на соискание научн. степени канд. филос. наук. спец. 09.00.11 — «Религиоведение, философская антропология, и философия культуры»/А. М. Руденко. — Ростов-на-Дону, 2007. — 18 с.
25. Святитель Григорий Нисский. О душе и воскресении/Святитель Григорий Нисский. Избранные творения. — М.: Изд-во Сретенского монастыря, 2007. — 162–175.
26. Сенека Луций Анней. Нравственные письма к Луциллию. — М.: Наука, 1977. — 384 с.
27. Сорокин П. Таинственная энергия любви / П. Сорокин // Социологические исследования. — 1988 — № 2 — С. 145–163.
28. Троицкий С. Христианская философия брака. — Париж, 1935. — 224 с.
29. Фейербах Л. Сущность христианства/Людвиг Фейербах/Мир и эрос: антология философских текстов о любви/Сост. Р. Г. Подольный. — М.: Политиздат, 1993. — С. 173–184.
30. Цицерон Марк Туллий. Избранные сочинения. — М.: Художественная литература, 1975. — 456 с.
31. Шелер М. *Ordo Amoris*/М. Шелер/Трактаты о любви — М.: ИФ РАН, 1994. — С. 77–100.
32. Шинкарук В. І. Віра, надія, любов/В. І. Шинкарук//Віче. — 1994. — № 3. — С. 140–150.
33. Эмпедокл. О природе/Эмпедокл/Антология мировой философии. Т. 1. Ч. 1. — М.: Мысль, 1969. — С. 299–308.
34. Яннарас Х. Филия, агапэ и эрос в церковной перспективе/Х. Яннарас/Человеческая целостность и встреча культур/Сост К. Б. Сигов. — К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2007. — С. 62–67.
35. *L'atomisme antique face a l'amour*/К. Morana//Revue philosophique en France et de l'étranger. — 1996. — № 1. — P. 119–131.

Туренко В. Э. К вопросу о разумности любви в философском дискурсе. Делается анализ разумности любви как одной из фундаментальных проблем философии любви.

Ключевые слова: *гносеология любви, знания, любовь, познание, разум, философия, философия любви.*

Turenko V.E. To a question about the wisdom of love in the philosophical discourse.

Is an analysis of reasonableness of love as one of the fundamental problems of the philosophy of love.

Keywords: *epistemology of love, knowledge, love, knowledge, reason, philosophy, philosophy of love.*

УДК 141.32+215

ОСОБЛИВОСТІ ЕТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ К. РАНЕРА НА ПРОБЛЕМУ ТРАНСФОРМАЦІЇ ХРИСТИЯНСЬКИХ ЦІННОСТЕЙ В НОВИХ КУЛЬТУРНИХ УМОВАХ

Шевченко С. Л. ©

*Кандидат філософських наук, м. н. с. відділу історії
зарубіжної філософії Інституту філософії імені
Г. С. Сковороди НАН України*

Розглянуто ключові моменти зв'язку трансцендентального томізму К. Ранера з філософією екзистенціалізму. Проаналізовано концептуальні положення його етики в контексті сучасної трансформації ціннісних основ християнства.

Ключові слова: *цінності, людське буття, віра, християнство, культура, екзистенціалізм.*

Сучасна доба демонструє нам не тільки принципові зміни у соціокультурному житті, але також і у житті релігійному. В наш час більшість людей не здатні відшукати цінності в самому суспільстві, вони часто звертаються до релігії у своїх пошуках моралі та смислу. Релігія стала певним орієнтиром у особистих і загальнолюдських цінностях.

Формування самої філософії екзистенціалізму можна розглянути як витвір базисних установок християнської теології і цінностей християнської культури, адже саме християнство привносить в культуру очевидну екзистенціальну спрямованість. Неоднозначність проблеми взаємодії культурних традицій християнства і екзистенціалізму можливо розглянути й на прикладі ідеї осучаснення релігійної свідомості, запропонованої в трансцендентальному неотомізмі Карла Ранера, видатного теолога та філософа минулого століття. Так званий «антропологічний поворот» в теології в першу чергу пов'язується з постаттю К. Ранера. Завдяки синтезу його теологічних поглядів із екзистенціальним аналізом була здійснена чи не найсмівливіша спроба трансформувати традиційну католицьку доктрину, неотомізму, відповідно до нових культурних умов. Стосовно цього експерименту точаться гострі дискусії між теологами, філософами та культурологами й досьогодні. Для багатьох з них, його богослов'я стало символом вступу католицької церкви в сучасність: «... трансцендентальний томізм являє собою конструктивну спробу переосмислення спадщини

схоластики та сучасної філософії в контексті християнської антропології» [2, с. 70–71]. Теологія неотомізму приймає тезу філософії екзистенціалізму з приводу первинності існування, але відкидає ідею необхідності дискредитації розуму для легітимізації трансцендентного.

Й досьгодні відкритим залишається питання безпосереднього впливу екзистенціалізму на погляди К. Ранера, зокрема на його аксіологію. Безпосередньо до окресленої проблематики у своїх дослідженнях зверталися Ф. Ендеан [6], К. Кілбі [8], С. А. Коначева, Г. А. МакКул, Б. Лінейн, М. Перселл, Л. О'Донован [10], К. Фішер [7] та ін. Проте, також не повністю висвітленою постає проблема визначення місця екзистенціальної етики в трансцендентальному томізмі Карла Ранера та її значення для трансформації цінносних підвалин християнської культури. Щоб вирішити дану проблему варто розглянути наступні питання: охарактеризувати екзистенціальні витоки поглядів К. Ранера, проаналізувати взаємозв'язок його теології з філософією екзистенціалізму, визначити роль та значення ранерівської екзистенціальної етики для оновлення релігійної свідомості в сучасній християнській культурі.

К. Ранер, у пошуках нових смислів, звернувся до традицій християнства та різних напрямків християнської філософії. У своєму вченні німецький мислитель прагне поєднати схоластичний інтелектуалізм з ірраціоналізмом, іманентизм з трансценденталізмом, відходить від понять і термінів «вічної філософії». В цілому, його положення можна характеризувати як антропологічні у зв'язку з тим, що він намагається розкрити християнські істини для сучасної людини як такі, що співпадають зі світобаченням сучасної людини, відповідають її світорозумінню, потребам та інтересам. Йдеться вже не про мову схоластики, а про мову любові, співстраждання і надії. Тобто — про домінуючу роль екзистенціалістського, персоналістського ірраціоналізму у сучасному католицизмі.

Такий підхід, на нашу думку, наближає ідеї Карла Ранера до ідей Августина. Августин стверджував, що пізнання Бога можливе тільки шляхом безпосередньої інтуїції, духовного заглиблення, які постають можливими тільки завдяки Божественному просвітленню. Саме Божественне просвітлення тлумачилося як надприродний акт особистості Бога, який осягає тільки обраних. Пошуки благодаті, взагалі, є одними з найголовніших шляхів для вдосконалення людини в християнстві і заслужити цю благодать може тільки така людина, яка шукає Бога не розумом, а усіма зусиллями власної душі, добром свого серця.

На думку німецького філософа К. Ясперса, «якщо світ є творенням Божим, тоді все, що є, стає гідним пізнання як Божественне творіння — не тільки розумне, що має міру і число, але і все інше, з чим доводиться зтискатися у досвіді; всіляке явище і всіляка його незначна особливість вар-

тують того, щоб з любов'ю зануритися у їх вивчення; на світі немає нічого, щоб це не потрібно було знати та досліджувати. За словами Лютера, Бог є присутнім навіть в нутрошках блохи» [5, с.61–62].

Згідно думки К. Ранера, абсолютні цінності християнської релігії — трансцендентний Бог, вічність християнські норми, інституціональні характеристики релігії — постійно спустошуються, постають недіяльними в умовах сучасного суспільства. Завданням теології є осучаснення християнської релігії, розкриття її зв'язку з історією, з культурними, соціальними та психологічними аспектами, збільшення їх духовної наповненості.

Німецький мислитель розробляє «трансцендентальний метод», який, за його твердженням, повинен слугувати теоретичним підґрунтям для розробки найвпливовішого варіанту християнської антропології. Безперечно, К. Ранер використовує принципи томістської метафізики, але, одночасно, і критикує ці принципи, прагне реформувати її, але — не знищити. Його погляди вирізняються з поміж інших теоретиків католицизму не лише особливою систематичністю, цілісністю, реалістичністю у гносеології, а й особливою зацікавленістю проблематикою буття, розгортанням коцептуальності Божественного.

Головним завданням, за К. Ранером, є пояснення співвідношення релігійної віри і повсякденності, яке відповідає вирішенню проблеми смислу людського життя. Метафізика томізму містить у собі антропологічний початок, але його необхідно доповнити сучасною, смисложиттєвою (екзистенціальною) проблематикою [14].

Поряд з метафізикою томізму, К. Ранер досліджує ірраціональну традицію християнської філософії. Він зазначає, що однобічність філософії екзистенціалізму полягає в тому, що екзистенціалізм пояснює релігійну віру через поняття емоцій людини, екзистенціальна філософія неспроможна пояснити об'єктивність Бога, вічності, абсолютність буття. В зв'язку з характеристикою розуміння Бога в концепції Томи Аквінського, К. Ранер зазначає, що «екзистенціалізм, з одного боку, тяжіє до духовного споглядання, а з іншого — до агностицизму і релятивізму» [14, с.34–38].

Нова концепція християнської філософії мусить об'єднати й інтелектуальну, й екзистенціальну тенденції, на ґрунті такого синтезу й виникне нове розуміння християнства, у якому гармонійно будуть поєднуватися два рівня людського життя — духовний і матеріальний. Виникає «теологія Бога», яка стає і «конкретною теологією життєвої дійсності». Така теологія — це теологія антропологічна, історична, життєва, екзистенціальна, теологія для людини.

Необхідно також вказати на те, що К. Ранер звертається не тільки до поглядів Томи Аквіната, але й до ідей спірітуалізму, які обґрунтував іспанський теолог містичної спрямованості XVI ст. Ігнатій Лойола. Перш

за все, німецького теолога цікавить ідея І. Лойоли щодо співвідношення споглядального, духовного життя і життя активного, повсякденного. В теологічних працях раннього періоду творчості К. Ранер підкреслював, що він є послідовником І. Лойоли і тому вважає, що відхід від матеріального світу сприяє ствердженню внутрішнього світу віруючого. Але Бог не вимагає зліквідувати матеріальне, повсякденне життя, істинний християнин мусить усвідомлювати, що таке життя теж є життям від Бога. Бог знаходиться і поза світом, і водночас у ньому, тому людина, яка прагне відшукати Бога, знаходить його як у світі повсякденності, так і у власних молитвах, у споглядальному житті.

В такий спосіб, зазначає К. Ранер, і долаються протилежності між світом матеріальним і світом Божественним, а людей, які шукають порятунку, історія порятунку відсилає у зворотному напрямку, до історії світу, яка залишається таємничою, невитлумаченою, загадковою і дає нам завіт виправдати себе у ній ... Глибинним ґрунтом буття людини є духовність, сама людини — це «чуттєва духовність» (К. Ранер), а матеріальність виявляється «заданим небуттям». Тобто, людина постійно знаходиться на межі поміж буттям і небуттям, нещасною свідомістю, нещасною істотою.

Німецький теолог постійно повертається до дуальності, яка характеризує стан людини у світі. При цьому, ми не можемо побачити негативного ставлення у К. Ранера до матеріального. Матерія — це «дім» духу, матеріальність визначає такі характеристики, що фундують буття людини у світі — це час і простір, одиничність, наслідування, чуттєвість.

Отже, центральним поняттям є чуттєвість, завдяки ній людина перебуває у світі, постає прихильною до нього і водночас відбувається відчуження людини від світу. Чуттєвість обмежує пізнавальні можливості людини в тому плані, що вона позбавляє людину безпосереднього, інтуїтивного споглядання Божественного абсолюту, добра, краси. Чуттєвість, з однієї сторони, актуалізує дух людини, а з іншої — обмежує його. Необхідно наголосити на тому, що ідеї К. Ранера знаходяться в межах традицій християнської містики. Матерія виступає не як в'язниця для духу, а як «дім його буття».

Буття виступає у нього як те, що є, а пізнання як суб'єктивність буття, уявлення буття про себе. В такий спосіб, розум і те, що ним пізнається, виявляються одним й тим самим. Безпосереднім об'єктом пізнання є матеріальна дійсність. Коли людина фіксує об'єкт в акті судження про нього, то вона конститує саму себе в якості суб'єкта. Тоді, зазначає К. Ранер, у кожному акті пізнання об'єкту і самосвідомості одночасно пізнається буття, формулюється питання про буття як таке. Буття пізнається завдяки особливим духовним актам — «передбаченням», таким чином, знати предмет необхідно у його відношенні до чогось більшого, іншими

словами — до буття. В акті пізнання обмеженого буття відбувається й пізнання буття безмежного.

Передбачення буття закладено в людині завдяки абсолюту, сам абсолют виступає межею, яку прагне подолати розум людини. Людина, як вважає мислитель, спроможна пізнати Бога, людина запитує про буття і тому ставить питання про абсолютну основу світу, про власну основу. Таємниця буття переживається людиною містично, виступає як особливе надраціональне пізнання.

У своєму розумінні релігійної віри К. Ранер спирається на традиції обґрунтування віри у Аврелія Августина, Бонавентури, на ідеї німецького ідеалізму, на поняття «екзистенції» в філософії М. Гайдегера. Релігійна віра, зазначає німецький теолог, є в її особистісному сенсі містичним досвідом, переживанням таємниці буття. Ця таємниця буття висвітлюється в історії, у якій людина усвідомлює власну граничність та власні можливості. Така історичність розкриває постійний діалог людини з Богом, людина постає співучасником Боголюдської драми історії. «Вивчення творів Августина, — наголошує С. Здіорук, — дає нам підстави висувати, що жодна форма суспільної свідомості не може претендувати на ту роль, яку виконує в силу своєї суті релігія в етносоціальному поступі, а саме: задоволення трансцендентних потреб людини» [1, с. 302].

Спіраючись на ідеї Августина, К. Ранер шукає виходу з сучасного стану людства, який є духовно обмеженим. Адже сьогодні в суспільстві все більше і більше розповсюджується неувага, інертність щодо головних питань буття, фактично, зникає спрага до пізнання сутності речей; через це нівелюються всі уявлення людей, життєві перспективи зводяться до практичних завдань і поверхового бачення речей. Світ, для людства, втратив свою глибинність, зникли зміст та насиченість людського життя, будь-яке звернення до совісті не має сенсу, воно гине у безмежній порожнечі, в тотальному ніщо.

Сучасні теологи виявилися дезорієнтованими, не змогли заглибитися в проблеми осучаснення релігії, в проблеми релігійної свідомості, особливості її формування, проблеми віри в сучасному недуховному світі. Своє завдання К. Ранер вбачає у тому, щоб проаналізувати сучасну ситуацію з точки зору духовності та екзистенції. І якщо для М. Гайдегера, в праці «Буття і час» [4], смисл світу закладається вперше лише «проєктом розуміння буття», який походить від самої людини, то в праці «Введення до метафізики» [3], він наголошує на тому, що «тільки як запитувально-історична людина приходить до себе самої та набуває самості (Selbst).

Індивідуальність (Selbstheit) людини означає наступне: буття, яке відкривається їй, вона повинна перетворити на історію і в ній встановити себе.

Індивідуальність не означає, що всьому передує деяке «я» і деяка одиничність. В такий же спосіб, людина не є «ми» і спільність» [3, с.220–221].

В цьому плані можна побачити єдність підходу К. Ранера і М. Гайдегера щодо людини в історії та її становлення в історії. Становлення людини К. Ранер трактує як шлях людини до Бога, але — це шлях не лише через молитву, а через повсякденну працю, творчі зусилля, моральнісні вчинки. Молитва не є тотожною обрядовості церкви, а істинна віра — це стан душі людини, її спосіб життя, її доля. Тобто, віра конститується життям людини. «Напевне, — стверджує С. Здіорук, — мав рацію датський теолог і філософ Сьорен К'єркегор, коли твердив, що «віра — найбільша і найважливіша з усіх справ». Та коли людина переймається нею в тяжких муках, то витруїти віру в ній практично неможливо» [1, с. 302].

Як вже зазначалося вище в основі метафізики пізнання К. Ранера лежить богословська антропологія, яку він розвиває під впливом трансцендентального томізму Ж. Марешала і в діалозі з екзистенціалістською філософією М. Гайдегера. Спробуємо детальніше проаналізувати вплив останнього на погляди К. Ранера. В праці «Дух в світі» К. Ранер приймає за відправну точку власної рефлексії по відношенню до спроможності метафізики вихідну позицію, запропоновану М. Гайдегером — свідомість людини, оскільки він порушує найбільш фундаментальне із всіх питань, про значення буття.

К. Ранер вважає, що метою роздумів над цим фундаментальним питанням є апіорні умови можливості сприйняття його людською свідомістю. Оскільки безкінечний Абсолют не може увійти в людську свідомість у вигляді об'єктивного знання, вираженого в чуттєвій інтуїції чи концепті, він може бути показаний людині лише «необ'єктивно», як «реальність, яка хоча і не може відображатись об'єктивним, концептуальним знанням, тим не менш, сприймається інтелектом як справжня в його апіорному прагненні до самовдосконалення через інтенціональне сприйняття реальностей, інших, аніж він сам» [9, с. 540].

Хоча здається немов-би гайдегерівська думка не залишає місця для ідеї Бога, К. Ранер зазначає, сам М. Гайдегер підкреслював, що його аналіз не говорить що-небудь «за» чи «проти» можливості Бога. Ранер стверджує, що неможливо до завершення його онтології сказати напевно, додасть це метафізиці «смыслу, що є радикально атеїстичним або глибоко релігійним» [12, с. 137].

К. Ранер не намагається проаналізувати думку М. Гайдегера з християнської точки зору, але він дійсно досить змістовно пояснює, що мається на увазі в припущенні, що остаточне завершення філософії М. Гайдегера буде або радикально атеїстичним, або глибоко релігійним. Остаточний варіант гайдегерівської онтології проявиться в атеїзмі, якщо останнім

словом його антропології буде «ніщо». З іншого боку, К. Ранер стверджує, що філософія М. Гайдегера могла б стати фундаментом для глибоко релігійного світогляду, якщо аналітика Dasein на її завершальній стадії виявить нескінченність абсолюту як перше апіорі людської трансценденції і відкриє справжню долю людини у виборі між вічним небуттям і вічним життям перед Богом.

У цьому випадку гайдегерівська аналітика людини як історичного суцього, як «конечного творіння» і темпорального суцього, дає можливість відсилання до Одкровення. Схвилювати людину, звільнити її від влади чистої ідеї і кинути у власне існування та історію, як це робить М. Гайдегер, означає підготувати її до сприйняття екзистенціального, історичного факту — божественного Одкровення, до відкритості «Богу Авраама, Ісаака та Якова».

К. Ранер припускає, що саме філософія релігії може показати, що людина за самою її внутрішньою природою — потенційний слухач можливого Одкровення Бога в історії.

Ранерівська інтерпретація буття людини базується на трьох судженнях метафізичної антропології, які становлять сутність його філософії релігії: 1) «людина — дух (характеристика, яка описує її цілісне буття як людини), і таким чином має вухо, відкрите для будь-якого слова, яке може виходити з вуст Вічного» [11, с. 67]; 2) «людина — те екзистентне суще, яке постало у вільній любові перед Богом і його можливим Одкровенням ... (і яке) слухає мову або мовчання Бога тією мірою, якою він відкриває самого себе у вільній любові до цього послання божественних слів або мовчання» [11, с. 108]; 3) людина — те екзистентне суще, яке повинно чути історичне Одкровення Бога, дане в історії і, можливо, в людській мові» [11, с. 161]. Ці три положення релігійної антропології і філософії релігії, яку вони конституюють, засновані на ранерівському розумінні буття, яке відкривається людині через доконцептуальне, нетематичне схоплювання і в той же самий час приховане від людини через її смертність.

К. Ранер стверджує, що з самого руху людського розуму ми в змозі встановити існування Бога. Ці роздуми призводять його до висновку, що людина за своєю природою — дух, який здатний підтвердити існування Бога; завдяки аналогії буття, у неї є потенційна можливість для поглиблення знання про Бога: «людина — абсолютна сприйнятливність для чистого і простого буття». У подальшому аналізі К. Ранер стверджує, що хоча буттю властива прозорість, його схоплювання людиною з необхідністю обмежено через людську конечність.

Таким чином, К. Ранер стверджує, що М. Гайдегер — за своєю суттю метафізик, який прагне розробити нову, більш фундаментальну онтологію через трансцендентальний аналіз людини як такого суцього, яке з необхід-

ністю ставить питання про буття. Проте в своєму аналізі гайдегерівського мислення К. Ранер приходять до висновку, що людина трансцендентує до ніщо. У «Слухачі слова» також зроблена спроба екзистенціальної аналітики людини, яка запитує про буття. Аналогічно М. Гайдегеру, К. Ранер стверджує, що людина здатна поставити питання про буття, тому що у людини вже є розуміння буття як такого. Як і М. Гайдегер, він вважає, що буття, яке людина попередньо осягає, радикально відмінне від усього суцього. Але, на відміну від М. Гайдегера (як він його розуміє), К. Ранер підкреслює, що ультимативний сенс буття не зводиться до ніщо, а є Богом, який охоплюється в спрямуванні всієї людської природи до чистого і абсолютного буття. Бог становить не тільки об'єкт діяльності людини, але що набагато значущіше, — умову її можливості. Як поєднання тіла і духу людина володіє потенційною можливістю отримати Одкровення від Бога, якщо воно буде дано. Людина, таким чином, — потенційний «слухач» божественного слова.

Тим самим К. Ранер запитує про «сущє як сущє» (*ens qua ens*), так само як Арістотель і Св. Фома. Різниця з традицією полягає тільки в тому, що він засновує свою метафізику на трансцендентальному аналізі. Це не означає, як вважає К. Ранер, що якщо ми приймаємо гайдегерівський аналіз, потрібно залишити проблему Бога і філософію релігії, радше необхідно продумати їх на більш фундаментальному рівні. Адже для К. Ранера «людський дух як такий є бажанням, пориванням ...» [13, с. 250]. К. Ранер пояснює цю тезу завдяки зверненню до свого поняття *Vorgriff* (передчуття), тобто визначеності чи очікуванні душою буття, яке хоча і є усвідомленим, але має доконцептуальний, необ'єктивний та нетематичний своєрідний характер. Будь-яке апостеріорне знання є об'єктивацією та тематизацією цього [13, с. 142].

К. Ранер, як вище зазначалося, застосовує «трансцендентальний і антропологічний метод теології», який робить людський досвід ключем до всіх богословських смислів в «трансцендентальному досвіді», тобто універсальному, апіорному та ідеальному досвіді, який є умовою для будь-якого іншого людського досвіду. Бог сприймається завдяки посередництву акту інтелекта, вкоріненого в любові. «В світі, в якому повсюдно лунають заклики до єднання з Богом» («дивовижним, екзистенціальним»), — писав К. Ранер, — відповідальність теології в тому, що вона повинна супроводжуватися трансцендентальною рефлексією, яка постійно продовжується, на структурних умовах можливості спасіння» [10, с. 894]. Аналіз трансцендентного досвіду передбачає, що дорефлексивний досвід Бога представлений в усьому людському досвіді. Виходячи з даного положення, К. Ранер ставить собі за мету переінтерпретувати догмати церкви, завдяки чому вони набувають екзистенціального змісту в термінах універ-

сального людського досвіду. Тому можливість спасіння закладена Богом в людському досвіді як такому; і, вона може бути реалізована без знання історичного християнського Одкровення і без експліцитної віри в Христа, завдяки «анонімному християнству».

Отже, змістовно співпадаючі моменти філософії екзистенціалізму й неотомізму є результатом не випадкової конвергенції, а взаємодії, яка має складний і неоднозначний характер. Всупереч екзистенціалізму, в неотомізмі розум не заперечується за допомогою протиставлення йому ірраціональної першопричини, а доповнюється за допомогою першопричини позараціональної, з допомогою віри. В історичному плані «екзистенціалістська етика» виступає як головний компонент і аспект реформованого християнства. Життєва сила релігії є результатом безпосередньої зустрічі з Богом. І якщо теологія й дотепер має можливості для пояснення Божественної природи, але вона залишатиметься порожньою, якщо не буде поновлювати власний зміст постійним, новим релігійним досвідом. Такий підхід, на думку німецького мислителя, надає можливості для реформування церкви, осучаснення її доктрин, а віра вводить людину до вічності через реальне і безцінне сьогодення, реалізує християнську надію на майбутнє. Тому роботи К. Ранера в області етики і есхатології необхідно розвивати. Проте, майбутня ціннісна трансформація богослов'я, ймовірно, залежатиме не від теологів, принаймні в вузькому, професійному сенсі. Власне К. Ранер намагався навчити нащадків, як використати «світську серйозність» (екзистенціалізм) за джерело оновлення богослов'я, не ставлячи під загрозу авторитет християнської традиції. Цілком можливо, що християнська церква зможе лише зберегти свою єдність та ідентичність за умови, якщо вона скоригує чітко уявлення про межі між тими, хто всередині неї, і тими, хто притримується апофатичного, містичного підходу до богослов'я. Тому питання про майбутнє «екзистенціальної теології» К. Ранера, в кінцевому рахунку, — питання про майбутнє християнства.

Література:

1. Здіорук С. «Сповідь» Аврелія Августина і сучасна українська духовність /Святий Августин Сповідь [пер.з латин. Ю. Мушака; післям. С. Здіорука]. — К.: Основи, 1999. — С. 297–307.
2. Кирьянов Д. В. Томистская философия XX века. — СПб.: Алетейя, 2009. — 168 с. — С. 70–71.
3. Хайдеггер, М. Введение в метафизику/М. Хайдеггер. — СПб.: Высшая религиозно-философ. школа, 1998. — 301 с.
4. Хайдеггер М. Бытие и время/Мартин Хайдеггер; [пер. с нем. В. В. Биbihин]. — СПб.: «Наука», 2006. — 452 с.

5. Ясперс, К. Радикальное зло у Канта/К. Ясперс//Феномен человека: Антология. — М.: Наука, 1993. — С. 179–187.
6. Endean P. Moral Theology, Karl Rahner and the Ignatian Exercises//[Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.theway.org.uk/back/s088Endean.pdf> (від 19/12/2011). — P. 55–65.
7. Fischer K. Der Mensch als Geheimnis. Die Anthropologie Karl Rahners. Mit einem Brief K. Rahners. Freiburg-Basel-Wien: Herder, 1974–420 s.
8. Kilby K. Karl Rahner. Theology and philosophy. London, New York: Taylor and Francis e-Library, 2005. — 160 p.; Kilby K. A Brief Introduction to Karl Rahner. — New York: The Crossroad Publishing Company, 2007. — 128 p.
9. McCool G. A. The Philosophy of the Human Person in Karl Rahner's Theology//Theological Studies. — 1961. — V. 22. — P. 537–562.
10. O'Donovan L. G. Rahner, Karl//New Catholic Encyclopedia. New York, 2003. — V. 11.
11. Rahner K. Hearers of the Word. — New York: Herder and Herder. — 1969. — 180 p.
12. Rahner K. The Concept of Existential Philosophy in Heidegger [trans. Andrew Tallo]//Philosophy Today. — 1969. — № 13. — P. 126–137.
13. Rahner K. Spirit in the World [Trans.: W. Dych.]. — New York: Continuum, 1994. — 408 pp.
14. Rahner K. Über die Undbegreiflichkeit Gottes bei Thomas von Aquin/K. Rahner//Thomas von Aquin 1274–1974. — München, 1974. — S. 33–45.

Шевченко С. Л. Особенности этических взглядов К. Ранера на проблему трансформации христианских ценностей в новых культурных условиях

Рассмотрены ключевые моменты связи трансцендентального томизма К. Ранер с философией экзистенциализма. Проанализированы концептуальные положения его этики в контексте современной трансформации ценностных основ христианства.

Ключевые слова: *ценности, человеческое бытие, вера, христианство, культура, экзистенциализм.*

Shevchenko S. L. Features of ethical views on the problem of K. Rahner transformation of Christian values in the new cultural environment

Review key moments of transcendental Thomism communication K. Rahner's philosophy of existentialism. Analyzed conceptual its ethics in the context of the modern transformation of value bases of Christianity.

Keywords: *values, human life, faith, Christianity, culture, existentialism.*

УДК 1:316.3 (09)

ВПЛИВ ХРИСТИЯНСЬКИХ ДОГМАТІВ НА СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Найчук А. В. ©

Кандидат філософських наук, докторант Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

На основі соціально-філософського аналізу християнських догматів розкриваються основи соціально-політичного життя середньовічного суспільства.

Ключові слова: *традиційне суспільство, християнство, релігієцентризм, сакральність, холізм, політичне.*

Одним із базових феноменів традиційних суспільств, який обумовлює їхню сутнісну специфіку відносно секуляризованих суспільств сучасного типу, виступає феномен релігієцентризму та сакральності. Філософська рефлексія релігієцентризму і сакральності має багатоаспектний характер, але найчастіше дослідники акцентують увагу на їх культурологічному (В. Віндельбанд, Н. Гартман, В. Гур'є, Н. Крадін та ін.) і антропологічному (М. Барг, У. Дрей, Н. Корєєв, А. Пауер та ін.) аспектах.

Проте не менш актуальним є комплексне дослідження впливу релігієцентризму і сакральності на соціально-політичне і економічне життя традиційного суспільства взагалі та середньовічного зокрема, що й виступить метою нашого дослідження.

Відмінною рисою, характеризуючою релігійну свідомість середньовіччя, є посилення її монотеїстичності та сакральності, які диктувалися основними догматами християнства, що швидко розповсюджувалися в Європі. «Християнство, — на думку У. Айерленда, — це творчий сплав давньогрецького мислення, месіанської віри та моральності, запозиченої в іудаїзмі, символізмі та емоційності містичних культів» [1, с. 29]. Християнство, як й інші світові релігії, насичене міфами. За визначенням С. Токарева, з середини XIX ст. «вільно мислячі вчені, навіть з табору ліберальних богословів, почали спершу несміливо, а потім все сильніше визнавати, що і християнська релігія переповнена міфами і, що, наприклад, багато які євангельські оповіді являють собою ту ж міфологію — або частково (Штраус), або цілком (Древс)» [2, с. 146]. М. Еліаде, підкреслюючи складність зв'язку християнства і міфології через несприйняття вживання слова «міф» християнськими теологами, водночас зазначає, «цілком

очевидно, що в Євангелії багато чого від «міфології». Окрім того, християнство дуже рано асимілювало символи, образи і обряди єврейської або середземноморської цивілізації» [3, с. 154–155]. Проте трансцендентність як надприродність у християнській свідомості в смислового відношенні замінює функцію міфологічного розуміння світу античності, тут чітко набуває значення сакральний проект Бога-творця в особистій формі [4, с. 96], що ґрунтовно суперечить атомоністичній доктрині.

Отже, середньовічний світогляд вибудовується на основі центричності, оскільки головною ідеєю є ідея Бога, і це єдине надприродне начало — Бог — виступає реальністю, що визначає суттєве. Надприродне відіграє визначальну роль в існуванні природи, людини, суспільства. Сутність надприродного розкривається через основні принципи релігійно-філософського теоретизування:

— креаціонізм (від лат. — створення) — принцип, згідно з яким Бог створив світ з «нічого», актом своєї волі, завдяки своїй могутності. Як стверджував Августин Блаженний, «те, з чого Бог створив усе, не має ніякого вигляду і ніякої форми, і є ніщо інше, як ніщо. Тому, що те, яке порівняно з досконалим називається безформним, якщо тільки воно має хоча б незначну форму, хоча б саму малість, хоча б у зародковому стані, не є вже ніщо; а тому і воно настільки існує, існує не інакше, як від Бога. Якщо навіть світ створений з якої-небудь без форменої матерії, то сама ця матерія створена абсолютно з нічого, тому й те, що ще не одержало форми, але так або інакше знаходиться в зародку, щоб змогло оформитися, то й воно здатним до форми стає з благодаті Бога» [5, с. 459]. Відповідно божественна могутність постійно підтримує буття світу, відбувається постійне творення його заново, з припиненням творчої сили Бога світ відразу повернувся б у небуття;

— сотеріологізм (від лат. — спаситель) — принцип, який орієнтує всю життєву діяльність людини на «спасіння душі». Ісус розглядається як спаситель світу і людства, який своєю смертю мученика на хресті спокутував гріхи людей. Саме ж спасіння інтерпретується як процес обоження, з'єднання людини з Богом у «царстві Божому». Сенс людського буття полягає не в пізнанні та в перетворенні природи, а в з'єднанні з Богом у «царстві Божому». Досягти даної мети можливо тільки людині, «яка Бога носить у серці своєму, веде повне життя — духовне життя, вона є розсадником любові в домі своєму, добром для суспільства, бо ж вона творить і розсіває навколо себе тільки спокій і добро... Про таких людей, що з Богом живуть, Христос одного разу сказав: «Блаженні чистим серцем, бо вони побачать Бога!» (Мт. 5:8)» [6, с. 23];

— антропоцентризм (від грец. — людина), у контексті релігійного світогляду — це сукупність поглядів, що стверджують виняткову роль людини

серед творинь Бога. С. Франк зазначає: «Християнство — це релігія особистості... Справжній смисл християнської віри, немов би центр її тяжіння, лежить в тому, що ідеї в Бога ставляться в безпосередній зв'язок з ідеєю реальності і абсолютної цінності людської особистості. Християнство є релігія людської особистості, релігія персоналістична і антропологічна. В ній людина вперше знаходить саму себе, знаходить притулок і опору для того, що утворює її невимовну сутність і що неодмінно залишається безпритульним у світі, що в образі розуму і раціонально-об'єктивного морального начала зустрічає тільки нерозуміючого, безчуттєвого і безжалісного суддю» [7, с. 302–303]. Відповідно людину, створену не з усіма істотами разом, а окремо, у виділений день. Вона — вершина творіння, центр Всесвіту і кінцева мета творення. Роздвоєння людини, що пов'язане з гріхопадінням Адама і Єви, — це «хвороба» душі, яку вона не здатна перебороти сама, для цього потрібна постійна божественна допомога з метою досягнення божественної благодаті;

— провіденціалізм (від. лат — передбачення, провидіння), важливий принцип у християнській концепції — розуміння історії як прояву волі зовнішніх відносно неї сил, в даному контексті Бога, і характеризується, з одного боку, занепадом, регресом, спричиненим гріхопадінням і відчуженням людини від Бога, а з другого — сходженням людини до Бога. Людині залишається вибір: або жити згідно з божими законами — шлях до спасіння, або протидіяти їм — що карається Богом [8, с. 131–133].

Панування християнської свідомості, в духовному житті середньовіччя, було настільки сильним, що, за визначенням В. Воловика, відклало відбиток і на соціальні рухи, «які набували релігійного характеру. Революційна опозиція проти феодалізму часто ставала на шлях обмеження релігії, щоб надати місце знанню (деїзм, теорія «подвійної істини»), або прагнула надати релігійному світогляду нові форми (реформація, ересі), в яких у тій чи іншій мірі відображалися інтереси і потреби антифеодальних сил суспільства (селян, ремісників, купців)» [9, с. 43].

Релігієцентризм був закріплений в індивідуальній свідомості в якості «зразка істини», а також акумулювання на колективному рівні в рамках культурної традиції. Структуру релігієцентристського «зразка істини» можна вибудувати в такому вигляді:

1. Світ теоцентричний, і в силу цього основною якістю світопорядку є його безумовна визначеність. Це пов'язано з наявністю абсолютної, не релятивної основи Буття (Бог), онтологічного і квалітативного центру, що дозволяє і вимагає масштабувати реальність, впорядковуючи її виявленість через задану теоцентризмом неперушну систему координат.

2. Суттю існування при теоцентричному світобаченні виступає воля до богоподібності, тобто максимально можливе наближення до джерела істинності й абсолютної визначеності.

3. Адекватним типом поведінки, логічно випливаючим із прагнення до богоподібності, виступає поведінка імперативна, заснована на неухильному дотриманні конкретних приписів і заборон релігії з метою збереження режиму визначеності існування як свідчення відданості сакральному першопринципу. Наказова поведінка упредмечує присутність Абсолюта у форматі щоденної активності людини, виступаючи способом богоподібності.

4. Теоцентризм, як світобачення і випливаючі з нього змістові й поведінкові особливості людської активності, детермінує формування суспільств так званого традиційного типу, є просторово-часовою комунікацією з приводу набуття людиною якісного Абсолюта. Орієнтація людини (або колективу) на максимально достеменно дотримання Одкровення (відкритого священного Знання) і його безумовне збереження, з метою подальшої передачі ланцюгом поколінь у формі переказу, відіграло в історії людства соціогенну роль. Таким чином, комунікація традиції вказує не стільки на спосіб передачі значущого знання, скільки на ціннісний вектор даного історичного типу суспільства, а саме: традиційне суспільство є своєрідним синкретизмом методу, інструменту і, одночасно, результату існування людини в умовах граничної визначеності (Абсолютної Істини) [10, с. 53–54].

Наступною складовою, як зазначалося вище, традиційного суспільства виступає сакральність, тобто традиційне суспільство було засноване за принципом, згідно якому все в світі сакралізується. Відповідно до тлумачного словника української мови, сакралізація — це залучення у сферу релігійного регулювання різних форм громадянської та індивідуальної свідомості, суспільних відносин, діяльності установ, людей [11, с. 1096]. Проте сакральний вимір значно ширший за релігійний. Сакральність характеризується специфічним баченням світу, в якому будь-який об'єкт або річ розглядається як образ, символ, «пучок» духовної енергії, сили. По суті сакральність, як зазначає І. Папаяні, виступає своєрідною матрицею, «яка формує унікальність даної релігійної системи та відмінність її від інших» [12, с. 32], що в певній мірі впливає на визначення однозначності поняття «сакральність» і створює певні труднощі для однозначного нормативного тлумачення [13, с. 185–195]. Так, розглядаючи розуміння сакрального в теорії І. Канта, Н. Зедерблом доводить, що під останнім розуміється певна «божественна тайна» — це те, до чого треба всіляко прагнути, але не є фактом можливості досягнення останнього, адже ідеалом святості є моральна досконалість, яка в цьому житті не може бути досягнута [14,

с. 303–304]. На думку представників феноменологічної школи релігієзнавства, сакральне є чимось природним й притаманним особі, адже остання потребує постійного трансцендентування задля біологічного існування в полі сакрального, задля формування строго уніфікованого релігійного простору, який завдяки своїм сакральним властивостям протистоїть когнітивній та соціальній ентропії. Отже, відштовхуючись від ідей феноменології релігії, під сакральним можна розуміти категорію, що означає властивість володіння, яка переводить об'єкт в стан виключної значущості та цінності і звідси потребує «благовійного» до нього ставлення. Воно виступає формотворчим елементом як всієї релігійної системи, так і релігійної ідентичності, виступає її центром, розгортаючись у різноманітній формі релігійної дійсності. Знаходить вираз у культових діях і виступає основою устрою життя людини [15, с. 617–633]. М. Еліаде визначає сакральне, як «щось, що існує у Формі абсолютного. Це щось священне — має зверхню природу, однак доступне людському досвіду... Природа одночасно скриває та розкриває зверхнє [3, с. 135] і пропонує у праці «Сакральне і профанічне» розглядати сакральне як протилежність профанічному. За його словами, «людина довідується про сакральне тому, що воно проявляється, розкривається як цілковита відмінність від профанічного. Для пояснення того, як проявляється сакральне, ми пропонуємо термін «ієрофанія», який зручний насамперед тим, що не містить додаткового значення, висловлює лише те, що вміщується в ньому етимологічно, тобто дещо сакральне, яке постає перед нами, являється нам. Можливо, історія релігії, від найпримітивніших до найвитонченіших, є ніщо інше, як опис ієрофанії, прояву сакральних реальностей» [16, с. 90–91]. Між елементарною ієрофанією первісного суспільства, що проявляється в сакральному об'єкті — камені чи дереві, та ієрофанією вищого порядку, якою виступає втілення Бога в Ісусі Христі, є зв'язок наслідування. Як в першому, так і в другому випадках проявляється дещо «потойбічне», певні реальності, що не належать нашому світу в предметах, які складають невід'ємну частину природного буття.

Проаналізувавши підходи до поняття «сакральне», можна сформуувати його певне нормативне розуміння:

по-перше, під сакральним розуміється все потойбічне і надзвичайне, що не можливо пояснити формально логічними процедурами мови. Тобто сакральне співвідноситься із священним, надприродним і, нарешті, прирівнюється до сутності Бога чи Диявола;

по-друге, під сакральним розуміється певний стійкий процес уніфікованих дій. Сакральне виступає як узагальнена процедура, що встановлює увесь існуючий як природний, так і надприродний порядок;

по-третє, сакральне розуміється як святе — ідеал, до якого потрібно наполегливо прагнути [12, с. 31].

Взявши за основу дане розуміння сакрального, можна констатувати, що воно охоплює усі сфери життя в традиційному суспільстві: економічну, соціальну, політичну.

В основі парадигми релігієцентричного, сакрального відношення до реальності лежав холізм — уявлення про явище, речі, сукупність речей та явищ, де єдине цілісне передує складовим частинам [11, с. 1349]. Відповідно, концепція холізму опирається на те, що ціле ставиться вище, ніж особисте. Ціле не складається з фрагментів шляхом їх сполучення, а з'являється зразу і синхронно. За визначенням О. Дугіна, «холізм передбачає появу єдиного, загального відносно до особистого. Дане єдине — суть, зміст речі або явища, яке розглядається не просто як абстрактна категорія, не постулат абстрагованого, раціонального мислення, не результат осмислення, вторинного відносно до самих речей, не висновок за результатами спостереження. В світі Традиції кожне явище, кожна річ, сукупність речей або сукупність явищ має якийсь реально існуючий холос — той простір, той вимір, ту точку, в якій присутнє усе буття одночасно і разом взяте, і яка є найбільш внутрішнім, глибинним, буттєвим виміром відносно до видимого ансамблю речей. Поняття «полос» і «холос» в традиційній сакральній гносеології майже співпадають» [7, с. 59]. «Механічне» відношення до світу, уявлення про світ, про людину як про машину є антитезою холізму — анатомізмом. Принцип сакральної ієрархії розповсюджувався на всі сфери життя — економічну, політичну тощо, відповідно до сакральної ієрархії вибудовувалася і сакральна структура.

Матеріальна, господарська діяльність в традиційному суспільстві розглядалася як важлива в силу необхідності, але безумовно другорядною відносно мети і смислу життя людини, суспільства в релігійному космосі. Як зазначає П. Уваров: «Практично всі традиційні суспільства в явній або прихованій формі по-суті поділяють contemptus mundi католицької цивілізації. Економіка тут — завжди «домашній закон», домобуд», тобто іще одна сфера виконання вищого загального імператива богонаближення. В цих суспільствах немає економіки як самодостатнього і престижного виду діяльності. Надмірна концентрація уваги на питання господарювання, особлива запопадливість до нього однозначно засуджувалася не тільки в священних текстах, але й у фольклорних традиціях» [10, с. 55]. М. Вебер з даного приводу писав: «Усякий самобутній магічний або містичний вплив духів і богів в інтересах окремих людей зводився поряд з обіцянками довгого життя, здоров'я, поваги і продовження роду. Також і до кращої участі в потойбічному світі, до багатства як само собою зрозумілої мети; все це ми зустрічаємо в елевсинських містеріях, фінікійській, ведійській

релігіях, в народній релігії Китаю, в давньому іудаїзмі та ісламі, в обіцянках віруючим індуським і буддйським мирянам» [17, с. 255]. Відповідно релігія, особливо «сублімірована релігія спасіння» — з одного боку, і раціональне господарство — з іншого протистояли одне одному [17, с. 255], що безпосередньо відбивалося на соціальній поведінці, в основу якої було покладено два елементарні принципи:

1. Двоякість внутрішньої і зовнішньої моралі.
2. Для внутрішньої моралі — просте співвідношення, «як ти мені, так і я тобі» [17, с. 254].

Відносно економіки дані принципи базувалися на таких чинниках: братська допомога, коли спіткало лихо в межах моралі, діючій всередині співтовариства, тобто безкоштовна передача в користування, безкоштовна позичка, гостинність і підтримка неможливого заможним членом співтовариства; оплата роботи на землі сусіда або на землі пана за утримання. Усе це, зрозуміло, відповідало не раціоналізму, а швидше емоційному принципу: того, чого сьогодні не достає тобі, завтра може не доставати мені. Звідси і заборона торгуватися з членом співтовариства (при обміні та позиці), і довго його закабалювати (наприклад, в наслідок невиплати боргу), що допускається лише в сфері зовнішньої моралі, у відносинах з чужинцями.

Отже, традиційне суспільство, як правило, було суспільством перерозподілу, а не ринкових відносин, з низьким рівнем зовнішніх зв'язків, в основі було натуральне господарство, внутрішньо-суспільною мобільністю, так, як за Е. Гіденсом, основними стратифікаційними системами виступали рабство, касти, стани [18, с. 290–292] — найбільш замкнуті соціально-ієрархічні структури, ролі в яких визначалися релігійними, а пізніше законодавчими нормами.

Відповідно в традиційному суспільстві була побудована суспільна і політична системи. Вони були сакральними, як й увесь зовнішній світ, без поділу на штучне і натуральне, природне і соціальне. Існувала єдність до світу богів, до світу природи і до світу суспільного підходили з тим же виміром. Одна і та ж сакральна формула або парадигма поширювалася на суспільне, природне і релігійне. Політичне, в даній системі, було не тільки складовою цією системи, а більш того, воно виступало концентрованим зосередженням священного. Воно було сакральним за перевагою тому, що через усвідомлену сакралізацію соціальної організації люди Традиції засвідчували про свою приналежність до світу взагалі [16, с. 92–93]. В повноцінній структурі політичного на верху ієрархії стояла «унікальна істота» — цар-жрець, король і т. д.. В більшості випадків, особливо на ранніх стадіях становлення державності, дана фігура поєднувала в собі дві функції — жреця, пов'язану із свідомістю і царську — функцію управління, адміністрування. Відтак

правитель в традиційному суспільстві не відносився до звичайних людей, а наділявся надзвичайними, божественними якостями. Звідси — шанування імператорів, фараонів тощо, як богів в давнину або Візантійського імператора в більш пізній час [16, с. 95]. Виходячи з того, що відношення традиційного суспільства до світу базувалося на холізмі, відповідно і структура політичного, держави усвідомлювалася як «органи божества». Центральне місце в даній цілісній концентричній ієрархії відводилося правителю (фараону василевсу, імператорові). Вся діяльність людини була запрограмована і направлена на відтворення спільноти, на забезпечення стабільного порядку, ліквідуючого хаос і нестабільність, гарантом стабільності виступав правитель, так як тільки він міг вступати в контакт з богами і силами природи і забезпечити своєму народу захист і стабільне існування. Відтак влада в традиційному суспільстві була персоналізована і передбачала особисту відданість підданих і слуг правителю. В даному контексті М. Вебер, характеризуючи основні типи влади (традиційну, раціональну, харизматичну), зазначав: «Традиціоналізмом... називається установка на щоденне звичне і віру в нього як в непорушну норму поведінки, а традиціоналістичним авторитетом — панування, засноване на тому, що дійсне, надумане і можливе існувало завжди. Найбільш значущим видом панування, заснованим на традиційному авторитеті, який опирається на легітимність і традицію, виступає патріархальна влада: батька сімейства, чоловіка, старшого в сім'ї або роді — над членами сімейства або роду, пана або патрона — над кріпаками, залежними, вільно відпущеними, господаря — над слугами, князя — над посадовими особами, міністрами, клієнтами, васалами, властителя — над підданими» [19, с. 91]. В основі влади було традиційне панування, засноване на святенності здавна успадкованих порядків і владних прерогатив. Правитель (або багато правителів) визначається прийнятими традицією правилами. Покірність правителю відбувається завдяки приписуваних йому природних якостей [20, с. 93]. Державне управління, у співвідношенні «правитель — посадовці», формувалося під впливом «особистого інтересу»: матеріальне винагородження і соціальна повага. Тому замість «ділової компетенції», стояла конкуренція первісного «надання доручень», і так, як «витрати надавав правитель», перерозподіл доручень повністю залежав від нього [21, с. 494–495].

Таким чином, середньовічне суспільство — це суспільство, яке регулюється традицією, вкоріненою у свідомість, поведінку, відносини, побут. Стабільне збереження традиції, підтримане сакральною свідомістю, є більшою цінністю, ніж розвиток, а суспільний і політичний устрій характеризується жорсткою становою «концентричною» ієрархією. В ньому переважають колективні мотиви над приватними, включаючи інтереси існуючих ієрархічних структур та держави. За своєю природою традиційні

суспільства авторитарні, а не плюралістичні. Авторитаризм необхідний в першу чергу для того, щоб попереджувати спроби невиконання традицій або їхньої зміни.

Разом з тим процеси модернізації, які сьогодні інтенсивно проходять, зберігають в тому чи іншому вигляді елементи звичної традиційної культури. Без цього структури і люди, які знаходяться в «авангарді» змін, не будуть володіти необхідною легітимністю, щоб проводити модернізацію суспільно — політичного та економічного життя. Досвід показує, що процеси модернізації будуть успішними тільки тоді, коли досягається баланс співвідношення між старим і новим, між елементами традиційної культури та інноваціями. Саме даний аспект співвідношення, в залежності від напряму наукових інтересів (політологія, соціологія, економіка тощо), має перспективу подальшого дослідження.

Література:

1. Эрос: Антология: Филос. маргиналии проф. П. С. Гуревича/П. С. Гуревич— М.: Алетейла, 1998.— 354 с. (Серия «Страсти человеческие»).
2. Токарев С. А. Избранное. Теоретические и историографические статьи по этнографии и религии народов мира: в 2 т./С. А. Токарев; [ред. С. Я. Козлов, П. И. Пучков]. — М.: ИЭА РАН, 1999. — Т. 1. — 232 с.
3. Элиаде М. Аспекты мифа/М. Элиаде; [пер. с франц. В. Большакова]. — М.: Академический Проект, 2000. — 222 с.
4. Полисаев О. П. Трансформація зміту міфу в контексті соціальних змін/О. П. Полисаев//Політологічний вісник: зб-к наукових праць. — К.: «ІНТАС», 2010. — Вип. 46. — С. 88–98.
5. Августин Блаженный. Об истинной религии. Нологический трактат/Августин Блаженный (Классическая философская мысль). — Мн.: Харвест, 1999. — 1600 с.
6. Ярмусь Ст. Про сутність християнства і християнського життя//Християнство: контекст світової історії і культури: науковий збірник/[Ред. кол. А. М. Колодний, П. Л. Яроцький (гол. редактори) та ін.]. — К.: Генезис, 2000. — С. 22–26.
7. Франк С. Л. Духовные основы общества/С. Л. Франк. — М.: Республика, 1992. — 511 с. — (Мыслители XX века).
8. Кремень В. Г. Філософія: мислителі, ідеї, концепції: [підручник]/В. Г. Кремень, В. В. Ільїн. — К.: Книга, 2005. — 528 с.
9. Воловик В. И. Философия религиозного сознания: [монография]/В. И. Воловик. — Запорожье: Просвіта, 2009. — 232 с.

10. Уваров П. Б. Экономика как мировидение и способ существования: историко-философская теорема//Традиционные общества: неизвестное прошлое: материалы VII Междунар. науч.-практ. конф. 25–26 апреля 2011 г. /редкол.: Д. В. Чарыков (гол. ред.); О. Д. Бугас, А. И. Толкачев. — Челябинск: Изд-во ЗАО «Цицера», 2011. — С. 53–57.
11. Великий тлумачний словник сучасної української мови/[уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. — К.: Ірпінь: В. Т.Ф. «Перун», 2004. — 1440 с.
12. Папаяні І. В. Роль сакральної символіки в конструюванні релігійної ідентичності/І. В. Папаяні//Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 7. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія: Зб. наукових праць. — К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. — № 19 (32). — С. 31–37.
13. Козловець М. Ідентичність як сфера сакрального: [Текст] /М. Козловець // Практична філософія. — 2008. — № 2. — С. 185–195.
14. Классики мирового религиоведения: в 2 т./[пер. с англ., нем, фр.; сост. и общ. ред. Н. Красникова]. — М.: Канон, 1998. — Т. 2: Мистика. Религия. Наука. — 432 с. — (История философии в памятниках).
15. Фрик Г. Сравнительное религиоведение/Г. Фрик//Религиоведение. Хрестоматия: [статьи]/[пер. с англ., нем, фр. Сост и общ. ред. А. Н. Красникова]. — М.: Книжный дом «Университет», 2000. — С. 617–633.
16. Дугин А. Философия политики/А. Дугин. — М.: Арктогея, 2004. — 616 с.
17. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма//Избранные произведения: [пер. с нем.; сост., общ. ред и послесл. Ю. Н. Давыдова; Предисл. П. П. Гайденко]/М. Вебер. — М.: Прогресс, 1990. — С. 43–275 (Социологич. мысль Запада).
18. Гіденс Е. Соціологія/Ентоні Гіденс; [пер. з англ. В. Шовкун, А. Олійник]. — К.: Основи, 1999. — 716 с.
19. Дугин А. Философия традиции/А. Дугин. — М.: Арктогея-Центр, 2002. — 624 с.
20. Крадин Н. Н. Политическая антропология: [учебник]/Н. Н. Крадин; [2-е изд. испр. и доп.]. — М.: Логос, 2004. — 272 с.
21. Вебер М. Политика как призвание и профессия//Избранные произведения: [пер. с нем.; сост. общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; предисл. П. П. Гайденко]/М. Вебер. — М.: Прогресс, 1990. — С. 491–556 (Социологич. мысль Запада).

Найчук А. В. Влияние христианских догматов на социально-политическую жизнь Средневековья.

На основе социально-философского анализа христианских догматов раскрываются основы социально-политической жизни средневекового общества.

Ключевые слова: *традиционное общество, христианство, религиозцентризм, сакральность, холизм, политическое.*

Naychuk A. V. Influence of Christian doctrines on a socio-political life of the Middle Ages.

Deals with principles of socio-political life of medieval society.

Key words: *traditional society, Christianity, religion centrism, sacrality, political.*

СУТНІСТЬ МОЛИТВИ В ХРИСТИЯНСЬКІЙ ТРАДИЦІЇ: ФЕНОМЕНОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

М'яловська А. В. ©

*Аспірант кафедри релігієзнавства філософського
факультету Київського національного університету імені
Тараса Шевченка*

Розглядається специфіка значення, форми, ролі та розуміння християнської молитви. Визначаються спільні риси в молитві християнській та інших релігійних традиціях.

Ключові слова: *молитва, богослужіння, спілкування, розум, серце, почуття.*

Молитва складний феномен духовного стану людини, в якому відображаються відносини людини з надприроднім. Щоб досягнути сутності релігійного впливу на людину, необхідно звернутися до дослідження сутності молитви, як форми культової діяльності, що забезпечує зносини з потойбічним. Дослідження молитви вимагає проникнення до суб'єктивності віруючого, його «чистої свідомості» (Е. Гусерль), що забезпечує розуміння смислу релігійного вираження даного феномену, і зокрема його сприйняття таким, яким він постає у свідомості суб'єкта, а його коректне дослідження потребує здійснення феноменологічного аналізу.

У релігієзнавців не існує одностайної думки щодо значення і ролі молитви для релігії. Проте, в християнській традиції, настанова молитися є в край важливою і необхідною для підтримання зв'язку з Богом. Молитовна практика вважається однією з найголовніших чеснот поряд з вірою, надією і любов'ю. Деякі християни відповідно до розробленого вчення — ісіхазму, прагнуть досягти стану безперервного моління. Тож особливо важливе значення молитви та її першорядне місце у різних формах культової практики християн, зумовлює актуальність дослідження даного феномену.

Метою даної статті виступає намагання дослідити сутність християнської молитви.

Завданням даної статті є дослідити значення, форми, роль і розуміння молитви віруючими християнами та віднайти спільні риси між молитвою в християнстві та молитвою інших релігій.

Феномен молитви досліджували переважно богослови, Я. Воронецький, П. Джонсон, Ю. Макселон, Ф. Хайлер, Дж. Прагт, І. Хопко та багато інших. Це явище завжди цікавило багатьох представників різних галузей наук та

займало першорядне місце у житті Отців та учителів Церкви. Велика увага приділялась феномену молитви у психології та психіатрії, а група вчених інституту В.М. Бехтєрева зафіксувала у стані моління, при повній свідомості, повне відключення кори головного мозку, що було визначено як новий — четвертий відомий фізіологічний стан людини.

Спроби осмислення феномену молитви в феноменології релігії відбувалися на початку ХІХ столітті в працях Ф. Хайлера, М. Шелера, Р. Отто а також у представників неофеноменології релігії — В. Гантке, Ж. Ваарденбург, Й. Шплет та таких дослідників релігії як М. У. Джеймс, Ф. Шлеєрмахер, М. Пилаєв, М. Попова, А. Чертков, П. Флоренський, І. П. Гудима, Б. Кров, Т. Райт, П. Мантегаца, В. Москалець, Д. Угринович та інших.

Щодо визначення місця молитви у релігії, як складового елементу релігійного культу, варто виокремити два протилежні підходи. Молитва (благочестя) є «центральною феноменом релігії» на думку Ф. Хайлера та «душею і сутністю релігії» на думку У. Джеймса. Навпроти, як зазначає М. Пилаєв, представники сучасного західного релігієзнавства в особі неофеноменології — (В. Гантке, Ж. Ваарденбург, Й. Шплет) обгрутовано ставлять під сумнів релігійну універсальність та головне положення молитви у релігії, а також можливість її опису в рамках компаративних типологій [1].

На думу Ф. Хайлера, усі релігії є різними формами маніфестації священного, в яких божественна реальність відкривається в різноманітності релігійних культів для яких спільними являються такі релігійні переживання як відчуття тварності людини, благоговійний страх і зачарування перед священним. Проте, дослідник разом з Р. Отто і Г. ван дер Леуом, був критикований Ж. Ваарденбургом за методологічний підхід — структурування внутрішнього смислового взаємозв'язку між релігійними явищами. Для Ж. Ваарденбурга метою феноменології релігії (у нього вона постає герменевтичною дисципліною) є пошук загальних феноменів і правил релігії та звільнення предмету дослідження з безпосереднього контексту [1].

Молитва — це засіб реалізації відносин людини з надприродним, головний спосіб спілкування з Богом чи будь яким іншим об'єктом релігійної віри. Іншими словами, за М. Бубером, це можна назвати як відношення «Я» — «Ти» або «Я» — «Воно», («Він», «Вона») у діалозі, яке передбачає наявність один одного і окремо ні «Я» ні «Ти» ні «Воно» існувати не може [2].

Як відображення відносини з Богом, молитва віддзеркалює релігійні ідеї, образи, уявлення, догмати, (як наприклад, молитва «Отче наш»), вона є концептуальною стороною релігії. Проте, відносини відповідно змінюються за формою і ідеями, бо характеризуються динамізмом, хоча ідеї й

закріплені догматами та канонами. У цьому відношенні досить показовою є думка Ф. Шлеєрмахера, про те, що бути релігійною людиною і молитися — одна й та ж сама річ [3].

Молитва — це текст спілкування з Богом, практика якого пробуджує «внутрішню» людину (з точки зору богословів, і зокрема, А. Августина, духовну людину яка живе не за тілесними законами), в якій, за вченням Ісуса Царство Боже. А. Августин в праці «Сповідь», яка є своєрідною молитвою, говорить про те, що лише «зійшовши» в глибини своєї душі, людина у діалозі з Богом, відкриває своє серце, і тоді Бог говорить в її душі, а душа очищається і переживає катарсис [4]. Молитовний діалог «втамує спрагу до Бога» та сприяє розвитку особистості, бо для нього завжди постає необхідність самоаналізу.

Лише молитва «серця» або як вона ще зветься «розумна» молитва є особливо значимою і цінною для християнина, як молитва, яка угодна Богу, оскільки в ній «відношення до» завжди розуміється віруючим як взаємовідношення. В свою чергу, взаємовідношення є можливим лише через уявлення християнського Бога як особистості, і лише тому хто бажає врятуватися необхідно молитись (Лк.18:1), так як повчав молитися Ісус (Мт. 6:5–13). Молитись потрібно щоб не впасти в спокусу (Мт. 16:41), бути пробудженим, завжди бути з Богом, так я людина не знає часу своєї смерті, тому й ніколи не варто відкладати молитву (Мт. 13:33). Відповідно до уявлення про відплату, молитва маючи рятівне значення, також трансформує негативні почуття людини у позитивні, зменшує або долає агресивність, а за Серафимом Саровським заспокоює, духовно і тілесно очищує.

Повчаючи правильному молінню багато християнських богословів часто наголошують, що молитись потрібно звертаючи свій розум до Бога, підносячи до нього усі свої думки, все що знаходиться в серці (для більшості, зокрема, Євгарія Понтійського безмовна молитва — це молитва серця, в якій воно відкривається Богові), налаштовуючи на діалог свій дух і спрямовуючи до Господа свою душу в будь який час (Єф.6:18). А тому не варто виправдовуватись уникненням молитов через відсутність молитовного дому, оскільки людина вважається «Храмом Божим», і якщо вона творить «розумно — сердечну» молитву, особливо безперервно, то позбавляється можливості підступу демонів, так як вони не підійдуть до Царства Божого. Подібною є підготовка до молитви в ісламській традиції, яка зветься «нійя», що значить намір. Перед молитвою мусульманин очищує свій розум і серце від суєти та думок, пов'язаних із цим світом.

Молитва має очищувальну силу, яка найпомітніше проявляється в обряді (таїнстві) хрещення та в обрядах екзорцизму. Для вигнання демонів та злих духів використовується особлива молитва (і слово «horkizo», яке означає « заклинання», «зв'язування» демона вищою силою (Мк.5:7; Дії 19:13;

І Фес. 5:27)) — від імені Бога або Ісуса Христа чи іншої високої влади якій підкорюється демон. Ісус, згідно Святого Писання, виганяв демонів Духом Божим (Мт. 12:28) або перстом Божим (Лк.11:20). Він наказував духу вийти з одержимого (Мк.9:25) не використовуючи «заклинання» — «зв'язування», діяв власною силою так як вважав, що в ній проявляється могутність і воля Бога.

Н.В. Нечепуренко зазначає, що «Ідеальне співвідношення думки (слова) і дії, яка втілює цю думку, в метафізичному вимірі виглядає як абсолютна відповідність і синхронність. Тому помисел або намір з релігійної і магічної точки зору, навіть якщо він не реалізований практично, розцінюється як здійснена дія і суб'єкт несе духовну відповідальність не лише за свої дії, але й за свої помисли і слова. Думка і слово володіють силою дії» [5, с. 91].

Крізь призму християнської етики можна зрозуміти епітети, які надавались молитві Отцями церкви: «священна і блаженна матір усіх чеснот», «цариця чеснот» — І. Лествичик, «вершина всіх добрих справ» — Макарій Єгипетський, «коріння, джерело і матір чисельних благ», «кінець усіх благ» — Іоанн Златоуст [3].

Дослідники феноменології релігії дотримуються думки, про те, що все знання про Бога є одночасно знання через Бога, оскільки не маючи з ним досвіду спілкування (під час якого він розкриває свою сутність) людина про Бога нічого сказати не може (на відмінну від досвіду викладеного в апофатиці і катафатиці). Віруючий має бути як постійним в молитві (Рим.12:12, Кол.4:2), так і зануреним в свою внутрішню сутність, оскільки це постає необхідними умовами у містичному вченні — ісіхазмі (грец. ἡσυχία — мовчання, спокій), де молитовна техніка зветься «розумним дійством», і має за основу безперервне творення у розумі і серці «Ісусової молитви». Дане вчення створювалося такими представниками (православного християнства) як: Іоанн Златоуст, Євгарій Понтійський, Єфрем Сірін, Іоанн Лествичник, Григорій Палама, Діадох Фотікійський, Григорій Кіпрський, Феоліпт Філадельфійський, Максим Сповідник, Ігнатій Брянчанінов та інші. Хоча, в Святому Писанні говориться «Ніхто Бога ніколи не бачив...» (Ін.1:18), проте, Григорій Палама та інші ісіхасты стверджують, що споглядають благодать божу, яка пронизує світ, тобто споглядають дії і результат впливу Бога. В даному вченні ідея молитви — це ідея злиття із творцем і розчинення в ньому, вона породжує відчуття спокою та задоволення, а в основі її можливості лежить твердження Ісуса Христа « Чи не віруєш ти, що Я в Отці, а Отець у Мені? Слова, що Я вам говорю, говорю не від Себе, а Отець, що в Мені перебуває, Той чинить діла ті » (Ін.14:10).

Молитва як засіб реалізації зносин людини з надприроднім, на думку А. П. Флоренського та Ф. Хайлера, являється джерелом жертвопринесення, яке покликане посилити дію молитви, зробити її дієвою. Доречно зазначе

і М. Бубер, говорячи про молитву і жертвопринесення як про двоє великих слуг, що проходять крізь час людської історії [2].

Молитовний стан свідомості характеризується різними типами інтенціональності. І в християнській традиції спрямовується на такі об'єкти як: Бог Отець, Бог Син, Бог Дух Святий, Діва Марія, різного чину ангели Господні, сакральні образи — ікони, святі. Божественне усвідомлюється завдяки чуттєво — духовному хвилюванню, але воно виявляється лише його відображенням або можна сказати слідом чи ехом божественного. Молитовне звернення до ангелів Господніх зазвичай мотивується їх функцією служіння Богу і людству, котре вони мають вести шляхом Господнім (Дії 5:17–20; 8:26; 12:7–10), в чому полягає їх головна місія. Будучи божественними посланцями (службовими духами, яких посилає Господь для тих, хто має успадкувати спасіння (Евр.1:13–14)), за уявленнями віруючих, ангели є могутніми, сильними, озброєними списами, мечами і бронєю воїни, які безперервно борються проти ворогів Господа і людства — проти сил зла. Тому кожна людина має свого ангела охоронця, перемога якого в боротьбі залежить від помислів і вчинків людини. М. Гонзалес — Вайпплер зазначає, що при перекладі Старого Заповіту на грецьку мову виникла проблема перекладу єврейського слова «malakh», оскільки перекладачі мали вибрати між двома грецькими словами з приблизним значенням. Так як слово «daimon» означає дух, який може виявлятися для людини як добрим так і злим (наприклад Сократ вважав, що він завжди був супроводжуваний "нечистим духом", який був постійним його гідом і помічником), то перекладачі вибрали прозаїчніше слово «angelos», яке означає загального посильного, як належний переклад для «malakh». Уявлення про ангелів існує у асирійців, персів, іудеїв, мусульман, зокрема, існує подібність уявлень про ангелів в гностицизмі та індуїзмі, де їх головна місія — захист і просвітлення людей в духовному розвитку. М. Гонзалес — Вайпплер вважає, що сім зороастрійських Амешаспентас (Святий чи Зростаючий Дух, Хороше Мислення, Правда, Влада, Відданість, Здоров'я, і Життя — істоти, що продовжували справи творця світу — Ахурамазди) були попередниками семи великих архангелів Іудаїзму і Християнства: Міхаеля, Рафаеля, Габріеля, Уріеля, Раквіеля, Саміеля і Реміеля, який відомий також як Єремія. Незалежно від релігійної традиції, спільною рисою в уявленні про ангелів є їх розподіл на добрих (функція яких — захист сакрального) та злих, в чому полягає прояв релігійного дуалізму. Тому для християн постає вкрай важливим духовний зв'язок з їх охоронцями, який встановлюється завдяки молитовному зверненні до них та здійсненні обрядів (зокрема, ритуалу пентаграми) [6].

Також, молитовне звернення до святих відіграє важливу роль у житті віруючих християн. Роль святих як божественних посередників (людей, які

набули досконалості, сакральних рис — люди від Бога), в християнському календарі (в православ'ї більше святих ніж днів у році) полягає у влаштуванні «зустрічі» з сакральним, оживленні релігійного життя. До святих звертаються з різного роду проханнями (особливо в їх дні): просять захисту, добробуту, врожаю, поради і навіть як у Бога зцілення. Через сильне прагнення долучитись до божественного, під час молитви віруючі часто торкаються сакральних предметів. Окрім цілування головного символу — хреста, також цілують святі та чудотворні ікони і в знак шанування. Будучи образом трьох іпостасного Бога, Діви Марії, ангелів та святих, ікони через художні засоби зображувального мистецтва пояснюють християнські ідеї. Як зазначає Н.Г. Грибуніна, образ використовується в контексті символіко–алегоричного мислення (яке поширене в апологетичній літературі). Використання алегорії наділяє вербальний образ символічним значенням, тому зрима картина, породжена конкретно–чуттєвим сприйняттям має допоміжну функцію у поясненні постулатів християнського віровчення [7].

За своїм змістом, молитва може існувати у вигляді славослов'я, подяки, роздумів, прохання (ектенія, читається переважно дияконом і священником), клопотання за інших (як за живих так і мертвих). В християнстві фіксовані ритуалом форми молитов, здебільшого, використовуються під час найбільших свят (хоча можуть використовуватись і для особистих потреб), а також повторюються впродовж певних хронологічних відрізків: доби, неділі, річного богослужбового кола. Саме у ритуальних молитвах, які мають чітко канонізовані форми (у різних церквах свої особливості) і виконується священнослужителями під час найбільш важливих богослужінь (різдвяне, пасхальне та інші богослужіння), спілкування відбувається через звернення до подій, що відбулися з Ісусом Христом, і таким чином відтворюється зв'язок спілкування з Богом.

Окрім того, що молитва може бути безмовною і словесною, творитися пошепки (спосіб привнесений в молитви із читання магічних текстів), вона може виконуватись і церковним хором як пісенспіви (тропарі, кондаки, стихири, акафісти та ін.). Християнська традиція включила псалми в богослужбовий канон, і тому вони є найпоширенішим видом християнських молитвословень, які в католицизмі виголошуються латинською мовою, в православ'ї церковно–словянською, хоча на буденному рівні, як і в протестантських церквах, індивідуальні молитви творяться тією мовою, якою володіє віруючий.

Зовнішньою стороною молитви — її видимим проявом в рамках культу, виступають паралінгвістичні способи комунікації: ритуальні жести (хресне знамення — являє собою зображення на собі хреста), дії та рухи. При молитві, зімкнення долонь християнина (в буддизмі — Мудра

Анджалі символізує привітання, повагу та благоговіння), виражає його покірність перед об'єктом поклоніння. К. Ніші дослідив, що при складанні рук перед грудьми під час моління, загальна рідина організму (тобто міжклітинна та внутрішньоклітинна рідина, кров, лімфа і т. д.) нейтралізується та зрівноважується, що можна легко перевірити вимірюванням верхнього та нижнього тиску до та після такої дії [8]. Саме тому, при складені долонь перед грудьми, людина знаходиться в стані душевного спокою, зосередженості, рівноваги. Тип вибраної пози (від іудеїв перейшов звичай молитися стоячи (Мк.11:25) та прихилення колін), міміка, тембр, темп, гучність голосу, мелодія мови — це елементи релігійної постанови, якими починається, супроводжується і закінчується молитва, тобто оформлюються зносини з надприродним [3, с. 38]. Важливим є також і правило, згідно якого, жінки мають молитися з покритою головою, що являється знаком влади над нею чоловіка, який є образом і славою Бога та заради якого вона і була створена (1 Кор.11:4–10).

Досліджуючи богослужіння на етапі генезису християнської культури Н. Г. Грибуніна зазначає, що доbove коло християнських богослужінь визначається таким же відліком часу як і іудейське богослужіння, яке регулюється законами Старого Заповіту. Ранкове богослужіння в Єрусалимському Храмі починалось з сходом сонця, тобто близько шостої години. Від нього відраховувався денний хід часу, перший час — сім годин, другий — вісім, третій — дев'ять і так до дванадцятої години (близько шостої години вечора) від якої починається третє вечірне богослужіння, котре вже відноситься до наступного дня. Опівдні (після четвертої години) за іудейським часом відбувалось друге богослужіння, головне, яке супроводжувалось жертвопринесеннями і саме його зайняла християнська літургія з своєю безкровною жертвою [7].

Форма молитви залежить від змісту, і ним визначається, а релігійні формули, переважно, використовуються як супровід до різних ритуалів (ритуалів виконання євхаристії, хрещення, конфірмації і т. п.). Це зумовлено тим, що молитви, які виголошуються на спеціальній ритуальній мові, вважаються найдієвішими. Оскільки, живе, глибоко особисте спілкування з Богом, поклоніння йому, швидко «затверділо» в ритуальних формулах через виконання священних обрядів, відчуття невпевненості у зв'язку з божественним та через нездатність до самостійного вираження, то, на думку Ф. Хайлера, необхідним постало повторення догматів [9].

Але на відміну від католицизму, в православ'ї та інших східних церквах, які називаються православними (наприклад, Ассирійська Православна Церква Сходу), в протестантських напрямках (як і в ранньому християнстві) переважає молитовна імпровізація, а не формалізм, який споріднює молитву з магічними заклинаннями. Індивідуальна молитва твориться

креативною силою імпровізації і зникнути вона ніколи не може, оскільки не можуть зникнути релігійні почуття.

Між християнською і іудейською формою звернення до Бога існує спільна риса, яка полягає у вказівці на місце перебування Господа. Досить згадати версію звернення апостола Луки «Отче наш, суший на небесах» і традиційне нагадування у єврейській молитві про небесне житло Бога та розповідь про це у Псалтирі (Пс. 102:19; 113:11). Також як і в багатьох релігійних традиціях (первісних і язичницьких), в уявленнях мусульман Аллаха перебуває в небі над тронем.

І хоча Ф. Хайлер вважає серед примітивних молитов найважливішою молитву прохання, вона також посідає значне місце і в християнській традиції. В посланні апостола Павла до Єфесян говориться: «Всякою молитвою і проханням моліться у всякий час духом, і старайтесь про це саме з усякою постійністю і молінням про всіх святих» (Єф.6:18). А також «Тому кажу вам: все, чого не будете просити в молитві, вірте, що отримаєте, — і буде вам» (Мк.11:24), «Просіть, і дано буде вам...» (Мт. 7:7).

Відповідно до твердження «... знає Отець ваш, чого потребуєте, ще раніше за ваше прохання» (Мт. 6:8) у молитовному зверненні існує неузгодженість, про яку доречно зазначає І.П. Гудима «... усвідомлення Бога як найдосконалішої істоти вимушує віруючих християн засумніватися у необхідності і правомірності молитви — прохання взагалі на тій підставі, що її практика є, фактично, ігноруванням найважливішого догмата християнства про Бога, як про всезнаючу істоту, котрій відомі усі незгоди і прагнення її віруючих» [3, с. 33]. Прохання примушує Бога переглянути свої божественні плани і діяти згідно волі людини. Саме в цьому, прохальна молитва має схожість з магічним замовлянням, в якому воля і віра людини у власну силу та здатність впливати на певний об'єкт (богів, надприродне і т. п.) виступає головним мотивом.

Проте, будь — яка християнська молитва значно відрізняється від магічних замовлянь саме своєю вертикальною інтенціональністю, спрямованістю на трансцендентного Бога та інші об'єкти поклоніння, які знаходяться на вищій ступені ніж віруючий. Для християн є характерним специфічне звернення до Бога — «Авва Отче» (Мк.14:36, Рим.8:15, Гал. 4:6), яке виражає любов та довіру віруючого. На відміну від замовлянь молитва є добровільною, а не примусовою, викликаного з життєвих незгод, вона характеризується прагненням долучитись до сакрального, яке постає для віруючого найголовнішим об'єктом любові.

Висновки.

Тож маючи спільні риси у формі, мотивах та ролі, християнська молитва має особливе значення і власну неповторну унікальність, яка виявляється

у молитві — клопотання, любові до ближнього. Якщо іудей ненавидить своїх ворогів і бажає їм смерті, то християнин молитися за ворогів, так як заповів це робити Ісус «А Я вам кажу: любіть ворогів своїх, благословляйте тих, хто вас проклинає, творіть добро тим, хто не навидить вас і моліться за тих, хто вас переслідує...» (Мт. 5:44). Нічого подібного в інших релігійних традиціях не існує.

Література:

1. Пылаев М. А. Феноменология молитвы: примитивная молитва. — Вестник ПСТГУ, I: Богословие. Философия, 2008. — Вып. 2 (22). — С. 45–59, [Електронний ресурс]:—Режим доступу: <http://pstgu.ru/download/1225884683.pylaev.pdf>
2. Бубер Мартин. Два образа веры/Мартин Бубер: [пер. с нем.]. — М.: Республика, 1995. — 463 с. — (Мыслители XX века).
3. Гудима І. П. Молитва як елемент релігійного культу і явище культури: дис. ... канд. філос. наук: 09.00.11/Гудима Ігор Петрович. — К., 1996. — 166 с.
4. Августин Аврелий. Исповедь/Августин Аврелий: [пер. с лат. А. А. Столяров]. — М.: Канон, 1997. — 464 с. — (История христианской мысли в памятниках).
5. Нечипуренко В. Н. Ритуал — генезис социального бытия и формирование субъективности: дисс. ... доктора филос. наук: 09.00.11/Нечипуренко Виктор Николаевич 2002. — 329 с.
6. Gonzalez-Wippler M. Return of the Angels/M. Gonzalez — Wippler.— USA, Llewellyn Publications, 1999. — 285p.
7. Грибунина Н. Г. Богослужение и его художественные элементы на этапе генезиса христианской культуры (I — V века): культурологический анализ: дисс. ... канд. филос. наук: 24.00.01/Грибунина Наталия Георгиевна. — М., 2007. — 214 с.
8. Мая Гогулан. Попрощайтесь с болезнями (часть 4), [Електронний ресурс]: — Режим доступу: <http://www.spsl.nsc.ru/~m1-way/zdrvie/uchzdrv/gogul4.htm>
9. Хайлер, Фридрих — Молитва. Исследование по истории и психологии религии/Фридрих Хайлер: [пер. Карина]/Переведено в рамках проекта FZRW [<http://fzrw.org>], [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://fzrw.org/load/10-1-0-512>

Мяловская А. В. Сущность молитвы в христианской традиции: феноменологический анализ.

Рассматривается специфика значения, формы, роли и понимания христианской молитвы. Определяются общие черты в молитве христианской и других религиозных традициях.

Ключевые слова: *молитва, богослужение, общение, ум, сердце, чувства.*

Myalovska A. V. The essence of prayer in the Christian tradition: phenomenological analysis.

The specific of value, form, role and understanding of christian prayer is examined. General lines are determined in prayer of christian and other religious traditions.

Keywords: *prayer, worship, communication, mind, heart, feelings.*

УДК 241.11+271.1

ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ ІСЛАМУ ТА ЇХ РОЛЬ У СУЧАСНОМУ СВІТІ

Заболотна Н. А. ©

*Пошукач кафедри релігієзнавства Київського національного
університету імені Тараса Шевченка*

Досліджуються особливості протистояння західної та східної цивілізації.

Ключові слова: *іслам, мусульманські організації, мусульмани, цивілізація.*

Реалії глобалізованого світу актуалізували проблему взаємозв'язку ісламської та інших цивілізацій. Статистичні дані засвідчують, що чисельність мусульманської громади постійно зростає як за рахунок емігрантів, так і завдяки новонаверненим. Часто такий стан речей призводить до напруженості у стосунках між різними етноконфесійними групами, спалахів ісламофобії та екстремізму. Тому це зумовлює необхідність проаналізувати роль та місце політичних аспектів ісламу у світових масштабах та їхній вплив на західний світ.

Зростання ролі ісламського чинника на Заході доводить стрімке зростання кількості мусульман на території різних держав. За даними на 2010 рік приблизна кількість мусульман складала в Азії 780 мільйонів, в Африці 380 мільйонів, у Європі 32 мільйона, у Північній Америці 6 мільйонів, у Південній і Центральній Америці 1,3 мільйони, в Австралії й Океанії 300 тисяч [12].

Це обумовлено такими особливостями демографічного обрахунку як те, що народжений від мусульманина вважається мусульманином, незалежно від свого віросповідання. Водночас, відступництво чи зречення суворо засуджується мусульманською громадою.

Однак, рівень народжуваності далеко не єдина причина зростання кількості мусульман. Сприяє поширенню й впливу ісламу простота й доступність ісламського віровчення, що до того ж існує на двох рівнях: офіційному або елітарному та народному. Останній здатний легко увійти в життя й побут найрізноманітніших верств населення. Вільне пристосування ісламської догматики й культу до місцевих умов спричиняє значне зростання мусульманської громади у інших країнах та на всіх континентах.

Також хибною є думка, що іслам нав'язується силою. Як зазначають дослідники, навіть в історичному плані багато народів за власною волею приймали іслам [1, с. 140]. Причини для цього були різноманітні і часто доволі прозаїчні. Наприклад, підкорені народи приймали іслам, щоб платити менше податків [2, с. 40].

Про поступовий та добровільний перехід у мусульманство свідчить наявність релігійних меншин на території мусульманських держав, зокрема християн-коптів у Єгипті, конфесійного парламентаризму у Лівані тощо. Більше того, спалахи насильства та конфлікти частіше виникали на етнічному, а не конфесійному ґрунті, між різними школами ісламу, а не релігіями [3, с. 39].

В сучасному суспільстві іслам не втратив своєї привабливості. Вісью ісламу стає ідея боротьби в найширшому розумінні. Замість споглядального ісламу, побудованого на тлумаченні священних текстів, народжується релігія дії. Іншим важливим моментом, який необхідно враховувати при оцінці потенціалу популярності ісламської ідеології, є її здатність відображати і задовольняти інтереси своєї аудиторії. В Індії іслам приймає велика кількість індусів із касты «недоторканих» з метою позбутися свого підпорядкованого соціального становища та відповідних обмежень.

Подібні тенденції та перспективи по-різному оцінюються в науковій літературі. Про загрозу розростання мусульманських громад науковців спонукають говорити, зокрема, норми ісламу, що стосуються ставлення до іновірців.

Західні дослідники наводять наступні тези з Корану:

«Ви, народ найдосконаліший серед всіх народів, що коли не будь з'являлись серед людей; ви заохочуєте все добре і забороняєте зле; ви віруєте в Бога...» [4, 3:106];

«Ні багатство, ні діти не допоможуть невірним викупити тебе перед Богом. Вони будуть ввергнуті в гієну вогняну і залишаться у ній вічно» [4, 3:112];

«Істинні віруючі говорять: «О, якби зійшла з неба хоч одна сура, що наказує війну проти невірних» [4, 27:22].

Також занепокоєння науковців викликає антизахідна риторика багатьох ісламських лідерів. Ствердження того, що вестернізація це головна причина відсталості Сходу, є основною ідеєю багатьох праць, зокрема Наджметина Еркбана, «Західництво» Але Ахмада, «Ідейна основа зіткнення культур Сходу і Заходу» Сайда Хосейна Насра, «Цивілізація землі» Шакера Мустафи [5].

З іншого боку, у священних текстах ісламу можна знайти як підтвердження агресивної позиції мусульман, так і терпимості ісламу. Як слушно

наголошує Б. Ключников: «Вирвавши окремі цитати, можна поставити з ніг на голову будь-яке вчення» [6, с. 243].

До цього слід додати і той факт, що переважна більшість релігій несе в собі елементи месіонізму та проголошує вищість людей, які сповідують саме цю релігію.

Критика вестернізації зовсім не означає нетерпимого ставлення до населення західних країн. Це лише заклик протидіяти впливу західної цивілізації. Насамперед, це стосується духовної сфери та світоглядних орієнтацій. Обґрунтуванням анти західної позиції служить акцент на вичерпаності, кризі філософії індивідуалізму та раціоналізму. Тобто, мусульманські рухи відродження можуть заперечувати західні цінності, однак їх не можна задалегідь вважати ворожими західним інтересам [7, с.32].

На підставі подібних тверджень, навіть, висловлюються думки що: «На теперішній момент ісламський фундаменталізм не несе загрози заходу, але становить загрозу для самого населення, оскільки основна мета радикалізувати населення для боротьби з правлячою елітою» [8, с.112]. Тобто, набагато частіше у мусульманському світі політичний іслам виступає в ролі опозиції владі, звинувачує її у «багатобожжі» (ширк) і «невір'ї», вимагає створення «ісламської держави» за всяку ціну, де географічні й державні кордони не мають значення.

Об'єктивно конфронтація між ісламською громадою та рештою суспільства зростає з різних причин. Історично відносини між мусульманським та християнським світом завжди складались на основі суперництва цивілізацій. Приклади не толерантного ставлення до чужої релігії можна знайти з обох сторін.

Порозуміння між мусульманами та корінним населенням західноєвропейських країн ускладнюються через те, що прихильники ісламу не можуть примиритись із багатьма ліберальними поглядами, що виглядають для них як вседозволеність і розпушта. Це питання пов'язані, насамперед, із відносинами статей. Нерідко у Північній Америці і Європі правовірним мусульманам доводиться робити нелегкий вибір, особливо коли мова заходить про суспільні й сімейні відносини, харчування, одяг (особливо для жінок) і розваги, тому що тут виникає конфлікт між приписами ісламу і нормами домінуючої культури.

Важливе місце у посиленні протистояння між ісламськими громадами та спільнотою західних держав належать елітам з обох боків, які від цього прагнуть отримати політичну вигоду. На думку Муктадара Хана, еліти як Сходу, так і заходу використовують у своїй риториці дихотомічний поділ світу на чорне і біле. При цьому мусульмани за кордоном опиняються ніби між двох вогнів, то між історичною і теперішньою Батьківщиною. І най-

гірше, стверджує Хан, що вся комунікація завдяки елітам здійснюється на рівні діалогу релігій, хоча це мав би бути діалог цивілізацій [9].

Природною відповіддю світової ісламської громади стало заперечення зв'язку ісламу з тероризмом і зустрічне обвинувачення Заходу в несправедливих гоніннях, що втілюється у формулі ісламофобії. У ісламському середовищі вона сприймалась як порушення прав людини, що лежить в основі концепції гуманітарної інтервенції. Ця ідея припускає пріоритет прав людини над внутрішнім законодавством і суверенітетом національних держав. Іншими словами, суверенна держава, що порушує права своїх громадян, може піддатися агресії інших держав, стурбованих порушенням цих прав. Найбільш відомі приклади цієї нової міжнародної практики — Гаїті (1994), Югославія (1995, 1999).

До цієї ж групи маніпуляцій належить підтримка урядами розвинутих держав реакційних ісламських режимів, що спрямовуються на послаблення своїх супротивників. Наприклад, створення Боснії і Косово на Балканах, війна в Афганістані.

Вузька теологія пристосовувала іслам під одне завдання — джихад. Вона перевизначила джихад як винятково військовий і прагнула перетворити його на атакуючу війну, яку ведуть фанатики, на відміну від первісної оборонної мети для ісламського суспільства.

Також ряд сучасних ісламських дослідників намагаються в світлі сучасних умов проаналізувати ті положення ісламу, що стосуються проживання мусульман поза сферою розповсюдження ісламу. Найважливішими такими принципами є поділ світу на Дар аль-Іслам та Дар аль-Харб — земля ісламу і земля, що воює. Більшість ісламських богословів сходяться на тому, що жити в межах Дар аль-Харб мусульманину заборонено. Однак, М. Халіді звертає увагу на те, що деякі напрямки та школи ісламу визнавали можливість для віруючого визнати певні межі сповідання ісламу, якщо він опинився у морально складному становищі і не може очікувати на підтримку з боку влади мусульманських держав. Найбільш гнучкою у цьому розумінні була ханафітська школа.

Халіді наводить приклад мусульман Індії, які опинились під владою англійської корони. У цей період склалась збірка положень мусульманських правознавців, які дозволяли мусульманам жити під світською владою Великобританії, в тих межах в яких не зачіпаються права на віросповідання. Проте, Халіді наголошує і на тому, що частина індійських мусульман не витримали англійських порядків та емігрували до Афганістану [9, с. 24].

Попри неоднозначні оцінки ролі політичних аспектів ісламу у західних країнах, на наш погляд, більш ймовірно виглядає його обмеженість духовною сферою життя громади, поряд із поступовим послабленням політичної та екстремістської складових діяльності. Адже, суперечності

цивілізаційного характеру також стосуються, насамперед, світоглядних проблем. Протистояння Сходу і Заходу — це протиставлення двох базових цінностей свободи і справедливості [10, с. 18].

Серед різноманітних аргументів щодо даної перспективи найбільш вагомим є внутрішня роздробленість та протиріччя ісламських течій та шкіль. Відсутність кінцевої інстанції у вирішенні суперечок релігійного характеру спричинила майже індивідуальне трактування різних догматів. Доступність основних релігійних джерел дає підстави сучасній мусульманській інтелігенції вважати, що вона сама здатна осягнути істинний зміст Писання та прийняти правильне рішення на його основі.

Зокрема, про відсутність єдності між ісламськими громадами свідчить той факт, що араби уникають молитись в мечетях чорних мусульман. Як зазначає, Аміна Беверлі МакКлауд, навіть якщо американські мусульмани різної етнічної приналежності і зустрічаються на святкуванні Іда або під час молитви у п'ятницю, вони зберігають соціальну дистанцію і ніде більше не зустрічаються [9, с. 25].

Також чинником розмежування є вік віруючих: молоді люди менш релігійні і більше схильні до ваххабізму. Вони менше приймають участь в житті своїх общин та групуються за альтернативними формами ідентифікації.

До думки про тимчасовий характер політизації ісламу схиляється Жиль Кепель, автор книги «Джихад: розповсюдження і занепад ісламського руху». Він вказує на те, що подібним чином вичерпали себе Іранська революція, арабський націоналізм тощо [6, с. 193].

Подібною точки дотримується і Б. Льюїс, який радить підтримати помірковані ісламські спрямування. Льюїс підкреслює, що ряд мусульманських напрямків та громад реалістично оцінюють внутрішнє становище своїх держав і не прагнуть шукати зовнішнього ворога в особі Заходу [11].

Ще більш ймовірною видається перспектива поступового послаблення та, зрештою, зникнення ісламського екстремізму. Так, Е. Примаков стверджує: «Глобалізація, поза всяким сумнівом, посилить процес демократизації ісламу. Чого у зв'язку з цим вартий один Інтернет, за допомогою якого стали широко доступні лекції, виступи мусульман-лібералів. Екстремістські ісламські ідеї в історичному плані приречені, насамперед, тому, що вони отримали розповсюдження в сфері анахронічній, що відживає свій вік, не витримує зіткнення з історичним прогресом світової спільноти в цілому» [3, с. 42–43]. При цьому Примаков додає, що західні держави можуть не надто боятись ісламського екстремізму, оскільки він спрямований не стільки в русло «джихаду», скільки проти урядів тих мусульманських країн, які обрали громадянські форми правління [3].

Водночас, варто пригадати про всеохоплюючий характер мусульманської системи, який вже неодноразово згадувався. Іслам є єдиним

систематизованим знанням, сукупністю цінностей та установок. Іслам має свої політичні партії, такі, наприклад, як Пан-малайзійська ісламська партія в Малайзії, Республіканська ісламська партія в Ірані, "Джамаа-і-ісламі" у Пакистані, БААС у Сирії тощо.

Іслам має широку мережу міжнародних організацій. Це Всесвітній ісламський конгрес, Ліга ісламського світу, Афро-Азіатська ісламська організація, Ісламська рада Європи, Регіональна ісламська організація країн Південно-Східної Азії і Тихого океану та багато інших. Найбільш впливовою з них є Організація ісламської конференції (ОІК), створена у 1969 р. До складу ОІК входять 43 держави і Організація визволення Палестини (ОВП). Мусульманські країни представлені в ній главами держав і урядів. Свою діяльність, спрямовану на здійснення ісламської солідарності, ОІК проводить через Генеральний секретаріат зі штабквартирою у Джидді.

З 1975 р. ОІК має статус спостерігача при Організації Об'єднаних Націй.

Все це доводить, що іслам в цілому не зникне, зокрема він буде істотно впливати і на життя західного світу.

Важливо зауважити, що переважна більшість мусульманських емігрантів не асимілюються з корінним населенням. Вони складають організовану меншину. Особливо це стосується нових мусульман, а не тих, що народились на території не мусульманської держави. Як стверджує МакКлауд, їх не покидає ідея про повернення на Батьківщину, хоча вони користуються благами західного світу, наприклад, отримують якісну освіту. Вони також більше переймаються суспільно-політичними процесами у себе на Батьківщині, а не тієї спільноти, де вони нині проживають [9].

Мусульман за кордоном підтримують їхні держави через посольства, стимулюючи створення різноманітних організацій. Наприклад, турки у Франції об'єднані в Європейську федерацію общин турків-сунітів [6].

Подібні організації європейського ісламу можуть служити основою для поступової ісламізації західного світу, плацдармом для виховання молоді в дусі екстремізму. Ісламські європейські общини також можуть бути джерелом фінансування для політичних сил на історичній батьківщині. Так, успіху турецької націоналістичної партії Еркбана сприяли мусульманські общини у Німеччині.

Мусульманські громади у різних державах прагнуть представляти свої інтереси і у політичній сфері. З цією метою створюються ісламські політичні партії. У 1989 р. було створено Ісламську партію Британії. Вона не стала достатньо впливовою, проте у 2001 р. чотири мусульманина були членами парламенту Великобританії. За словами лорда — мусульманина Назира Ахмада, у парламентських структурах країни працювало тоді 160 мусульман. В межах всієї держави на 2 млн. мусульман припа-

дало близько 2 тис. мечетей і молебних будинків, 80 медресе, які також є певною мірою центрами політизації мусульман [12].

У Франції спілка «Джамаат-і табліг» з 1962 р. вела активну пропаганду ісламу, сприяючи наверненню у мусульманство корінних французів. Тут уже в 80-і роки іслам прийняли понад 30 тис. колишніх католиків й атеїстів, у тому числі колишній член керівництва компартії Франції філософ Пиці Гароді. У 1985 р. саме вони створили Національну федерацію мусульман Франції (НФМФ) [12].

У Німеччині, незважаючи на досить високу чисельність мусульман, їхня релігійна активність порівняно низька: більшість не відвідує мечеті. Проте їхня політична й етносоціальна організованість досить висока.

Також у Німеччині діяли 14 організацій ісламо-екстремістів, до яких належало більше 20 тис. бойовиків, у тому числі вихідці з Алжиру, Сирії, Єгипту, Ірану. У Німеччині у них є й матеріальна база — мусульманам тут належать 37 тис. підприємств [13].

У Бельгії, де рівень ворожості до мусульман — найвищий у Європі (її висловлюють тут 55% жителів), влада довго перешкоджала самоорганізації мусульман. Тут тільки після тривалої боротьби мусульманам вдалося у 1999 р. сформувати шляхом виборів Вищу ісламську раду. У країні активні марокканські громади, турецька «Міллі Герюш», Ліга ісламського світу, Європейська арабська ліга, партія «Нур». Улітку 2003 р. міністром праці Бельгії стала марокканка Анісу Темсамані, що, можливо, відбило прагнення влади Бельгії, з одного боку, заспокоїти мусульман, чисельність яких у країні де-факто в 3–4 рази перевищує офіційні цифри, а з іншого, — зупинити хвилю протестів проти розв'язаної США війни в Іраку [14].

Що ж стосується Нідерландів, то в цій країні є всього дві організації мусульман — відділення «Ісламської допомоги» і партія «Пан-тюрк», за даними багатьох спецслужб, — філія ультранационалістичної турецької організації «Сірі вовки».

В Італії «Ісламський заклик», що користується підтримкою Лівії, давно отримав вплив не тільки серед приїжджих арабів, турків й іранців, але й серед корінних албанців і навіть деяких італійців.

У Швеції діє 150 різних ісламських організацій. Мусульманська асоціація Швеції містить у собі 45 національних ісламських співтовариств — арабське, боснійське, сомалійське, турецьке й інші. У Федерацію мусульманської молоді країни входять 36 організацій.

У Китаї налічується 18 млн. мусульман. Найбільша їхня організація — Ісламська асоціація Китаю (з 1953 р.), що підкоряється Бюро релігійних справ КНР. Але поряд з нею діють до 27 груп, не контрольованих владою [15].

Такі статистичні дані яскраво демонструють, що недооцінка або нехтування зваженою політикою щодо ісламського чинника може негативно позначитись на соціальній і політичній стабільності західноєвропейських держав. Передумовою нормального співіснування мають стати:

1) заборона ісламофобської риторики в засобах масової інформації, подання судових позовів проти осіб та інституцій, що неаргументовано звинувачують ісламські організації в екстремізмі тощо;

2) відмова від примусового залучення мусульман до базової культури, заборон щодо носіння традиційного одягу, дотримання культових обрядів та ритуалів, якщо вони не заважають іншим і не порушують громадського порядку;

3) повага до релігійних переконань та поглядів мусульман згідно з принципом свободи совісті;

4) можливість використовувати легальні методи представництва інтересів ісламськими релігійними громадами, забезпечення рівноправності мусульман з іншими особами;

5) стимулювання участі мусульман, особливо молоді, у різних суспільно-політичних процесах, що забезпечить альтернативні основи групової ідентифікації.

В цілому політика стосовно мусульман у державах, де вони складають меншість, має базуватись на прагненні поступового включення іммігрантів до спільноти місця проживання, формування лояльного ставлення та патріотизму стосовно «другої Батьківщини», виключення будь-яких підстав для звинувачення урядів у розпалюванні етнічної та релігійної нетерпимості. Фактично, всі запропоновані передумови містять ліберальні демократичні принципи, закріплені у законодавстві західноєвропейських держав. Проте, на практиці трапляються порушення цих прав.

Тобто, іслам є потужним чинником само ідентифікації мусульман у всьому світі. Як висловлюються мусульманські автори: «Ісламський світ завдяки, насамперед, релігійним факторам і причинам виявляється здатним до цивілізаційного супротиву, відмовляючись стати гвинтиком глобальної соціально-економічної світобудови» [10, с.17].

Виходячи з цього, можна дійти висновку, що іслам як одна з впливовіших релігій світу у найближчій перспективі буде важливим чинником суспільно-політичних процесів. Водночас, ступінь радикальності та політизованості буде залежати від характеру релігійної політики урядів тих держав, де мусульмани становлять меншість, але постійно збільшують свою чисельність. Зосередження ісламських організацій на духовних та неполітичних проблемах цілком ймовірна перспектива за умови поширення філософії толерантності та стабільної геополітичної ситуації у світі.

Література:

1. Беляев Е. А. Арабы, ислам и Арабский халифат в ранне Средневековье/Беляев Е. А. — [2-е изд]. — М.: Наука, 1966. — 234 с.
2. Массэ А. Ислам. Очерки истории/Массэ А. — [Пер. с франц.], [3-е изд.]. — М.: Наука, 1982. — 124с.
3. Примаков Е. М. Мир после 11 сентября и вторжения в Ирак/Примаков Е. М. — Запорожье: Премьер, 2004. — 192 с.
4. Коран/[пер. і комент. В. Рибалкін]. — К.: СтилоС, 2002. — 270 с.
5. Левин З. И. Общественная мысль на Востоке. Постколониальный период/Левин З. И. — М.: Изд. фирма "Восточная литература" РАН, 1999. — 198 с.
6. Ключников Б. Ф. Исламизм, США и Европа. Война объявлена!/Ключников Б. Ф. — М.: ООО "Издательство "ЭКМО", 2003. — 317 с.
7. Лapidас А. Современные исламские движения в исторической перспективе/Лapidас А. //Арабо-мусульманский мир на пороге XXI века: Реферативный сборник [сост. и отв. ред. А. И. Фурсов]. — М.: ИНИОН РАН, 1999. — С. 6–32.
8. Ясен И. И. Г. Двойственная природа исламского фундаментализма/Ясен И. И. Г. //Арабо-мусульманский мир на пороге XXI века: Реферативный сборник. — [сост. и отв. ред. А. И. Фурсов]. — М.: ИНИОН РАН, 1999. — С. 108–116.
9. Мусульмане в публичном пространстве Америки: надежды, опасения и устремления/[Ахмад М., Аль-Альуани Т., Ансари З. и др.]; [пер.с англ. Ирина И. Мюрберг]. — М.: Идея-Пресс, 2005. — 480 с.
10. Султанов Ш. Запад против Ислама/Султанов Ш. — К.: Оріяни, 2005. — 24 с.
11. Льюис Б. Что не так? Путь Запада и Ближнего Востока: прогресс и традиционализм/Льюис Б. [Пер. с англ.]. — М.: ЗАО "Олимп-Бизнес", 2003. — 224 с.
12. Котин И. Ю. Ислам в Южной Азии и Великобритании/Котин И. Ю. — СПб.: Петербургское востоковедение, 2008. — 287 с.
13. Малашенко А. В. Политический ислам: мирное сосуществование или глобальное противостояние//Отечественные записки. — 2001. — № 1. — С.34–43.
14. Михайлов С. В. Ислам и Западная Европа: тенденция и их интерпретация/Михайлов С. В. //Полития. — 2007. — № 4 (49). — С. 122–217.
15. Игнатенко А. А. Ислам в XXI веке/Игнатенко А. А. //Полития. — 2007. — № 4 (49). — С. 7–34.

Заболотна Н. А. Политические аспекты ислама и их роль в современном мире.

Исследуются особенности противостояния западной и восточной цивилизаций.

Ключевые слова: *ислам, мусульманские организации, мусульмане, цивилизация.*

Zabolotna N. A. Political aspects of Islam and their role in today's world.

The features of the confrontation of Western and Eastern civilizations.

Keywords: *Islam, Muslim organizations, Muslim civilization.*

УДК 130.2:140.8

ЕТИКА ФІЛОСОФІЇ ЖИТТЯ І КРИЗА ЄВРОПЕЙСЬКИХ ЦІННОСТЕЙ

Грубов В. М. ©

Доктор політичних наук, професор кафедри філософії і соціальних наук Національного торговельно-економічного університету

Аналізується криза головних європейських цінностей та необхідність пошуку нових ідей як об'єднувачих засад європейської спільноти.

Ключові слова: *філософія життя, європейська спільнота, воля, свобода, справедливість, світогляд.*

Постановка проблеми. Незважаючи на суттєве притиснення популярності філософії життя з боку філософської антропології, персоналізму і екзистенціалізму її ідеї не втрачали свого самостійного значення. Більш того в останні два-три десятиліття спостерігався певний інтерес до феномену життя через політизацію таких сторін буття людини як культура і економіка. Початок цього процесу було покладено, коли у межах Європи демократія стала домінуючою транскордонною цінністю, а її сенс визначила раціоналістична людина, якій притаманні певні вольові прояви. В першу чергу йшлося про особистий успіх через вільний розвиток і свободу. Але ж самі воля, бажання і думки людей детерміновані матеріальними факторами, за ними слід бачити матеріальну основу у вигляді потреб і інтересів як окремої особистості, так і великих соціальних груп і окремих націй.

Перебуваючи у змістовному полі дуалізму «інтерес як результат вольових прагнень — свобода» сучасна політика розбудови європейського дому проходить не стільки під гаслами справедливості і свободи, скільки звинувачень один-одного у національному егоїзмі і перетягування одіяла загального блага на користь інтересів країн-лідерів. Світовий ринок і сучасний спосіб виробництва матеріальних благ переконливо доводить, що в фінансово-економічній сфері принцип справедливості набуває іншого звучання. На світовому ринку — всі це не кожен. Аргіогі це означатиме, що у західному способі життя існують певні політико-правові механізми, завдяки яким принцип справедливості як природний феномен психології людини має подвійне тлумачення. В соціальних групах, які причетні до «організованої власності» принцип справедливості перегукується з поняттям «економічної свобода», а які позбавлені цього права — з понят-

тям «особистого блага вільної особистості» як результат вольових зусиль. Такі стартові умови життя перетворюють людину у бігуна-стаєра, яка весь час перебуває у стані змагання інтересів і боротьби прагнень окремих соціально-біологічних індивідів.

Відмінне соціально-політичне навантаження, яке вкладається в ці поняття визначає лінію поведінки цих груп та окреслює політичну вагу і рівень їх впливу на вирішення проблем буття людини. З другого боку воля завжди прагне свободи, а свобода є формою матеріалізації сукупної волі. В цьому і проявляється прихований сенс історії духу, як його розумів Г. Гегель в «Філософії історії». За характером таке розуміння історії було ідеалістичним по суті і практичної сторони життя людини воно не зачіпало. Оскільки за Гегелем історія здатна зробити крутий віраж, тобто обманути, то в такому хитрому коловороті людині нічого не залишається як вирішувати свої проблеми «сам на сам».

Зрозуміло, що справедливість як результат акту переживання найбільш адекватно відображає природну сутність людини. Через брак її присутності в умовах як певної соціальної норми в суспільстві розквітає або нігілізм, або протест, або відчуження.

Зазначений дуалізм справедливості спонукає нас подивитися на проблему сприйняття цього феномену людською свідомістю більш ґрунтовно, маючи на увазі, що його головні індикатори-детермінанти як воля і свобода є не тільки ідеальними формами буття, але й є відображенням суперечливостей економічних процесів і боротьби інтересів. У контексті проекту ЄС це стосується проблематики життєздатності нової філософії життя, яка стоїть за ним та її перспектив в умовах сучасної фінансово-економічної кризи.

У пошуку подолання дилеми «від чого слід відмовитися, до чого слід прагнути» звернемося до терміну «життя», з яким почала працювати філософія життя. У всіх варіантах філософії життя поняття «життя» завжди тлумачилося як визначення реальності, яка за своєю суттю є ірраціональною і недоступною для науково — раціонального пізнання. Звідси у засновників класичної школи філософії життя А. Шопенгауера і Ф. Ніцше центральною категорією життя виступає «вільна воля». Як продукт розумової діяльності у якості внутрішньої пружини вона спонукає людину до діяльності і соціальної активності.

Обидва філософа привернули до себе увагу суспільства тоді, коли останнє підійшло до тієї грані, с позиції якої воно спромоглося у комплексі висунутих ними ідей побачити вираження своїх соціально-культурних проблем. Центром роздумів філософів став світ прагнень, світ волі окремої людини як вільного індивіду, який прагне подолати культурні, соціальні і правові механізми регулювання соціальних відносин. Воля стала контр-

продуктом домінуючої культури і єдиним притулком особистих прагнень розгубленої раціоналістичної людини. Отже появу в академічній філософській думці концепту «волі до життя» А. Шопенгауера і «волі до влади» Ф. Ніцше можна розуміти як реакцію на раціоналістичне розуміння світу та певне обмеження вольового «Я» з боку пануючого соціокультурного і політико-ідеологічного середовища, яке продукувало філософію особистого успіху і збагачення.

Сенс нових проблем соціально-культурного простору цього часу відобразила центральна теза етики філософії А. Шопенгауера як здатність людини до співчуття, вміння переживати. Її він розумів як «высшую добродетель». Головним людським пороком Шопенгауер вважав егоїзм, який побудований на принципі індивідуалізму і який живиться таємним бажанням волі щодо отримання якомога більше задоволень завдяки накопиченню багатства. За думкою А. Шопенгауера визволити людину від страждань вічно незадоволеної волі можливо двома шляхами — це відмова від егоїстичних бажань і залучення людини до християнської етики [1].

Ф. Ніцше перевернув ціннісну шкалу А. Шопенгауера, який у свій час поміняв логіку спілкування розуму і волі у пізнавальному процесі І. Канта, відавши першість волі. Головною тезою філософії Ніцше стала не відмова від «волі до життя», тобто від життя як такого, а ствердження життя зі всіма його пристрастями через «волю до влади». Адже життя є тією реальністю — буттям, в якій людина існує і яку вона як один з центрів сили постійно конструює за своїм власним баченням. В цьому за Ніцше і полягає головна перспектива оптики життя. Зрозуміло, що конструювати таке життя під силу людині, що дотримується іншої парадигми світогляду. Такою людиною є «надлюдина», яка сповідує філософію панування, тобто «волю до влади». Змістом цієї філософії виступає романтика сили, войовничий атеїзм і війна проти християнства, ствердження індивідуалізму і відносності таких цінностей як істинна і добро [1; 2].

Отже Західна цивілізація не задовольняє а ні А. Шопенгауера, а ні Ф. Ніцше. Якщо А. Шопенгауер стурбований агресивністю і індивідуальністю Заходу, то Ніцше роздратований її переродженням і занепадом. Звідси логічно виникає питання: якщо агресивність і індивідуалізм привели до переродження і занепаду то чи варто повертатися до цих основ знову?. Позиціонуючи культуру суспільства як певну сферу де панує фальш і лицемірність А. Шопенгауер, і Ф. Ніцше відкидають її як абсолютно вороже середовище для людської індивідуальності. Але якщо А. Шопенгауер шукає компромісу між культурою і релігією, то у Ніцше, культуру, яка заважає вираженню індивідуальності слід відкинути назавжди і остаточно. Таким чином песимізм А. Шопенгауера долається нігілізмом Ніцше.

Інтерпретуючі відомий тезис І. Канта можна сказати, що у позиціях двох засновників філософії життя ми спостерігаємо трансформацію «речі у собі» у «річ для себе», де річчю виступає окрема людина з її особистим буттям як певним синтетичним утворенням де є світ потреб і життєвий простір. У цих двох світах змагаються різноманітні і суперечливі інтереси і волі. Звідси антропний принцип організації сфери буття людини починає змінювати точки опору. Центр тяжіння «людини духовної», якій притаманні певні етичні обмеження переміщується на «людину завойовника», яка прагне безмежної «волі до життя» і «волі до влади» як мети, що губиться у пісках всезростаючих бажань та нерозумній поведінці.

Як справедливо у свій час відмітив І. Г. Фіхте протест проти будь-яких обмежень життєвої активності індивіду Ніцше, не знаючий ні зовнішніх ні внутрішніх обмежень, як правило перетворюється у деспотичний характер. Той хто не знає самообмеження закономірно впадає у гріх обмеження іншого, народжуючи світ насилля і рабства. Не маючи всередині себе морального закону він перетворює насилля над іншим у самоціль.

Саме такою бачить сучасну Європу О. Пар — німецькій політолог, директор Центру східної політики ФРН. На його думку європейська ідентичність, яка ще з часів Французької революції базувалася на справедливості і соціальній солідарності зазнає глибоких трансформацій. Європа вже давно перестала бачити світові реальності очима пересічного європейця. В оселях європейців посилилося розчарування, соціальний страх і невіра в національні уряди. Феномен «нової бідності», пов'язаний з фінансово-економічною кризою, розширює кордони між бідними і багатими як в межах окремо взятих країн, так і в межах європейської спільноти. Поєднавши лібералізм і мілітаризм європейські політики намагаються повчати інші народи і країни як треба жити і поводити себе на світовій арені. Наслідки такої невтішної картини, на його думку, можна буде побачити вже через 2-3 роки, коли сучасна Європа предстане у кордонах її колишнього ядра. Тобто йдеться про кордони Західноєвропейського союзу, який побудовано на більш тісних інтеграційних процесах.

Накопиченню руйнівних начал у етиці буття європейців сприяла захопленість національних урядів матеріальною стороною життя людини. На протязі останніх сіми поколінь у Європі відбулася поступова зміна парадигмальної організації соціально-економічного простору. Парадигму НОМО SAPIENS епохи ренесансу витиснула парадигма НОМО FABER епохи індустріалізму, головним героєм якої стала людина-виробник, яка багато працює і повністю віддається технологічному прогресу та матеріальним благам.

Ситуацію на краще не змінив і інформаційний космогенез, що у 60-70 роки минулого століття викликав до життя парадигму «НОМО

INFORMATICUS» — людину інформаційну. Здатність переробляти інформацію, створювати нові інформаційні технології і встановлювати глобальні економічні зв'язки, виявилася надто крихким підґрунтям, щоб ствердити у людині, але вже на новому рівні найвищі соціальні орієнтирі як справедливості і відповідальності, які б і повинні були б визначити гуманістичний зміст волі [3].

Отже з кожним кроком людського розвитку все більш стає зрозумілим, що вирішення проблеми «волі до життя» і «волі до влади» потребує морального оновлення людини на нових цінностях і нових цілях розвитку. Але якщо А. Шопенгауер визнає це головним сенсом життя людини, то у Ф. Ніцше життя це засіб до якоїсь мети — воно є виразом форм зміцнення влади як сенсу нової моралі. Відкидаючи крайнощі у поглядах Ф. Ніцше зупинимося на тому, що воля як похідна інтересу повинна мати позитивний і соціально-вагомий сенс заради розвитку всіх і кожного.

Такий первинний висновок, щодо сенсу волі як джерела соціального розвитку спонукає нас до критичного погляду на іншу похідну справедливості як «свобода». Вирішити це завдання допоможе нам сучасна лібералістика, де поняття «свобода» є центральною категорією цієї політико-ідеологічної доктрини, а сама доктрина є фундаментом, на якому побудований європейський дім. У поліфонії країнознавчих думок головних теоретиків лібералістики можна виділити декілька ціннісних пріоритетів, які тим чи іншим чином пов'язані з поняттям «свобода» і наповнюють його конкретним змістом [4].

Перший пріоритет: свобода невід'ємна від поняття обов'язку і справедливості. З метою визначення цього поняття один з найяскравіших теоретиків лібералізму Ді Руджеро звертається до Канта і Гегеля. «Свобода, — пише Гвідо Ді Руджеро, — це одночасно і прискорювання і стримування, рух вперед і повернення назад, все життя духу виходить з неї і впадає туди ж само» [5, с. 288]. Такий підхід — це «запозичення» гегелівської тотожності розвитку форм духу — «себе — через себе — до себе», тобто абсолютної ідеї. Згідно із законом тотожності, кожна правильна думка (чи поняття про предмет) має бути визначеною і зберігати однозначність протягом всього міркування і висновків. В математичній логіці це можна записати як $A \equiv A$.

У Гегеля «свобода суттєво конкретна, вічним способом визначена в собі і разом з тим необхідна». Необхідність Гегель пов'язує з обов'язками людини, які поділяє на чотири роди: 1) на обов'язки перед собою; 2) на обов'язки перед сім'єю; 3) на обов'язки перед державою; 4) на обов'язки перед іншими людьми [6, с. 540].

У «Філософії права» Гегель розглядає дві свободи: негативну свободу (чи розсудливу) та позитивну свободу. Негативна свобода — свобода пустоти при зіткненні з дійсністю в політичній і духовній сферах — стає

руйнівною силою наявного порядку [7, с. 70]. Цю свободу Гегель відкидає. Перевагу він надає позитивній свободі, тобто свободі, яка дарована державою і дає суспільству об'єднаний дух.

Г. Ді Руджеро, поділяючи регулятивно-стабілізуючу функцію державної машини в дотриманні свободи і свобод у суспільстві, водночас помітив небезпеку поступової трансформації цієї машини у бік «влади бюрократії» і втілення у державу політику вольових прагнень системних прошарків суспільства. Тобто тих хто причетний до організованої власності. Повоєнний панівний «дух демократії», за його висловом, почав будувати «бюрократично-організовану асоціацію» [5, с. 271]. Це означало «заміну ідеології свободи бюрократичною ідеологією соціальної доцільності, яка зорієнтована не на суспільство в цілому... і не на індивідів, а на корпоративні інтереси соціальних замкнутих груп та їх лідерів». Взагалі ж це свідчило, що свобода та свободи були тісно пов'язані з «правом власності» і політикою правлячої економічної і політичної еліти. На відміну від XVIII-XIX століть, які були часом ствердження політичної свободи і свобод, перша половина XX століття стала часом реалізації цих свобод у соціально-правовому та економічному аспектах. Залишається вона такою і сьогодні.

Другий пріоритет: свобода — це нова метафізика життя. Свобода одночасно виступає і метою, і засобом. Віртуальна реальність у вигляді свободи стверджує свою присутність (наявність) у моральному виборі людини, її вольових прагненнях. Цей вибір завжди індивідуальний, але не завжди соціально-виправданий, соціально-корисний і моральний. Вирішення цієї споконвічної метафізичної суперечності представники лібералізму XX століття вбачають у трансформації «свободи волі» у «моральну свободу». Вона виглядатиме таким чином: від «здатності людини самостійно, відповідно до світобачення, визначати свої вчинки, діяти на основі власних рішень» у «здатність людини бути самостійною, самодієвою і творчою особистістю, виражати свою особливу людську сутність» [8, с. 310-312]. Тобто таку якість, яка притаманна людині як соціальному творінню.

Зазначена трансформація має виглядати не як якась сукупність розумних дій і змін у суспільних відносинах, а має детермінувати інтереси всіх верств суспільства ознаками категоричного імперативу Канта, де свобода є «доводом існування» морального закону.

Кантівські вимоги «чини так, щоб використовувати людину для себе так само, як і для іншого, завжди як мета і ніколи лише як засіб», «чини так, щоб максима твоєї поведінки на основі твоєї волі могла стати загальним природним законом» [9, с. 483] стають моральними перешкодами, які стримують людський егоїзм та виключають випадки небажаної поведінки. Таким чином, згідно з Кантом, свобода невід'ємна від «доброї волі»

і моральності законів, що задовольняють усіх. Але оскільки Кантівська максима є етичною категорією, то на рівні суспільних відносин, де взаємодіє значна кількість індивідів і кожен з них має власні цілі та ціннісні установки, вона утопічна. Невирішеність цієї проблеми є в самій особі Канта. На основі спостережень і власного інтелектуального пошуку він визнав людину «природно злою» [6, с. 463]. Отже, повага до закону стає найвищою моральною цінністю суспільства, на основі якої можна подолати це природне притаманне людині зло.

Третій пріоритет: свобода і мораль невід'ємні від паритету виробництва і споживання. Утилітаризм і гедонізм — найвищі цінності позитивістських доктрин, на думку Г. Ді Руджеро, Б. Кроче, Дж. Д'юї,

Л. Гобгауза, є головною загрозою існуванню лібералізму як соціальної теорії. Гедоністська мораль, яка в критерій добра вкладає максимальне задоволення матеріальних бажань, насправді несумісна зі справжнім лібералізмом. Проте в цьому найважливішому питанні проглядаються особливості національного погляду, який детерміновано особливостями духовно-культурного і економічного розвитку країн та історією ліберального руху.

Г. Ді Руджеро, який представляє італійську школу, пише: «Організація споживання з метою встановлення рівноваги двох фундаментальних для світу економіки видів діяльності (виробництва і споживання) — одна з найбільш необхідних ліберальних потреб нашого часу» [5, с. 292]. На його думку, виробництво і споживання становлять «дві сили індустріального суспільства, які виходять одна — зверху, друга — знизу». Разом вони здійснюють неймовірний тиск на один і той самий об'єкт — ліберальний індивідуалізм. Такий диспаратет Г. Ді Руджеро і його співвітчизник Б. Кроче вбачають через «відкидання утилітарної моралі, якою лібералізм переймався в минулому і переймається сьогодні» [10, с. 322].

Розглядаючи свободу як складне соціокультурне явище, ліберали дають перевагу «вищій свободі», тобто свободі духовній над «свободою нижчою» — матеріальною. Скоординована таким чином свобода мала здійснити революційний вплив у системі «людина — виробництво — споживання». Ранній лібералізм у цій системі розглядав економічні дії індивіда як засіб, а соціальний добробут як мету. З позицій лібералізму початку ХХ століття, як вважає Дж. Д'юї, необхідно «перевернути перспективу і побачити в соціалізованій економіці засіб, а у вільному індивідуальному розвитку — мету» [11, с. 382], де пріоритет належить культурним цінностям. Але економічна гармонія між виробництвом і споживанням, як свідчить Дж. Д'юї, «міститься у владі звичаїв і звичок» [11, с. 359], що формуються інституційними і моральними стереотипами, які необхідно

подолати. Від народження перших прототипів організації людської спільноти найскладнішим моральним стереотипом є «право власності».

Четвертий пріоритет: свобода — це вільний торговельний обмін, вільне спілкування людей. Центральний принцип доби класичного лібералізму (*laissez faire*) не втратив свого стратегічного пріоритету і сьогодні. Вільна торгівля в економічних успіхах Голландії, Великої Британії, Сполучених Штатів Америки протягом XVII — XX століть мала неабияке значення. Постійна гра на ціні товарів, послуг і сировини в торговельних операціях приносила величезні прибутки національним компаніям, що стало головним стимулом для просування гасла свободи в навколишній світ. Але це була свобода гедоніська з ознакою цивілізації білої людини. На думку лібералів XX століття, свободу слід сприймати як синтетичне поняття, яке мало вирішити антимонію «свобода особиста — свобода колоній — свобода інтернаціональна» [12, с. 113]. Тому вільна торгівля в більшості представників школи лібералізму сприймалася не з позиції матеріального збагачення невеликої купки людей, а як розумний добродійний акт, що відображає загальні людські цінності, які через торгівлю вкорінюються глобально.

«Вільний торговельний обмін між націями, — писав Л. Гобгауз у роботі «Лібералізм», — дозволив би їм краще пізнати один одного і з'єднував би роз'єднані народи численними діловими інтересами. Вільна торгівля означає мир: колись навчені розквітлою Великою Британією інші нації наслідуватимуть її приклад, і вільна торгівля пошириться всюди» [12, с. 113]. Дж. Д'юї у «вільних економічних процесах» побачив «переплетення взаємопов'язаних інтересів» [11, с. 336], які поступово будуть переростати національний рівень, інтернаціоналізуватися аж до світового рівня. Водночас слід зауважити, що вільним економічним процесам завжди бракувало «неповторної і істинної духовності свободи». Прагматичний курс панівних верств на дедалі більше збагачення як прояв негативних рис волі став нездоланною перешкодою осучасненню поняття «свобода». Це добре розуміли і усвідомлювали вчителі лібералізму. Епоха розподілів і перерозподілів диктувала зовсім інші правила гри, де «свобода» була похідною категорією від більш могутньої цінності, якою стали гроші. З цього приводу Дж. Д'юї визнає, що «режим економічної свободи не приніс незалежності націям і, як порятунок — мир..., руйнівний масштаб війн дедалі збільшується, посилюється боротьба за сировинні ресурси і ринки збуту з одночасним запобіганням доступу розвинутих націй на національні ринки одна одної. Отже, звеличення націй шляхом просування комерції за всі розумні межі» [12, с. 113], постійна боротьба, яка точилася і точиться між провідними країнами світу, руйнує саме поняття «свобода» як осередок людського духу і розуму.

Ретроспективний погляд на добу класичного лібералізму дає нам можливість зробити чи найголовніший висновок — ліберальна теорія у поглядах її батьків-засновників мала б стати тим орієнтиром, завдяки якому моральна людина повинна була б побудувати більш справедливий світ. Світ, у якому б мирно спілкувалися прагнення і цінності, тобто воля і свобода. На першій погляд таке мирне співіснування природно, адже воно цілком залежить від людини. Насправді ж свобода як мета виявилася більш складним явищем ніж здавалося. Свобода завжди конкретна і її визначають сфери людського буття: економічна, політична, духовна, культурна, інформаційна тощо. Це неабияк впливає на життєві шанси окремої людини і, відповідно, вносить у її поведінку значні корективи. Звідси свобода як багатомірна об'єктивна реальність, у яку людина вже прийшла впливатиме на її вольові прагнення і, відповідно, як політична категорія намагається підкорити собі. Якщо взяти до уваги центральне поняття ліберальної ідеї як «право організованої власності», яке знаходиться під охороною закону всіх європейських демократій, то все стає на своє місце. На механізми цього зв'язку звертає увагу М. Вебер. Він розглядав цінності як явище історичне і вважав, що вони визначаються інтересом епохи [13]. За його переконанням цінності впливають не лише на пізнання та оцінку явищ, а й визначають норми взаємовідносин людей. Отже логічним стає і другий висновок — ліберальна ідея як рятувальний круг для спасіння людства не годиться. Її повинна змінити нова синтетична ідеологема де б вже знайомі поняття базувалися, або на іншій основі, або на суттєвому обмеженні вже існуючої. Йдеться про право власності і суттєве обмеження волі організованих власників з боку демократичної держави. Прикладом такої моделі соціокультурного розвитку можуть слугувати такі країни як Швеція і Фінляндія.

Найбільш контрастно і водночас суперечливо вічну проблему світової волі і свободи як прагнення добра для всіх сьогодні ми можемо спостерігати на прикладі як побудована глобальна економічна система. Достатньо сказати, що майже 160 країн світу втягнуті у торгівельний оборот, який через інститут СОТ контролюють Сполучені Штати Америки. Економіки найбільш розвинутих країн інтегровані одна в одну і діють як єдиний комплекс. Сьогодні світовий ринок уявляє собою «транснаціональне» господарство, де національні ринки виступають як окремі національні цехи, які виробляють певний науково-технологічний або напівсировинний чи сировинний товар. 50-60 основних транснаціональних фінансових груп і біля 40 тис. транснаціональних компаній (ТНК) контролюють майже 1/3 світових виробників. В універсованому економічному просторі склалися лінії поділу праці, інтересів та впливів. Така картина демонструє приховані механізми збагачення одних за рахунок інших і лейтмотив такої моделі розвитку стає дедалі очевиднішим. За підрахунками міжнародних фінан-

сових експертів за останні 10 років економіки таких країн як Китай, Росія, Казахстан та Україна втратили відповідно 2 трл. 350 млрд. дол., 576 млрд. дол., 124 млрд. дол., 96 млрд. дол. США відповідно. Звідси завдання Заходу полягає у наступному: 1) як у такому вигідному для Заходу сценарії перекопати інших?; 2) як власну мету втілити у життя?; 3) як в умовах обмеження ресурсної бази реалізувати стратегію сталого розвитку?; 4) як впровадити цю стратегію без загроз великих війн і конфліктів?

За таких умов падіння стандартів життя, як принципу справедливості, що так вкоріненно у суспільну свідомість пересічного європейця — це чинник дестабілізації демократичної єдності для будь-якого суспільства і виклик для будь-якої держави. Чим вищий рівень життя, тим гостріші соціальні потрясіння. Поразкою євроінтернаціоналізму і перемогою євроскептицизму можна вважати останій самміт ЄС, який відбувся у Брюсселі 8-9 грудня 2011 року. Невтішні підсумки самміту зайвий раз підкреслили, що провідні гравці ЄС як Німеччина, Франція і Великобританія відстоюють власні національні інтереси і стурбовані, перш за все, спасінням національних економік і транснаціональних корпорацій. Симптоматичним сигналом, щодо кризи євросолідарності стала відмова Великої Британії та Угорщини підтримати план Німеччина і Франції щодо введення нових механізмів фіскальної політики та критика дій Європейського резервного банку.

У експертній спільноті все це знайшло визначення як «тріщина зони євро по Ла-Маншу». Цілком логічним, що в подальшому це може призвести до звуження зони євро до первинного ядра в 17 країн та повернення окремих країн-членів, які не спроможні виконувати вимоги ЄС (дефіцит ВВП не повинен перевищувати 0.5%) до власних валют. Відомо що такий сценарій вже відпрацьовують уряди Ірландії, Греції, Португалії та інших країн.

Події на глобальних і регіональних фінансово-економічних площадках переконливо свідчать, що в інтегрованому просторі світова воля і світова свобода розпадається на тисячі окремих і взаємодіючих соціально-політичних субстанцій — націй, етносів і соціальних груп. Кожна з них сповідує певні цінності і переслідує певні інтереси. Це в однаковій мірі стосується успішних і неуспішних, багатих і бідних, малих і великих країн. І безумовно правий Гегель, коли казав, що ніщо не збувається крім інтересу. Якщо б цього не відбувалося, то ми би не стали свідками акцій протесту під гаслом «захопи Wall-street», яка з вересня місяця триває у США, і хвилі якої дійшли до Європи.

Сьогодні криза ідеї справедливості наочно спостерігається і у зростаючій кількості політичних декларацій, заяв тощо, які робляться на основних світових і європейських площадках. Але справа в іншому — у великій полі-

тиці декларація це суто риторичний інструмент, адже без політичної волі вона пустий звук. Що ми і спостерігаємо у сучасній європейській політиці. Це переконливо доводить, що в урядів країн ЄС і США залишається дедалі менше ресурсів для маневру як в середині так і зовні. У кінцевому рахунку «це призводить до суперництва за контроль над ресурсами» — пишуть американські економісти Дж. Грейсон і О'Делл, а в умовах, коли політики завжди хочуть бути знову обраними, споживацький підхід здебільшого здобуває перемогу. Таким чином, механізм завоювання влади, суперництво у контролі над ресурсами (матеріальними, фінансовими, сировинними тощо) автоматично переносяться з сфери внутрішньої політики на сферу міжнародних відносин і міжнародної політики. Це слугує підтвердженням головної тези концепту політичного реалізму Г. Моргентау, що боротьба за владу має універсальний характер. Зрозуміло, що до цієї боротьби в першу чергу причетні впливові фінансово-економічні групи та ті політичні сили, які обслуговують їхні інтереси через інститут держави.

Отже перед світовою спільнотою стоїть завдання не просто подивитися на філософію життя і ліберальну ідеологему як певні проекти виховання нової людини чи етап знання про суспільство, а наповнити цю філософію новим змістом. Центральною ланкою нового концепту може стати людина відповідальна, людина свідома — «НОМО CONSCIOUS». Людина, яка з часом зможе подолати описані А. Шопенгауером і Ф. Ніцше пороки на основі нового морального закону і нових цілей соціально-культурного розвитку.

Література:

1. Губерський Л. В., Надольний І. Ф., Андрущенко В. П. та ін. Філософія: Навч. посіб. 3 — те вид. — К.: Вікар, 2002. — 516 с.; В. Г. Кремень, В. В. Ільїн. Філософія: мислителі, ідеї, концепції: Підручник. — К.: Книга, 2005. — 528 с.
2. Фрідріх Ніцше. Так казав Заратустра//<http://www.nietzsche.ru>.
3. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. — Москва: Академия, 1999.
4. Грубов В. М. Європейська колективна безпека в умовах глобалізації: ліберальна парадигма. Монографія. — К.: Тов. «ФАДА ЛТД», 2007. — 554 с.
5. Руджеро Гв. Де. Что такое либерализм?/О свободе. Антология мировой либеральной мысли (1-я половина XX века)/Гв. Де Руджеро; под ред. М. А. Абрамова. — М.: Прогресс — Традиция, 2000. — С. 220-295.

6. Таранов П. С. 120 философов: жизнь, судьба, учение, мысли: В 2-х т. — Симферополь: «Реноме»; Николаев: «Возможности Киммерии»/П. С. Таранов. — 2002. — Т. 2. — 704 с.
7. Гегель Г. В. Ф. Философия права/Г. В. Ф. Гегель. — М.: Наука, 1990. — 524 с.
8. Словарь по этике/[под ред. И. С. Кона]. — Изд. пятое. — М.: Изд. полит. литературы, 1983. — 445 с.
9. История философии в кратком изложении; перев. с чешского И. И. Богуты. — М.: Мысль, 1991. — 590 с.
10. Кроче Б. Либеризм и либерализм./О свободе. Антология мировой либеральной мысли (1-я половина XX века)/Б. Кроче; под ред. М. А. Абрамова. — М.: Прогресс — Традиция, 2000. — С. 320-324.
11. Дьюи Д. Либерализм и социальные действия./О свободе. Антология мировой либеральной мысли (1-я половина XX века); под ред. М. А. Абрамова/Д. Дьюи. — М.: Прогресс — Традиция, 2000. — С. 331-385.
12. Гобхаус Л. Либерализация./О свободе. Антология мировой либеральной мысли (1-я половина XX века); под ред. М. А. Абрамова/Л. Гобхаус. — М.: Прогресс — Традиция, 2000. — С. 83-183.
13. Вебер Макс. Избранное. Образ общества. — М., 1990. — 340 с.

Грубов В. М. Этика философии жизни и кризис европейских ценностей. Анализируется кризис главных европейских ценностей и высказывается мысль о необходимости поиска новых идей, которые могли бы помочь европейцам преодолеть застарелые социальные недуги. Ключевые слова: *философия жизни, европейское сообщество, воля, свобода, справедливость, мировоззрение.*

Grubov V. M. Ethics of life philosophy and crisis of european values.

In this article is analysed crisis of principal european values and necessity of new ideas search as a joining foundations of european community.

Key words: *life philosophy, european community, will, liberty, justice, world-view.*

УДК: 141.7: 364.25

ФІЛОСОФІЯ ЕКЗИСТЕНЦІАЛІЗМУ ЯК СВІТОГЛЯДНО-МЕТОДОЛОГІЧНЕ ПІДҐРУНТЯ АНАЛІЗУ СПЕЦИФІКИ РОБОТИ ФАХІВЦІВ У ЕКСТРЕМАЛЬНИХ СИТУАЦІЯХ

Чурмантаєв П. С. ©

Здобувач Інституту вищої освіти НАПН України

Проаналізовано значущість філософії екзистенціалізму для розробки філософських засад дослідження поведінки людини у екстремальних ситуаціях.

Ключові слова: *екзистенція, свобода, межова ситуація, екстремальна ситуація.*

Дослідження поведінки людини у екстремальних ситуаціях найбільш очевидно пов'язане з філософією екзистенціалізму, яка вважає саме життя людини ситуацією екстремальною — чи то «закинутості» у чужий людині світ (Ж.-П. Сартр [6]), чи то боротьби за сенс життя у ситуації тотального абсурду (А. Камю [5]). Втім, очевидні і розбіжності — те, що для екзистенціалістів є постійною ситуацією, у теоріях підготовки фахівців до дій в екстремальних умовах розглядається як особливі обставини. Дійсно, постійне знаходження у напруженому стані навряд чи сприятиме підвищенню «боеготовності» фахівця, швидше призведе до перевиснаження і втрати «робочого» стану. Однак, саме порівняння з ситуаціями постійної внутрішньої психічної і загальної духовної напруги людини дозволяє здійснити суттєві розрізнення, виявити ті загрози, яких слід уникати майбутньому фахівцю не лише для збереження здоров'я своєї психіки, але й для успішного виконання завдань у дійсно екстремальних ситуаціях.

Екстремальна ситуація (лат. *extremum* — крайне, граничне; *situatio* — положення) — поняття, за допомогою якого дається інтеграційна характеристика радикальної ситуації або ситуації, що раптово змінилася, пов'язаних з цим особливо несприятливих або загрозливих чинників для життєдіяльності людини, а також високою проблемністю, напруженістю і ризиком в реалізації доцільної діяльності в даних умовах. Філософський сенс даного поняття пов'язаний як з відображенням екстремального розвитку подій завдяки пізнавальним якостям людини та акцентований на аналізі здатності людини до функціональної діяльності у особливих умовах, так і на ціннісно-світоглядній підготовці особистості до такої діяльності та

моделюванні можливих екстремальних ситуацій у майбутньому та методологічних рекомендацій щодо поведінки у них. Оцінка діяльності людини в межах понятійної схеми «дійова особа — ситуація» припускає корелятом змісту поняття екстремальної ситуації певні суб'єкт-об'єктні взаємини: відображення суб'єктом об'єктивно-складних умов діяльності у вигляді проблемно-екстремального завдання.

Тривалий час у філософській теорії поняття «екстремальності» пов'язувалося передусім з математичним поняттям «екстремуму», яке лише частково відражає специфіку екстремальності ситуації особистості. Розуміння суті екстремумів, що розвивається з античних часів, екстремальності і принципів екстремального (Аристотель, Микола Кузанський, Дж. Бруно, В. Ляйбніц та ін.), у сучасних філософських концепціях переосмислюється як пов'язане передусім із завданням дослідження закономірності екстремальних змін (М. Планк, М. Борн, М. Бунге, Л. Канторович, І. Пригожин та ін.). Таке розуміння екстремальності лише частково знаходить своє відображення у змісті поняття екстремальної ситуації особистості. Значно більше можливостей пропонує філософія екзистенціалізму, підвалини якої були закладені у XIX столітті, а найбільш яскраві постаті належать століттю XX.

Екстремальність, як це було зафіксовано ще античною філософією, вказує на граничні стани в існуванні речей. Екстремуми утворюють, по суті, межі міри існування речей, з перевищенням яких речі перестають бути самими собою і знаходять інше існування. У теоретичному виразі принципи екстремальності стверджують, що та або інша величина, що характеризує стан, процес або структуру, приймає крайнє (умовно — мінімальне або максимальне) значення. Екстремальність проявляє себе як «найшвидший рух, що проходить по найкоротшій лінії» (Аристотель [1]). Дійсно, такі характеристики більше підходять для фізичних об'єктів, певною мірою для біологічних, у обмеженому сенсі — для психічних. Тоді як у ціннісно-функціональних характеристиках поведінки особистості параметри крайніх значень як правило втрачають свою осмисленість, або потребують додаткового пояснення і обґрунтування. Інколи таке пояснення набуває напівміфологічних або метафоричних форм як у філософії Дж. Бруно або Г.В.Ф. Гегеля. Так, у Бруно діалектика процесу переходу в іншу якість пов'язана з «доведеними до крайнощів станами» [3], у Гегеля вона насичена бурхливим взаємним проникненням і перетворенням протилежностей одна в одну [4], а у теорії Р. Тома вона призводить нерідко до «катастрофічних або руйнівних змін». В рамках сучасних підходів (П. Лагадек, С. Ліхтенстайн та ін.) як визначальна або універсальна сутнісна ознака екстремальна ситуація розглядається чинник небезпеки —

перш за все, безпосередньої загрози для здоров'я і життя людей або ж загрози зриву їх діяльності при вирішенні життєво важливих завдань.

Поняття екстремальної ситуації, таким чином, відображає не просто надзвичайну, а саме винятково небезпечну подію або сукупність небезпечних подій відносно і лише у взаємозв'язку з діяльністю людей, їх існуванням. Екстремальні ситуації (стихійні лиха, катастрофи, аварії, кризи, конфлікти), що є деколи неминучими реаліями життєдіяльності людей, зокрема, їх професійно здійснюваної діяльності, не зважаючи на різноманітний характер, мають низку загальних сутнісних ознак, які можна розглядати як порогові параметри, тобто такі параметри, за умови наближення до яких екстремальна ситуація стає практично неминучою:

— раптовість настання, що вимагає спеціальної готовності до екстремальних ситуацій (часовий поріг екстремальності);

— різкий вихід за межі норми звичних дій і станів (якісний поріг екстремальності);

— насиченість ситуації, що розвивається, суперечностями, що вимагають оперативного розв'язання (поріг невизначеності ситуації);

— прогресуючі зміни в стані обстановки, умов діяльності, елементів, зв'язків і відносин екстремальної ситуації, тобто темпоральність змін (поріг ескалації розвитку подій);

— зростання складності перебігу процесів у зв'язку з прогресуючими змінами і новизною ситуативних суперечностей, станів (поріг складності ситуації);

— втрата внутрішньої релевантності, перехід ситуації у фазу нестабільності, вихід до меж критичності (поріг руйнування складових ситуації);

— наближення колапсу, тобто породження змінами небезпек і загроз самому існуванню ситуації в цілому (зриву діяльності, загибелі, руйнування систем) (поріг катастрофічності);

— насиченість ситуації невизначеністю низки змін унаслідок їх стохастичності, непередбаченості і новизни (поріг поділу ситуації на низку екстремальних);

— наростання напруженості для суб'єктів екстремальної ситуації (у плані проблематичності її осмислення, ухвалення рішень, реагування) (поріг втрати контролю над ситуацією).

Чим більше таких порогових параметрів можна виявити, тим вищі шанси, що виникають умови екстремальної ситуації.

Якщо звернемося до аналізу філософії екзистенціалізму, то виявляємо, що її засновники вважали, що будь-яка людина перманентно знаходиться у екстремальній ситуації, саме її існування є екстремальною ситуацією, оскільки кожна людина виявляється щоразу у обставинах, передбачити які і підготуватися до яких належним чином вона не в змозі. У традиційних сус-

пільствах людина цього не помічала, хоча вже у ті часи церква (класичним випадком є християнство) намагалася налаштувати вірян на усвідомлення апокаліптичності буття і формувала есхатологічне сприйняття реальності. З настанням часів модернізації, особливо у останніх її версіях, все більше людей відчували, що соціальні зміни відбуваються швидше, ніж ми про них дізнаємося. Звичним стало виявляти зміни ситуації, а відповідно і умов здійснення своїх суб'єктивних планів. Якщо раніше поняття життєвих криз стосувалося переважно народження і смерті, то у сучасному суспільстві життєві кризи стали нормою життя. Навіть коли вони не торкаються людини безпосередньо, її у цьому переконують ЗМІ: щоденно людина дізнається про аварії, природні катаклізми, економічні та політичні кризи, кожна з яких, навіть якщо трапилася на іншому кінці земної кулі, може завдяки ефекту глобалізації несподівано торкнутися кожного з нас. Таким чином, філософія екзистенціалізму відповідає світовідчуттю кожної сучасної людини, хоча починалася ця філософія саме з осмислення класичної життєвої кризи — ситуації неготовності людини до людської смертності і ненадійності самого індивідуального людського існування — екзистенції.

Розуміння філософами екзистенціалізму екзистенції приводить нас до основ, на яких можна розглянути проблему екстремальності. Оскільки екзистенція постає для екзистенціалістів проміжним буттям між буттям суспільства і буттям трансцендентним, тобто, характеризується інтенціональністю як спрямованістю на вихід за межі наявного, то найбільш наочно, з погляду екзистенціалістів, вона виявляється при потраплянні людини в так звані межові ситуації. Це стани якнайгострішого емоційного стресу, пов'язаного перш за все з переживанням страху смерті і абсурдності життя. У межовій ситуації людина знаходиться на межі моральної, інтелектуальної або фізичної загибелі. Саме у такому стані до неї приходить осяяння і отримання власного «я» в ході зіткнення з вищим видом буття — трансценденцією, яка відкриває близькість ніщо і є буттям за межею доступного у індивідуальному досвіді, тим, що не осягається і недоступне в умовах звичайного життя людини. Межову ситуацію, яку досліджує екзистенціалізм, тому цілком можна розглядати як екстремальну ситуацію.

Різні екзистенціалісти прикордонну ситуацію визначають по-різному. У Мартіна Гайдегера це екзистенціальний страх, на відміну від життєвого страху він не пов'язаний з боязкістю втратити життя або життєві блага, а є боязкістю не знайти таке призначення, заради якого людина може добровільно пожертвувати життям і її благами [7]. У Карла Ясперса це земні хвороба, провина, смертельна небезпека. У Жан-Поля Сартра — це нудота (млюсність), переживання безгрунтовності всіх очікувань, нудьга — передчуття даремності будь-яких практичних починів. У будь-якому випадку, межова ситуація — це переживання абсурдності життя, виявлення «зяючої

порожнечі ніщо». В той же час для людини це єдиний засіб вирватися з повсякденності і спробувати знайти саму себе; у розумінні екзистенціалістів — подивитися в очі смерті. Таке справжнє існування зносити набагато важче, ніж буденне, в світі речей.

Така життєва ситуація, яку описують екзистенціалісти, повністю відповідає тим пороговим параметрам, які ми визначили вище. Тут варто додати, що суб'єктивним пороговим параметром у такій екстремальній ситуації у будь-якої людини є автоматична поява страху як механізму несвідомого переходу людини у мобілізаційний стан як один з обов'язкових результатів наростання напруженості для суб'єктів екстремальної ситуації.

Таким чином, складовим елементом понятійного апарату і філософії екстремальності, і філософії екзистенціалізму, крім поняття межової ситуації, є поняття феномену страху. Історично при поясненні походження релігій страх вважався головним джерелом ідей Бога, замогильного існування, віри взагалі. Цю ідею виразили ще Демокріт і Тит Лукрецій Кар. Потім, в Новий час, Д. Юм, П. Гольбах, Л. Фейєрбах та ін. розвинули цю точку зору — з позицій відкритої критик релігії. Таке пояснення походження релігії є надто спрощеним і частковим, а тому й неадекватним, хоча і не може бути проігнорованим при аналізі функціонування релігії. Але й тут цей елемент виявляється підпорядкованим, адже віруюча людина не може жити у страхові, але лише — долаючи страх. Ще Аристотель, розбираючи сенс боязкості і мужності в "Нікомаховій етиці", говорив, що боягуз легко втрачає надію: адже йому все страшно. А мужній поводить протилежним чином, бо людина, сподіваючись на себе, має відвагу. Якщо раніше феномен страху досліджувався переважно релігією або у зв'язку з релігією, то філософія екзистенціалізму надала йому цілком самодостатнього онтологічного значення, наблизившись тим самим до нерелігійного осмислення екстремальності людського буття.

У зв'язку з цим було переосмислено і релігійні усвідомлення апокаліптичності буття і есхатологічне сприйняття реальності: так з'явився пов'язаний з поняттям страху термін «алармізм». Алармізм — поняття психології, психоаналізу, включаючи неофрейдизм, а також екзистенціалізму і соціальної філософії. Воно відображає властивий вищим живим системам, що мають нервові центри і мережі, феномен самовідчуття страху, боязкості чого-небудь загрозливого в сьогоденні і майбутньому. Поняття алармізму (від англ. alarmism) близьке за значенням до терміну «паніка» і є похідним від фр. «alarme» — тривога, тривожний стан, тобто світовідчуття людини, яке буквально означає «До зброї!» — «a l'arme!». Термін "алармізм" використовується майже в усіх європейських мовах. З погляду філософії, феномен алармізму (як і есперанції — надії) є особливим проявом загальної самоактивності особистості.

У історії філософії страх і алармізм виявляються в центрі уваги екзистенціалістів. Те світовідчуття, яке пізніше у філософії і соціальній психології отримало назву алармізм як особливе світовідчуження страху, яке відбивається в поведінці людей вперше виразив Ф. М. Достоєвський. Саме він помітив, що людина не є розсудливою істотою, а істотою ірраціональною, такою, яка зазнає страху і має навіть потребу в ньому, та й у стражданні взагалі. Людина до всього ще і істота ризикова. Вона хоче зазирнути в жахливе провалля, щоб, відскочивши від нього, відчутти радість позбавлення від страху. Чи не вперше ж категорію страху як таку, що згодом стала центральною у філософії існування, ввів в XIX столітті датський філософ С. Кьєркегор. У цього мислителя страх розглядається як всеосяжний і абсолютний феномен.

Самовідчуття страху також тісно пов'язане з феноменом соціального екстремізму (від лати. *extremum* — крайній). У історії російської філософії найбільшу увагу на добровільне звернення людини до крайнощів, меж міри («екстремізм» від лати. *extremum* — крайній) звернув М. О. Бердяєв. Зокрема, він вважав його глибоко органічним російському національному характеру, вважав, що росіяни погано розуміють значення відносного, ступінчастості історичного процесу, відмінності сфер культури [2]. Вивчаючи національне в соціальному алармізмі, неможливо ігнорувати оцінки Бердяєва з цього питання, хоча його оцінка видається певним перебільшенням. Будь-яка нація у своїй історії може знайти періоди, у які її представники були схильні до своєрідного екстремізму — такі періоди трапляються у часи історичних випробувань і індивідуальний екстремізм тут є проявом тиску надзвичайних соціальних обставин на особистість. Будучи сучасником таких історичних випробувань Росії, Бердяєв виявив схильність пояснювати індивідуальний екстремізм не соціальними причинами, а прагненням певного типу людей (наприклад, представників певної нації — чому б і не росіян?) до вкрай гострих відчуттів, до гри зі смертю, до штучного створення екстремальних ситуацій. Це доволі близько до світу переживань героїв Достоєвського, але цей світ виявився близьким не лише росіянам, адже у XX столітті Достоєвський став одним з найбільш шанованих у світі письменників.

У філософії екзистенціалізму також причиною страху вважається перебування в світі як такому. Найближчим до такого витлумачення був Мартін Гайдегер. Страх обумовлює людське існування і розкриває його як можливе буття, вільне в розумінні самого себе, власного характеру унаслідок свободи недетермінованої поведінки, яку не можна передбачати. За Гайдегером, страх відкриває останню можливість всього життя — смерть [8]. Згідно Ж.-П. Сартру, є також метафізичний страх — як страх перед самим собою, своєю свободою і можливостями. В світлі сказаного, можна

сміливо назвати екзистенціалізм однією з основних версій філософського алармізму, а отже — й чи не найближчою до філософії екстремальності. Класики філософії екзистенціалізму центральними проблемами вважали питання про те, чи варто жити, і питання щодо самогубства — особистого і групового. Фактично перед нами індивідуалістична позиція особи, негативні переживання якої поглинули все, а світ представили у чорно-білих кольорах, це філософія свідомості, закинutoї у чужий і ворожий їй світ.

Варто уточнити філософські засади екзистенціалізму, зокрема уточнити екзистенціальне розуміння поняття свободи, щоб осягнути, чому страх не є центральною категорією екзистенціалізму. Екзистенціальні проблеми — це питання самого факту існування кожної людини і переживання свого способу існування [7]. Існування, або екзистенція — це щось невимовне в поняттях, те, що ніколи не є об'єктом, бо людина не в змозі поглянути на себе з боку. Існування не піддається раціональному осягненню, і єдина можливість пізнати його полягає в тому, щоб його пережити. К. Ясперс вважає, що людське існування розкривається в "межових ситуаціях" — в станах страждання, боротьби, особистісного переживання жорстокості і ворожості світу, в яких живе людина.

Для екзистенціалістів у людини немає визначення (сутності) до її існування — особистісного буття, спрямованого до ніщо (смерті) і обізнаного щодо цього [7]. Це означає, що людина спочатку існує (з'являється і займає місце в неосмисленому, грубому матеріальному світі), а тільки потім вона визначається — входить в область справжньої своєї сутності і сенсів. З погляду екзистенціалістів, людина тому і не піддається науковому визначенню, що вона спочатку нічим не є, вона спочатку позбавлена якої-небудь природи, що визначає її індивідуальне, особистісне буття. Людина стане людиною лише пізніше.

Таке розуміння залежності успіху лише від власних вчинків максимально наближає філософію екзистенціалізму з філософією екстремальності. Ще більше їх зближує розуміння того, що у своїх вчинках людина сама повинна контролювати себе — а завдяки цьому і екстремальну ситуацію, якою для екзистенціалістів є все людське життя.

Згідно екзистенціалізму Сартра, людина є лише тим, що вона сама з себе робить. У цьому полягає перший принцип сартрівського екзистенціалізму. Людина є нічим іншим, як власним проектом самої себе, і вона існує лише настільки, наскільки сама себе здійснює [6]. Вдумаємося в її сенс: людина вступає в життя і сама визначає свій зміст, поза якого нічого немає. Тільки дійсність її вчинків йде в рахунок. Боягуз відповідальний за свою боязкість, брехун за свою брехню тощо. Інакше кажучи, людина сама робить себе і своє життя. Саме він сам став боягузом, брехуном, негідником. У цьому сенсі слід прислухатися до філософів-екзистенціалістів, що

підкреслюють відповідальність людини за свої вчинки, за все своє життя, а не відсилають до пошуків причин цих вчинків деінде у суспільстві.

Атеїстичний екзистенціалізм виходить з положення: Бога немає, а тому людині все дозволено [7]. Цей принцип сформулював ще Розкольников Достоевського. Інакше кажучи, людина живе в світі, де релігійна надія померла, а тому людині ніби треба жити без вищого сенсу і благодаті. З точки зору Ж.-П. Сартра, А. Камю і інших атеїстичних екзистенціалістів це означає, що людина покинута, безпорадна, тому що ні в собі, ні зовні їй нема на що спертися, у неї немає і не може бути виправдань. В результаті, якщо існування передує суті, то посиленням на раз і назавжди дану людську природу нічого не можна пояснити. Це означає, що немає детермінації сутності людини. Турбота, страх, тривога, совість, рішучість і інші модуси людської екзистенції (існування) визначаються тільки через ніщо — смерть, вони є, по суті, різними способами зіткнення з ніщо; руху до нього або втечі від нього кожної людини.

Для філософії екстремальності це означає, що в екстремальній ситуації людина не повинна покладатися на свої попередні успіхи — вона повинна бути зібраною настільки ж, ніби вона діє в такій ситуації вперше. Звісно, увесь попередній досвід створює необхідну основу успіху, але сам успіх залежить від максимальної концентрації уваги, нібито питання стоїть екзистенціально — про життя і смерть і другого шансу не буде.

Другий принцип сартрівського екзистенціалізму: людина відповідальна не тільки за себе, вона відповідає і за всіх людей. Роз'яснюючи цей принцип своєї філософії, Ж.-П. Сартр підкреслює, що всякий суб'єкт (людина), про якого йдеться, не строго індивідуальний суб'єкт. З точки зору Ж.-П. Сартра, людина осягає себе лише перед лицем іншого, і інша людина так само достовірна для неї, як і вона сама. Для того, щоб з'ясувати яку-небудь істину про себе саму, людина повинна пройти через іншого. Інший необхідний для власного існування людини і для самопізнання людини.

Людина своїм вчинком (діями) створює певний образ людини, яку вона для себе обирає, бо вибираючи себе, вона вибирає людину взагалі. Як говорить Ж.-П. Сартр, людина своїм вчинком «штовхає на той або інший шлях життя не тільки себе саму, але і все людство» [6]. У екстремальних ситуаціях можуть виявлятися різні люди, і не кожен з них усвідомлює, що від його дій залежатимуть інші люди, але фахівець з дій у таких ситуаціях, усвідомлює таку залежність завжди і завжди враховує наслідки своїх вчинків для інших людей.

Це покладає на людину колосальну відповідальність і винести її дає змогу лише максимальна свобода дій, яку людина отримує у екстремальній ситуації. Ось як це розуміють екзистенціалісти.

Людське буття, згідно екзистенціалістам,— абсолютно унікальна реальність, до якої непридатні ніякі нелюдські мірки причинових зв'язків, ніщо зовнішнє не владне над людиною, вона є причиною самої себе. От чому в екзистенціалізмі людина вільна, бо свобода — це сама екзистенція. Екзистенція є "помешканням" людської свободи, а тому людина — це свобода, і вона приречена бути вільною. Підставою свободи в екзистенціалізмі є те, що людина сама себе створює, і вона відповідальна за все, що робить. Таким чином, коло замикається: для максимальної відповідальності потрібна максимальна свобода, але своїм наслідком така свобода має неминучу відповідальність.

У екзистенціалізмі в більшості випадків, відкидається традиція зведення свободи до пізної необхідності або до розкриття природних задатків людини, разом з тим, стверджується, що свобода — це умова і спосіб самореалізації індивіда. За Ж.-П. Сартром, всі люди вільні, оскільки ніщо не може виключити із свідомості свободу. Свобода, згідно його поглядам, абсолютна, вона існує у вигляді дії і діяльності.

Можна сказати, що свобода у філософії екзистенціалістів має дві невідмінні умови:

- можливість вибору людиною самої мети, або свобода її волі;
- можливість досягнення людиною поставленої мети, або свобода її дії.

Важливо в зв'язку з цим звернути увагу на підхід екзистенціалістів до проблеми вибору людини, бо в цьому підході сконцентровано, можна сказати, кредо цієї філософії. Так, у філософії Ж.-П. Сартра людина є відмінною від всіх природних істот, саме своєю здатністю вибирати саму себе, бути самою собою та нести відповідальність перед собою за свій вибір [6]. Іншими словами, вибір людини у Ж.-П. Сартра не узгоджується ні з якими соціальними нормами і встановленнями, але вибираючи себе, людина одночасно вибирає і все людство. За кожною прийнятою позицією або кожним окремим зобов'язанням можна розрізнити екзистенціальну волю, спосіб вибору себе і визначення всієї своєї долі.

Трохи інакше підходить до цього питання М. Гайдегер. Із його точки зору, вибір людини припускає необхідність поставити себе перед останньою можливістю свого буття — смертю. Тим самим людина виявляється сам на сам перед ніщо. Тільки актом свого вибору перед ніщо людина виявляє і для себе, і для світу, що буття «говорить» їй у цей момент [8].

Приблизно таку ж позицію спостерігаємо в релігійному екзистенціалізмі, зокрема у К. Ясперса, де вибір людини відбувається перед Богом, і справжній її вибір — це вибір в собі «образу божого». Для того, щоб цей вибір відбувся, К. Ясперс рекомендує звернутися або до загальнодоступної релігійної, або до складнішої за формою філософської віри [9].

У низці наукових робіт, що коментують положення філософії екзистенціалістів, нерідко наголошувалася і критикувалася властива їй безмежність свободи людини. Особливо це торкалося праць Ж.-П. Сартра раннього періоду. Та все ж з погляду екзистенціалізму, свобода — це зовсім не фантазія і тим більше не яка-небудь примха людини: навіть на стадії вибору, не кажучи вже про її дію, вона пов'язана з іншими людьми. Хоча людина, за Ж.-П. Сартром, не може не вибирати, оскільки тиск обставин, в яких вона знаходиться, вимушує її обов'язково робити який-небудь вибір, проте цей вибір неминуче здійснюється в певній ситуації [6]. Людина здійснює вибір буття-в-світі з іншими.

Підкреслимо, що спілкування індивіда, зв'язок його з іншими індивідами складає структуру його власного буття. Людське буття в екзистенціалізмі, зокрема у К. Ясперса, є сутністю того, що людина не існує просто як окремих індивід, а тільки завдяки спільності взаємного свідомого розуміння "ми" [9]. Іншими словами, люди одночасно і вільні, і поневолені. Людина і її вибір (воля і дія) обумовлені певною ситуацією і буттям інших.

При цьому, екзистенціалісти, зокрема М. Гайдегер, виходять з того, що не людина володіє свободою як властивістю, а навпаки, свобода як екзистентне буття наявного спочатку володіє людиною, і лише вона гарантує людині і людству співвіднесеність з суцям [8]. Інакше кажучи, сама свобода людини — це підстава буття, його допущення, істина суцього. Це означає, що людина в кожному випадку, що б вона не робила, не може не узяти на себе повну відповідальність за своє рішення (вибір і дію) будь-якої проблеми. Остання обставина дозволяє як можна краще зрозуміти, що для екзистенціалізму свобода у кожному конкретному випадку не може мати іншої мети, окрім себе самої. Людина переслідує конкретні цілі, що припускають наявність абстрактного прагнення до свободи, але ця свобода реалізується в конкретній дії. Людина бажає свободи взагалі заради свободи у кожному окремому випадку.

Свобода в екзистенціалізмі постає як важкий тягар, який повинна нести людина, оскільки вона особистість і приречена бути вільною — бути самою собою. Звичайно, людина може відмовитися від своєї свободи. Але відмовитися від свободи — це відкинути свою особистість.

Схожою є ситуація фахівця з роботи у екстремальних ситуаціях: відкинути відповідальність за наслідки розвитку екстремальної ситуації означає відкинути власну свободу дій у такій ситуації, а це рівнозначно втраті професійної придатності для такого фахівця. І якщо без такої відповідальності він не втратить сенс життя, то роботу втратить поза всяких сумнівів. І краще, щоб він відмовився до неї до тієї екстремальної ситуації, у якій він визнає свою безпомічність — адже від його дій завжди залежать інші,

менш підготовлені і більш безпорадні люди. Такою є жорстока реальність професійної діяльності для фахівця з дій у надзвичайних ситуаціях — і навряд чи вона менш жорстока, аніж реальність світу екзистенціалістів.

Література:

1. Аристотель. Физика//Аристотель. Сочинения: В 4-х т. — Т. 3. — М.: Мысль, 1981. — С. 59–262.
2. Бердяев Н. А. Царство духа и царство кесаря/Н. А. Бердяев. — М.: Республика, 1995. — 383 с.
3. Бруно Дж. О бесконечности, вселенной и мирах/Джордано Бруно//Бруно Дж. Диалоги/Общ. ред. и вступ ст. М. А. Дынника. — М.: Госполитиздат, 1949. — С. 295–448.
4. Гегель Г. В. Ф. Наука логики/Г. В. Ф. Гегель Перевод с немецкого Б. Г. Столпнера. Издание подготовил Д. В. Масленников. Вступительная статья Е. С. Линькова. — СПб.: Наука, 1997. — 799 с.
5. Камю А. Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство/Альбер Камю; пер. с фр. И. Я. Волевич, Ю. М. Денисов, А. М. Руткевич, Ю. Н. Стефанов; Общ. ред., сост., предисл., примеч. А. М. Руткевич. — М.: Политиздат, 1990. — 415 с.
6. Сартр Ж. П. Экзистенциализм — это гуманизм/Жан-Поль Сартр//Ницше Ф., Фрейд З., Фромм Э., Камю А., Сартр Ж. П. Сумерки богов. — М.: Политиздат, 1990. — С. 319–344.
7. Философия XX века. Учебное пособие/В. И. Добрынина, В. С. Грехнев, Б. Козера и др. — М., ЦИНО общества "Знание" России, 1997. — 288 с.
8. Хайдеггер М. Письмо о гуманизме/Мартин Хайдеггер//Проблема человека в западной философии. — М.: Прогресс, 1988. — С. 314–356.
9. Ясперс К. Философская вера/Карл Ясперс//Ясперс К. Смысл и назначение истории. — М.: Политиздат, 1991. — С. 273–365.

Чурмантаев П. С. Философия экзистенциализма как мировоззренческо-методологическое основание анализа специфики работы специалистов в экстремальных ситуациях.

Проанализирована значимость философии экзистенциализма для разработки философских принципов исследования поведения человека в экстремальных ситуациях.

Ключевые слова: *экзистенция, свобода, пограничная ситуация, экстремальная ситуация.*

Churmantaev P. S. Philosophy of existentialism as world-view-methodological foundation of analysis of the specific of work of specialists in extreme situations.

In the article it is analyzed the meaningfulness of philosophy of existentialism for development of philosophical principles of research of conduct of man in extreme situations.

Keywords: *existence, freedom, boundary situation, extreme situation.*

УДК 315.774

ОСОБЛИВОСТІ НАУКОВИХ ПРАЦІ ТА МЕТОДОЛОГІЇ В УМОВАХ РОЗПОВСЮДЖЕННЯ ІНТЕРНЕТ- ПРОСТОРУ

Шедяков В. Є. ©

*Доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник
Інституту європейських досліджень НАН України*

Розглядаються специфіка наукових праці та методології в умовах розповсюдження Інтернет-простору, зокрема — ключові питання використання об'єктивних розумових форм задля розвитку наукової рефлексії.

Ключові слова: *наукова праця, методологія, об'єктивні розумові форми, розвиток наукової рефлексії.*

Поширення Інтернет-простору знецінює механічні функції з отримання прикладних знань, але підвищує значення методології (зокрема — в виборі фактів та їх динамік) та креативності рішень на їх базі. Суть загально-відомого бар'єру Пітерса саме в тому, що розвиток людини та прогрес технологій взагалі не можуть бути кардинально різношвидкісними без загрози знищення людства. Водночас володіння методологією забезпечує розрізнення якісного результату наукового дослідження від недостовірних суджень та методик, псевдонаукових імітацій або вторинних робіт, причому має демонструватися воно на практиці, в процесі вирішення практичних проблем сьогодення, а не окремо від пізнання та трансформування дійсності [1–3].

Втім, наукове знання, природно, мінливо також, як і способи його отримання; воно базується на безкінцевості властивостей світу та кожної річі, але при цьому науковий пошук остається антропоцентричним. Розвиток наукової теорії та практики тісно взаємозв'язані, причому вимоги до якості їх зв'язку посилюються, а роль науки для трансформації дійсності підвищується; додаткова актуальність аналізу можливостей наукового потенціалу пов'язана як з посиленням об'єктивного запиту практики (зокрема, завданнями безперервних інновацій), так і зі специфікою постсучасної методології, яка, з одного боку, намагається інтегрувати принципово різнорідні наукові підходи, з іншого, — має зберігати відмінність науки від інших шляхів засвоєння світу. Особливо важлива методологія наукового пошуку (як природних, так і гуманітарних галузей науки, знання загального і конкретного) для формування методології модернізації рефлексивної. Проте ще пред-

ставники Франкфуртської школи оголосили науку різновидом ідеології. Відомий спеціаліст з методології науки П. Фейєрабенд у праці «Проти методологічного примусу. Нарис анархістської теорії пізнання» зауважує, що, оскільки наука перетворилася на засіб маніпулювання, людині належить звільнитися від «наукового гніту». За спостереженням іншого метра методології науки Ж.-Ф. Ліотара, в більшості провідних країн світу складається ситуація постмодерну, для котрої характерним є формування ілюзії втрати провідної ролі наукової раціональності в культурі. Відтак, у своїх крайніх формах критики бритви Оккама, наукового знання й наукової методології доходять навіть до їх цілковитого заперечення та додатково пов'язують це саме зі специфікою постмодерну. Відповідно, апеляції до «передових інтерпретацій» постсучасної методології в науці може приховувати як неуттво, так і спроби маніпуляції: «Цивілізована людина мислить логічно і раціонально, виявляючи причинно-наслідкові зв'язки між своїми діями і кінцевим результатом. Для дикуна характерне містичне і магічне мислення. Він вірить, що його бажання здатні загадковим чином перетворити навколишню реальність. Він живе в світі сакральних заклинань і ритуалів, чудових фетишів і тотемів, могутніх ідолів і злих демонів» [4]. Зрозуміло, це — питання не тільки наукових роздумів, але й трансформації реальності: «Сановні шамани вибирали то одну, то іншу сферу розвитку, повністю вихолощуючи її суть і залишаючи від неї лише безплідні мантри. Замість реального вдосконалення демократичних механізмів ми отримали священну Демократію, замість працездатної правової системи — абстрактну Справедливість, замість продуктивного запозичення європейських ноу-хау — сакральну Євроінтеграцію. ...Сьогодні на порядку денному опинилася нова порція чудодійних заклинань — Професіоналізм, Стабільність, Реформи. Тим часом неупереджений світовий огляд свідчить не на користь українських магів. Найбільше число атеїстів і агностиків (до 85% населення) проживає в благополучній Швеції. Цей показник високий і в інших скандинавських країнах, а також у Франції, Чехії, Китаї, Японії, Південній Кореї. ...Якщо під бездуховністю розуміти скептичне відношення до містицизму, то подібна «бездуховність» спокійнісінько уживається з високою культурою і динамічним розвитком. Проте в жаркій Африці традиційна духовність і сакральний зв'язок з предками квітнуть пишним кольором, але це чомусь не рятує місцевих аборигенів від убогості, розрухи і кровопролиття. Ми мріємо про стандарти цивілізованих країн і в той же час старанний пестуємо дикунські релікти» [4]. Нині інколи людина, що вважає себе достатньо освіченою, обертається до знахарських ритуалів, щоб пояснити то, чого не розуміє або змінити то, що її не подобається в дійсності. Однак, як стверджує відоме прислів'я, за великим рахунком, є тільки дві партії — партія кюре та партія вчителя (базою цінностей життя є віра або

знання). Освіта (у європейському розумінні) — це саме здатність людства обходитися без зовнішніх авторитетів, мислити своїм розумом і не потребувати допомоги з боку вищих сил. Зрозуміло одній з прикмет і каталізатором зриву цивілізації в соціальній сфері стає ослаблення суспільних позицій науки [5–6] (недаремно, наприклад, в Росії була створена Комісія РАН з боротьби з лженаукою) та посилення донаукових і антинаукових підходів у сприйнятті світу. Як стверджує відоме прислів'я, за великим рахунком, є тільки дві партії — партія кюре та партія вчителя (базою цінностей життя є віра або знання). Освіта (у європейському розумінні) — це саме здатність людства обходитися без зовнішніх авторитетів, мислити своїм розумом і не потребувати допомоги з боку вищих сил. Втім «абсолютно не викликає сумнівів той факт, — відзначає Вольтер, — що за допомогою заклинань і чаклунських чар цілком можна знищити величезні стада овець, якщо при цьому застосувати достатню кількість миш'яку». Класичними для розуміння постмодерного середовища і впливу на неї стали міркування Умберто Еко як про розкладаючу роль теорії змови, так і про зв'язок миру віртуального та реального. В його книгах міститься блискуча відповідь спробам ідеологічних спекуляцій на теми різноманітних геоглобалістських змов і інших умоглядних конструкцій, антинаукових опусів під виглядом наукових досліджень, ідеології сектантства і ксенофобії, ідейно-політичної вузькості мислення. З ідкою іронією їм пародіюється породження в порожній балаканині дозвільною публікою сюжетів про «таємні смисли історії», езотеричних легенд, розтиражованих ненаукових штампів, примітивних міфів. В результаті, розуміння пружин соціального простору постмодерна багато в чому базується саме на ідеях «Маятника Фуко» та «Баудоліно», як і на плідних концепціях Н. Вінера, Дж. фон Неймана, Н. Прігожина, Г. Хакена стосовно закономірностей колективних дій і взаємовпливу в конкуруючих командах, місця колективних відносин, кооперативних процесів у синергетичній самоорганізації. Також методологічна та теоретична основа дослідження закладені принципами та постмодерністськими інтерпретаціями методології в наукових школах З. Баумана, В. Вельша, Ф. Гуаттарі, Ж. Дерріди, І.Джохадзе, А. Етціоні, Ж.-Ф. Ліотара, М. Кастельса, П. Козловски тощо; аналізом місця традицій, свободи та конкуренції у людському суспільстві, який провів Ф. А. фон Хайек; «кібернетикою другого порядку» в інтерпретації шкіл Р. Ешбі, С. Біра, У. Маккалока, Г. фон Ферстера. Особливості оптимізації наукової творчості успішно розглядали Г. Волков, Г. Гіргінов, В.Єльмеєв, Г. Жильцов, Е. Маркарян, Н. Мотрошилова, В. Палій (Левічева), Я. Пономарьов, П. Родіоненков, Л. Тикоцький, В. Щербина та ін. Водночас, класичними дослідженнями з методології науки в вітчизняному інформаційному просторі та за кордоном стали напрацювання шкіл В. Біблера, М.І.Блецкана, М. Відінеєва, Дж. Гвішяні, Л. Ляхової,

В. Лекторського, Т. Ойзермана, Г. Сел'є, В. Шинкарука. Сьогодні в Україні продовжується засвоєння різноманітних інтерпретацій, пов'язаних з дослідженням наукової методології.

Мета статті — запропонувати авторське бачення особливостей наукових праць та методології в умовах розповсюдження Інтернет-простору.

Відтак, наука є соціокультурна діяльність, своєрідне суспільне явище, зміст якого — професійне мислення як відображення дійсності (за Е. Ільєнковим), «виробництво знань» (за С. Піроговим та Г. Жільцовим). Власне «мислення — це творчість, причому творчість цінностей, які не властиві самій природі» [7, с. 273; див., також, 8–10]. Відповідно, «творча особа ... може нормально мислити лише у внутрішньому діалозі», а «єдиною логічною формою творчого мислення може бути тільки форма внутрішньої суперечки» [11, с. 229, 70; див., також, 12]. Основне завдання науки — виявлення об'єктивних законів дійсності, а її головна мета — істинне знання; етапи динаміки наукового знання полягають у розумінні дійсності в її минулому, нинішньому та майбутньому, у вірогідному узагальненні фактів, у тому, що за випадковим воно знаходить необхідне, закономірне, за поодиноким — загальне і на цій основі здійснюється передбачення (прогнозування). Надати можливість цього й має методологія наукового пошуку. Науковий труд є «всезагальним», тобто і збагачує він людство в цілому, і базується з досягненнями як сучасників, так і попередників. Разом з тим творчість може бути наявною і в матеріальному виробництві, вкрай істотною виступає рівень матеріально-технічної бази виробництва духовного. При цьому втрачає сенс постановка питання про відтворення витрат на спеціальну підготовку таких працівників, бо результати їх діяльності мало пов'язаним з цими витратами

За Гегелем діяльність індивідів буває репродуктивною або продуктивною (що базується на творчому мисленні). Для Грамши, відповідно: інтелігенція — люди усередині класу, зайняті розробкою ідеологічних зв'язків, зокрема існує «органічна інтелігенція» (створює нове — та забезпечує консолідацію прогресивного класу) та «традиційна» (створена іншими класами для розповсюдження знань при вирішенні завдань, що стоять перед ними). Отже «творча особа створює те, чого раніше до неї ніколи не існувало: сукупність компонентів, об'єднаних для виконання деякої бажаної операції (або операцій)» [13]. У числі чинників, які характеризують розвиток наукового потенціалу, в наукознавчій літературі (див., наприклад, Г. Жільцова) виділяють: 1) забезпеченість кадрами, 2) науково-інформаційна забезпеченість, 3) матеріально-технічна забезпеченість, 4) організаційна структура наукових колективів. Відповідно (за Т. Куном) є два базових рівня науки як освоєння, усвідомлення дійсності:

— парадігмальний (розгляд підходів, нормативів, підстав, фундаментальних моделей будови науки і наукових знань),

— нормальний — реалізація можливостей парадигми: освоєння фактів, виходячи з неї.

За відомою класифікацією, «наукова творчість першого порядку у широкому сенсі — наукове засвоєння дійсності, суб'єктивна трансформація матеріальної реальності і її суті в наукові образи, яких природно немає і не може бути», тоді як «наукова творчість другого порядку у вузькому сенсі — як використання досягнутих людством наукових знань як початкова база і інструмент для досягнення істотно нових наукових знань і відкриттів» [14, с. 16]. При цьому існує умовний розподіл творчих завдань на два класи: той, який складають завдання, котрі можна вирішити засобами планомірного використання усвідомлюваних способів і прийомів; та інший, де сконцентровані завдання за рішенням глибших суперечностей — тут знахідки є спочатку несвідомими [15, с. 10–11; див., також, 16–17]. Результати завдань першого класу вписуються в колишню систему знань, іншого — вимагають зміни наукової парадигми. Водночас, за К. Марксом, доцільно розрізняти роботу просту та складну, т.зв. загальну (всезагальну) працю і сукупну працю. На відміну від праці простої, складна є вартісною формою кваліфікованої праці; «складність праці — кількісна характеристика її функції зі створення вартості; відношення всієї вартості, що створюється в одиницю часу даною працею, до вартості, створеної нею як поточною працею, без урахування реалізації у вартості створюваного товару частини витрат на спеціальну підготовку даного працівник» [18, с. 40]. Отже групами чинників складної (кваліфікованої) праці стають ті, що визначають: 1) характер кваліфікації робочої сили (загальної і спеціальної підготовки); 2) систему та ефективність подальших витрат зі зростання компетенції; 3) використання цієї кваліфікації. Наукова праця як загальна, обумовлюється частиною кооперацією сучасників, засвоєнням праці попередників та суспільно привласнюється людьми:

1) незалежно від дійсного здійснення особистих контактів і спілкування, безпосередньої сумісності в праці;

2) незалежно від зусиль і розумових витрат, які були потрібні, щоб спочатку провести його (він тому і є загальним, непропорційно легко освоюваним на зразок дармової продуктивної сили природи);

3) як сукупна сполучена сила кооперації людей (додаткова продуктивна сила) [19, с. 237]. Втім, наука пов'язана з унікальною працею, насамперед — в духовному виробництві, продуктивність зайнятих яким відрізняється від характеру роботи в матеріальному виробництві. Причому специфіка саме наукової діяльності така велика, що примушувала фахівців характеризувати її як не-труд, протилежність праці. Зокрема, результати звичної

виконавської роботи легко відчужуються від працівника, «стають не його» і сприяють його закріпаченню, тоді як наукова творчість існує разом з її носієм, її суть не відчужується. Недаремно в історії людства незмінно пануючі класи закріплювали за собою функції духовного виробництва, пов'язані з соціальним пануванням, а верствам, що поневолили, діставалася робота в матеріальному виробництві. Знищення ідеального продукту припускає знищення його творця, тоді як ліквідація (перетворення на свій іншою людиною) продукту матеріального виробництва ніяк не пов'язано з долею його виготівника. З цієї точки зору в науковій праці завжди значущим є аксіологічний (ціннісний) аспект. Так, принципові відмінності наукової діяльності й складають: 1) відмінність внутрішньої спрямованості праці та її результатів (специфічна споживча вартість); 2) неоднакове відношення до суспільного виробництва (праця в науці відособлена від безпосереднього виробництва); 3) відмінність змісту праці (творчий, що перетворює частину опосередкована виробництвом); 4) відмінність мети і інтересів (перспективні завдання). Разом з тим наука — це не просто сфера ідей або система наукових знань, а сама діяльність по виробництву нових наукових знань. До того ж виробництво ідей — істотна, але не єдина функція духовного виробництва. Чим глибше і повніше використані результати праці попередників і сучасників, чим багатше матеріально — технічна база науки — тим якісніше праця та значніше науковий внесок.

Методологія — це, по-перше, сукупність прийомів дослідження, вживаних в науці і, по-друге, вчення про метод наукового пізнання і перетворення світу [20, с. 214]. Причому методи, розвинені в одній науковій області, можуть ефективно застосовуватися в зовсім іншій: існує безліч форм раціональності, що не зводяться одна до одної [21, с. 4; див., також, 22–23]. Критеріями науковості методології дослідження, які відрізняють науку від інших форм пізнання, є: об'єктивність, системність, практична націленість, орієнтація на передбачення, суворота доказовість, обґрунтованість і достовірність результатів. На відміну від життєвих індивідуальних та родових, тобто донанукових знань, рівень яких здебільшого обмежується описом відповідних фактів, наукове знання сягає більш високого рівня — рівня пояснення, осмислення фактів у понятійній системі відповідної науки, і залучається до складу теорії. Причому методологічно точно здійснено наукове дослідження дозволяє вивчати, систематизувати і передбачити події (випереджувальне відображення), а також оптимізувати підготовку конструктивних змін і впливи на практиці. Водночас необхідно цінити не готові до вживання догми, а відповідні пункти для розвитку, методологію подальшого вдосконалення. Причому виконання наукою покладених на неї завдань суттєво залежить від знань, використання іманентної ресурсної бази та методології: як відомо, першовідкривачем виявляється той, хто,

точно знаючи, чого він чекає, здатний відрізнити те, що відхиляється від очікуваного результату.

Основою наукової методології в гуманітарних науках є рефлексія як осмислення суб'єктом наукового дослідження власної пошукової активності, отже велике значення для якості отриманого результату організація мислення, його надбудова на операційному, наочному, і власне рефлексії рівнях. Саме кардинальна різниця між свідомістю науковою (рефлексивною) і доннауковою (речовою) дозволяє науковцю реагувати на причини явищ і на процеси, а не їх прояви. Свідомість до рефлексії є такою, що не дійшла ще до рівня розуміння того, як і що вона відображає. Отже така свідомість не володіє поняттям ідеального, тобто не знає про те, що суть наочних форм не в них самих, що останні представляють, несуть інший зміст. Свідомість рефлексивна (наукова) теж соціально детермінована, але на відміну від свідомості дорефлексивної в ролі детермінант виступає не видимість, а її субстанція; не випадкові прояви, а їх суть; не поодинокі явища, а процеси змін. Безпосередня свідомість в її дорефлексивних формах базується переважно на сфері практичного ужитку, області безпосередніх переживань людини, людських емоційних настроїв, особових переживань і мотивацій. Отже мета рефлексії — зафіксувати свою нову якість, порівнюючи її з попередніми своїми станами та зрозуміти у зв'язку з цим свою власну генезу, а врешті-решт побудувати моделі своїх майбутніх станів. Основними орієнтирами тут виступають три полюси власного буття: минуле (попередні стани), майбутнє (напрямок розвитку) та сьогодення (функціонування), що предстает постійно змінним моментом між минулим і майбутнім.

Здійснення наукового пошуку для використання потенціалу всіх абстракцій, які дозволяють зрозуміти зміст явища, повинно опиратися на сходження від абстрактного до конкретного. Відповідно, «думки, будучи формами по відношенню до відбиваної дійсності, складають зміст матеріальних форм мислення і спілкування» [24, с. 6]. Ідеальність є не просто функція заміщення загальної природи іншої речі: річ ідеальна, якщо вона виконує функцію заміщення, представлення загальних форм суспільної людської діяльності. Думки ідеальні завжди, матеріальні лише їх носії. Образ не матеріальний ні в якому відношенні, а думка гносеологічно ідеальна, лише онтологічне її носій матеріальний. «Матеріальні форми мислення і спілкування, будучи матеріальним способом продукування і комунікації думок, не складають змісту процесу мислення» Відповідно, «звуки мови, жести, міміка, система письмових знаків, креслення, малюнки і тому подібне суть матеріальні форми зовнішнього прояву думок, а не самі думки. Ідеальний феномен неможливо досліджувати шляхом емпіричного

сприйняття органами чуття і експериментування. Для його пізнання поки залишається тільки теоретичний аналіз» [25, с. 15, 10; див., також, 26–28].

Отже постучасною науковою методологією обґрунтовано контрперспективність, зрештою неможливість одержання знань про предмет по-старому, коли його різні сторони вивчаються ізольовано одна від одної, а теоретичний синтез для створення єдиного уявлення про об'єкт (предмет) на основі одержаних нарізно знань про нього відкладається на нього після систематизації та осмислення вченого. Відтак, слід змінити традиційний підхід наукових досліджень і підхід до обробки і організації одержаного знання. На шляху до осмислення ряду задач, які виражають необхідну пропедевтику (попередній розгляд) зрілого стану науково-теоретичного знання і взаємозв'язані єдиною науково-дослідною програмою, постає сучасна методологічна самосвідомість науки. Водночас впорядкування понятійного апарату виявляється достатньо складною проблемою, яка вимагає вивчення, перегляду, вдосконалення теорій конкретних наук і яка не може бути обмеженою випадковими нестрогими математичними формулюваннями конкретних теорій.

Як відомо, Україні потрібна системна всебічна модернізація та прагматичний захист стратегічних інтересів, зокрема — через створення інноваційних кластерів у сфері високих технологій та потужної підтримки перспективних національних проектів. Природно, здійснення ефективних моделей наукової роботи з інформацією, має базуватися на особливостях інформаційного простору, характерних для чергового рівня соціального розвитку. Сучасний британський науковець З. Бауман ставить «неслабе» питання: «Чи може наука допомогти у свobodному житті?» І надає ствердну відповідь: «Так, може» — що він несподівано пов'язує з тим, що завдяки соціології впевненість у можливості описати наш досвід одним і тільки одним засобом поступається перед знанням того, що інтерпретації — можливі, вірогідні — багаточисельні. У цьому випадку найкраще, що може зробити наука — це «підстьобнути ледаче уявлення» під час демонстрації знайомого у несподіваних ракурсах, допомогти розвитку та прояву соціальної творчості. Отже не має нічого більш практичного, ніж добра теорія. Проте не дарма розповсюдженим є вислів, що диявол грає нами, коли ми не мислимо точно. Врешті-решт точність мислення, безумовно, є етичним обов'язком того, хто до цього мислення залучений. Відтак забезпечення можливості використання в аналізі максимально широкого кола явищ з визначенням їх вірного співвідношення та специфіки кожного передбачає реалізацію підйому від абстрактного до конкретного. Причому він здійснюється не з зовнішнім доповненням його наступної стадією зворотного руху (від конкретного до абстрактного), а при включенні в кожний його момент особливостей останнього. Такій підхід дозволяє перехід

до конкретно-загального во взаємодії ідеального та реального (матеріального) при випереджаючим відображенні практики теорією. Водночас, метод дослідження не співпадає з методом викладення, — в тому числі в питаннях співвідношення теорії та практики. Тим часом зростання важливості інтелектуальної праці сприяє збільшенню елементів творчості. Не менш важливим, ніж розвиток техніки та технології, є трансформація вимог до людини, її освіти, професійної підготовки, майстерності, умотивованості. Отже безперечною є невідкладність переорієнтації економіки та суспільства на новий тип розвитку, що базується на постійному науково-технічному вдосконаленні виробництва та передбачає регулярність, «конвеєрність» нововведень, і коли вирішальним чинником виробництва стають інформація й знання. Тому, природно, стратегії інноваційного розвитку та формування інформаційного суспільства — дві підстави займання країною гідних позицій під час переходу до шостого технологічного устрою. Проте, як любив повторювати Гегель, мудрість приходить тільки з часом «сова Мінерви починає свій політ лише з настанням сутінків». Отже відносно запізнене проведення модернізації надає очевидні переваги, пов'язані, насамперед, з можливостями акумулювання міжнародного та вітчизняного досвіду, наданням якостей передових поглядів та методів наукового дослідження. Саме цього об'єктивно вимагають реальні події української дійсності та радикальні зміни у постсучасному світі, які повинні знайти адекватне відображення в теорії розвідувальної діяльності, та, можливо, привести до створення якісно нової парадигми науки, корисної в умовах безперервних інновацій. Але сьогодні інколи смак до значних теоретичних досліджень (без яких виявити суть процесів трансформації неможливо) може псуватися звинуваченнями в начебто схоластичному теоретизуванні, третируватися докорами в зайвій абстрактності міркувань, розбещуватися змішуванням діалектики та схоластики, підриватися «розлюдненням» теорії та практики. Втім, саме недостатня глибина початкових абстракцій здатна стати причиною подальшого схоластичного підходу й убогого емпіризму куцях рекомендацій та уповільнювати використання інтелектуального потенціалу суспільства та прогресивну реструктуризацію інформації.

Водночас підвищення рівня методологічної освіченості населення та оволодіння ним інформаційними технологіями — необхідні умови прогресивних структурних змін та успішного здійснення інноваційного кидка в умовах розповсюдження Інтернет-простору. Організація структури із хаосу передбачає подолання хаосу в процесі мислення. Отже вдосконалення апарату наукового дослідження (як й забезпечення ресурсної пріоритетності науковців) є обов'язковою умовою перетворення науки на впливовий чинник проведення модернізації, забезпечення гідного

місця країни в інформаційну епоху. Наукова культура передбачає рефлексію як осмислення суб'єктом наукового дослідження власної пошукової активності, отже — організація мислення, його налаштування на рівнях: операційному, наочному, особистісному й власне рефлексії. Тобто створюються умови, відповідно до яких необхідною є відмова від будь-яких спроб здійснення політики ринкового фундаменталізму, цілеспрямоване використання ресурсного потенціалу держави для нової модернізації виробництва країни, адекватної світовим змінам соціально-політичного оформлення суспільного життя. Тому якщо темпи модернізації не такі, як хотілося, то не останньою причиною тут може стати емпіризм, відмова від аналізу (або неволодіння його достовірними методологіями?) внутрішніх закономірностей соціально-економічного розвитку країни та науки. Саме на стрімких поворотах розвитку суспільства виявляється зв'язок між волюнтаризмом та емпіризмом, необґрунтованістю рішень та слабкістю методології вивчення проблеми. І основною небезпекою можуть стати не помилки минулого, а переважання неоптимального, невдалого варіанта перетворень на практиці та емпіризм (нездатність до теоретичних узагальнень, схильність до використання штампів або не апробованих у експертному співтоваристві методів тощо) в науці.

Література:

1. Шедяков В. Є. Забезпечення європейського рівня наукової культури — базова умова конкурентоспроможності нації//Політологічний вісник.— 36-к наук. праць: Видано на замовлення Політологічного центру при КНУ ім. Тараса Шевченка, 2009.— Вип. 44.— С. 248–259.
2. Шедяков В. Є. Психологія організації наукової творчості//Соціальна психологія.— 2010.— № 3 (41).— С. 19–28.
3. Шедяков В. Є. Підвищення організаційної культури у сфері наукової творчості як чинник розвитку суспільства//Політологічний вісник. 36-к наук. праць.— К.: ІНТАС, 2010.— Вип. 45.— С.62–73.
4. Дубинянський М. Здичавіння. UA/M. Дубинянський//Українська правда.— 12.03.2011.
5. Партико З. В. Наука, псевдонаука, паранаука й інженерні вчення/З. В. Партико//Бюлетень ВАК України.— 2010.— № 9.— С. 39–43.
6. Корсак К. Яку науково-технологічну революцію отримає початок 21 століття?/К. Корсак//Науковий світ.— 2010.— № 6.— С. 6–8.
7. Михайлов Ф. Т. Загадка человеческого Я/Ф. Т. Михайлов.— М.: Политиздат, 1976.— 287 с.

8. Коршунов А. М., Шаповалов В. Ф. Творчество и отражение в историческом познании/А. М. Коршунов, В. Ф. Шаповалов. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. — 191 с.
9. Творчество и социальное познание/[Под ред. А. М. Коршунова, С. С. Гольдентрихта]. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982. — 256 с.
10. Ляхова Л. Н. Отражение и активность материи/Л. Н. Ляхова. — Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1978. — 177 с.
11. Библер В. С. Мышление как творчество/В. С. Библер. — М.: Политиздат, 1975. — 399 с.
12. Библер В. С. От наукоучения — к логике культуры/В. С. Библер. — М.: Политиздат, 1990. — 413 с.
13. Уилсон А., Уилсон М. Управление и творчество при проектировании систем/А. Уилсон, М. Уилсон. — М.: Сов. радио, 1976. — 256 с.
14. Гиргинов Г. Наука и творчество. — М.: Прогресс, 1979. — 365 с.
15. Исследование проблем психологии творчества/Под ред. Я. А. Пономарева. — М.: Наука, 1983. — 336 с.).
16. Касавин И. Т. Миграция. Креативность. Текст. Проблемы неклассической теории познания/И. Т. Касавин. — СПб.: РХГИ, 1999. — 408 с.
17. Ротенберг В. С., Аршавский В. В. Поисковая активность и адаптация/В. С. Ротенберг, В. В. Аршавский. — М.: Наука, 1984. — 193 с.
18. Вейхер А. А. Сложный труд. Методология изучения, социально-экономические факторы, тенденции развития. — Л.: Наука, 1978. — 128 с.
19. Мамардашвили М. К. Как я понимаю философию/М. К. Мамардашвили. — М.: Прогресс, 1990. — 368 с.
20. Философский словарь/[Под ред. И. Т. Фролова]. — М.: Политиздат, 1980. — 444 с.
21. Кизима В. В. Культурно-исторический процесс и проблема рациональности/В. В. Кизима. — К.: Наукова думка, 1985. — 214 с.
22. Саймон Г. А. Рациональность как процесс и продукт мышления/Г. А. Саймон//THESIS.— 1993. — Вып. 3. — С. 16–38.
23. Режабек Е. Я. В поисках рациональности/Е. Я. Режабек. — М.: Академический Проект, 2007. — 383 с.
24. Видинеев Н. В. Материальные формы мышления и общения/Н. В. Видинеев. — Ростов н/Д: Изд-во Ростовского ун-та, 1978. — 176 с.

25. Миносян А. М. Материальные формы бытия мышления/А. М. Миносян//Диалектическая логика. — Ростов н/Д: Изд-во Ростовского ун-та, 1966. — С. 9–27.
26. Диалектика рефлексивной деятельности и научное познание/[Под ред. Е. Я. Режабека]. — Ростов н/Д: Изд-во Ростовского ун-та, 1983. — 240 с.
27. Диалектика отрицания отрицания/[Под ред. Б. М. Кедрова]. — М.: Политиздат, 1983. — 342 с.
28. Ильенков Э. В. Диалектическая логика/Э. В. Ильенков. — М.: Политиздат, 1984. — 320 с.

Шедяков В. Е. Особенности научных труда и методологии в условиях распространения Интернет-простора

Рассматриваются специфика научных труда и методологии в условиях распространения Интернет-простора, в частности — ключевые проблемы использования объективных мыслительных форм для развития научной рефлексии.

Ключевые слова: *научный труд, методология, объективные мыслительные формы, развитие научной рефлексии.*

Shedyakov V. Specifics of scientific labour and methodology under the conditions of development of Internet-sphere

Is about specifics of scientific labour and methodology under the conditions of development of Internet-sphere, in particular — the key problems of objective thought (idea) forms using for scientific reflexive development.

Keywords: *scientific labour, methodology, objective thought forms, scientifically reflexive development.*

УДК 141.7:316.728

ТРАНСФОРМАЦІЇ СОЦІАЛЬНИХ СТЕРЕОТИПІВ: МИНУЛЕ, ТЕПЕРІШНЄ, МАЙБУТНЄ

Девтеров І. В. ©

*Кандидат філософських наук, доцент Національного
технічного університету України «Київський
політехнічний інститут»*

Росенко В. О. ©

Аспірантка кафедри філософії НТУУ «КПІ»

Розглянуто особливості стереотипів та їх трансформації в контексті минулого, теперішнього і майбутнього.

Ключові слова: *трансформації, соціальний стереотип, інформація, кіберпростір, Інтернет.*

Феномен соціального стереотипу найчастіше розглядається дослідниками таких наук як: психологія, соціальна психологія, конфліктологія, паблік рилейшнз, етнопсихологія тощо. Адаже вважається, що стереотип є поняттям пов'язаним з психікою людини і тому він найкраще досліджений саме в цих галузях науки. Крім того найбільша увага приділяється дослідженню негативного впливу соціальних стереотипів на життєдіяльність людей, що породжено найбільш вагомю проблемою у дослідженні стереотипів — це власне стереотипом стосовно самого поняття стереотип як виключно негативного. Однак особливе значення вони мають для соціальної філософії, яка не ділить поняття на негативні і позитивні, а намагається комплексно та систематично дослідити той чи інший феномен у співвідношенні його конструктивної та деструктивної ролі для особистості та людства в цілому в конкретний історичний період. А так як соціальні стереотипи безпосередньо пов'язані з людською свідомістю, як індивідуальною, так і масовою, буттям, соціальною дійсністю та розумовою діяльністю, то вони є цікавим і багатограним об'єктом для вивчення.

Людство останні півстоліття розвивається надзвичайно стрімко, це тісно пов'язано з появою нових технологій та переходом від індустріальної до інформаційної доби. Всі ці зміни істотно вплинули на соціальну дійсність, суспільні відносини та соціальну діяльність.

Особливо актуальним стає питання щодо формування та функціонування нових стереотипів у новому вимірі, новому соціальному середовищі — кіберпросторі, виникнення якого пов'язане з розвитком

новітніх комп'ютерних технологій та появою мережі Інтернет, що вносить значні зміни стосовно ролі стереотипів у сучасному суспільстві.

Дослідження соціальних стереотипів має важливі наукові та практичні завдання, так як вони мають вплив на якість мислення та на діяльність особистості та людства в цілому. Вивчення стереотипів, їх особливостей та специфіки допоможе розрізнити об'єктивні (природні) стереотипи, а також навмисно сфабриковані. Ці знання допоможуть захищатися від маніпуляцій, спрямованих як на індивідуальну, так і на масову свідомість.

З підвищенням інтересу в останні роки до даного феномену кількість робіт поступово зростає, однак через те, що поняття соціального стереотипу є складним і надзвичайно багатогранним, то найчастіше кожен з науковців досліджує конкретний його аспект.

Аналіз останніх досліджень і публікацій показав, що науковців у більшій мірі турбують питання гендерного (Т. Б. Рябова, Е. Карєпова, Є. П. Ільїн), етнічного (Т. Г. Стефаненко та ін.), психологічного (Т. Е. Васильєва, І. С. Кон, В. С. Агеєв), політичного (П. С. Гуревич), загальнонаукового (Л. А. Боровська, В. В. Ковальов, Ю. А. Сорокін), соціально-філософського (Н. П. Суходольська, О. А. Іванова, С. А. Мурадян) характеру, а також вплив ЗМІ, телебачення тощо на формування соціального стереотипу (М. В. Бутиріна, Н. А. Акоюн). Окремої уваги потребують дослідження кіберпростору як специфічної соціальної реальності, в останні роки ці питання також турбують науковців (І. В. Девтеров, Р. І. Вілков, Т. А. Бондаренко, І. А. Латіпов, Р. Н. Гвоздіков, А. Е. Іванов, С. В. Михайлов, І. Г. Опарін), однак, практично ніхто не досліджував соціальні стереотипи у кіберпросторі [3, с. 27–130], тобто в тій особливій дійсності, яка об'єднує в одне ціле соціальну реальність і віртуальність мережі, а також продукує нові специфічні віртуально-мережеві стереотипи.

Мета. Стаття присвячується проблемі трансформації соціальних стереотипів від появи їх у науковому просторі та у відповідності до сучасних умов їх формування та розповсюдження, а також їх ролі та специфіці у сучасному суспільстві.

Новизною даного дослідження є розгляд основних трансформацій соціальних стереотипів від їх появи до сучасності, а також у контексті їх удосконалення, формування та розповсюдження в залежності від новітніх технологій та нової реальності — кіберпростору.

Вивчення соціальних стереотипів має важливе загальнонаукове значення, так як ми вже зазначали даний феномен є поняттям міждисциплінарним, впливає практично на всі сфери життєдіяльності людей, може бути як шкідливим, так і корисним.

Між появою стереотипу як феномену і як наукового терміну існує різниця, яка налічує декілька тисячоліть. Стереотип як феномен пов'язаний,

по-перше, з людською фізіологією, а саме мається на увазі динамічний стереотип [6], що притаманний роботі головного мозку, тобто здатність людей спрощувати і схематизувати є природною і об'єктивною. По-друге, стереотипи продукуються у людській свідомості і в певній мірі відбивають соціальну дійсність. Тому появу соціального стереотипу як феномену можна співвідносити з появою *Homo Sapiens*.

Що ж стосується наукового терміну, то власне стереотип був введений у науковий обіг лише у 1922 році і був розглянутий у контексті громадської думки [5]. І саме після цього він привернув до себе увагу науковців різних галузей науки. Однак переважна більшість науковців притримувалась думки, що стереотипи це виключно негативне поняття, яке нічого не може привнести в суспільне життя окрім конфліктів і дискримінації певних людей, груп, народностей, націй.

Підтвердженням таких досліджень були і продовжують бути численні приклади гендерних, етнічних, релігійних стереотипів. І дійсно якщо розглядати стереотипи, наприклад, поведінки, що змушують людину діяти проти своєї волі та бажання, або стереотипи у свідомості людини, що мають антигуманістичний характер і принижують будь-яку особистість, то це твердження є правильним. І, на жаль, часто стереотипи стають засобом маніпуляцій саме в таких цілях.

Однак, це лише одна сторона медалі, так як стереотипи у суспільстві виконують ряд важливих соціальних функцій. І ці функції залежать від конкретного суспільства та його потреб.

Для первісних суспільств важливою і корисною була функція ідентифікації, щоб відрізнити своїх від чужинців, які несли загрозу. В наш же час ця функція є теж важливою, якщо ми ідентифікуємо потенційно небезпечних суб'єктів, наприклад, злочинців, по зовнішньому вигляду, мові тощо. Однак, якщо цю ж саму функцію перенести у сферу міжетнічних комунікацій, то тут можуть виникнути проблеми, інколи навіть конфлікти. В епоху глобалізаційних процесів це стає особливо актуальним.

Також важливою конструктивною функцією соціальних стереотипів є когнітивна, яка дозволяє швидко та ефективно дізнатися про якийсь предмет чи явище інколи поверхневу, але все-одно найбільш притаманну та характерну інформацію, яка допомагає орієнтуватися у конкретній ситуації.

Стереотипи відіграють важливу роль також в процесі соціалізації та вихованні. Стереотипи засвоюються у процесі соціалізації завдяки моральним нормам, традиціям [2]. Людиною не народжуються, а стають, і в процесі цього становлення особистість «обростає» певним набором стереотипів, що в подальшому складає її світогляд.

У сучасному суспільстві, яке одні науковці називають інформаційним, інші — електронно-цифровим [7, с. 15–17], на перше місце виходять інформація і знання, але їх настільки багато і вони настільки різноманітні, що дуже складно їх досягнути в цілому. Через це стає все актуальнішою така функція стереотипів як економія зусиль [5], особливо для людей, які не мають часу.

Також слід зауважити, що є як мінімум два види стереотипів. Перші сформовані стихійно, тобто незалежно від бажання людей, вони відображають соціальну дійсність у конкретний історичний період. Специфічним для них є здатність застарівати і втрачати свою актуальність, тобто продовжувати існувати у вигляді архаїзмів. Другі, навпаки, сфабриковані, тобто нічого спільного з дійсністю не мають, вони створені для того, щоб змінити дійсність і частіше за все мають на меті маніпулювання масовою свідомістю. Суб'єктами останніх виступають, як правило, ЗМІ, однак вони в наш час, на жаль, є залежними від бізнесових структур та політики. Останнім часом за допомогою ЗМІ культивується небезпечний стереотип про неможливість щось змінити та безпорадність звичайної людини перед законом. На жаль, цей стереотип у певній мірі відповідає соціальній реальності. Однак, не виключено, що він має політичне цілеспрямоване коріння.

Деякі стереотипи можуть формувати імідж компанії, країни тощо. В цьому випадку вони можуть теж приносити як шкоду, так і користь, тобто містити в собі як позитивне, так і негативне. Наприклад, зовнішній імідж країни формується завдяки її фігуруванню у новинах, кінофільмах тощо за кордоном, так само формується і внутрішній, однак на теренах її власних ЗМІ.

Співвідношення позитивних і негативних соціальних стереотипів щодо іміджу України досить тяжко визначити, однак аналізуючи закордонний кінематограф. Для прикладу можна привести два протилежних: позитивний — українські жінки найгарніші у світі, негативний — всі українці шахраї і хабарники [8].

Тобто соціальні стереотипи, з одного боку, не позитивні і негативні, вони лише відбивають реальність, а, з іншого, є засобом, яким вправно маніпулюють, і все змінюється, коли міняєш точку зору (свій-чужий).

Цікавою і важливою ознакою стереотипу є його стійкість. Однак стійкість стереотипу також має свої особливості, наприклад, є більш стійкі (етнічні) і менш стійкі (вікові) стереотипи, є навіть такі, яким не притаманна ця ознака [1].

Саме ця особливість робить деструктивні стереотипи ще більш небезпечними, адже дія їх не одноразова, а постійна. Змінити конкретний стереотип, хоча і тяжко, але можливо. Однак саме змінити, а не «зламати»,

«зруйнувати», як часто помилково використовують у ЗМІ. Адже процес руйнування певного стереотипу одночасно передбачає формування іншого нового, або оновленого стереотипу.

До важливих ознак також відноситься емоційне забарвлення, тобто стереотип у кожної особистості викликає різні почуття, але ця особливість більш важлива для психологічних досліджень.

Ми уявляємо більшість речей ще до того як зіткнемося з ними віч-на-віч [5]. Це відбувається завдяки міжособистісній комунікації.

Якщо зробити історичний екскурс у давнину, то ми помітимо, що спочатку основним засобом комунікації була лише усна мова, що передбачало повільне розповсюдження стереотипів і переважно через особистісний контакт. Крім того обсяг інформації був неймовірно малим у порівнянні із сьогоденням. І соціальні стереотипи виконували свою роль переважно у побуті, доводячи до автоматизмів певні види поведінки та діяльності. Саме через повільність розповсюдження, вони так само повільно змінювались.

З виникненням писемності справа трохи змінилась одним із засобів комунікації стала рукописна книга, особистий контакт не втратив своєї актуальності, однак став уже необов'язковим. Пришвидшився процес формування і трансформації стереотипів, однак лише в освічених і забезпечених колах.

З появою друкованих видань і підвищенням рівня освіченості людей процес стереотипізації починав все більше і більше відриватися від свого первісного і єдиного суб'єкта — людини. Трансляторами тогочасних соціальних стереотипів стали книги, газети, журнали, звідки черпалася основна інформація.

Слід зазначити, що саме інформація лежить в основі будь-якого стереотипу, яка в процесі обробки людською свідомістю генералізується та узагальнюється. Прослідковуємо залежність збільшення обсягу інформації та удосконалення її носіїв на формування та швидкість розповсюдження соціальних стереотипів.

У ХХ столітті ще одним важливим і цікавим засобом розповсюдження стереотипів стало телебачення, що до сьогодні не втратило своєї актуальності. Будь-яка людина не може охопити весь світ у цілому, за допомогою свідомості вона може осягнути лише його невеличку частину. Прикладом можуть слугувати новини, що слугували і слугують для телебачення візитною картою. Щодня з екранів телебачення надходить безліч повідомлень. Одним яскравим прикладом і дуже актуальним до речі є співвідношення у новинах позитивної і негативної інформації. Слід також взяти до уваги той психологічний факт, що наша психіка більш вразлива до негативних новин. Якщо з дня у день про конкретний предмет чи явище буде надходити більшою мірою негативна інформація, то через певний час уявлення

про цей предмет чи явище стануть також негативними. Або, навпаки, при перевазі позитивних повідомлень — уявлення стануть теж позитивними.

У сучасності соціальний стереотип зазнав значних трансформацій, що пов'язані з тим, що людство останні два-три десятиріччя живе в особливій соціальній реальності — кіберпросторі. Раніше продукувались стереотипи щодо кіберпростору, наприклад, у 1980-х роках основним був такий, що передбачав кіберпростір лише як розважальне середовище, що згенерувалось комп'ютерними технологіями [4]. Однак зараз кіберпростір сам продукує соціальні стереотипи.

Поняття кіберпростору як сучасної соціальної реальності набуває все більшої актуальності у наукових колах, ним цікавляться дослідниками із різних країн світу. Адже поява та масове поширення комп'ютерних технологій та мережі Інтернет відіграє одну з провідних ролей у глобалізаційних процесах, зміні ставлення до праці, появи нових видів міжособистісної комунікації.

Сьогодні уже не можливо уявити без комп'ютеру, цифрових технологій та Інтернет. Науковці стверджують, що: «Мережа Інтернет утворює нове середовище для інформаційної активності людей. Нові Інтернет-технології володіють практично повним набором можливостей для створення, зберігання і поширення інформації» [3, с. 127–128]. І все це провокує нові зміни і в інших сферах людської життєдіяльності таких як: творчість, культура та мистецтво, наука, освіта, побут, професійна діяльність, міжособистісні комунікації та громадська діяльність.

Так як ми зазначали вище основою для соціальних стереотипів є інформація. Людство знаходиться на такому етапі розвитку, коли інформації стає настільки багато і вона поширюється величезною кількістю носіїв, і тому соціальні стереотипи беруть на себе функцію розвантажити людський мозок від несуттєвої та надлишкової інформації, особливо це стосується Інтернет.

Також слід зазначити, що з розвитком технологій, а саме з появою медіа, яка в основному припадає на ХХ століття, з'явилися новий вид стереотипів — медіа-стереотипи. Вони мають сильніший вплив на людину, адже спрямовані одночасно на декілька видів сприйняття, що представлені мовними, звуковими та візуальними засобами донесення інформації.

Що стосується ХХІ століття, то можна припустити, що найбільш визначальними стануть стереотипи віртуально-мережеві. Адже стереотип як феномен теж зазнає трансформацій відповідно із соціальною реальністю, від якої залежний.

Отже, можна зробити висновок, що соціальний стереотип це суспільний феномен, який не пояснюється лише моральними чи аксіологічними категоріями, це складний продукт людської свідомості, який має на меті

спрощення складних соціальних явищ і предметів. Він потребує окремого наукового вивчення, бо має здатність як консолідувати суспільні групи, так і ставати причиною конфліктів. Протягом всього існування людства стереотипи формувалися у залежності від вимог часу і виконували як конструктивну, так і деструктивну роль, потім застарівали, втрачаючи свою актуальність, а згодом знову оновлювались і виходили на новий виток розвитку. Сфабриковані соціальні стереотипи можуть бути значною суспільною загрозою у руках маніпуляторів. Однак у сучасних реаліях природний (об'єктивний) соціальний стереотип не втратив своїх конструктивних цілей, однак зазнав значних трансформацій у відповідності із новими комп'ютерними і цифровими технологіями та новою соціальною реальністю — кіберпростором.

Література:

1. Боровская Л. А. Теория стереотипов Липпмана и ее последующая трансформация в социальной науке // Вестн. НАУ. Сер.: Философия. Культурология. — 2005. — № 1 (2).
2. Вілкова О. Ю. Конструктивні та деструктивні вияви гендерних стереотипів // Український соціум. — 2004. — № 3 (5). — С. 28–33
3. Девтеров І. В. Інтернет-середовище — соціальна реальність ХХІ століття. Ноосфера і цивілізація. Всеукраїнський філософський журнал. — Випуск 10–11 (12), Донецьк — 2011. — С. 127–134.
4. Киберпространство как социокультурный феномен, продукт технологического творчества и проективная идея: автореф. дис... канд. филос. наук: 09.00.01/Вилков Ростислав Ильич; [Ур. гос. ун-т им. А. М. Горького]. — 24 с.
5. Липпман У. Общественное мнение/пер. с англ. Т. В. Барчунова, под ред. К. А. Левинсон, К. В. Петренко. — М.: Институт Фонда «Общественное мнение», 2004. — 384 с.
6. Павлов И. П. Полное собрание сочинений. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1951. — Т. 3. Кн. 2. — С. 240.
7. Тапскотт Дон. Электронно-цифровое общество. Пер. с англ. и оформление — К.: «INT-press». Издательство — М.: «Рефл-бук», 1999. — 432 с.
8. Федишак М. «Кінотіні забутої країни» ЖРН 33 с для медіа критики — Режим доступу: http://jrn33s.blogspot.com/2010/12/blog-post_494.html

Девтеров И. В., Роеико В. А. Трансформации социальных стереотипов: прошлое, настоящее, будущее.

Рассмотрены особенности стереотипов и их трансформации в контексте прошлого, настоящего и будущего.

Ключевые слова: трансформации, социальный стереотип, информация, киберпространство, Интернет.

Devterov I. V., Roeniko V. A. Transformation of social stereotypes: past, present, future.

Discusses the features of stereotypes and their transformation in the context of past, present and future.

Keywords: *transformation, social stereotype, information, cyberspace, the Internet.*

УДК 324 (4):321.1

УПРАВЛЕНЧЕСКИЙ АУДИТ В СИСТЕМНОЙ ПАРАДИГМЕ КОГНИТИВНОГО МЕНЕДЖМЕНТА

Нестерова М. А. ©

Кандидат философских наук, доцент кафедры управления и евроинтеграции Института психологии, социологии и управления НПУ им. М. П. Драгоманова

Аудит в управленческой деятельности рассматривается как эффективный инструмент осознанного управления.

Ключевые слова: *управленческий аудит, когнитивный менеджмент (управление знаниями), менеджмент изменений, корпоративное обучение, габитус.*

Проблемы эффективности, особенно эффективности управления компанией, всегда актуальны в теории и практике менеджмента. Опытные менеджеры рано или поздно приходят к выводу, что большинство управленческих ситуаций достаточно универсальны и передача знаний в этой области составляет суть корпоративного знания организации. Один из апологетов системного подхода в менеджменте Питер Сенге, ведущий лектор Массачусетского Технологического Института (MIT), автор книг «Пятая дисциплина» и «Танец перемен...», предлагает аналитически выявлять в управлении повторяющиеся структурные процессы. Эти паттерны появляются в результате анализа любой управленческой деятельности. Эти "типичные структуры", "архетипы систем" становятся ключом к умению опознать действующие управленческие структуры, проблемные ситуации [1]. Основные проблемы в анализе управленческой деятельности относятся к степени формализации и, соответственно, возможности управления корпоративным знанием — к области когнитивного менеджмента (knowledge management). Системная парадигма когнитивного менеджмента заключается в целостном рассмотрении сложных систем: самой организации и ее информационного поля с учетом сложных процессов взаимодействия, преимущественно по принципу обратной связи, между ними. Именно эти процессы, которые относятся к области когнитивного менеджмента, мы смело можем называть процессами эффективного корпоративного развития. В данной статье мы планируем рассмотреть эффективность управленческого аудита (системной оценки управленческой деятельности) в качестве инструмента когнитивного менеджмента.

В парадигме управления эффективностью бизнеса (business performance management) управленческий аудит (performance auditing) занимает ключевое место. Его основная задача — оценить эффективность управления компанией, фактически, оценить ее общую эффективность. По своей сути и форме управленческий аудит является оценкой деятельности компании, которая осуществляется в виде структурированного сбора данных о соответствии этой деятельности стратегии и ежегодному плану развития. Аудиторы исследуют как структуру компании, которая должна соответствовать и гарантировать, что программа развития ведется в правильном направлении, так и текущее состояние компании во всех ключевых областях и контрольных пунктах на уровне подразделений [2].

Одной из основных стратегических задач управленческого аудита, является оценка уровня готовности предприятия и его сотрудников к эффективной работе в соответствие с целями и задачами развития компании. На основе оценки готовности разрабатывается программа проведения реорганизации системы управления предприятием, привлечения новых или переобучения имеющихся кадров. При этом одна из основных тактических задач управленческого аудита организаций — определение и сопоставление фактически достигнутых показателей с плановыми и/или нормативными. Фактически, проводится объективация информационного поля компании, которая является неотъемлемой частью как управления корпоративным знанием, так и управления компанией в целом.

Поэтому управленческий аудит целесообразно проводить в тех случаях, когда знания о текущем положении дел особенно актуальны. Например, перед началом любых серьезных организационных изменений, перед приобретением предприятия или при его целевом инвестировании, при необходимости повышения управляемости филиалов или отделений для оптимизации и повышения прозрачности менеджмента, бизнес-процессов производства и реализации и т. д.

Для более полного анализа эффективности управленческого аудита вкратце рассмотрим его основные процессы и этапы. Итак, аудит как процесс происходит в виде структурированного сбора информации различными методами, их анализа и выдачи рекомендаций. Он обычно проходит в три основных этапа: подготовка, направленный визит на предприятие (или проверка отдельных рабочих единиц), анализ, обратная связь и отчет с рекомендациями.

Подготовительная стадия проверки эффективности управления начинается с анализа имеющейся отчетности и других, в том числе открытых, источников о деятельности компании. Это позволяет более эффективно провести дальнейшие наблюдения и экспертные интервью в уже непосредственном контакте с сотрудниками компании. При посещении

предприятия используются стандартные методы экспертного консультирования: установочные и экспертные интервью, анализ документов, сбор данных, наблюдение в процессе работы (особенно в процессе совершения управленческих действий — совещаний, рабочих встреч и т. д.). Затем происходит формализованное описание процедур, построение схем и моделирование бизнес-процессов и ключевых функций. Мы видим, что в рамках управленческого аудита собирается максимально возможное количество информации о настоящем положении дел в организации.

Системный подход диктует приоритет стратегических задач, приоритет получения целостного видения. Поэтому в первую очередь проводятся установочные интервью с руководителями компании. В ходе них уточняются границы бизнеса (продукты/услуги); лица и подразделения, ответственные за бизнес-процессы и ключевые функции, текущие стратегические цели, а также степень формализации управленческой деятельности компании — документы, доступные для анализа. Следует отметить, что уже самый первый этап необычайно важен для развития компании. Общеизвестно, что от когнитивных моделей руководства, от их эффективности в первую очередь зависит успешная деятельность их организаций. Поэтому первый этап аудита, который можно охарактеризовать как работа с когнитивными навыками и практиками руководства является уже очень эффективным.

На втором этапе аудита обычно проводится анализ документов. Основным источником информации являются распорядительные, нормативные и организационные документы предприятия: приказы, распоряжения, положения о подразделениях, должностные инструкции, производственные и административные инструкции, планы, отчеты о реализации и т. п. После анализа документов вновь проводятся экспертные интервью с руководителями подразделений и специалистами, в ходе которых уточняются содержание процедур, последовательность их реализации, точки контроля (промежуточные и конечные результаты процедур), стандарты выполнения, критерии оценки качества, функциональные и информационные взаимодействия. На следующем этапе производится анализ моделей и проверка их на соответствие общепринятым стандартам управления. Подобный анализ существующей практики «как есть» позволяет получить точную картину реальных процессов, происходящих в компании, что уже само по себе очень важно для дальнейшего развития.

Следующий этап управленческого аудита также очень важен для дальнейшего системного развития компании. На этом этапе, сразу после посещения объекта, аудиторы встречаются с управленческим коллективом для обратной связи и выработки общего понимания процессов и процедур. Этот процесс обратной связи и предоставления итогового отчета необычайно сложен и важен как для результата аудита, так и для всей даль-

нейшей деятельности компании. Вообще, принцип обязательной обратной связи является основополагающим в системной парадигме когнитивного менеджмента. Собственно, таким способом и происходят информационные изменения, как на уровне организаций, так и для каждого конкретного человека. Во время процесса обратной связи происходит «обратная» передача знаний тем, от кого они предварительно получены, а также в результате этого процесса происходит корректировка полученного знания, связанная с его имплементацией.

Итак, в результате управленческого аудита руководство компаний получает объективную картину различных аспектов ее деятельности. Заметим, что чаще всего в украинских компаниях проблемы отмечаются в собственно управлении: стиль руководства, дублирование функций, несоответствие структуры, неэффективные и дублирующие бизнес-процессы. Проведение управленческого аудита дает возможность решить две важные задачи: проверить существующую систему управления деятельностью организации и оценить её кадровый потенциал как совокупность способностей и возможностей персонала обеспечивать ее оптимальное развитие. Собственно, позволяет оценить способность и потребность компании в когнитивном менеджменте.

В ходе решения первой задачи по определенной методике происходит выявление корневых проблем организации, образуется область ключевого корпоративного знания. А в ходе решения второй задачи оценивается соответствие уровня развития персонала ключевых подразделений выполнению общих целей. Следует отметить, что в этом случае происходит не только оценка, но и развитие когнитивных навыков персонала. В процессе самого аудита путем правильно сформулированных вопросов зачастую уже происходит поиск правильных ответов. Даже если этого не происходит в процессе самого аудита, очевидно, что после аудита определенных недостатков управленческой системы, можно разрабатывать комплекс мероприятий, направленных на их устранение. Чаще всего подобный комплекс относится к области корпоративного обучения.

Важнейшая составляющая управления знаниями, корпоративное обучение, является, пожалуй, наиболее универсальным инструментом менеджмента. Ведь, по сути, все корпоративные изменения (например, смена этапов развития компании, реорганизация структуры, повышение эффективности работы команды и т.п.) проходят посредством тех или иных форм обучения. А требования к эффективности этого обучения все возрастают. В нашем сложном динамическом мире уже недостаточно адекватной реакции на изменения. Необходимо предвосхищение, даже моделирование будущих изменений и, конечно, возрастают требования к скорости и своевременности реакций, что делает проблему еще острее.

Стало уже общепризнанным мнение, что способностью организации к изменению определяется степень ее успешности. Сами изменения происходят посредством усвоения новых знаний, новых принципов и методов работы — этот процесс и есть, по сути, процесс корпоративного обучения. А эффективное управление этим процессом — область когнитивного менеджмента (knowledge management), сопряженная с управлением изменениями (change management).

Исследования механизмов осуществления изменений проводились в нескольких областях человеческого знания. Существует много теорий и моделей изменений, которые первоначально возникли в психологии, в частности в социальной психологии, а затем получили свое применение и развитие в теории и практике управленческой деятельности. Большая часть из них, практически применяемых в менеджменте, возникла и действует в традициях бихевиоризма — по принципу «черного ящика»: не слишком вдаваясь в причины, по которым происходит то или иное поведение, описываются (а зачастую и создаются свои) причинно-следственные связи, которые позволяют предсказать и даже вызвать определенное поведение индивидуумов и социальных групп. Например, организация переживает запланированное качественное изменение — превращается из ориентированной на себя бюрократической фирмы в «клиентоориентированную» компанию с матричной структурой. Для достижения этой цели персоналу, обслуживающему клиентов, и другим сотрудникам необходимо изменить свое отношение к покупателям и друг к другу. Согласно бихевиористскому подходу внимание надо уделять поведению персонала и руководства. Цель — изменение поведения. Улучшение процессов, отношений или вовлечение людей в постановку цели вовсе не обязательно. Никому не интересно, как на личностном уровне на изменения реагируют конкретные индивидуумы. Сам процесс обучения проходит по принципу кондиционирования — многократного повторения. Таким способом обычно происходит усвоение не абстрактного знания, а конкретного навыка.

На дальнейших этапах развития как психологии, так и менеджмента, в бихевиоризме разочаровались, т. к. он полагался только на видимое поведение. И это послужило толчком к возникновению когнитивного подхода. Когнитивная психология изучает мозговые процессы, не принимаемые в расчет бихевиористами, которые позволяют человеку решать проблемы. Когнитивная теория основана на предположении, что эмоции и проблемы являются результатом способа нашего мышления. Люди реагируют на ситуацию определенным образом, в зависимости от того, как они ее оценивают. От количества и качества когнитивных установок зависит общая эффективность поведения. Но изменив свой процесс мышления,

можно изменить свою реакцию, что существенно усиливает позиции когнитивного подхода применительно к практикам управления.

В области управления изменений когнитивный подход был дополнен психодинамическим подходом к изменениям, который основан на предположении, что при столкновении с внешними изменениями человек переживает множество внутренних психологических состояний. Появившийся в США в конце 50-хх XX века гуманистически-психологический подход включает как понятия предыдущих трех подходов, так и новые идеи. Отметим приписанные ему следующие ключевые когнитивные моменты:

— важность субъективного осознания индивидуумом происходящих изменений;

— важность признания ответственности людей за создавшееся положение — или, по крайней мере, предположение, что, какова бы ни была ситуация, у человека остается выбор, как думать, чувствовать и действовать;

— важность понимания человека как единого целого (глобальный подход), т. е. понятие «люди» не ограничено только мыслями и чувствами, как не ограничено оно только их поведением. Человек существует в социальном и культурном контексте [3, с. 54].

Системность рассмотрения индивидуального, социального и культурного контекстов позволяет нам обращаться к методологическому потенциалу концепции габитуса П. Бурдьё. При этом мы будем использовать не просто социологическую концепцию Бурдьё, а ее философско-методологическую трактовку Г. Гутнером [4]. Для нашего системного исследования анализа управленческой деятельности в управлении знаниями она предположительно будет очень эффективна. Ведь в когнитивной практике происходит устанавливание связей между прошлым и настоящим опытом человека. Таким образом, мы вполне можем использовать концепцию габитуса, который представляет собой опыт прошлого, сосредоточенный на настоящем. Нам важны когнитивные свойства габитуса: «Однажды сформированный габитус определяет познавательные стратегии, создает схемы восприятия и оценки. Весь новый опыт структурируется в соответствии с теми принципами, которые сформировались благодаря прошлому» [4, с. 340].

Данное свойство габитуса позволяет объяснить многое в когнитивном поведении людей. Например, в момент проведения изменений (связанных или не связанных напрямую с обучением) габитуальные конструкты стремятся максимально сохранять гомеостазис — согласно общим законам эволюции. Поэтому все новое вызывает инстинктивное отторжение. Эта проблема достаточно хорошо освещена в психологии, но мы рассмотрим эту проблему в ее когнитивном аспекте. С точки зрения когнитивного

подхода одна из основных причин сопротивления изменениям — недостаточность информации. Если людям не понятно, что, почему и как предстоит изменить, то сопротивление обеспечено: общеизвестный факт, что больше всего пугает неизвестное. К сожалению, большинство компаний не проясняют ожидания своих сотрудников, не дают конкретного описания того, что им будет нужно делать в будущем, что создает у сотрудников ощущения «смутности» целей и естественного желания не идти «Туда, не знаю куда». По такому же принципу происходит и сопротивление обучению — неясность целей обучения, непроясненность ожиданий и опасений обучаемых, существенно снижают, а то и вообще устраняют положительный эффект обучения. В этом случае особенно сильно проявляются защитные эволюционные механизмы габитуса. Заметим, что сила этих защитных механизмов превращается в слабость, когда изменения действительно нужны. Но, вновь, слабость габитуальных конструктов, которая проявляется как ригидность в восприятии нового знания, новой ситуации, обращается в свою силу, когда мы используем принцип габитуса — установление связи между прошлым и настоящим опытом. После построения этой связи новый опыт прочно укореняется. Для такого процесса анализ текущей ситуации становится необычайно важным. Ведь недостаточность информации может быть критична не только (и даже не столько) относительно будущего. Одна из причин когнитивной неуверенности — отсутствие полного понимания своего нынешнего положения. Можно использовать метафору прыжка через пропасть: нужно прежде всего твердо стоять на одном краю, чтобы правильно рассчитать свои силы. Поэтому важно, как для организации, так и для отдельных ее сотрудников, получить максимально объективную информации о своем нынешнем положении. Уверенно стоя «на берегу» настоящего можно перебрасывать «мостик» в будущее. Собственно, для этой цели и проводится системный аудит деятельности организации.

Кроме того, в процессах имплементации нового знания в ситуации смены практик обнаруживается еще одно обстоятельство, которое обращает нас к важности управленческого аудита. Рассмотрим процесс аудита как анализ существующих практик. Если эти практики успешны, то аудит важен, чтобы «не выплеснуть вместе с водой и ребенка» и правильно «настроить» новые конструкты, если это необходимо. В тех затруднительных случаях, когда следование привычным практикам заводит в тупик, необходимо рефлексивное отношение к принципам, порождающим эти практики. Эти принципы нужно, как минимум, представить явно. В этом опять же состоит важная роль управленческого аудита, который позволяет проанализировать в первую очередь всю кодифицированную информацию, которая служит предметом управленческого анализа, и фиксирует суще-

ствующие правила. Согласимся с Г. Гутнером, что кодифицированные правила всегда вторичны. «Они суть только экспликация того, что уже существовало неявно. Кодексы и фиксированные нормы сами по себе не способны порождать никаких практик» [4, с. 340–341]. Это очевидно, хотя и не сразу осознается некоторыми руководителями, которые предполагают, что, например, правильно написанная миссия или соответствующим образом разработанные корпоративные стандарты сразу же вызовут правильное поведение сотрудников компании. Подобные вещи происходят в действительности, но они вызваны не самой кодификацией, а соответствующими процессами при ее разработке и проведении. Для глубинной проработки необходим возврат к когнитивной модели, которая породила старые практики и ее трансформация в новую модель, с четким осознанием необходимости замены.

В этом смысле системный управленческий аудит является мощным инструментом когнитивного менеджмента потому, что он не только исследует корпоративные документы, а позволяет вывести на уровень осознания неявное, некодифицированное корпоративное знание.

Помимо вопросов эффективности, как операционной деятельности, так и управления корпоративным знанием, существует еще один важный фактор успешного развития организаций — формирование корпоративной идентичности. На этом пути, по которому идут все современные практики управления, одним из первых и основных шагов является построение своей собственной «картины мира»: как воспринимается сотрудниками и клиентами сама организация, ее положение во внешнем мире, относительно других компаний, как она относится к своим сотрудникам и другим людям. Управленческий аудит может выступить системообразующим фактором построения картины мира, образа конкретной организации. Именно вследствие его процедур, особенно по завершении их и предоставления организации заключительного отчета, сотрудникам организации представляется максимально объективная картина окружающей их корпоративной действительности. По сути, происходит (в терминах габитуального подхода) явная кодификация корпоративного габитуса. Ведь габитусу присуща еще одна важная для нашего исследования характеристика: он формирует картину мира, принятую в сообществе, в данном случае в организации. «В самом деле, способность видеть вокруг себя объекты определенно рода связана с привычкой и обычаем. Способность каждого индивида определенным образом видеть мир закреплена в совокупности автоматизмов, усваиваемых в ходе социализации. Ясно, что сообщество в целом разделяет один и тот же образ реальности — это необходимо для нормальной коммуникации. Этот образ реальности совсем не обязательно должен быть фиксирован в виде метафизической системы или научной теории [4, с. 349]. Обычно для ком-

паний этот образ реальности чаще всего не оформлен даже вербально. Тем не менее, именно он формирует стратегии поведения как компании в целом, так и отдельных ее сотрудников. Поэтому, в рамках управленческого аудита первоочередными мероприятиями являются процедуры работы с корпоративной стратегией. Ведь основная задача аудита управленческой деятельности — это проанализировать стратегию компании, степень выполнения ее организацией, соответствие ей реальной тактики. Для получения данных о состоянии организации, о настроениях ее сотрудников, в рамках управленческого аудита могут использоваться разнообразные методы. Именно то, что аудит в свои процедуры включает не только корпоративные документы, факты, но и «память» организации [2], дает возможность осознать неосознаваемое корпоративное знание. Методики современного управленческого консультирования позволяют «вытащить» этот образ с помощью специальных упражнений. Невзирая на то, что эти визуализации корпоративной культуры организации не только не вербализованы, но и не осознаны, они во многом определяют способы восприятия и анализа окружающего мира, которые характерны как для всей организации, так и для ее членов. Кроме того, осознание этих образов расширяет границы самопознания для вышеуказанных субъектов и, тем самым, является мощным инструментом когнитивного менеджмента. Более зрелые организации сознательно работают с этим образом и закрепляют его на уровне вербальных и невербальных метафор, прописывая их в документах о видении и миссии организации. Естественно, что они также находятся в поле управленческого аудита и, тем самым, могут быть управляемы и скорректированы более эффективно.

Таким образом, мы увидели возможности и преимущества системного управленческого аудита в управлении кодифицированным и некодифицированным корпоративным знанием. Основное преимущество для компании заключается в оценке и дальнейшем осознании настоящего образа ее реальности. Получив правильную точку отсчета, дальнейшее управление информацией может быть эффективным и, соответственно, эффективным может быть и основанное на нем развитие. Подчеркнем, что эти процессы осознания и коммуникативного «оформления» образа реальности являются не только мощными когнитивными инструментами, но и активными формирующими факторами будущего организации. Реальность является не только результатом воспроизведения или отражения деятельности, но скорее, продуктом активного формирования. На уровне социума, например, схемы этого формирования составляет система установленных в обществе привычек (габитус). «Мы воспринимаем мир таким, каким позволяет его увидеть наш язык, наши коммуникативные привычки, наши социальные институты» [4, с. 349].

Основные положения системного конструктивизма легитимизируют когнитивную волю как системообразующий фактор будущего, в частности, для организаций. Ведь действительность практически доказала эффективность осознания компаниями самих себя, своих ценностей и целей, положения на рынке, взаимоотношений с конкурентами и потребителями. Успех организации может быть вызван даже одной «рабочей мастерской» (work shop) с первыми лицами компании, во время которой участники осознали этот «образ реальности» и приняли меры к его корректировке согласно желаемым долгосрочным целям. Системные процессы постоянного мониторинга, корректировки информации ведут компании к постоянному совершенствованию. И системный управленческий аудит как раз и запускает эти механизмы достижения успеха.

Литература:

1. Сенге П. Пятая дисциплина: искусство и практика самообучающихся организаций/Пер. с англ. — М.: ЗАО "Олимп-Бизнес", 1999. — 408 с.
2. Никонова Т. В., Сухарев С. А. Управленческий аудит: персонал. — М.: Экзамен, 2002. — 224 с.
3. Кемерон Э., Грин М. Управление изменениями. — М.: Издательство «Добрая книга», 2006. — 360 с.
4. Гутнер Г. В. Социальные практики и габитус научного сообщества. Этнос науки/РАН. Ин-т философии. Институт естествознания и техники. Отв. Ред. Л. П. Киященко и Е. З. Мирская. — М.: Academia, 2008. — С. 340–349.

Нестерова М. О. Управлінський аудит в системній парадигмі когнітивного менеджменту

Аудит в управлінській діяльності розглядається як ефективний інструмент свідомого управління.

Ключові слова: *управлінський аудит, управління знаннями (менеджмент знань, когнітивний менеджмент), управління змінами (менеджмент змін), корпоративне навчання, габітус.*

Nesterova M. A. Performance auditing in the system paradigm of cognitive management.

Audit of management activities is considered as an effective tool for conscious control.

Keywords: *performance auditing, knowledge management, change management, corporate education, habitus (habitués).*

УДК 141.5:564

КОНЦЕПТ «ЕКОНОМІЧНОЇ ЛЮДИНИ» В КООРДИНАТАХ СВИТОГЛЯДНИХ РЕФЛЕКСІЙ

Войнаровська Л. І.[©]

Асистент кафедри філософії ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

Досліджується проблема «економічної людини», яка була і залишається предметом широких дискусій у гуманітарних науках.

Ключові слова: *«економічна людина», егоїст, гедонізм, «раціональний максимізатор, «істинний індивідуаліст», «інституціональна людина».*

Філософсько-антропологічна рефлексія перебуває сьогодні в центрі постійної уваги. Її проблематика має широкий діапазон — від впевненості у можливостях людини творити й перетворювати світ — до втрати надій у позитивних перспективах її подальшого буття. Міркування про людину чергуються своєрідними «спалахами»: від антропологічної самозарозумілості до апокаліптичного самозречення. Але частота цих чергувань змушує теоретиків, які займаються проблемами людини, шукати, пропонувати шляхи продуктивного узагальнення набутого досвіду і осмислювати нові проблеми, що з неминучістю виникають в розмаїтому процесі розвитку людини. В контексті сучасної філософсько-антропологічної та філософсько-економічної думки такою проблемою постає концепт «економічної людини» (*Homo oeconomicus*).

Проблема «економічної людини» вперше формується в економічній теорії А. Сміта. Ретроспекція історії філософсько-економічної думки дозволяє експлікувати наступні моделі людини, які є основою економічної та філософської антропології, складових частин філософії економіки. По-перше, це виокремлений А. Смітом «компетентний егоїст» («економічна людина»), яка діє заради власного інтересу, володіє кваліфікацією в досягненні своєї економічної вигоди, відрізняючись від інших рівнем своєї активності в залежності від своєї ролі у виробництві і досягнутому соціальному статусі. Діяльність «економічної людини» стає фундаментом нового підходу до моралі. Тепер не мораль визначає поведінку людини, а економічна поведінка утворює нову мораль. Щоправда, виокремлення егоїстичного аспекту діяльності не означає остаточного відриву від іншого — альтруїстичного — аспекту у вченні про моральні почуття. Вони виступають в реальному взаємозв'язку, коректуючи «егоїстичні

прояви моральними почуттями» [4, с. 74]. Тим самим перед філософсько-економічною наукою постало завдання — експлікувати ознаки економічної мотивації і діяльності.

Зазначимо, що А. Сміт, незважаючи на філософські, культурні та інші інтереси, слідував у головному парадигмі І. Ньютона, але знаходив закономірність, гармонію та впорядкованість не лише у фізичному світі, а в світі людських (суспільних) відносин. В кращих інтелектуальних традиціях свого часу він, насамперед, спостерігав економічні відносини, щоб потім пояснити їх природу і закономірності. Природа, в тому числі і природа людини, була для А. Сміта створеною Богом «машиною», мета якої — людське щастя. Слабкість і сила людей підкоряються мудрості Бога, який встановлює баланс цих якостей, забезпечуючи гармонію і порядок для всього суспільства. Закономірності, вкладені Богом в природу, людину і суспільство, приводили А. Сміта до ідеї «природного порядку». Цей порядок має закони, які можуть бути розкриті завдяки наявності причинно-наслідкового зв'язку, об'єктивних інтересів людей, їх раціональності та можливості вирахування (передбачення) [4, с. 76]. Отже, мислитель не абсолютизує економічного аспекту діяльності людини, хоча мова йде власне про «людину економічну».

У видатного англійського мислителя-економіста, філософа, політолога Дж. С. Мілля людина — це «гедоніст». Зазначена позиція ґрунтувалася на філософії І. Бентама, один з головних принципів якої — досягнення щастя для найбільшої кількості людей. Цей принцип пов'язаний, згідно І. Бентаму, з тим, що людина прагне досягти найбільш можливого щастя саме для себе. Тут «щастя означає те ж саме, що й задоволення» [4, с. 397]. В працях І. Бентама капіталіст («економічна людина») постає не як цілеспрямована, діяльна, економічна людина, а як людина, яка відчуває відразу до роботи, але працює заради досягнення насолоди і «максимуму щастя».

Представники німецької історичної школи в економіці Б. Гільденбранд та К. Кніс стверджували, що людина в соціоекономічній діяльності — це егоїст, наділений шляхетними почуттями «солідарності» та «справедливості». Інша позиція у К. Маркса, який виходив із уявлення про «суспільну сутність людини», розвиток якої обумовлений суспільними обставинами. Головними фігурами ринкових відносин він вважав капіталіста, який одержує «додаткову вартість», і робітника, який економічно залежить від нього. Подолання даної ситуації марксизм вбачає, як відомо, в переході від громадянського суспільства до «успільного людства».

У теорії маржиналізму (У.С. Джевонс, К. Менгер, Л. Вальрас) людина репрезентована як «раціональний максимізатор». Вона раціоналізує «споживання», котре розуміється як обмін благ, що знаходять вираз через грошовий еквівалент. Досягнення «граничної раціональності» розгляда-

лося ними як психологічний мотив. Гроші, «механізм обміну», відповідали такому баченню — турбота про забезпечення потреб людини, що є «найбільш важливим із усіх людських прагнень» [1, с. 59]. В цьому полягає сутність «людини культурної», яка на відміну від усіх інших господарюючих індивідів, турбується про задоволення своїх потреб, причому «не на короткий, а на тривалий час» [1, с. 61], — зазначав К. Менгер. Вся економічна система (обмін, ціни, гроші, капітал і процент) розуміється як застосування цього принципу поведінки людини.

Засновник некласичного напрямку в економічній теорії А. Маршалл, здійснюючи спробу її синтезу, приходив до розуміння економіки як науки, що вивчає «нормальну» життєдіяльність людського суспільства, і до моделі людини «звичайної», що складається із «плоті і крові», яка відрізняється певним рівнем раціональності. Економічні умови сучасного А. Маршаллу капіталістичного суспільства ставлять перед людиною ряд конкретних вимог, які й формують модель «економічної людини». Мислитель виділяє ряд якостей цієї («економічної») людини, які щонайбільше сприяють розвитку і оптимальному функціонуванню ринкової системи: «Прагнення до матеріального комфорту приводить до величезної напруги з метою одержання найбільшої користі. Тверда рішучість підкорити кожному дію цілеспрямованому судженню розуму змушує кожного постійно запитувати себе, чи не зміг би він покращити своє положення, змінивши свою комерцію або змінивши спосіб її існування? І, нарешті, повна політична свобода і безпека дозволяє кожному змінювати свою поведінку, якщо він вирішує, що це відповідає його інтересам, і безболісно залучати себе особисто і свою власність в нові і розраховані на віддалені майбутні підприємницькі проекти» [6, с. 163]. «Економічна людина», згідно А. Маршаллу, — не «абстракція», але й не конкретна людина, а певний необхідний кожному самостійному економічному суб'єкту аспект його натури («природи»). Добробут країни залежить від дії таких «економічних людей» — сильних, рішучих, енергійних, діяльних, активних.

Для Дж. М. Кейнса «економічна людина» — це «суб'єкт діяльності», який для виходу із стану «невизначеності» і для «раціоналізації» ситуації залучає на допомогу державу, яка володіє більшою інформацією. Досліджуючи психологічні нахили людини в ринковій економіці, Дж. М. Кейнс не відступає від традиційного розуміння поведінки людини в ній, перераховуючи наступні мотиви: «комерційний мотив; мотив, пов'язаний з прибутком; мотив обережності; спекулятивний мотив» [2, с. 375–376]. Індивідуальні рішення і розрахунки на майбутнє в значній мірі не залежать від розуму людини, а складаються «як результат масової психології незнаючих індивідів, підлягають різким змінам під впливом раптових коливань в думках» [2, с. 203]. Такий перегляд поняття «раціо-

нальності» окремого індивіда приводить Дж. М. Кейнса до обґрунтування необхідності втручання держави в економіку. Держава містить в собі загальне, обґрунтоване доступом до інформації та її переробкою раціональне знання про наявний і майбутній стан економіки як сфери буття людини.

Модель «економічної» людини Ф. фон Гаска — це «істинний індивідуаліст», який вносить свій вклад в загальну скарбницю знань людей, котрі беруть участь в ринковій діяльності. Завдяки розумності та доцільній діяльності такого індивідуаліста еволюція етики, соціальних інститутів йшла згідно з теорією Дарвіна. Виживали не сильніші, а найбільш кмітливі, а із інститутів відбиралися найбільш успішні в суспільному плані. «Такі інститути зі збору інформації, як ринок, дозволяють нам використовувати розсіяне незриме знання для формування надіндивідуальних схем... Широко розсіяні серед людей знання і навички тепер цілком можна пускати в хід для досягнення найрізноманітніших цілей», [9, с. 484] — писав Ф. фон Гаск. Необхідно враховувати, що знання як результат розумної діяльності не можуть працювати на благо людини і суспільства без «культурної еволюції», яка «пройшла» від інстинкту до «раціонального мислення». «Людина прийняла нові правила поведінки не тому, що була розумною, — вона стала розумною, підкорившись новим правилам поведінки», [9, с. 484] — робить висновок мислитель.

«Істинний індивідуаліст», про якого писали Дж. Локк, Д. Юм, А. Сміт, народжується в результаті спонтанної роботи соціальних інститутів, їх самоорганізації, в якій взаємодіють велика кількість людей і не панує визначений план. «Ціле діє як єдиний ринок не тому, що кожний з його членів бачить все поле, а тому, що їх обмежені індивідуальні точки зору в достатній мірі перетинаються одна з одною так, що через багатьох посередників потрібна інформація передається всім» [9, с. 97], — підкреслював мислитель. В результаті її засвоєння стверджувалися певні принципи і правила, які були прийняті більшістю людей «на Заході», особливо тими, хто займався незалежною (вільною) підприємницькою діяльністю. В їх етиці високо цінувалася людина бережлива, працелюбна, яка думала про майбутнє своєї сім'ї і своєї справи і накопичувала капітал не для майбутнього споживання, а для того, щоб заслужити повагу громадян, які прагнули до цієї ж мети. Ринковий порядок підтримували «тисячі індивідів, для яких всі ці нові настанови стали звичкою, а не випадкові успішні новатори, котрих ці тисячі наслідували» [9, с. 486–487]. Їх правила передбачали обслуговування не найближчих сусідів-знайомих, а невідомої їм маси з невідомими наперед потребами. «Не конкретна суспільна користь, а фінансова вигода стала не лише виправданням, але й причиною зростання загального багатства», — підсумовує Ф. фон Гайск.

Але поряд з «істинним» існує також «хибний індивідуаліст», який є результатом надмірних раціональних претензій, переконаності у всесильності та всезнанні людини. Він являє собою продукт порядку, який «насаджується» зверху, має «конструктивістські» претензії на створення «особливої» людини. Цей тип людини має витоки у Р. Декарта, фізіократів, Ж.-Ж. Руссо, І. Бенґама [8, с. 21], а також у К. Маркса, який «зовсім не розумів того, яким чином відповідні правила індивідуальної поведінки ведуть до виникнення усталеного порядку в суспільстві як цінності» [9, с. 491]. Цивілізація, заснована на ринкових принципах господарювання, «рухається вперед, повністю використовуючи нескінченне розмаїття людських осіб — і залишивши далеко позаду інші зоологічні види»; змушені, взагалі-то, пристосовуватися до якої-небудь однієї «екологічної ніші». В процесі своєї еволюції культура створила величезну кількість «культурних ніш», в яких реалізується колосальне розмаїття вроджених або набутих людських здібностей. «І якщо ми хочемо здобути користь із різних знань і навичок людей в різних кінцях землі, ми повинні повідомити їм за допомогою безликих сигналів ринку, як їм краще розпорядитися інтелектом в їх власних і спільних інтересах» [9, с. 494–495], — зазначає Ф. фон Гайєк.

Такою є картина становлення уявлень про «економічну людину» та мотивації її поведінки і діяльності. Важливим є те, що імпліцитно присутня в економічних теоріях та чи інша модель людини ідеально конструює різні соціальні реальності. І навіть «істинний індивідуаліст» ліберала Ф. фон Гаєка, що є продуктом існуючої саморегуляції суспільства і ринку в неоліберальних теоріях, постає як «людина-конструкт». Онтологізація теоретичних моделей дає різні буттєві образи не лише економічних відносин, але і суспільства загалом. Необхідно зазначити, що «процедура онтологізації», тобто пошук образу буття, завжди здійснювалась в декілька етапів, що показувало багатомірність реальності, корегувалося пошуком еквівалентних міркувань і теоретичних узагальнень, обмеженням сфери свого розповсюдження. Сутність проблеми полягає в тому, що вона розглядається в умовах зміни співвідношення науки і практики. На думку В. Г. Федотової, це обумовлено втратою науковим знанням в царині соціальних наук своєї автономності і незалежності від цілей застосування.

Зазначимо, що неоліберальні економічні теорії (Дж. Б'юкенен, М. Фрідман та ін.) виходили з вимоги максимальної ефективності економіки. Їх послідовники стверджують, що ефективне суспільство, добробут людини існує завжди там, де існує «економічна людина», і ще більше там і доти, де і коли «природа людини» почала ототожнюватися з економічною реальністю. «Економічна людина» в теорії неолібералізму завжди в своїх діях керується принципом порівняння витрат і прибутку, тобто «принципом вигоди», що відповідає меті і принципів розвитку сучасного

«економічного» суспільства. Використовуючи цю концепцію, легко одержати висновок, що «модель економічної людини», економічної за своєю природою, і є найбільш ефективна модель економіки. А це не зовсім і не завжди узгоджується з реальністю. В даному контексті заслуговує уваги точка зору Г. Б. Клейнера, згідно якої «економічна людина» — модель «неокласики», в якій головним об'єктом досліджень є «економічний агент», а предметом дослідження виступають його «дії на ринку» [3, с. 5]. Але неокласика і в ній неолібералізм — не єдина парадигма філософії економіки і економічної теорії.

Сьогодні велике значення має парадигма «інституціональної економіки». Один з її першотворців Т. Веблен в праці «Теорія бездіяльного класу» ставить завдання захисту дрібних і середніх власників від жадібності монополій. Товарів порівняно з грошима стало багато. Суперечності в світі бізнесу стали надзвичайно жорсткими. Економічна еволюція була подана як частина історії людства. Тут «дії економічних агентів розгортаються не «в чистому полі» «вільного ринку», а в сильно «пересіченій місцевості», наповненій різноманітними інститутами — організаціями, правилами, традиціями тощо. Спонукальними мотивами дій агентів є не стільки спроби забезпечення максимального прибутку, скільки прагнення до відповідності даного агента інституціональним нормам і правилам, до покращення свого положення в межах цих інститутів» [3, с. 5]. Отже, об'єктом дослідження стає не агент, а інститут. Предмет економічної науки — відношення економічних агентів (економічних суб'єктів) та інститутів. Виникає нова модель «людини економічної» — «людина інституціональна».

Зазначимо, що динаміка парадигм економіко-теоретичного та філософсько-економічного знання все більше відповідає переходу від сприйняття економіки як системи господарства і вбудови її в суспільство і соціальний порядок, чому присвячений інституціональний підхід, а також до розгляду її в контексті історичної еволюції тієї чи іншої соціальної системи та її господарської діяльності. Типи суб'єктів економічної діяльності, які виділяються в різних парадигмах — «економічна людина», «інституціональна людина» і людина, яка одночасно успадковує і набуває нові навички економічної і соціальної поведінки, свідчать про розширення меж персональної модернізації, тобто розширення меж існування особистості.

Зазначимо, що «економічна людина» може бути виявлена за межами економічної діяльності в масі споживачів, а «інституціональна людина» — за межами статусних відносин. Експлікація певної «часткової» (окремої) людини з економічної теорії, як правило, досить легко може бути досягнута. Завдання може полягати в побудові філософсько-економічної теорії на основі розуміння природи людини або, як у А. Сміта, використання

суспільством людей з «некращими якостями в кращих цілях» [8, с. 23]. «Економічна людина» в значній мірі існує в масі споживачів, а не в економіці. «Раціональний максимізатор» може про маржиналізм навіть не знати. Так само, прагнучи досягти статусу (положення) в суспільстві, можна бути «інституціональною людиною», яка живе цим статусом, а можна не бути нею, прагнучи до статусу як «раціонального засобу досягнення інших цілей, наприклад, творчих, соціально-інноваційних, які дають інші виміри свободи, економічних, які дозволяють більше зробити, і таким чином, не бути інституціональною людиною» [8, с. 23]. Ймовірно, найважче «в людській свідомості стверджується думка про те, що єдині спільні цінності відкритого і вільного суспільства є не конкретні цілі, а лише загальні абстрактні правила поведінки, котрі забезпечують постійну підтримку також абстрактного порядку. Сенс же цього порядку полягає тільки в тому, щоб гарантувати індивідові кращі умови для досягнення його особистих цілей, але ні в якому випадку не ставить перед ним яких-небудь конкретних завдань» [9, с. 487], — писав Ф. фон Гайек.

Моделі людини у філософії економіки (як і у економічній теорії та філософії) часто постають у формі знання, одержаного в інших дисциплінах. «У логіці тих чи інших дослідницьких пошуків, які включають етику (ethics), моральну філософію, економіку (economics), теорія ґрунтується на образі людини як мети і відповідального діяча» [3, с. 17], — зазначає Г. Б. Клейнер. Економічна теорія, як і філософія, не може обійтись без «робочої моделі людини», тобто певних припущень про те, як люди поводять себе в процесі економічної діяльності. Отже, існують основні теоретичні моделі людини, на які спираються сучасні економічні соціальні дослідження. Ці моделі експлікуються з тих чи інших соціальних теорій, даючи новий привід для розгляду моделі людини в економіці. Найчастіше вони є результатом міждисциплінарного синтезу. Класичним прикладом створення моделі людини є історико-соціологічне, філософсько-культурологічне дослідження М. Вебера про формування «духу капіталізму», де здобута в соціальній філософії модель переноситься в економіку.

Література:

1. Австрийская школа в политической экономии. — М.: Экономика, 1992. — С. 59.
2. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег. Избранное. — М.: Эксмо, 2008. — 960 с.
3. Клейнер Г. Б. Эволюция институциональных систем. — М.: Высшее образование России, 2006. — № 9. — С. 5–35.
4. Колпаков В. А. Эволюция экономической теории: от А. Смита к неосмитианству//Вопросы философии. — 2006. — № 11. — С. 73–84.

5. Кутырев В. А. Человеческое иное: борьба миров. — СПб.: Алетейя, 2009. — 240 с.
6. Маршалл А. Основы экономической науки. — М.: Эксмо, 2008. — 832 с.
7. Рассел Б. Мудрость Запада: Исторические исследования западной философии в связи с общественными и политическими обстоятельствами. — М.: Республика, 1998. — 497 с.
8. Федотова В. Г. Человек в экономических теориях: пределы онтологизации//Вопросы философии. — 2007. — № 9. — С. 20–31.
9. Хайек Ф. А. фон. Право, законодательство и свобода: Современное понимание либеральных принципов справедливости и политики. — М.: ИРИСЭН, 2006. — 644 с.

Войнаровская Л. И. Концепт «экономического человека» в координатах мировоззренческих рефлексий

Исследуется проблема «экономического человека», являющейся предметом широких дискуссий в гуманитарных науках.

Ключевые слова: «экономический человек», эгоист, гедонизм, «рациональный максимизатор», «истинный индивидуалист», «институциональный человек».

Voinarovska L. I. The Concept of «Homo oeconomicus» within the Framework of Philosophical Reflections

Deals with the problem of «homo oeconomicus» which is a subject of general discussions in the humanities.

Keywords: «*homo oeconomicus*», *egoist*, *gedonism*, «*rational maximiser*», «*genuine individualist*», «*institutional human being*».

УДК 1.147

ОРГАНІЗАЦІЯ ТВОРЧОГО НАВЧАННЯ ОБДАРОВАНИХ ДІТЕЙ

Макаренко С. О. ©

*Кандидат філософських наук, радник дирекції Інституту
обдарованої дитини НАПН України.*

Навчання обдарованих дітей розглядається як творчий процес.

Ключові поняття: *обдарованість, навчання, творчість, творчий потенціал.*

Теоретичний підхід у розумінні творчості й обдарованості має практичний наслідок: говорячи про їхній розвиток, не можна обмежувати свою роботу лише складанням програм навчання й тренінгів, оскільки у визначенні обдарованості підкреслюється, що «обдарованість є чимось системним, що розвивається протягом життя у і визначає можливість досягнення людиною більш високих (незвичайних, неабияких) результатів в одному або декількох видах діяльності в порівнянні з іншими людьми» [11, с. 5].

Багаторічний досвід роботи з обдарованими дітьми, вказує на те, що особливо яскрава обдарованість або талант свідчать «не тільки про наявність високих здібностей, але й, про інтенсивність інтеграційних процесів «усередині» суб'єкта. Саме інтенсивність і повнота розвитку особистісної сфери визначає динаміку індивідуального розвитку обдарованості. А її регрес пояснює зникнення обдарованості» [11, с. 6].

Разом з тим, часто навіть у провідних спеціалістів можна зустріти твердження, що особливо обдарованих дітей характеризує недостатній розвиток навичок і знань законів спілкування. До числа особливостей обдарованих дітей, як правило, відносять недоліки вольової регуляції й недостатній розвиток довільності.

Слід зазначити, що ті або інші проблеми з формуванням вольових якостей є в більшості дітей. Однак в обдарованих дітей цей недолік поглиблюється через те, що, як зазначає В. С. Юркевич, «основна їхня діяльність є улюбленою і не потребує спеціальної вольової регуляції розумової праці» [12, с. 22].

Таким чином, аргументи на користь того, що для реалізації своїх високих талантів людині потрібні ще певна мотивація, сформована саморегуляція й воля, по суті, заперечує поняття обдарованості як системної якості, тому що мотивація, рівень саморегуляції й спрямованість особистості містяться

в структурі обдарованості. Інакше розуміння обдарованості фактично зводиться лише до талантів. Причина такого розуміння обдарованості полягає в тому, що «протягом ста років психологія існувала як самостійна наука, творчі здібності людини розглядалися як максимальний рівень розвитку здібностей» [10, с. 135].

Тому неправильним є розглядати наявність феномену «страху перед творчістю» як емоційно-особистісну характеристику обдарованих дітей. Бо, за словами Ю. Д. Бабаєва, «цей страх, що проявляється як у дітей, так і в дорослих, не тільки гальмує розвиток творчих здібностей, але і їхню реалізацію, блокуючи тим самим творчу активність обдарованих людей. Тому багато з людей, які володіють видатними талантами, так і не реалізують їх у конкретних творчих здійсненнях» [1, с. 34].

Для творчості страх є далеким і завжди властивий ризик. На думку А. С. Обухова, «такі особливості емоційно-особистісних проблем обдарованих дітей, скоріше відбивають особливості особистості дітей без ознак обдарованості. Якщо обдарована дитина має весь цей набір «страхів», то можна задатися питанням: у чому ж її обдарованість? І хіба не є відсутність цих страхів або їх особливе емоційне подолання ознакою обдарованості?» [8, с. 84].

Проаналізувавши дану позицію стає зрозумілим, що для формування внутрішньої мотивації діяльності особистості, розвитку її обдарованості, системи цінностей, які створюють основу становлення духовності особистості, необхідно створювати певні умови розвитку її творчого потенціалу.

Цілісний педагогічний процес формування творчих здібностей — це необхідна умова всебічного розвитку особистості. Творча активність дитини — це прояв готовності змінювати себе й навколишню дійсність відповідно до власних потреб, поглядів, цілей. Творча активність успішно розвиває пізнавальні здібності в оволодінні знаннями, виховує постійне прагнення до самоосвіти, наполегливість у досягненні мети, готовність до усвідомлення навколишньої дійсності.

Згідно з філософським словником, «творчість — конструктивна діяльність по створенню нового» [7, с. 548].

У своїй роботі по дослідженню педагогіки В. П. Зінченко зазначає, «що в системі освіти, яка існує сьогодні, недостатньо уваги приділяється цілому прошарку людського досвіду — творчої діяльності. Та порівнявши поняття «викладання» та «творчість», стає зрозумілим, що "в принципі навчання, творчість і розуміння це синоніми. Їхня диференціація пов'язана з незадовільною організацією навчання (а можливо, і всієї людської діяльності)» [3, с. 108].

Навчання, в найпростішому розумінні даного слова (школа) — це одержання інформації з різних джерел (книги, комп'ютер, учитель і т. п.),

запам'ятовування цієї інформації (пам'ять, записи, комп'ютер і т. п.) і витяг даної інформації в потрібний час (відповідь на уроці, іспит і т. п.). У цьому процесі зв'язок між об'єктами вивчення (це можуть бути букви, рухи рук і ніг, вірші й що завгодно) є вже заздалегідь жорстко встановленим, і від учня потрібно, у загальному випадку, тільки їхнє чітке повторення. Розвитку творчості, як такої, в цілому не має, але все-таки йде розвиток навичок та пам'яті. Творчість починається там, де людина сама встановлює зв'язки між об'єктами вивчення, навіть якщо ці зв'язки прості й примітивні (вирішення шкільних завдань, самостійне написання слів і фраз, участь у спортивних змаганнях і т. п.). З'являється воля думки, а оскільки думка формується від почуттів, то значить починає проявлятися й деяка воля почуттів. У міру того, як у своїх рішеннях (здобутках) людина починає встановлювати все більше своїх, оригінальних зв'язків між наявними в її розпорядженні знаннями, зростає й ступінь її творчості, а значить зростає, насамперед, ступінь волі почуттів. Цю категорію творчості можна, легше всього, простежити на прикладах художників, композиторів, архітекторів і т. д. Хоча до неї приписуються й винахідники, і більшість учених. Звичайно, ці люди використовують не тільки інформацію, яку вони отримали з «навчальних» джерел, але й ту, яку активно використовують в своєму власному досвіді та й доступному досвіді усього людства загалом.

До наступної категорії «ширих» творців відносяться ті люди, яких ми зазвичай називаємо геніями: вони, як правило, роблять те, про що інші люди, на даний момент, навіть не здогадуються або зовсім не розуміють. Отут часто встановлюються зв'язки між нашими реальними об'єктами й об'єктами з недоступної раніше інформації про предків і, навіть, зі знаннями Вищого Розуму. Саме тут, в окремії області, розкривається найбільший ступінь творчості, як наслідок найбільшого ступеня волі почуттів. А це значить, що при цьому знімаються обмеження, накладені енергетичним страхом на думку суспільства, наукові догми, авторитети, межі людських можливостей.

З усього вищесказаного стає зрозумілим, що стандартний метод навчання відрізняється від творчості тільки способом установлення зв'язків між інформаційними областями, доступними, рівною мірою, для всіх. І лише процес вивільнення почуттів, може привести до принципової зміни в навчанні: від завчання того, «що вимагають» — до творчого пізнання того, «що цікаво». Причому це дасть і глибокий практичний результат, тому що дуже часто людині є цікавим те, що потрібно їй, а не те, що потрібно іншим.

Тому, будь-яке навчання варто починати з уміння створювати нові зорові, звукові й будь-які інші почуттєві асоціації в собі, розчиняючи страх, що стримує їх. Можна використовувати асоціативні методи запам'ятовування

інформації й створювати нові, творчі зв'язки між окремими елементами інформації. Такий метод дозволить, почавши зі звичних і стандартних джерел інформації (як у школі), у міру вивільнення почуттів, прийти до загальнолюдської інформації й знань Вищого Розуму.

Творчість є досить складним процесом і тому, щоб одержати творчий продукт, необхідно пройти через наступні стадії творчого процесу: 1) підготовчу (збір матеріалу); 2) «чорний ящик» (творчий процес); 3) одержання творчого продукту.

Таким чином, творчий процес — це лише одна стадія — «чорний ящик», але без підготовчої стадії, на якій відбувається нагромадження великого обсягу матеріалу, який буде оброблюватись в «чорному ящику», творчого процесу не буде, адже не можна зварити обід у порожній каструлі. Саме таким творчим продуктом і має бути програма навчання для обдарованих дітей. Вчителі, у свою чергу, теж повинні бути творчими особистостями, адже в протилежному випадку вони не зможуть створити програму для творчого розвитку дитини. Протягом всього навчання вчитель повинен не лише виявляти свої творчі здібності, але й постійно займатися своєрідною творчою діяльністю. «Творча діяльність учителя має здійснюватись в наступних формах: 1. Застосування відомих дидактичних засобів у нових сполученнях з педагогічними ситуаціями, які виникають у навчально-виховному процесі. 2. Розробка нових засобів вирішення нових ситуацій.

Той факт, що рішення конкретних педагогічних завдань нерідко відбувається на основі інтуїції, не означає, що вчитель діє відповідно до якогось натхнення. Інтуїція як безпосереднє знання породжується у взаємодії діяча з об'єктом. Як стверджує А. Н. Леонтьєв, «інтуїтивний досвід учителя — це його власний, особистий досвід спілкування з учнями. У цьому досвіді проявляються й формуються такі необхідні якості особистості вчителя, як педагогічний такт, здатність діяти нешаблонно, урахувувати індивідуальні особливості кожного учня» [4, с. 117].

Однак такий досвід принесе лише обмежену користь самому вчителю й зовсім мало — іншим, якщо він залишиться «прив'язаним» тільки до окремих навчальних ситуацій, що виникли в якийсь певний момент.

Щоб цей досвід можна було відтворити знову, використовувати в інших випадках і передати іншим, він повинен бути осмисленим педагогічною наукою. «Сам же інтуїтивний досвід, на думку педагогів, виступає передумовою такого осмислення. Наприклад, учитель знайшов вдалий прийом вивчення якогось конкретного питання програми. Далі він спробує усвідомити можливість застосування цього прийому в інших подібних випадках, у навчальних ситуаціях певного типу. Це дозволить йому потім осмислити педагогічне значення даного прийому в поняттях педагогічної науки.

У такій формі цей досвід можна буде описати й передати іншим педагогам» [2, с. 46].

Учитель повинен самостійно, застосовувати нові засоби або старі засоби в новому сполученні. А інструкції і педагогічні рецепти, які є зафіксованими в курсі навчання є необхідною передумова розгортання його самостійної творчої діяльності. Для усвідомлення ж цієї діяльності, без якого педагогічна творчість стає неможливою, учителеві необхідний весь комплекс педагогічних знань, у першу чергу ті знання, які педагогічна наука робить повсякденно, здійснюючи науково-теоретичну, або пояснювальну, функцію.

Так поряд з педагогом-дослідником, як зазначає Д.І. Фельдштейн «учитель стає й педагогом — укладачем проекту педагогічного процесу, творцем цього процесу й співучасником наукової творчості в області педагогіки» [9, с. 35].

Спостереження за своєю роботою, які вчитель здійснює з наукових позицій, приводять до нагромадження педагогічних фактів, а осмислення цих фактів у системі педагогічних знань — до поповнення й удосконалювання цієї системи. «Учитель із розвиненим науково-педагогічним мисленням, як вдало зазначає А.Н. Леонтьєв, може самостійно поставити експеримент і, одержавши достовірні результати, внести певний вклад у педагогічну науку. Творчо працюючий учитель — не просто споживач науково-педагогічних знань і навіть не тільки раціоналізатор. При відповідній підготовці він може стати учасником іншої сфери діяльності — науково-дослідної» [4, с. 87]. Підготовка ж полягає в оволодінні засобами наукового пізнання, методами наукового дослідження. Перехід до власне наукової діяльності вимагає спеціальних знань — знань уже не по педагогіці, а про педагогіку, тобто про закономірності функціонування самої педагогічної науки й науки взагалі, про те, як виділити й сформулювати предмет дослідження, наукову проблему, гіпотезу, як поставити експеримент, які способи одержання об'єктивного наукового знання й т.д. Все це — область методології педагогічної науки й методів педагогічного дослідження, яка одержала особливий розвиток в останні роки. Знання в цій області — неодмінна умова наукової творчості.

Область реалізації педагогічної творчості визначається структурою основних компонентів практичної педагогічної діяльності. У педагогічній літературі виділені наступні основні компоненти діяльності вчителя: «конструктивна діяльність, організаторська діяльність, комунікативна діяльність, гностична діяльність» [6, с. 54–55].

Конструктивна діяльність учителя — це діяльність, пов'язана з відбором, композицією, проектуванням навчально-виховного матеріалу. Це підстава, за допомогою якої розгортаються два інших види діяльності — організа-

торська й комунікативна. У цій діяльності вчитель спирається на навчальні плани, програми, підручники, методичні посібники. Однак все, з чим має справа учитель, який дійсно творчо працює, відтвориться заново у світлі тих завдань, які він ставить перед собою, працюючи з даними конкретними дітьми, у даній конкретній обстановці.

Конструктивна діяльність учителя включає проектування: 1) змісту майбутньої діяльності (уроків, позакласних заходів); 2) системи й послідовності власних дій; 3) системи й послідовності дій учнів.

Організаторська діяльність є одночасно реалізацією на практиці проєктування учителя й умовою більш цілеспрямованого й реального проєктування.

Ця діяльність учителя має три аспекти: 1) організацію своєї діяльності по передачі змісту освіти (виклад, система завдань); 2) організацію свого поведіння (педагогічні дії в реальних умовах діяльності); 3) організацію діяльності дітей (колективної, груповий і індивідуальної).

Майстрів педагогічної праці відрізняє високий рівень самоорганізації, вміння керувати своїм часом, власною діяльністю. Вони вміють згуртувати колектив дітей, організувати вплив колективу на окремих учнів.

Творча комунікативна діяльність охоплює область взаємин учителів й учнів. Педагогічна діяльність по своїй природі — це спільна діяльність щодо тих хто навчається й тих, хто навчає і успіх її багато в чому залежить від того, як складуться взаємини між ними.

Між рівнем майстерності, твorchості й вмінням установлювати з учнями правильні взаємини існує пряма залежність. Емоційне відношення вчителя до дітей, любов до них сприяє створенню такої системи в роботі, що дозволяє впливати на дітей.

Гностична діяльність містить у собі вивчення вчителем: 1) об'єкту його власної діяльності, тобто учнів; 2) змісту, засобів, форм і методів, за допомогою яких ця діяльність здійснюється; 3) переваг і недоліків своєї особистості й діяльності з метою свідомого її вдосконалювання.

Творчість викладача, таким чином, охоплює всі сторони його діяльності — побудову уроків, лекцій, бесіди, роботу над організацією колективу учнів відповідно до їх вікових і індивідуальних особливостей, проєктування навчального процесу й особистості учнів, що формується в цьому процесі, вироблення стратегії й тактики всієї педагогічної діяльності.

Як зазначає А. М. Матюшкін, «у творчо працюючого вчителя діти точно знають завдання кожного уроку й прагнуть до його виконання, одержують не тільки ті знання, які можуть знайти в підручнику, але й безліч додаткових, пов'язаних з їхнім життям які пояснюють те, із чим вони безпосередньо зіштовхуються в дійсності. Дітям цікаво вчитися, вони вміють працювати самостійно, одержують високу насолоду від розумової діяльності. Так творчість породжує творчість — учитель вирощує в душах дітей

насіння активного відношення до життя» [5, с. 30] та розвиває їх задатки і таланти.

При цьому, педагогічна творчість не зводиться до суми деяких індивідуальних знахідок учителя, які є корисними для нього самого.

Творчість, будучи результатом праці й зусиль окремої людини, разом з тим завжди носить суспільний характер. Індивідуальна творчість учителя стає суспільним надбанням і потребує осмислення творчої діяльності на основі системи педагогічних знань, що створює можливість прилучення до цієї діяльності широких учительських мас. В результаті, досягається вища суспільна цінність — виховання педагогом творчо мислячої людини, оскільки вчитель, в процесі навчання, передає свій досвід творчої діяльності своїм учням. Немає потреби доводити, що сама діяльність учителя по передачі такого досвіду може бути тільки творчою. Види такої діяльності різноманітні. Це, наприклад, постановка проблем перед учнями, послідовне логічне вирішення проблеми, спростування неправильної логіки з підказкою рішення й без неї, стимулювання дискусій, організація навчальних досліджень і т. д. Ясно, що виділення конкретних проблем, залежно від цілей і умов навчання, розробка системи індивідуальних впливів для розвитку творчих здібностей — все це залишається за вчителем, і ніякі посібники не можуть передбачити тут кожний його крок.

Таким чином, проблема вдосконалювання навчання належить до числа тих педагогічних проблем, які із часом не втрачають своєї актуальності. Дана проблема є завжди головним завданням для школи й дидактики, інші — похідні від неї, тому що саме через навчання в його єдності з вихованням здійснюється найважливіша функція суспільства — передача соціального досвіду підростаючим поколінням. Поліпшення діяльності, за допомогою якої реалізується ця функція, — «вічне» завдання педагогіки. Навряд чи можна уявити собі абсолютно ефективне навчання, тобто таке, котре не потребувало б ніякого подальшого вдосконалення й представляло б собою, якусь педагогічну «абсолютну істину» в останній інстанції. Саме тому педагог постійно перебуває у творчих пошуках.

На творчу діяльність учителя під час формування в учнів позитивного ставлення до навчання варто звернути особливу увагу. Учитель не може бути байдужим до того, як учень ставиться до навчання, яке місце займає навчання в його житті, до яких цілей він прагне, які спонукання, потреби змушують його діяти так, а не інакше.

Дуже важливою областю творчих пошуків учителів є вишукування ефективних шляхів активізації пізнавальної діяльності учнів, розвитку їх творчого мислення.

Багато труднощів виникло перед учителями в новій для освіти справі — організації диференційованого навчання. Тут — непочатий край

для творчих пошуків, пов'язаних з відбором змісту факультативних курсів, визначенням специфіки методів і організаційних форм їхнього вивчення.

Ще одна область застосування творчих сил учителів — раціональне використання в навчанні технічних засобів навчання — кіно, радіо, телебачення, звукозапис. Застосування цих засобів може не дати потрібних результатів, якщо їх використовувати безсистемно, час від часу. По-перше, самі ці засоби, в своїй сукупності, повинні являти собою систему; по-друге, вони повинні бути органічною частиною всієї системи навчання. Від учителя багато в чому залежить органічність, систематичність включення цих засобів у навчальний процес.

Відзначене, звичайно, не вичерпує всіх актуальних проблем, на вирішення яких повинні бути спрямовані творчі пошуки вчителів. Ясно одне: всі творчі шукання повинні допомагати успішному вирішенню навчально-виховних завдань, висунутих перед школою життям та потребами суспільного розвитку.

Література:

1. Бабаев Ю. Д. Роль эмоционально-личностных факторов в диагностике и развитии одаренных детей и подростков/Ю. Д. Бабаева//Одаренный ребенок. — 2004. — № 5. — С. 30–47.
2. Грановская Р. М. Творчество и преодоление стереотипов/Р. М. Грановская, Ю. С. Крижанская. — СПб.: ОМС, 1994. — 192 с.
3. Зинченко В. П. Живое знание: психологическая педагогика. 2 е изд./В. П. Зинченко. — Самара: «Самарский дом печати», 1998. — 296 с.
4. Леонтьев А. Н. О формировании способностей/А. Н. Леонтьев//Вопросы психологии — 1999. — № 6. — С. 58.
5. Матюшкин А. М. Концепция творческой одаренности/А. М. Матюшкин//Вопросы психологии. — 1989. — № 6. — С. 29–33.
6. Марцинковская Т. Д. Диагностика психического развития детей. Пособие по практической психологии/Т. Д. Марцинковская. — М.: Линка-Пресс, 1997. — 176 с.
7. Новейший философский словарь/Сост. А. А. Грицанов. — Мн.: Изд. В. М. Скаун, 1998. — 896 с.
8. Обухов А. С. Рецензия/А. С. Обухов//Одаренный ребенок. 2004. — № 5. — С. 79–90.

9. Фельдштейн Д. И. Психология развития человека как личности: Избранные труды: В 2 т. — Т. 1/Д. И. Фельдштейн. — Воронеж: НПО «МОДЭК», 2005. — 568 с.
10. Фельдштейн Д. И. Проблемы возрастной и педагогической психологии/Д. И. Фельдштейн. — М.: Международная педагогическая академия, 1995. — 368 с.
11. Шадриков В. Д. Рабочая концепция одаренности/В. Д. Шадриков. — М: ИЧП "Издательство Магистр", 1998. — 185 с.
12. Юркевич В. С. Одаренный ребенок/В. С. Юркевич. — М.: Просвещение, 1996. — 236 с.

Макаренко С. О. Организация творческого обучения одаренных детей. Обучение одаренных детей рассматривается как творческий процесс. Ключевые слова: *одаренность, обучение, творчество, творческий потенциал.*

Makarenko S. O. Organization of creative education of gifted children
Education of gifted children is considered as a creative process.
Key words: *giftedness, education, creativity, creative potential.*

УДК 13.1 (091)

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ВИКЛИК ДИТИНСТВУ

Загарницька І. І. ©

Кандидат філософських наук, директор Інституту розвитку дитини НПУ імені М. П. Драгоманова

Інформаційний виклик сучасному дитинству розглядається з огляду на необхідність раннього освоєння інформаційних технологій.

Ключові поняття: *дитинство, діяльність, інформаційні технології.*

XXI століття є унікальним середовищем розвитку дитинства. Воно постає не тільки як поле розширених можливостей, але й, насамперед, у вигляді загроз глобальних проблем і реальної антропологічної катастрофи, відвернення якої є найголовнішим завданням цивілізації. Сучасні глобалізаційні та інформаційні чинники, формують до дитинства своєрідні виклики, знаходження відповідей на які є завданням розвитку сучасного дитинства.

Вочевидь, що інформаційний виклик дитинству й необхідність раннього оволодіння інформаційними технологіями є нагальною проблемою сучасності. Це пов'язано з тим, що сьогодні у світі відбувається становлення глобального комунікаційного простору, який має істотний вплив на всі структуроутворюючі компоненти суспільства. Людина може отримати майже будь-яку інформацію про події, які відбуваються в світі. Також глобалізація нівелює розбіжності між внутрішньою й зовнішньою політикою.

Держави, змушуючи політичну еліту більш ретельно прораховувати переваги і недоліки участі країни в глобальних політичній й економічній системах, висувають підвищені вимоги й до громадян: знання мов, оволодіння комп'ютерними технологіями, інформацією про швидкозмінну ситуацію на світових ринках, готовністю до інновацій і ризиків. Один із таких ризиків породжений розвитком сучасних інформаційно-телекомунікаційних технологій, комп'ютерної мережі та Інтернету, які поставили дитинство перед новими випробуваннями. В чому саме вони полягають?

Реальність інформаційно-комп'ютерних технологій поставила перед людиною низку серйозних проблем, які змушують шукати шляхи подальшої продуктивної життєдіяльності. Іншими словами, вплив глобалізаційних процесів на наше життя став настільки великим, що змушує підлаштовувати під ці процеси всю соціальну систему. Стосовно конкретної дитини, то йдеться про виникнення нового типу мислення, оскільки

сьогодні завдяки Інтернету, комп'ютерним системам змінюється весь духовно-культурний простір життя. Адже комп'ютер, який увібрав всю систему новітніх комунікаційних технологій, вже став не просто технічним засобом, а своєрідним продовженням людини, доповнюючи її можливості і допомагаючи їй реалізовувати різні завдання, від суто побутових до високотворчих у сфері науки, мистецтва, освіти, техніки, політики.

Уже сьогодні простір обміну інформацією через Інтернет змушує в реальному житті спілкуватися на спрощеній мові, що призводить до спрощених, отже, до менш продуманих дій. Дитина «занурюється в простір світової інфосфери, який виявився живим і все більше втягує у себе, замінюючи всі інші види спілкування. Починаючи грати в комп'ютерну гру, дитина, стаючи дорослою, переносить закони цієї гри на реальне життя, віртуалізуючи його» [7, с. 92–93]. Як універсальний засіб обробки текстів, комп'ютер неминуче сприяє універсалізації мовних засобів вираження, що може привести до неконтрольованого процесу «комп'ютерної раціоналізації» людського мислення. Характер праці в умовах масової комп'ютеризації сприяє посиленню раціоналізму та «виникнення його нової форми — комп'ютерної» [5, с. 28]. Поява такого типу раціоналізму може призвести до втрати людиною здатності творчого сприйняття світу та розвитку її інтуїтивних можливостей.

Отже, розширюючи можливості спілкування між культурами, новітні засоби масової комунікації одночасно породжують цілий спектр духовних, психологічних проблем, і насамперед проблему адаптації до них людини.

Необхідно враховувати, що виклики глобального світу змінюють якість інформації. Вона передається вже не лише на рівні понять, що потребує її внутрішнього смислового оброблення, а й на рівні образів, які сприймаються почуттями. Інформація стає зовнішньо доступнішою для сприйняття. Це різко збільшує швидкість її оброблення і накопичення, проте водночас призводить і до небачених раніше можливостей трансформації її змісту, аж до повного спотворення за збереження видимості об'єктивності. Остання обставина пов'язана з тим, що візуально-образна інформація сприймається людиною як більш об'єктивна, чим та, що передається традиційними методами (книжки, газети), хоч інформаційні, матеріали на телеекрані так само скомпоновані, як і друковані.

У результаті аудіовізуальні засоби можуть немовби нав'язувати індивідові конкретне, образне сприйняття інформації, яке раціонально контролюється ним меншою мірою, що створює колосальні можливості для маніпулювання свідомістю і окремого індивіда, і суспільства в цілому. В певних випадках така дія є невідконтрольною для людини, впливаючи на «нижчі» рівні людської психіки, немовби повертаючи її в первісний стан [4, с. 21].

Водночас процес комп'ютеризації суспільства постійно оновлюється, несучи в собі величезний гуманістичний потенціал. Саме глобальна комп'ютеризація всього людства в єдину інформаційну систему може стати могутнім фактором розкриття творчих потенцій дитини, звільнивши її в майбутньому від рутинної, формально-допоміжної праці.

В інтелектуальній культурі вперше, швидше за все, з'являється можливість великого синтезу не тільки між гуманітарними і природничими науками, а й узагалі між усіма видами творчої діяльності. Інтегративний потенціал комп'ютеризації як найважливішої складової сучасного науково-технічного прогресу може бути поєднаний з широким соціокультурним і філософським підходом до дійсності.

Світоглядне опанування феноменом інформації, зазначає Г. Вишинська, в будь-якому обсязі має не лише значення побудови деякого теоретичного каркасу світобачення, що є визнаною характеристикою духовної культури особистості; воно має безпосередній зв'язок з інструментальними навичками, необхідними сучасній людині, створюючи підґрунтя розуміння того, що людина вмє робити та робить. А стан розуміння здійснюваних дій (в контексті роботи з електронно-обчислювальною технікою та використанням інформаційних технологій) підвищує їхню ефективність та сприяє розширенню набутих навичок, переходу до вирішення задач практичного або теоретичного характеру, що сприймалися раніше як не вирішувані [2, с. 160–161].

Можна констатувати взаємопов'язаність теоретичного змісту світоглядної складової дитини з іншою складовою, якою є культура мислення (спричинюється інноваційне мислення) з одного боку, а з іншого — їх обох із складовими інструментальної бази інформаційно-комунікативних технологій.

Прогрес комп'ютерної техніки розкриває багатоманітні можливості здійснення інтелектуальних процесів, а разом з цим — формування інтелектуально-творчих навичок дитини. Навички мислення вдумливого та критичного, систематичного, логічного, алгоритмічного (та багато ще використовується інших видів мислення, яке прагнуть сформувані педагоги в своїх вихованців) — це традиційне завдання виховання дитини. Воно не відмінюється разом з виникненням сучасної інформаційної технології, а залишається пріоритетним, позаяк є складовою формування особистості дитини. У міркуваннях окремих авторів культура мислення виступає чи не єдиним завданням освіти [9, с. 65].

Проте за умов новітніх технологій це завдання набуває нової форми реалізації. На думку В. Сухіної, опановуючи інформатикою людина засвоює такі елементи, які складають основу загального знання: поняття алгоритму, розвиток операційного мислення, здатність організувати дії

зادля досягнення поставленої мети та виразити послідовність цих дій елементарною алгоритмічною мовою. Ці знання є виразом універсальної здатності людини. Комп'ютер як засіб автоматичного виконання алгоритмів просто розкриває, проявляє цю здатність [10, с. 98].

Означення меж можливих змін щодо характеру розумової діяльності дитини та її мислення внаслідок впровадження інформаційних технологій досить різноманітні: від звільнення від рутинності в інтелектуальній діяльності, творче мислення, критичне мислення, що тлумачиться як вміння обирати інформацію, орієнтація на саморозвиток та самонавчання та ін. до очікувань принципової зміни самого мислення як елементу загальної культури дитини [10, с. 3]. Як зазначає в зв'язку з розглядом завдань інформатизації навчально-виховного процесу В. Наумов, «... основне завдання сучасної освіти — не стільки давати знання, скільки вчити ці знання здобувати, селекціонувати, розпоряджатися ними незалежно від того, яка предметна галузь освоюється» у навчальному закладі [6, с. 38].

На думку О. Почупайло, одне з найважливіших завдань сучасної школи — навчити дитину вчитися — тісно пов'язане з проблемою формування інформаційних умінь пошуку, опрацювання, запам'ятовування та використання інформації [8, с. 85]. Нові можливості вчитися не відмінюють, хоч і змінюють, традиційне завдання освітньо-педагогічної діяльності — «навчитися вчитися». Як зазначає в зв'язку з розглядом завдань інформатизації освіти В. Наумов, «основне завдання — не стільки давати знання, скільки вчити ці знання здобувати, селекціонувати, розпоряджатися ними незалежно від того, яка предметна галузь освоюється» у навчальному закладі [6, с. 38]. Цьому сприяє й засвоєння комп'ютерної техніки та відповідного програмного забезпечення, адже сучасний комп'ютер та його програмне забезпечення не вимагають глибоких спеціалізованих знань з програмування.

Виходячи з наведеного, актуалізується завдання покращення, поглиблення, використання або застосування тих технологічних можливостей, які відкриваються в процесі впровадженням комп'ютерної техніки та інформаційної технології в життя дитини. Так, наприклад, дослідник О. Удод зазначає, що нові технології розширюють характер і форми навчальної інформації (графіка, колір, звук, мультиплікація та ін.). За традиційною системою дитина не може одержати такий насичений і різноманітний зв'язок щодо результатів педагогічного впливу [11, с. 21].

Подоланню інформаційних викликів дитинству сприяє зміна ідеології комп'ютерної підтримки навчально-виховного процесу. Вона відбувається внаслідок того, що в останні роки точка зору, згідно з якою знання взагалі і наукове знання зокрема конструюється соціально, знаходить все більшу кількість прибічників. Такі знання не є однаковими для всіх індивідуумів,

а розрізняються всередині нерідко дуже обмежених груп. Тому постало завдання створення програмних засобів нового покоління — засобів організації та підтримки конструювання знань [2, с. 82]. Набуло актуальності переосмислення педагогічних технологій «доінформаційної доби», що позитивно себе зарекомендували. Зокрема, в літературі зазначаються можливості більш глибокого застосування педагогіки «розвиваючого навчання». Наприклад, як стверджує О. Удод, з принципів розвивального навчання, які найбільш вдало реалізуються програмою комп'ютерного навчання, можна виділити: а) принцип прискореного темпу навчання; б) принцип підвищення складності завдань; в) принцип розвитку умінь, навичок учнів для самостійної роботи [11, с. 23].

Інші дослідники вбачають перспективність раннього засвоєння інформаційних технологій, що вимагає опрацювання методичного забезпечення використання інформаційних технологій для різновікових груп дітей, для забезпечення відповідних освітніх завдань, які визначають спрямованість навчання та виховання на різних рівнях [3].

Проте більш ефективними виглядають спроби, заявлені в літературі, опрацювання засад упровадження інформаційної технології в навчально-виховний процес саме як педагогічної технології. Така необхідність вже знаходить певний вираз у позиціях і справах дослідників. Зокрема, пошлемося на позицію В. Шолоховича, який визначає, що інформаційні технології навчання з точки зору змісту як галузь дидактики, що займається вивченням планомірно та свідомо організованого процесу навчання та засвоєння знань, в якому знаходять застосування засоби інформатизації освіти [12, с. 8]. В такому підході технічний бік має бути підпорядкованим педагогічному: створення та розвиток технологій навчання має передувати технічному оснащенню закладів освіти.

Необхідність раннього засвоєння дитиною інформаційних технологій не обмежується лише дидактичними функціями. Виховний вплив на дитину має й сам факт роботи на персональному комп'ютері. Він складає уявлення про науково-технічні можливості суспільства, в якому дитина живе, і орієнтує дитину на використання у майбутній професійній діяльності такого могутнього поліфункціонального засобу, як персональний комп'ютер [1, с. 7].

Таким чином, оволодіння дитиною інформаційними технологіями дозволяє вирішити такі завдання: оволодіти комп'ютерною грамотністю, без якої в майбутньому людини дедалі важче знайти роботу; індивідуалізувати та інтенсифікувати пізнавальну діяльність; підключившись до Інтернету отримати нові знання з усього світу; відкрити дитині шлях до нової форми навчальної діяльності — дистанційного навчання, яке є надзвичайно важливим в контексті впровадження безперервної освіти.

Література:

1. Андрущенко В. Педагогічна освіта і наука в інформаційному суспільстві/В. Андрущенко//Вища освіта України. — 2007. — № 4. — С. 5–10.
2. Вишинська Г. Інформатизація як дійсність та перспективна тенденція розвитку освіти/І. Предборська, Г. Вишинська, В. Гайденко [та ін.]//Філософські абрисы сучасної освіти: Монографія. — Суми: ВТД «Університетська книга», 2006. — С. 148–189.
3. Євтушевський В. Становлення і розвиток інновацій у вищій школі/В. Євтушевський, Л. Шаповалова//Вища освіта України. — 2006. — № 3. — С. 62–66.
4. Кремень В. Інформаційне середовище — криза культури чи нове буття/В. Кремень//Вища освіта України. — 2010. — № 1. — С. 20–33.
5. Миронов В. В. Коммуникационное пространство как фактор трансформации современной культуры и философии/В. В. Миронов//Вопросы философии. — 2006. — № 6. — С. 24–30.
6. Наумов В. В. Разработка программных педагогических средств/В. В. Наумов//Информатика и образование. — 1999. — № 3. — С. 36–40.
7. Петрунько О. В. Інтернет як технологія соціалізації дітей і молоді/О. В. Петрунько//Педагогіка і психологія. — 2010. — № 1 (66). — С. 85–95.
8. Почупайло О. В. Інформаційні вміння— складова навчальної культури учнів/О. В. Почупайло//Педагогіка і психологія. — 1996. — № 3. — С. 7–86.
9. Рябченко В. Деякі концептуальні проблеми навчання і виховання студентів у сучасних вищих навчальних закладах України/В. Рябченко//Вища освіта України. — 2005. — № 3. — С. 40–44.
10. Сухіна В. Ф. Человек в мире информации/В. Ф. Сухіна. — М.: Радио и связь, 1992. — 112 с.
11. Удод О. А. Дидактичні основи використання інформаційних технологій у викладанні гуманітарних курсів у системі до вузівської підготовки/О. А. Удод//Нові технології навчання. — 1996. — Вип. 18. — С. 18–24.
12. Шолохович В. Ф. Информационные технологии обучения/В. Ф. Шолохович//Информатика и образование. — 1998. — № 2. — С. 5–13.

Загарницкая И. И. Информационный вызов детству.

Информационный вызов современному детству рассматривается с позиций на необходимость раннего освоения информационных технологий.

Ключевые слова: *детство, деятельность, информационные технологии.*

Zagarnytska I. I. Informational challenge to childhood.

Resume: informational challenge to modern childhood is considered given the necessity of early mastering of informational technologies.

Key words: *childhood, activity, informational technologies.*

УДК 32:37.014.5

ІНСТИТУЦІЙНИЙ ВИМІР ОСВІТНЬОЇ ПОЛІТИКИ ЄС

Вільчинська Н. Ю. ©

Аспірантка кафедри соціальної філософії та філософії освіти Інституту філософської освіти і науки НПУ імені М. П. Драгоманова

Здійснено структурно-функціональний аналіз головних інституцій освітньої політики Європейського Союзу. Особлива увага приділена ролі Єврокомісії, Європарламенту, Ради ЄС та Ради Європи у формуванні та здійсненні освітньої політики ЄС.

Ключові слова: *освітня політика, політика (politics), політика (policy), Європейський Союз, Європарламент, Єврокомісія, Рада Європейського Союзу, Європейська Рада.*

Відомо, що інституціональний підхід в політологічних дослідженнях є одним із провідних. На думку його прибічників, інститути (ринок, сім'я, бюрократія, партія) є логічними зразками людської діяльності, вдаючись до яких люди та організації виробляють та відтворюють своє матеріальне існування та організують час і простір. Іншими словами, громадські інститути, будь то економічні, соціальні чи політичні — це певні обмежувальні рамки, які своєю відносною сталістю впорядковують взаємини між людьми, організаціями, державами [15, с. 16–23].

Формально-організаційна сторона політичного процесу в контексті Європейського Союзу є однією із актуальних проблем суспільних наук. Його інституційний устрій є уособленням синтезу трьох класичних моделей «вертикальної» організації влади: міжурядової, наднаціональної та федеративної. Вважається, що Євросоюз — це ані федерація, ані «конфедерація держав», оскільки правові основи Євросоюзу мають окремі риси не лише федеративного права та «наднаціональних» інституцій, як-от Європейська Комісія, що відіграє важливу роль у процесі прийняття рішень. На практиці реалізується своєрідний «федералізм навпаки» [3, с. 16–17].

Трьома основними інституціями ЄС є: Європейський Парламент, що представляє інтереси громадян ЄС і безпосередньо ними обирається; Рада Європейського Союзу, що представляє окремі держави-члени ЄС; Європейська Комісія, що виражає інтереси Союзу в цілому. Саме цей інституційний трикутник і виробляє політику та закони (директиви, законодавчі акти й рішення), які діють на території ЄС. Комісія розробляє нові закони, а Парламент і Рада їх приймають. Комісія та держави-члени їх виконують, Комісія також стежить за їхнім виконанням. Європейський суд

стежить за дотриманням європейських законів, а Рахункова Палата перевіряє фінансування діяльності ЄС [5, с. 7].

Єврокомісія (European Commission) — вищий орган виконавчої влади Європейського Союзу, який відповідає за виконання рішень Союзу, контролює дотримання його законів у державах-членах і, якщо потрібно, збуджує в суді Європейського Союзу позови проти держав-членів за порушення членських зобов'язань [10].

Внутрішня організація Комісії як виконавчого органу є ієрархічною системою, яка оснований на засадах єдиноначальності, що має значні подібності зі структурою національних урядів. Керує роботою Комісії Голова, який безпосередньо впливає на формування політики, отримує консультації від держав-членів щодо обрання наступних комісарів, а також, звичайно, представляє її на міжнародному рівні.

Наступний рівень утворюють комісари, відповідальні за окремі сфери управління, нині їх 20 осіб. Посада комісара прирівнюється до незалежного міжнародного службовця і полягає у представництві інтересів співтовариства, а не держав, з яких він походить. Комісари, а в ряді випадків, безпосередньо Голова та його заступники направляють роботу генеральних директоратів (всього їх 26), які створені за галузевою ознакою та які за своїми завданнями і статусом схожі на урядові міністерства та відомства.

Генеральні директорати поділяються на директорати, короткі назви яких сигналізують сферу діяльності кожної з них, а директорати — на відділи. Роботою кожного департаменту керує окремий комісар. Комісару у виконанні його обов'язків допомагає Кабінет, який у разі його відсутності представляє його на засіданнях Комісії. Уся робота Комісії координується Генеральним Секретаріатом, який, в свою чергу, координує роботу Генеральних Дирекцій [6].

З метою забезпечення належного функціонування та розвитку ЄС Єврокомісія:

— пильнує за застосуванням положень Договору і прийнятих на його основі актів;

— формує рекомендації та висловлює думки в питаннях, які є предметом Договору, якщо Договір це безпосередньо передбачає або ж Комісія визнає, що це є необхідно;

— має право ухвалювати рішення і брати участь у розгляді правових актів, які приймаються Радою і Європейським Парламентом, так як це передбачає Договір;

— користується повноваженнями, наданими їй Радою, з метою дотримання встановлених нею положень. Тобто виконує контролюючу,

законодавчу та функцію управління винятково поточною діяльністю Співтовариства [8, с. 7].

В Єврокомісії є посада Комісара ЄС з питань освіти, культури, багатомовності та молоді (European Commissioner for Education, Culture, Multilingualism and Youth) та Головний Директорат з питань освіти і культури (Directorate-General for Education and Culture).

Генеральний директор (Director-General) має помічника (Deputy Director-General), який, за допомогою одного офіційного консультанта, забезпечує роботу в галузі освіти за трьома напрямками, кожен з яких має свої підрозділи:

1. Дирекція «Ціложиттєве навчання: горизонтальні питання політики і стратегії 2020», що полягає у сприянні та підтримці розробки та реалізації європейської стратегії навчання впродовж життя. Її діяльність є частиною стратегії «Європа 2020» (Europe 2020 Strategy), яка проголошує найважливішу роль освіти і навчання в контексті підвищення економічного зростання та зайнятості.

- «Ціложиттєве навчання: стратегія на 2020» (ЕАС-А-1).
- «Рівні можливості та справедливість» (ЕАС-А-2).
- «Жан Моне, партнерство та співпраця між агенціями» (ЕАС-А-3).
- «Аналіз та навчання» (ЕАС-А-4).
- «Політика мультилінгвізму» (ЕАС-А-5).

2. Дирекція «Ціложиттєве навчання: політика і програма», що полягає у розвитку європейської стратегії в галузі освіти і підготовки кадрів та відповідає за її здійснення.

- «Координація програми ціложиттєвого навчання» (ЕАС-В-1).
- «Шкільна освіта; Коменіус» (ЕАС-В-2).
- «Освіта дорослих; Грундтвіг» (ЕАС-В-3).
- «Професійна освіта; Леонардо до Вінчі» (ЕАС-В-4).

3. Дирекція "Ціложиттєве навчання: вища освіта і міжнародні справи", що здійснює вдосконалення освітньої політики ЄС шляхом зміцнення трикутника знань вищої освіти, наукових досліджень та інновацій, а також через реформи структур вищої освіти.

- «Вища освіта; Ерасмус» (ЕАС-С-1).
- «Європейський інститут інновацій і технологій; економічна співпраця» (ЕАС-С-2).
- «Суспільна програма; заходи Марі Кюрі» (ЕАС-С-3).
- «Міжнародна співпраця та програми» (ЕАС-С-4).

Решту компетенцій в галузі освіти ЄС Європейська Комісія делегує наступним організаціям:

1) виконавчому агентству сектору освіти, аудіовізуальних засобів та культури (The Education, Audiovisual & Culture Executive Agency —

ЕАСЕА), що відповідає за управління певними секторами освіти ЄС і навчальними програмами, та здійснює свою діяльність під керівництвом своїх трьох директорів Головного Директорату з питань освіти і культури, зв'язку (Communication — DG COMM) і Бюро зі співробітництва (EuropeAid Cooperation Office (DG AIDCO));

2) національним установам управління сферою освіти держав-членів ЄС, що несуть відповідальність за управління певними діями децентралізованої реалізації програми ціложиттєвого навчання;

3) Європейському центру з розвитку професійної освіти (Cedefop — European Centre for the Development of Vocational Training), що відповідає за координацію поперечної програми ознайомлювальних поїздок для отримання освіти та професійної підготовки спеціалістів та осіб, що приймають рішення від імені Європейської комісії;

4) мережі Еврідіка (Eurydice — The Information Network on Education in Europe), яка надає інформацію та аналіз європейських систем освіти та політики, складається із 37 національних підрозділів, що базуються у всіх 33 державах, що беруть участь в програмі ціложиттєвого навчання ЄС (держави-члени ЄС, ЄАВТ, Хорватія і Туреччина);

5) Європейському Фонду Освіти (ETF — European Training Foundation), місія якого полягає в наданні допомоги державам з перехідною економікою з метою подальшого використання їх людського потенціалу через реформи освіти, навчання та дослідження ринкових систем в контексті зовнішньої політики ЄС;

6) статистичному бюро Євростат (Eurostat — Statistical Office of the European Communities), який забезпечує ЄС високоякісною статистикою задля проведення ефективних порівняльних аналізів політик ЄС;

7) Центру з досліджень в області ціложиттєвого навчання (CRELL — Centre for Research on Lifelong Learning), створеного з метою залучення фахівців для оцінювання та моніторингу систем освіти і навчання, який поєднує в собі знання в області економіки, економетрики, освіти, соціальних наук і статистики в міждисциплінарному підході до досліджень [11].

Велике навантаження у сфері освіти також несуть дослідницькі мережі ЄС: Мережа європейських експертів в області економіки освіти (EENEE — Network of European Experts on Economics of Education); Мережа експертів в області соціальних наук освіти та підготовки кадрів (NESSE — Network of experts in Social Sciences of Education and Training).

Функціонально Європейська Комісія відіграє вирішальну роль в освітній політиці ЄС. Через Лісабонський та Болонський процес, а також інші освітні заходи в європейському просторі вищої освіти, Комісія досить швидко встановила свою домінантність від фінансування міжурядових нарад міністрів Болонії до політичної та фінансової підтримки євро-

пейських досліджень. У процесі Лісабонської стратегії, яка є складовою частиною стратегії ЄС з питань зайнятості та економічного зростання, а також Болонського процесу, спрямованого на реструктуризацію системи освіти, Європейська Комісія постала як важливий актор у європейському просторі вищої освіти [17, р.7].

Усвідомлюючи важливість освіти та підготовки кадрів для їх економічних та соціальних цілей, держави-члени ЄС з 2000 р. почали спільно працювати над реалізацією 13 конкретних цілей у сфері освіти. Ця програма отримала назву «Освіта та навчання — 2010» (Education and Training 2010). Завдяки обміну прикладами передової практики освітньої політики кожної держави-члена, стало можливим встановити основні критерії та шляхи відстеження прогресу в сфері освіти за ключовими показниками та досягти успішної співпраці у відповіді на спільні виклики сучасності, обєригаючи індивідуальні суверенітети освітніх політик всіх держав-членів ЄС.

У 2002 р. програму було схвалено та визнано, що в ній дійсно акумульовано увесь попередній досвід в галузі освіти. Аналіз змісту програми дозволив дійти висновку, що «вища освіта, яку останніми десятиріччями відверто віддавали на відкуп окремим націям-держavam, повернулася в перші рядки порядку денного дискусій про майбутнє Європи. На практиці її повернення на європейський рівень має неоднакове значення для різних держав, проте його наслідки можуть бути відчутнішими в європейських передових економіках, які, мабуть, всерйоз приймуть останні рекомендації ЄС, побачивши у них всебічний пакет ідей щодо реформування їх освітніх систем, котрі балансують на грані краху» [7, с. 259]. Визначення зміни ролей вищої освіти в загальноєвропейському контексті мало кардинальне значення.

Західний дослідник Р. Келінг, обравши 2005 рік, проаналізував діяльність ЄК у галузі вищої освіти. Він вважає, що небезпідставно протягом 2005 р. освітні ініціативи Єврокомісії регулярно висвітлювалися у пресі. По-перше, через пропозицію про створення Європейської дослідницької ради з фінансування (European Research Funding Council), яка отримала широке громадське схвалення. Пізніше, через підтримку реформ наукових ступенів, передачі кредитів, забезпечення якості та розвитку навчальних планів, які трансформуються в європейський простір вищої освіти [18, р.204].

Станом на сьогодні відповідальність за вищу освіту, в кінцевому рахунку, покладається на національні міністерства держав-членів ЄС, про що йдеться в Договорі про ЄС та проекті Конституційного договору. Головне управління освіти та культури ЄК має обмежену правову базу і відносно невеликі фінансові ресурси для його «додаткової» діяльності у сфері вищої освіти. Діяльність ЄК в питаннях освіти будується на «принципі

допоміжності». У сферах, які не входять до виняткової компетенції спільноти, її політика розгортається саме в тих питаннях, для вирішення яких недостатньо самих лише національних політичних заходів [7]. Принцип допоміжності полягає у включенні необхідних масштабів та можливостей спільноти у вирішення питань, якщо держави-члени ЄС не можуть власними силами досягти результатів пропонованого заходу.

У умовах складної структурно-функціональної природи ЄС, Європейська Комісія постійно збільшує свій вплив на сферу вищої освіти. По-перше, свідченням результативності освітньої політики ЄС стало введення професійної підготовки та призначення професійних кваліфікацій. Ці ініціативи зробили істотний внесок у забезпечення вільного пересування робочої сили і, отже, належного функціонування внутрішнього ринку. Збільшення активності в галузі освіти підтверджується положеннями Маастрихтського договору, який продовжує заохочення держав сприяти мобільності та «європейському виміру». Новий мандат дозволив ЄК розвивати широкий діапазон міжуніверситетських програм співробітництва в рамках «Сократ» [8].

На сьогодні програми ЄС у галузі вищої освіти дозволили вирішити цілий ряд завдань: з мовної підтримки «Лінгва» (LINGUA), дистанційного та електронного навчання «Мінерва» (MINERVA), освіти дорослих «Грундтвіг» (GRUNDTVIG), зовнішніх відносин «третіх держав», що не входять до ЄС, через такі програми, як «Темпус» (TEMPUS) і «Азія-Лінк» (Asia-Link) [18].

Зважаючи на обов'язок виконання умов Робочої програми, а саме спільних, об'єднаних ініціатив ЄК в університетському секторі, держави-члени продовжують ретельно охороняти свою відповідальність за вищу освіту [18]. Звичайно, існуюча практика певною мірою заважає Комісії наблизитися до вищої освіти і університетів. Разом із тим Європейська Комісія все-таки продовжує розширювати свою участь в освітній політиці, поетапно вводячи додаткові маршрути розвитку, необхідні для кожної держави-члена ЄС.

Важливо зауважити, що Комісія до цього часу не сформулювала узгоджену концепцію освітньої політики ЄС. Її програмні документи, як зазначає Р. Кіллінг, часто мають нечіткий, розсерджений характер завдань, що стоять перед вищою освітою в Європі. Володіння такими поняттями, як «глобалізація», підйом «економіки знань», старіння робочої сили, міжнародна мобільність та «інформаційна революція» представлене, на його думку, різними недостатньо пов'язаними між собою рішеннями [8, с. 216].

Комісія сформулювала причину оновлення інтересу ЄС до вищої освіти: при тому, що відповідальність за університети покладено на національний (чи регіональний) рівень організації, найважливіші виклики в цих галузях

мають «загальноєвропейський, або навіть міжнародний чи загальносвітовий характер» [7]. М. Квієк вбачає в цьому розбіжність між організацією університетів на національному рівні та виникненням викликів, що переступають межі національних границь, зростає і продовжуватиме зростати в майбутньому.

Комісія прагне заохочувати держави-члени ЄС для поліпшення якості їх систем освіти і навчання в двох основних напрямках: у процесі встановлення цільових показників та публікації національних позицій держав-членів у досягненні цих цілей і стимулюванні дискусії на освітні теми, що становлять взаємний інтерес. Це робиться за допомогою процесу, відомого під назвою «відкритий метод координування» (Open Method of Coordination), який традиційно є наближеним до сфери виняткової національної компетенції: змісту навчання, підготовки вчителів, навчання мовам в координаційних процесах. Відкритий метод координування можна розглядати як своєрідний процес зведення мостів між країнами. Метафорично його називають «третім шляхом» європейського управління, адже він є альтернативою міжурядових переговорів та класичного методу співтовариства [19, р.3–10].

Усвідомлюючи високе значення різних мережевих систем сьогодні, Комісія підтримала деякі з них, в тому числі і міністерств держав-членів ЄС, в додаток до трьох щорічних нарад Ради з питань освіти (Education Council) в рамках власної інституційної системи ЄС. «Освіта і культура потребує належних державних інвестицій, якщо вони повною мірою відіграють свою роль в суспільстві. Під час економічної кризи ми повинні продовжувати інвестувати в джерела зростання в майбутньому. Це однаковою мірою стосується і нашої роботи на європейському рівні, де ЄС підвищує цінність зусилля наших держав-членів. Один із напрямів нашої програми «Європа — 2020» є те, що принаймні 40% наших молодих людей повинні мати закінчену вищу освіту. Крім соціальних і культурних переваг вищої освіти, це допоможе Європі заповнити 16 млн. нових робочих місць, що нагально потребують більш високої кваліфікації» [4].

Таким чином, слід зазначити, що найвищий виконавчий орган ЄС покликаний виконувати своє завдання — «стояти на варті інтересів виключно Європейського Союзу» [9, с. 377–385]. В галузі освіти Комісія, без сумнівів, відіграє досить значну роль, діючи згідно з принципом субсидіарності. Але в той же час, її вплив на спільну освітню політику ЄС є значно нижчим, ніж Парламенту та Ради. Адже сектор освіти в Європейському Союзі, в першу чергу, є носієм суверенітету, тобто цариною індивідуальною для кожної національної держави. На нашу думку, саме через цю особливість, Комісія в освітній політиці відіграє насамперед регулювальну функцію, координуючи та спрямовуючи в одне русло діяльність держав-членів.

Представництвом інтересів членів-держав переймається ще одна важлива інституція трикутника ЄС, офіційна назва якої вперше зафіксована у 1986 р. в Єдиному Європейському Акті, — Європейський Парламент (European Parliament) [10]. Вибори до ЄП відбуваються за національними правилами. Щороку відбуваються щомісячні пленарні засідання та бюджетна сесія.

Європейський Парламент виконує в інституційній системі ЄС декілька важливих функцій, таких як законодавча, контролююча, формувальна і бюджетна [8]. ЄП має ряд допоміжних органів. Серед них важливе значення мають комітети, які по тривалості свого функціонування бувають постійними і тимчасовими. Постійні комітети відіграють провідну роль в законодавчій діяльності, зокрема, здійснюють попередній розгляд всіх внесених до Парламенту документів законодавчого характеру, а в деяких випадках за рішенням Конференції голів, їм може делегуватися право прийняття рішень.

Європейський Парламент, який представляє близько 500 мільйонів громадян 27 держав-членів, є серцем демократичної системи ЄС. Його головне завдання — створення бачення нової Європи, навіть у проблемні часи, долаючи усі перешкоди. Він уособлює в собі єдиний голос Європи, вимагаючи загальної солідарності у всій спільноті задля процвітання сучасної та сильної Європи. Також зумовлює протидію протекціонізму і ренаціоналізації політики ЄС, формуючи цим самим надійний фундамент для інтеграції та возз'єднання континенту [20].

Президія Парламенту складається із президента Європарламенту, 14 віце-президентів і п'яти квесторів в статусі спостерігачів, що обираються асамблеєю на поновлюваний період двох з половиною років. Вона спрямовує внутрішнє функціонування Парламенту, в тому числі:

- оцінює бюджет Європарламенту;
- регулює адміністративні та питання фінансової організації;
- координує Генеральний Секретаріат та його служби.

У підготовці порядку денного засідань беруть участь 20 комітетів Парламенту, які охоплюють всі сфери інтересів політики ЄС. Діє також окремих спеціальний комітет з фінансових, економічних питань та соціальної кризи. Кожен комітет складається з 24 до 76 членів Європарламенту, Голови, Президії та Секретаріату. Парламент також може створювати підкомісії комітетів, спеціальні комітети для розгляду специфікації з питань, а також комітети з розслідування. Усі дебати в комітетах є відкритими для громадськості.

Освітня політика ЄС в Парламенті представлена Комітетом з культури та освіти (Committee on Culture and Education), а також Комітетом з питань промисловості, досліджень та енергетики (Committee on Industry, Research

and Energy), який окремо від питань освіти відповідає за галузь наукових досліджень. У рамках Парламенту Комітет відповідає за освіту, культуру, молодь, спорт і культурні та освітні аспекти медійної політики ЄС. Він має рівні повноваження із урядами держав-членів у прийнятті нових законів, контролює програми ЄС в цій сфері. Комітет регулярно проводить публічні слухання для отримання свідчень від експертів з приводу окремих аспектів її роботи.

Комітет несе відповідальність за:

1) культурні аспекти Європейського союзу, і зокрема: підвищення знань і розповсюдження культури; захист і заохочення культурного та мовного різноманіття; збереження та охорону культурної спадщини; культурний обмін та художню творчість;

2) формування освітньої політики ЄС, утворення європейського простору вищої освіти, заохочення системи європейських шкіл і ціложиттєвого навчання;

3) аудіовізуальну політику та культурні та освітні аспекти інформаційного суспільства;

4) молодіжну політику та політику розвитку спорту та відпочинку;

5) інформацію та медіа-політику;

6) співробітництво з третіми державами в галузі культури та освіти, а також за відносини з відповідними міжнародних організацій та інститутів [10].

Організацією роботи Європейського Парламенту займається Генеральний Секретаріат, який складається з 10 генеральних директоратів і юридичної служби.

Після прийняття Маастрихтського та Амстердамського договорів, Парламент значно посилив свій вплив на формування та здійснення освітньої політики. Парламент спромігся збільшити фінансування декількох освітніх програм співтовариства, таких як Сократ II і Erasmus Mundus, а також здійснював безпосередній контроль за здійсненням програми ціложиттєвого навчання. Не меншим досягненням Європарламенту у переговорах з Радою вважається підвищення рівня студентських стипендій з 50 до нинішніх 200 євро.

Європарламент вважає освіту одним із головних засобів забезпечення конкурентоспроможності ЄС. Тому, з метою досягнення цілей Лісабонського договору, Парламент закликав держави-члени збільшити інвестиції в освіту, формувати більш послідовну національну освітню політику, розвивати наукові та технічні дослідження, а також розробити комплексну стратегію для ціложиттєвого навчання, яка буде підтримувати соціальну інтеграцію ЄС.

З урахуванням того, що політика в галузі освіти є однією з областей, в яких прийняття рішень здійснюється переважно за принципом субсидіарності, сфера освіти, більшою мірою, залишається сферою відповідальності держав-членів ЄС. Таким чином, роль Парламенту в освітній політиці полягає у забезпеченні створення міцної правової бази для розвитку освіти та професійної підготовки, збільшення інвестування сфери, а також сприяння співпраці держав-членів ЄС.

Головним органом ухвалення рішень в ЄС є Рада Європейського Союзу (Council of the European Union), яку ще називають Радою міністрів, адже вона складається з представників держав-членів на рівні міністрів (по одному від кожної держави-члена). Їх, відповідно до Договору про створення ЄС, супроводжують міністри закордонних справ та один член Комісії. Засідання, де розглядаються питання, пов'язані з Валютно-економічним союзом, вимагають присутності міністрів економіки та фінансів [8].

Рада — центральний суб'єкт правотворчого процесу в Європейському Союзі, основною функцією якого є затвердження рішень Співтовариств і Союзу. Прийняття рішень в Раді забезпечується досить складною процедурою.

Функціями Ради Європейського Союзу є: прийняття європейських законів (у багатьох сферах це робиться спільно із Європарламентом); координація загальноекономічної політики держав-членів ЄС; підписання міжнародних угод між ЄС та іншими державами або міжнародним організаціями; схвалення бюджету ЄС (разом із Європарламентом); розробка спільної зовнішньої політики та політичної безпеки ЄС, що базуються на керівних принципах, сформульованих Європейською Радою; координація співпраці між національними судами та силами поліції у кримінальних справах.

Засідання Ради не є регулярними, в її складі функціонують ради по напрямкам, в тому числі, по науковим дослідженням та молоді і освіті, які мають більш постійний характер співпраці. Допоміжний орган у роботі Ради, а саме Генеральний Секретаріат, поділений на сім дирекцій, серед яких окреме місце посідає — Дирекція з регіональної політики, соціальної та освітньої політики, Соціально-економічний комітет та Директорат з науки, технології та енергії.

Крім того, Рада має певний вплив на формування інших інституцій та володіє повноваженнями контролюючого органу. Рада, як і Парламент, не володіє правом законодавчої ініціативи, оскільки ці повноваження зберігаються за Комісією. Рада володіє правом опосередкованої законодавчої ініціативи [8].

Свою участь в освітній політиці Рада Європейського союзу здійснює через Раду з питань освіти, молоді та культури (The Education, Youth and

Culture — EYC), в рамках діяльності якої три або чотири рази на рік збираються міністри освіти, культури, молоді та комунікацій. Метою Ради є сприяння розвитку якісної освіти, реалізації професійної політики навчання та розквіт культури держав-членів задля формування передової позиції ідеї об'єднаної Європи.

Освітня конфігурація Ради Європейського Союзу допомагає державам-членам ЄС у здійсненні:

— сприяння розвитку викладання та поширення мов з метою розвитку європейського виміру освіти і навчання;

— поліпшення і розповсюдження знань про культуру та історію європейських народів задля збереження значимості європейської культурної спадщини;

— заохочення мобільності студентів і викладачів, підтримка взаємного визнання дипломів та періодів навчання;

— розвитку співпраці між освітніми та професійними навчальними закладами, зокрема щодо підготовки кадрів, а також із бізнесом;

— вдосконалення системи базового і ціложиттєвого професійного навчання з метою сприяння інтеграції громадян у ринок праці, їх адаптації до зміни вимог економіки та можливої професійної перепідготовки;

— стимулювання мистецької та літературної творчості, у тому числі аудіовізуального сектору [13].

Рада Європейського Союзу є своєрідним «форумом для ухвалення рішень з найважливіших та стратегічних питань, пов'язаних з ядром нових питань» [9, с. 377–385], що «визначають його сутність як арену для колективних дій» [2, с. 73]. Рада з питань освіти, молоді та культури (The Education, Youth and Culture — EYC) Ради ЄС покликана зберегти відповідальність держав-членів у визначенні національного змісту навчання та професійної підготовки, організації системи освіти та професійної підготовки, зберігаючи їх національне, регіональне та культурне розмаїття.

Важливу роль в освітній політиці відіграє також Європейська Рада (European Council), що є уособленням міждержавної складової Європейського Союзу.

До її складу входять глави держав та урядів держав ЄС, які зустрічаються щонайменше двічі на рік. Створена 5 травня 1949 р. Європи сьогодні — це організація міжурядової й міжпарламентської співпраці, що об'єднує понад сорок держав-членів. У 4 статті Договору про Європейський Союз зазначено, що Європейська Рада надає Союзу імпульс, необхідний для його розвитку та включає загальні напрямки його політики.

Важливою функцією Європейської Ради є визначення середньо- та довгострокової стратегії розвитку та функціонування ЄС, координація напрямків діяльності ЄС на міжнародній арені [12]. Рішення, прийняті

Європейською Радою, переважно не мають юридичної сили, але їх політичне значення є досить вагомим, що знаходить відображення в правових актах, прийнятих іншими, уповноваженими інституціями ЄС [8].

Європейська Рада в Лісабоні 2000 р. забезпечила досить різкий поворот у поглядах на співвідношення національного і загальноєвропейського рівнів компетенції у вищій освіті. Вона визнала, що ЄС зіткнувся із масштабними змінами, які постали на ґрунті глобалізації та урухомлюваної знаннями економіки. І визначили своїм завданням на 2010 рік: стати найбільш конкурентноспоможною та динамічною, опертою на знання економікою у світі, спроможною до стійкого економічного росту, створити більше кращих робочих місць та досягти вищої соціальної згуртованості [7].

Вплив на освітню політику ЄС Рада Європи здійснює насамперед через Генеральну дирекцію з освіти, культури та спадщини, молоді та спорту (Directorate General of Education, Culture and Heritage, Youth and Sport), яка забезпечує здійснення Статуту Ради Європи державами-членами у культурних, освітніх, молодіжних і спортивних питаннях, а також Європейської культурної конвенції (ECC). Складається із трьох управлінь:

- управління з освіти та мов (Directorate of Education and Languages);
 - управління з культури та культурної і природної спадщини (Directorate of Culture and Cultural and Natural Heritage);
 - управління з питань молоді та спорту (Directorate of Youth and Sport)
- [16].

Зустрічі Генеральної дирекції з освіти, культури та спадщини, молоді та спорту відбуваються приблизно три або чотири рази на рік. Рішення зазвичай приймаються на основі кваліфікованої більшості (за виключенням питань з культури, де ухвалення відбувається одногосно) та спільного прийняття рішень з Європарламентом. Генеральна дирекція реалізує заходи, спрямовані на розробку стандартів, політики, механізми моніторингу та належної практики для збереження і зміцнення загальноєвропейського культурного і природної спадщини та розвиток культурного співробітництва, освіти в галузі прав людини та демократичного громадянства, а також культурного та мовного різноманіття, участь молоді та спорту в демократичних суспільствах. Її завданням є зміцнення співпраці та координації в галузі міжкультурного діалогу та розширення участі молоді та молодіжного виміру у всьому спектрі діяльності Ради Європи [14].

За результатами діяльності Генеральної дирекції, освіта в політиці Ради Європи займає пріоритетне місце, її визнано «дієвим інструментом формування демократичної культури, боротьби з насильством, політичним екстремізмом, расизмом і ксенофобією» [1].

Головні завдання Європейської Ради у сфері освіти полягають у сприянні взаєморозуміння між європейськими народами, розбудові демократії, формуванні європейської свідомості через збереження та примноження культурної спадщини, спонукання до вивчення різних мов (зادля персональної мобільності, збільшення можливостей працевлаштування, здобуття освіти, одержання інформації), активної участі у громадському житті союзу, формування історичної свідомості (через вивчення національної, європейської та всесвітньої історії).

Таким чином, на нашу думку, мережа інституцій освітньої політики Європейського Союзу — це складний, динамічний механізм, який є уособленням взаємозалежностей окремих політик (policy) держав-членів ЄС та механізмів їх впровадження (politics) з урахуванням викликів сучасності. Через розмитість функцій інституційної структури ЄС складно однозначно оцінити особливості функціонування механізму освітньої політики ЄС. Визначити наднаціональну інституцію, яка має повноваження одноосібно визначати цілі та зміст освіти спільної освітньої політики ЄС неможливо. Освіта — це чи не єдина сфера політики, де головну відповідальність за зміст та якість якої поки що несуть окремі держави-члени ЄС. Одним із важливих шляхів посилення співпраці між ними став Болонський процес, який був покликаний сформуванню спільний європейський простір вищої освіти та забезпечити баланс між несхожістю і єдністю. Саме на цій основі Рада ЄС забезпечує розробку спільної зовнішньої освітньої політики.

Створення правової бази освітньої політики ЄС забезпечує Європарламент. На міждержавному рівні «останньою інстанцією» ухвалення рішень залишається Європейська Рада. Вплив владних інституцій ЄС на спільну освітню політику є найбільш відчутним на етапі контролю за її здійсненням. Передусім мова йде про Європейську Комісію, яка відповідає за виконання рішень Союзу у сфері освітньої політики ЄС, контролює дотримання його законів у державах-членах і, якщо потрібно, збуджує в суді Європейського Союзу позов проти держав-членів за порушення членських зобов'язань.

Враховуючи незавершеність інституційного устрою ЄС, а саме в сфері освіти, є всі підстави для висновку, що аналіз освітньої політики ЄС потребує подальшого вивчення. Насамперед, відсутнє наукове осмислення питання: наскільки повно враховуються інтереси освітньої політики держав-членів у діяльності спільних інституцій. Адже якість непростого та багаторівневого механізму формування спільної політики Європейського Союзу, ускладненого об'єднанням позадержавного та міждержавного рівнів, багатосторонністю, тісним партнерством між національними та

європейськими рівнями державного управління, викликає багато запитань у науковців.

Література:

1. Бюлетень № 9, Бюро інформації Ради Європи в Україні. — Режим доступу: <http://www.coe.kiev.ua/bul/bul9/index.htm>
2. Волес В., Волес Г. Творення політики в Європейському Союзі/Пер. з англ. Р. Ткачук. — К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. — 871 с.
3. Гоці С. Урядування в об'єднаній Європі: Пер. з італ. — К.: К.І.С., 2003. — 286 с.
4. Доповідь Комісара Європарламенту Васіллоу. 15.06.2011. — Режим доступу: <http://www.europarl.europa.eu/document/activities/cont/201106/20110616ATT21524/20110616ATT21524EN.pdf>
5. Європейський Союз. Довідкове видання. — Дніпропетровськ, 2009—18 с.
6. Кашкин С. Основы права Европейского Союза. Схемы и комментарии: Учебное пособие под редакцией д. ю. н. проф. С. Ю. Кашкина. — М.: ИНФРА-М. — 2002. — 137 с.
7. Квіск М. Університет і держава: вивчення глобальних трансформацій/М. Квіск; пер. з англ. Т. Цимбала. — К. Таксон, 2009. — 380 с.
8. Квятковський М. Інституційна система Європейського Союзу. Перемишль-Львів, — 2003 р., — 7 с. — Режим доступу: <http://www.europre.org.ua>
9. Купрій В. Особливості процесу творення політики в Європейському Союзі/Вісник Національної академії державного управління, № 4, 2005 р., 511 с.
10. Офіційний сайт Європейської Комісії. — Режим доступу: http://ec.europa.eu/education/who-we-are/doc324_en.htm
11. Офіційний сайт Європарламенту. — Режим доступу: www.europarl.europa.eu/
12. Офіційний сайт Конфігурації «Освіта, молодь та культура» Ради Європейського Союзу. — Режим доступу: <http://www.consilium.europa.eu/policies/council-configurations/education,—youth-and-culture.aspx?lang=en>
13. Офіційний сайт Європейської Ради. — Режим доступу: <http://www.european-council.europa.eu/the-institution.aspx?lang=en>
14. Офіційний сайт Ради Європи. — Режим доступу: http://www.coe.int/t/dg4/default_en.asp

15. Особенности институционального развития ЕС/М. В. Стрежнева//Мировая экономика и международные отношения. — 1999. — № 3. — С. 16–23.
16. Directorate General of Education, Culture and Heritage, Youth and Sport 22.11.2010. — Режим доступа: http://www.coe.int/T/dg4/Source/OrganisationChart_DGIV_en.pdf
17. J. W. W. de Jong. EU-Educational policy during the crisis: the need for competition! Papers for the course Inclusion and Exclusion in Contemporary European Societies Challenges of a New Europe: Chances in Crisis. IUC Dubrovnik, April 21–24, — 2010.— Netherlands. 10 p.
18. Keeling R. The Bologna Process and the Lisbon Research Agenda: the European Commission's expanding role in higher education discourse, European Journal of Education, Vol. 41. — No. 2. — 2006.
19. Humburg M. The Open Method of Coordination and European Integration. The Example of European Educational Policy. Berlin Working Paper on European Integration. — No. 8. Juni 2008. — 28 pp. — P. 3–10
20. The Faces of the European Parliament 2009–2011. European Parliament's Directorate-General for Communication. — April 2010. — 24 p.

Вильчинская Н. Ю. Институциональное измерение образовательной политики ЕС.

Осуществлен структурно-функциональный анализ главных институтов образовательной политики Европейского Союза. Особое внимание уделено роли Еврокомиссии, Европарламента, Совета ЕС и Совета Европы в формировании и осуществлении образовательной политики ЕС.

Ключевые слова: *образовательная политика, политика (politics), политика (policy), Европейский Союз, Европарламент, Еврокомиссия, Совет ЕС, Европейский Совет.*

Vilchynska N. Y. Institutional Dimension of EU Education Policy.

The structural and functional analysis of the main institutions of the educational policy of the European Union has done. The special attention is given to the role of the European Commission, European Parliament, Council and Council of Europe in educational policy and politics.

Keywords: *education, policy, politics, the European Union, the European Parliament, the European Commission, Council of EU, the European Council.*

УДК 378.1+140.8

УПЕРЕДЖЕННЯ АГРЕСИВНОСТІ ДІТЕЙ ТА ПІДЛІТКІВ ЗАСОБАМИ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ

Коломієць О. Г.©

Кандидат філософських наук, доцент Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

Агресивність дітей і підлітків розглядається з огляду на необхідність її упередження засобами сімейного виховання.

Ключові поняття: *агресія, агресивність, насильство, поведінка, виховання.*

Питання сімейного виховання і впливу взаємин у сім'ї на дитину досить конструктивно досліджуються в межах психолого-педагогічного підходу [2, с. 19]. Вчені, які займаються цією проблемою відводять важливу роль раннього досвіду виховання дитини в конкретному культурному середовищі, сімейних традицій і емоційному тлі відносин батьків до дитини. Зокрема, М. Мід, вивчаючи примітивні спільноти, зробила дуже цікаві спостереження. У тих спільнотах, де дитина має негативний досвід, як правило, формуються негативні риси особистості. Зокрема, стиль взаємодії з дорослими зводиться до наступного: мати рано відлучає дитину від грудей, надовго йде працювати, спілкування з матір'ю не часте. Подальше виховання є досить суворим: в основному, використовуються часті покарання, ворожість дітей по відношенню один до одного не викликає у дорослих осуду. У результаті, формуються такі якості як тривожність, підозрілість, сильна агресивність, егоїзм і жорстокість [5, с.87].

Оцінка дитиною іншої людини і її дій є простим повторенням оцінки авторитетним для дитини дорослим. Звідси батьки є еталоном, за яким діти звіряють і будують свою поведінку. Передаючи соціально корисний досвід, батьки, часом передають і негативні його сторони, що є дуже емоційно зарядженим «керівництвом до дії». Не маючи свого особистого досвіду, дитина не в змозі співвіднести правильність нав'язуваних моделей поведінки з об'єктивною реальністю.

Отже, спираючись на отримані дані, можна зробити висновок, що на соціалізацію агресії впливають два основні фактори: зразок відносин і поведінки батьків; характер підкріплення агресивної поведінки з боку оточуючих.

Зокрема, було встановлено зв'язок між батьківським покаранням і агресією у дітей. Батьки часто по-різному реагують на агресивну пове-

дінку дітей в залежності від того, спрямоване воно на них або однолітків [2, с.85].

Існує залежність між практикою сімейного керівництва і агресивною поведінкою дітей, яка зосередилася на характері й суворості покарань, а також на контролі батьками поведінки дітей. У загальному і цілому виявлено, що жорстокі покарання пов'язані з відносно високим рівнем агресивності у дітей, а недостатній контроль і нагляд за дітьми корелюється з високим рівнем асоціальності, часто супроводжується агресивною поведінкою.

Головними чинниками, що визначають можливий розвиток агресивності в поведінці дитини, є поблажливість, тобто ступінь готовності батьків прощати вчинки, розуміти і приймати дитину, а також суворість покарання батьками агресивних проявів дитини. Найменш агресивні ті діти, батьки яких не були схильні ані до поблажливості, ані до покарання. Їхня позиція — в засудження агресії і доведенні цього до дитини, але без суворих покарань у разі проступку. Суворість батьків, якщо вона послідовно уразлива для дитини, може призвести до пригнічення агресивних імпульсів у присутності батьків, але не вдома дитина буде вести себе ще більш агресивно [6, с.108].

Крім того, схильний до тілесного покарання батько, хоча і ненавмисно, подає дитині приклад агресивної поведінки. Дитина, в цьому випадку, робить висновок, що агресія по відношенню до оточуючих допустима, але жертву завжди потрібно вибирати меншу і слабкішу за себе. Вона вважає, що фізична агресія — засіб впливу на людей і контролю над ними, і буде вдаватися до нього при спілкуванні з іншими дітьми.

Якщо покарання занадто збуджує і засмучує дітей, вони можуть забути причину, що породила подібні дії батьків. Фактично стратегія соціалізації в цьому випадку заважає засвоєнню правил прийнятого поведінки, тобто після суворого покарання дитина розсерджена або засмучена. Вона через біль може забути, за що її покарали [5, с. 59].

І, нарешті, діти, що змінили свою поведінку в результаті такого сильного впливу, швидше за все не зроблять норми, які їм намагаються прищепити, своїми внутрішніми цінностями. Тобто вони слухають тільки до тих пір, доки за їх поведінкою спостерігають.

Отже, формування агресивних тенденцій у дітей відбувається кількома шляхами:

1. Батьки заохочують агресивність у своїх дітях безпосередньо, або показують приклад (модель) відповідної поведінки по відношенню до інших і навколишньому середовищу.

2. Батьки карають дітей за прояв агресивності: батьки, які дуже рідко пригнічують агресивність своїх дітей, виховують у дитини надмірну

агресивність; батьки, які не карають своїх дітей за прояв агресивності, найімовірніше, виховують у них надмірну агресивність; батькам, які розумно пригнічують агресивність своїх дітей, як правило, вдається виховати в них вміння володіти собою в ситуаціях, що провокують агресивну поведінку [1, с. 7].

Говорячи про відносини «батьки – дитина», маються на увазі взаємовідносини між ними та становище, яке займає дитина в сім'ї. Якщо у дитини (незалежно від того, до якої вікової групи вона належить) погані відносини з одним або обома батьками, якщо дитина відчуває, що її вважають нікчемною, або не відчуває батьківської підтримки, вона, можливо, виявиться втягнутою у злочинну діяльність, буде вести себе агресивно по відношенню до батьків.

Шефер з'ясував, що ставлення батьків до своєї дитини можна описати двома парами важливих ознак: неприйняття — розташування; терпимість-стримування. Ступінь вираженості цих ознак обумовлює характер виховного впливу [6, с.271].

Виділяють три типи негативних відносин батьків до дитини:

1. Тип А — відкидання (неприйняття дитини, демонстрація недоброзичливого ставлення).

2. Тип Б — гіперсоціалізація (надвибагливе ставлення: надмірна критика, прискіпливість, покарання за найменшу провину).

3. Тип В — гіперопіка (егоцентричне виховання: надтурботливе ставлення, за якого дитина позбавлена можливості самостійно діяти).

Перший тип формує у дитини відчуття покинутості, незахищеності, невпевненості в собі. Дитина не відчуває підтримки, «стіни» за яку можна сховатися. Крім того, відкидання руйнує механізм ідентифікації (дитина не приймає батьківські переконання). За холодних емоційних відносин вона не має позитивних поведінкових моделей реагування. Це знижує здатність саморегуляції дитини.

Другий тип (гіперсоціалізація), начебто надає дитині зразок для розвитку і спрямований на формування сильної, вольової особистості, але все ж призводить до негативних результатів — озлобленості, прагнення робити заборонене «нишком» тощо. Тут критика з боку батьків зазвичай не є конструктивною і тому не призводить до позитивних результатів. Критика на адресу дитини формує у неї почуття неповноцінності, тривожності і очікування нових невдач. Найчастіше дитина, що займає таке становище в сім'ї, виявляється неспроможною і не здатною зайняти високе положення в групі. І ця неспроможність призводить до того, що агресивна поведінка дитини слугує їй для самоствердження в групі.

Також, батьки, пред'являючи завищені вимоги до дитини, не враховують її особливостей і можливостей. І звідси, надмірна завантаженість

дитини заняттями. Причому ті заняття, що не відповідають віку та інтересам дитини, можуть призвести до виникнення невроту, що провокує агресивну поведінку.

Третій тип (гіперопіка) також порушує нормальний розвиток особистості. Вона надає дитині можливість отримання батьківської ласки і любові, однак, надмірний догляд приводить до інфантилізму, несамостійності, нездатність приймати рішення і протистояти стресам, знижує особистісні здібності до саморегуляції.

Такі діти, вважають психологи, найчастіше стають жертвами агресії. І, враховуючи, що вони нездатні постояти за себе, у них спостерігається непрямая агресія, тобто свої негативні емоції вони зганяють на інших предметах (рвуть книги, розкидають іграшки тощо)

Таким чином, невірне ставлення до дитини в сім'ї також веде до формування агресивних тенденцій у поведінці дитини [6, с.184].

Розвиток внутрішнього контролю у дітей і підлітків йде за допомогою процесу ідентифікації — прагнення чинити як значима людина. У ранньому віці це імітація батьківської поведінки — адже саме наслідуючи поведінку батьків ми досягаємо схвалення своєї поведінки. Однак, діти в розмовах, іграх намагаються копіювати поведінку дорослих, вважаючи її зразковим, але самим батькам у власній поведінці подобається далеко не все.

У підлітковому віці діти, як відомо, намагаються позбутися залежності від батьків і вести себе максимально самостійно. У своїй поведінці вони ідентифікуються вже не з батьком чи матір'ю, а з іншими значимими для них людьми — старшими друзями, авторитетними педагогами, кіногероями тощо. І тут агресивна дитина поводить себе не так, як більш спокійні діти: вона протистоїть батькам набагато більше. Ці діти частіше і краще спілкуються з однолітками, навіть з малознайомими чоловіками, ніж з батьками, до яких намагаються не звертатися по допомогу без особливої необхідності. А якщо життя змушує вдатися до батьківської підтримки, то це викликає у них роздратування і незадоволення [1, с.64].

Агресивні діти гірше соціалізуються, оскільки не засвоюють досвід дорослих і не беруть участь в різних сприяють дорослішанню справах. У агресивної дитини гірше розвивається самоконтроль, і тоді вона потрапляє в порочне коло.

Агресивні дії у людей можна спостерігати вже в період раннього дитинства.

Діти отримують знання про моделі агресивної поведінки з трьох основних джерел. Сім'я може одночасно демонструвати моделі агресивної поведінки і забезпечувати її підкріплення. Імовірність агресивної поведінки дітей залежить від того, стикаються вони з проявами агресії у себе вдома. Агресії вони також навчаються при взаємодії з однолітками, часто

дізнаючись про переваги агресивної поведінки під час ігор. І, нарешті, діти вчать агресивних реакцій не тільки на реальних прикладах, а й на символічних, пропонованих ЗМІ та комп'ютерною індустрією.

Тільки на початку 70-х рр. заклопотана благом дітей громадськість і окремі батьки і вихователі почали проявляти занепокоєння з приводу військових іграшок. Потім увагу привернули до себе ігрові зали та встановлені у них автомати з військовими іграми.

Зараз же основне зло для підлітків вбачають у відеоіграх у війну на персональних комп'ютерах. Однак зростаюча небезпека тим не менш не привід для вторгнення в сферу впливу сім'ї навіть з метою захисту молоді. Крім того, вже нереально зупинити творчу фантазію дітей і підлітків, які часом краще багатьох дорослих педагогів складають комп'ютерні програми для таких ігор.

До цих пір йде гаряча дискусія про те, чи справляють насправді ці військові дії і сцени насильства на екранах, згрубілу дію на молодь, чи дійсно вони прокладають їм шлях якщо і не до третьої світової війни, то, щонайменше, до тотального підпорядкування ігрових установок військовим інтересам. Ретроспективний аналіз цієї триває вже п'ятнадцять років, дискусія змушує дивуватися тому, як глибока віра в існування нерозривного причинно-наслідкового зв'язку між злом, створеним у фантазії (у грі), і злом реальним: якщо захоплення військовими іграшками та військовими відеоіграми призведе до перетворення всього цього в життя. Тим часом, здається, ті вчені, які на початку дебатів самі ж і постулювали наявність зв'язку між грою у війну і спрагою війни в більш пізньому віці, зараз дотримуються іншої точки зору. Шкідливий вплив не було доведено, хоча його не можна повністю виключити. Не вистачає методично бездоганих досліджень, що стосуються впливу відеоігор на дітей і підлітків. Необхідні, наприклад, багаторічні лонгітуде дослідження [1, с.82].

Невірною та незрозумілою є віра багатьох представників професійних кіл в те, що вплив військових іграшок, військових відеоігор і телебачення взагалі можна вважати єдиною причиною агресивної та насильницької поведінки. Адже перед обличчям загострення життєвих проблем більш переконливим здається прямо протилежний висновок, що внутрішня агресивність є наслідком зростаючої агресивності зовнішніх, реальних стосунків тут-і-тепер [5, с.64].

Батьки основна модель для поведінки дітей, тобто в плані споживання (у даному випадку — вибору телепрограм) поведінка дітей залежить від відповідної поведінки батьків (вибору ними телепрограм).

Засвоєні одного разу форми поведінки в тих соціальних відносинах, де дитина виросла, залишаються практично незмінними аж до глибокої старості. Тому не варто тішити себе ілюзіями, що захопленість відеовійнами

нібито може однозначно виводитися з якої-небудь однієї-єдиної причини і що цю захопленість можна усунути простим педагогічним втручанням або забороною [1, с.80].

Виникнення агресії багато в чому обумовлене атмосферою в родині. Якщо дитина, яка веде себе агресивно, отримує схвалення з боку батьків, то ймовірність її агресії в майбутньому в аналогічних ситуаціях багаторазово зростає. Постійне позитивне підкріплення певних агресивних актів, зрештою, сформує звичку агресивно реагувати на різні подразники.

Саме в лоні сім'ї дитина проходить первинну соціалізацію. На прикладі взаємовідносин між членами сім'ї вона вчиться взаємодіяти з іншими людьми, навчається поведінці і формам відносин, які зберуться в неї в підлітковому періоді та в зрілі роки. Реакції батьків на неправильну поведінку дитини, характер відносин між батьками і дітьми, рівень сімейної гармонії або дисгармонії, характер відносин з рідними братами або сестрами — ось фактори, які можуть зумовлювати агресивну поведінку дитини в сім'ї і поза нею, а також впливати на її відносини з оточуючими в зрілі роки [7, с.31].

Така характеристика сім'ї, як «повна або неповна» тісно пов'язана з агресивністю дітей. Підвищена агресивність дітей і підлітків одна з найбільш гострих проблем сучасного суспільства. Як не дивно звучить, але це закономірне явище, бо в суспільстві, де ламаються звичні підвалини в економіці і в духовно-моральних сферах відбувається наростання агресивності цього суспільства в цілому і в окремо взятої особистості зокрема. Агресія «молодшає» з кожним роком. Наростаюча хвиля дитячої та підліткової злочинності, що здійснюється з особливою жорстокістю і збільшення числа дітей, схильних до агресивних форм поведінки викликають обґрунтовані побоювання у батьків, педагогів і психологів. Педагогам не легко визначитися на що повинні бути спрямовані їхні зусилля, щоб соціалізувати дитину у світі, повному насильства й агресії [5, с.152].

Відповідно до численних досліджень зараз прояви дитячої агресивності є однією з найбільш поширених форм порушення поведінки, з якими доводиться мати справу дорослим — батькам і фахівцям (вихователям, психологам, психотерапевтам). Сюди відносяться спалахи дратівливості, непослух, надмірна активність, войовничість, жорстокість. У переважній більшості дітей спостерігається пряма і непряма вербальна агресія — від скарг і агресивних фантазій, до прямих образ і погроз. У багатьох дітей відзначаються випадки змішаної фізичної агресії — як непрямою, так і прямий. Таке агресивне поведінка завжди ініціативно, активно, а іноді й небезпечно для оточуючих, і тому вимагає грамотної корекції.

Така характеристика сім'ї, як «повна або неповна», представляється пов'язаною з агресивністю дітей. Ця характеристика кваліфікує як раз ті

самі складові сімейної обстановки, які зв'язуються зі становленням агресивності, — один або обоє батьків живуть з дитиною під одним дахом і який характер відносин між ними [4 с.91].

Кілька досліджень продемонстрували залежність між негативними стосунками в парі «батьки-дитина» та агресивними реакціями з боку дитини. Якщо у дітей (незалежно від того, до якої вікової групи вони належать) погані відносини з одним або обома батьками, якщо діти відчують, що їх вважають бездарними, або не відчують батьківської підтримки, вони, можливо, виявляться втягнутими в злочинну діяльність; будуть воювати на інших дітей; будуть вести себе агресивно по відношенню до своїх батьків.

Відповідно до теорії прихильності, діти різняться за ступенем відчуття безпеки у своїх взаєминах з матір'ю. У прихильної дитини в минулому — надійне, стійке і чуйне ставлення з боку матері; вона схильна довіряти іншим людям, має досить добре розвинуті соціальні навички. Неприхильно налаштована або тривожна з приводу своєї прихильності дитина буде або резистентною, або буде уникати. Тривожна дитина в загальному і цілому уникає свого вихователя. Такі діти незговірливі і чинять опір контролю. Резистентна дитина засмучується при розлуці з матір'ю, а їй нелегко заспокоїти дитину при новій зустрічі. Такі діти проявляють фізичну агресію, імпульсивні, для них характерні емоційні спалахи [2, с.125].

Також на виникнення агресії часто впливають і ситуативні причини. До їх числа можна віднести наступні.

Оцінка іншими людьми. Було встановлено, що присутність інших осіб вже сама по собі може або посилювати, або гальмувати агресію. Тут важливу роль відіграє оцінка ступеню агресивності спостерігача. Якщо за поведінкою дітей спостерігає людина, що сприймається ними як особа, схильна до агресії, то вони проявляють більше активів агресивного характеру. Якщо в цій же ситуації спостерігачем є людина, що сприймається дітьми як противник агресії, то їх поведінка відрізняється більшою стриманістю.

Існує точка зору, що для початку агресії нерідко буває достатньо одного тільки знання, що інша людина має по відношенню до тебе ворожі наміри, хоча безпосереднього акту нападу не було. У таких випадках зазвичай основним стимулом виступає гнів як емоційна реакція на плановане насильство. Якщо ж противник заздалегідь просить вибачити її за агресивну поведінку, дуже часто гнів не виникає взагалі і відповідної агресії не відбувається [7, с.44].

Захоплення жахами і насильством в відеофільмах пов'язано з виразом загальмованих архаїчних страхів і агресивності та їх зв'язку з ритуалами. Відео як засіб масової інформації, ймовірно, є таким привабливим тому, що в будь-який час і з будь-якою частотою можна відтворити ті картини, які ти

сам створити не в змозі або які зараз хочеться подивитися, а в невичерпному розмаїтті фільмів можна відтворити будь-які нюанси внутрішньої напруженості. У залежності від того, що грає центральну роль у фільмі, індивідуальні переваги можуть бути віддані тим чи іншим сценам або ж фільмам в цілому [1, с.79].

Фільм, в змісті якого дитина бачить відображення свого несвідомого стану, залучає її як видовище до тих пір, поки зміст буде вабити її. Лише врегулювання типових вікових проблем тягне за собою виникнення нових тем і, можливо, нових засобів для їх вирішення. Це може бути, наприклад, перехід в новий віковий період з новими темами або втрата актуальної ситуації, в якій перебуває дитина, функції зняття конфліктності.

Невгамовне тяжіння до страху, до безглуздої жорстокості пов'язано, в першу чергу, з близькістю цих фільмів і пережитих колись особисто травм, пов'язаних з ними бажанням помсти і розплати у всій їх накопиченій з роками. Ці почуття можуть бути однаково значимими як для хлопчиків, так і для дівчаток, які захоплюються насильством і жахами в відеофільмах. Спільна для них тема відділення від батьків може зробити так, що ці почуття будуть часто виникати [3, с.287].

Тема батьків змушує окремих дітей повністю замикатися на собі, надзвичайно чутливо реагуючи на сигнали зі світу дорослих, що мають значення для їх власного життєвого «курсу». Видно, що чим більше делікатними та вразливими ці діти вважають самих себе, тим легше їх торкнутися діями ззовні.

Феномен насильства і жахів у відеофільмах стає ситуативним виразом пубертатних ритуалізацій (колективного несвідомого) в тому, що окрема дитина знаходить важливим для самої себе, і в тому, що є конкретним носієм обряду [1, с.66].

Так як дорослі відносяться без розуміння і навіть з обуренням або засудженням до захоплення такими фільмами, то в цьому можна углядіти форму зіткнення дорослих і підлітків, що існує в нашому суспільстві.

Способи спілкування один з одним, тобто їх групова культура, пов'язані з переходом до світу дорослих. Дорослі знову і знову оцінюють різноманітні форми прояву таких культур з точки зору їх точної відповідності моральним уявленням і цілям суспільства. Але дві теми при цьому завжди виносяться за дужки: по-перше, все, пов'язане з сексуальністю, по-друге, — пов'язане з насильством.

Агресія і насильство залишаються прерогативою батьків (насильство у виховних цілях) і держави, тому вони як би автоматично стають першим пробним каменем для антикультури. Поряд з цим встановлюється основний зміст можливих ритуалів, пов'язаних з випробуваннями, перш за все у дітей-підлітків чоловічої статі. Таким чином, агресія (і покарання),

а також сексуальність в тій мірі є ініціаційними бар'єрами, в які суспільство намагається відмежувати їх від молодіжної культури [6, с.122].

Оскільки виробники відеофільмів про насильство і жахи зашифровано висловлюють свої проблеми в області сексу і агресивності у формі фантазії, то й підлітки змушені орієнтуватися на ці фантазії і в реальності створювати і розвивати відповідні взаємні уявлення про осіб протилежної статі [1, с.56].

Однозначно установка громадськості щодо фільмів жахів, що призводить до заборони певних стрічок, дуже часто виявляється в стороні від власне молодіжних проблем. Ймовірно, дати необхідну підтримку в орієнтації на соціально схвалювані відносини чоловіків і жінок можна лише тоді, коли саме суспільство буде мати справу з образами ідеальних чоловіків і жінок і відповідними структурами взаємин (без застосування жорстокості у відповідь на жорстокість).

Велика кількість відео- і телепрограм із сюжетами насильства і захоплення ними дітей викликають гостру критику, оскільки сцени насильства на екрані і фільми жахів роблять дитину більш агресивною і жорстокою. Однак деякі дитячі психоаналітики вважають ці твердження бездоказовими. На їхню думку, дивлячись такі фільми, дитина несвідомо реалізує свої агресивні потреби через образи героїв сюжетів. Надмірне захоплення подібними фільмами виникає лише у дітей, які відчувають труднощі в адаптації до дійсності і не можуть проявити себе в реальному житті.

Часто агресія виникає як відповідна реакція на неприйнятну поведінку оточуючих, тобто, як акт відплати за що-небудь. Наприклад, дитина, яка часто піддавалася покаранню, засвоює, що людина сама повинна карати, якщо інші на її очах роблять непорядні вчинки. У відповідь заподіяння страждань своєму кривдникові, їх спостереження послаблюють у дитини реакцію гніву і задовольняють потребу в агресії [2, с.203]. Ця характеристика кваліфікує якраз ті самі складові сімейного стану, які зв'язуються зі становленням агресивності — один або обоє батьків живуть з дитиною під одним дахом і який характер відносин між ними.

Огляд взаємозв'язку між стилем сімейного керівництва, відносин батьків до дитини і агресивною поведінкою дозволяє прийти до висновку, що це фактори, які зумовлюють агресивну поведінку дитини. Особливо це позначається на дітях молодшого шкільного віку, тому що сім'я (до приходу дитини в дитячий заклад) є першим етапом соціалізації дитини.

Література:

1. Бютнер Х. Жить с агрессивными детьми. — Москва «Педагогика» 1991. — 90 с.

2. Ковалев П. Возрастно-половые особенности отражения в сознании структуры собственной агрессивности и агрессивного поведения: диссертация ... кандидата психологических наук: 19.00.07. СПб., 1996. — 358 с.
3. Раттер М. Помощь трудным детям/Майкл Раттер; [Пер. с англ. Е. Алексеевой, С. Нуровой]. — М.: Апрель-пресс: ЭКСМО-пресс, 1999. — 430 с.
4. Семенюк Л. М. Психологические особенности агрессивного поведения подростков и условия его коррекции/Ред. Д. И. Фельдштейн; Акад. пед. и соц. наук, Моск. психол.-соц. ин-т. — М.: Ин-т практ. психологии; Воронеж: НПО «МОДЭК», 1996.
5. Фурманов И. А. Детская агрессивность: психодиагностика и коррекция. — Минск: ЛитераМ., 1996. — 192 с.
6. Холличер В. Человек и агрессия. Пер. с нем./В. Холличер; Под общ. ред. и с предисл. А. Г. Мысливченко. — М.: Прогресс, 1981. — 131 с.
7. Яценко Т. С., Глушман А. В., Туз А. Г. Глубинная психология. Агрессия: психодинамическая теория и феноменология: [Монография]. К.: «Вища школа — XXI», 2010. — 271 с.

Коломиец О. Г. Упреждение агрессивности детей и подростков средствами семейного воспитания

Агрессивность детей и подростков рассатривается с позиций на необходимость ее упреждения средствами семейного воспитания.

Ключевые слова: *агрессия, агрессивность, насилие, поведение, воспитание.*

Kolomiets O. G. Forestalling of child and juvenile aggressiveness by means of family upbringing

Child and juvenile aggressiveness are considered given the necessity of its forestalling by means of family upbringing.

Key words: *aggression, aggressiveness, violence, behavior, upbringing.*

УДК 378.1+140.8

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВИ, УСТАНОВ ТА ВІДОМСТВ У ГАЛУЗІ ОСВІТИ

Линовицька О. В. ©

Кандидат медичних наук, керівник Центру міжнародних проектів «Євроосвіта».

Державна освітня політика визначається не тільки цілями освіти, але й взаємодією економічних, політичних і соціокультурних факторів та інтересами суб'єктів освітнього простору.

Ключові слова: *людина, освіта, якість освіти, освітня політика, відповідальність.*

Державна освітня політика повинна забезпечувати відповідальність держави, установ та відомств, яким делеговані права організації освіти. Відповідальність держави визначається державними гарантіями в галузі освіти, що в свою чергу підкріплюється показниками державного стандарту освіти [1, с. 16]. Державний стандарт встановлюється для всіх ланок та етапів освітньої діяльності згідно із державною освітньою політикою, потребами особистості та суспільства з урахуванням принципів входження України до європейського освітнього простору.

Завдання держави не в забезпеченні тотального керування, а в спрямуванні зусиль на споріднення інтересів держави та особистості. Треба відзначити, що система освіти принципово є системою «із запізнюванням» — прийняте сьогодні рішення про введення певної спеціальності або спеціалізації дасть результат лише через певний час — від двох до п'яти років. Отже, необхідно або забезпечувати досить високу точність прогнозу майбутніх потреб (як у частині вмісту освіти, так і в частині кількісної оцінки потреби у фахівцях), або будувати підготовку так, щоб оперативно реагувати на виникаючі зміни відповідними корективами в учбових планах і програмах. І одночасно заздалегідь планувати напряму підвищення кваліфікації і професійної перепідготовки фахівців [2, с. 18].

Відповідно, держава повинна забезпечувати умови функціонування системи освіти, в яких вона в змозі виконати покладені на неї функції, включаючи:

— формування і вдосконалення нормативно-правової бази і організаційно-економічних механізмів функціонування системи освіти;

— контроль за діяльністю навчальних закладів в рамках існуючої нормативно-правової бази;

— контроль за витрачанням бюджетних коштів, що виділяються системі освіти;

— контроль якості підготовки випускників по спеціальностях, підготовка по яких фінансується державою.

Цінність державної відповідальності в управлінні освітою полягає в тім, що воно має моральну ціль — забезпечити існування продуктивних демократичних, суспільно-контрольованих механізмів постійної трансформації освіти в повній відповідності з напрямком розвитку суспільства, людської цивілізації, прийнятих стандартів і цінностей [3, с. 74].

Відповідальність держави контролюється суспільними установами та громадськими організаціями. До функцій суспільного контролю відносяться:

— загальний контроль за діяльністю державних органів управління освітою;

— контроль ефективності витрачання засобів платників податків, що виділяються системі освіти з бюджетів різних рівнів;

— контроль якості підготовки випускників по спеціальностях, підготовка по яких замовляється і фінансується суспільством [2, с. 19].

Відповідальність установ та відомств, яким делеговані права в організації освітнього простору та процесу носить подвійний характер, оскільки має на увазі відповідальність інтересам держави з одного боку, та відповідальність перед учасниками процесу освіти за її якість та відповідність сучасним вимогам. За для цього протягом останніх років здійснюється пошук визначення поняття «індикатори функціонування освітніх систем», що є першочерговим завданням фахівців в багатьох країнах світу [4, с. 23]. Річ у тому, що освітні системи є розгалуженими крупними структурами, які часто надзвичайно складні в управлінні. Для забезпечення відповідального управління необхідна система зрозумілих та прозорих індикаторів та показників вимірювання. Коли цілі і завдання виражені неявно, наприклад: «поліпшення якості викладання», робота стає складнішою. Необхідно з'ясувати, що конкретно мається на увазі під поняттям «якість» в даній країні: кваліфікація викладачів, рівень знань учнів, тривалість навчання, відсутність «другорічників», хороше кадрове забезпечення (співвідношення «чисельності ученик/учитель»), управлінська підтримка тощо [4, с. 25].

Термін «відповідальність» не є новим для освіти, оскільки входить до формулювання поняття якості освіти. Наприклад, на думку М. Фуллана успіх освітніх реформ залежить від кількох чинників. Цю залежність автор описує формулою: $E = MCA^2$, де: E — коефіцієнт корисної дії системи, M — мотивація до реформ (воля, мета, відданість), C — здатність до реформ, A^2 — підтримка помножена на відповідальність.

Основи чинники, які на думку М. Фуллана надають управлінській діяльності ціннісного змісту — це толерантність, плюралізм; загальнолюдська, політична, правова, морально-етична культура та висока національна самосвідомість; професійна компетентність, педагогічна майстерність, досконала культура спілкування; знання основ державного законодавства; утвердження особистим прикладом поваги до загальнолюдської моралі, визнання цінності іншої людини; вміння приймати обґрунтовані рішення та брати на себе відповідальність за них [3, с. 72].

За окремими висновками, проблему якості та відповідальності освіти нині пов'язують з розвитком нової інформаційної цивілізації, де випереджальний розвиток якісного середовища для людини, суспільного інтелекту та системи освіти стає вирішальним чинником поступу людства. Такий соціальний вибір не випадковий, оскільки пов'язаний з геополітичною конкуренцією, що розгорнулася між різними за розвитком країнами, зокрема, в галузі розвитку інтелектуальних ресурсів. Адже у високотехнологічному інформаційному суспільстві якість освіти є ключовим аргументом у забезпеченні такого рівня життєвої й професійної компетентності людини, який би задовольняв потреби її людського розвитку, а також потреби суспільства і держави в соціально активних громадянах і висококваліфікованих фахівцях [5, с. 9].

Крім того, відповідальність різноманітних установ, які забезпечують освіту може розглядатися з боку тих цілей, що актуалізуються з приводу освітньої діяльності. Для одних освітня система — це механізм збільшення суспільної продуктивності, для інших — це змога згуртувати націю. Інші розуміють освітню систему як засіб сприяння соціальним змінам, другі прагнуть, щоб освітні системи забезпечили політичну стабільність, їхні супротивники вважають такі думки надто утилітарними й вважають, що освітні системи забезпечують головне право людини — право на освіту. Труднощі у визначенні єдиної відповіді щодо цілей освітньої системи свідчать про складність проблем, які виникають перед законотворцями освітньої політики [3, с. 68].

Тому відповідальність освіти пропонується розглядати перш за все з боку її відповідності потребам практики, досягненням науки, культури.

Для досягнення відповідності освіти досягненням науки потрібно усвідомити і втілити в життя принцип нерозривного поєднання навчання та наукового дослідження на всіх ланках та етапах освітнянської діяльності. Попри всілякий песимізм, Україна має достатньо великий науково-технічний, технологічний, інноваційний потенціали, велику когорту вчених, талановиту молодь. Постає лише питання про ефективне використання цього потенціалу, що своєю чергою має сприяти подоланню наслідків економічної кризи, забезпечити необхідне матеріально-технічне

піднесення, перехід від вітчизняного виробництва на справді інноваційний шлях розвитку, на випуск високотехнічної, конкурентоспроможної на світовому ринку вітчизняної продукції [6, с. 91].

Єдність навчання та наукового дослідження — це ідея, яка з'явилася давно та з успіхом втілюється у європейському освітньому просторі. Велика Хартія Університетів, прийнята у 1988 році наголошує саме на цьому напрямку розвитку університетів, як на пріоритетному. За для цього пропонується виконання наступних принципів:

1. Щоб зберегти свободу в дослідженнях і навчанні, способи реалізації цієї свободи повинні бути доступні всім членам університетського співтовариства.

2. Підбір викладачів і регулювання їх статусу повинні відповідати принципу нероздільності досліджень і навчання.

3. Кожний університет повинен, з урахуванням конкретних обставин, забезпечувати захист свобод студентів; студентів повинні влаштовувати умови, в яких вони розвивають свою культуру і навчаються, що і є їх головною метою.

4. Університети, особливо в Європі, вважають взаємний обмін інформацією і документацією, спільні проекти з метою розвитку освіти важливими чинниками постійного прогресу знань [7, с. 9].

Тому відповідно до європейських стандартів освіти основне завдання університету полягає в науково-дослідній роботі, а не в розробці теоретичних лекцій, тобто в отриманні не стільки теоретичних знань, як практичних навичок науково-дослідної роботи. Фактично європейський університет покликаний готувати науковців, в той час як наші ВНЗ готують теоретиків. Зрозуміло, що на науково-дослідну діяльність держава повинна витратити чималі кошти, тому на даному етапі в Україні ці принципи залишаються лише задекларованими, але нездійсненими. В країнах Європи значну частину науково-дослідної роботи фінансує держава через систему грантів. Обґрунтувавши актуальність свого дослідження, науковець отримує кошти, за рахунок яких фінансується його дослідна робота, на яку він приділяє сімдесят — вісімдесят відсотків свого робочого часу. І лише решту часу він займається викладацькою діяльністю, підготовкою до лекційних та семінарських занять. У нас же для того, щоб отримати ставку викладача, потрібно мати, в першу чергу, відповідне аудиторне навантаження, в середньому по шістсот годин. Коли вчений повинен займатися якісною науковою роботою, якщо він змушений виконувати навантаження? Тому виникає дилема: або перестати займатися викладанням, читати по «жовтих» лекціях і не вдосконалювати себе як лектора, або закинути науково-дослідну роботу і займатися виключно викладанням. Як зазначає І. Пасічник: «Я вбачаю найбільшу небезпеку в тому, що відбувається дисбаланс: Міністерство

освіти вимагає проведення науково-дослідних робіт в університеті в той час, коли не створюються відповідні умови для проведення цієї наукової роботи. Ми не зможемо перейти до Болонської системи, доки сутнісне не перетворимо наші університети на науково-дослідні установи. Таким чином Міністерству освіти необхідно переглянути підхід до оплати праці науковців. Як мінімум, п'ятдесят-шістдесят відсотків аудиторного навантаження з викладача має бути знято, а за рахунок посадового окладу повинна оплачуватися дослідницька робота» [8].

Сучасна освіта повинна відповідати розвитку науки, а оскільки в інформаційному суспільстві знання оновлюються досить швидко, єдиний вихід не відстати — ввести у навчальний процес науковий пошук. К. В. Корсак наголошує на важливості якісної вищої освіти в добу побудови суспільства знань і передбачає, що «найближчим часом керівникам України доведеться піти на радикальні зміни в забезпеченні та орієнтації фундаментальних наукових досліджень, а також перетворити вищу освіту в обов'язковий етап для кожної молодої людини. У зміст освіти необхідно буде включити новітні наукові досягнення, відмовившись від витрат більшої частини навчального часу на виклад історій наук і тих їхніх розділів, які втратили актуальність. Лише в цьому разі молодь буде спроможна розпочати працювати у сфері нанонаук у віці 21–23 роки і мати достатньо сил для прогресу. Сучасні програми навчання вимагають підготовки до віку 28–30 років, що не лише скорочує тривалість активного життя, а й знижує його ефективність» [9, с. 26].

Відповідність освіти вимогам суспільної практики виражається через здатність формування у особистості таких вмій, що є необхідними у сучасному світі. Як наголошував Е. Тофлер, людям, які житимуть в інформаційному суспільстві, потрібні будуть нові вміння й навички:

— уміння вчитися: людині інформаційного суспільства, яке є супердинамічним, потрібна не сума знань, а вмінні оперувати знаннями, поповнювати свої знання та оновлювати.

— уміння спілкуватися. Темп життя буде зростати, а тому цілком передбачуваним є те, що зростатимуть труднощі стосовно встановлення і підтримки корисних контактів між людьми.

— уміння вибирати. Перехід до інформаційного суспільства збільшить можливість вибору і складність розв'язання завдань, тому освіта має взятися за розв'язання проблеми надмірно великого вибору. Адаптація передбачає, що людина повинна зробити правильний вибір. Серед численних альтернатив індивід має вибрати ту єдину, яка співпадає з його системою цінностей [10, с. 25].

Таким чином, відповідність освіти потребам практики полягає у формуванні в особистості такого світогляду, який спрямовує не на отримання

кількості знань, а на ефективність функціонування у суспільстві, комунікативні та інформаційні компетенції особистості.

Відповідність освіти такому соціальному чиннику як культура повинно розглядатися крізь призму співвідношення особистісного та суспільного. Освіту можна визначити як один із суттєвих чинників розвитку усесторонньої особистості, яка здатна завдяки цілісній картині світу інтегрувати набуті знання, а потім привнести позитивний результат у суспільство. Розуміючи своє місце в світі і сенс свого майбуття, людина по різному може скористатись власними знаннями, сприйнявши їх як силу для руйнації, чи стати на шлях важкої щоденної праці творіння. Притому покращення навчальних процесів та засобів також виходить із певних моделей світосприймання. Саме вони задають реформаторам певне бачення майбутнього, а отже дають можливість визначити що власне є кращим [11].

Людина, яка отримує освіту, знаходиться в ситуації різноманітних впливів на її картину світу. Адже вона не лише знаходиться у надзвичайно інтенсивному інформаційному потоці, і має певний суб'єктивний досвід для усвідомлення різних феноменів. Опрацьовані масиви інформації впливають на розуміння суті речей, спонукають до прийняття певних позицій (в тому числі і таких, що знецінюють моральні та культурні надбання), усвідомлення свого власного місця світовому порядку чи хаосу. Людина, яка отримує вищу освіту, має можливість пізнати історичний розвиток різних наук та соціальних інститутів, та відчуті її реальний стан на сьогоднішній день. Також, залучаючись до процесу отримання освіти, людина вступає в систему стосунків із членами академічних груп, з людьми, що не акцентують уваги на навчанні чи особистісному розвитку, і з тими, хто викладає і вчить. Знаходячись в ситуації постійного спілкування, людина випробовує свої світоглядні позиції, впливаючи через них на свою картину світу, збагачує розуміння (чи нерозуміння, в залежності від результатів розвитку) самої себе та оточуючих.

Освіта як соціальний інститут виконує функції посередника між суспільством та особистістю, оскільки призначена регулювати співвідношення потреби особистості в саморозвитку та суспільні інтереси. В сучасному світі роль вираження суспільних інтересів бере на себе національна держава. Тому поряд із забезпеченням особистісного розвитку освіта повинна демонструвати відповідальність національним інтересам.

В загальному вигляді національний інтерес — це життєво важлива потреба, котра забезпечує необхідні життєво важливі ресурси і умови життєдіяльності та розвитку нації, народу, суспільства, держави, громадянина та людини; це певний сукупний вираз потреби, котрий найповніше задовольняє кожного із представників нації чи народу, незалежно від його

політичних та ідеологічних уподобань, релігійних, етнічних чи расових відмінностей [12, с. 83].

Самі по собі національні інтереси не є чимось штучним, виокремленим з будь-якої однієї сфери життя суспільства, особистості. Вони — інтегративні, виступають і проявляються комплексно, у взаємовпливах і взаємозв'язках. При цьому вирішальне значення у формуванні і практичній реалізації національних інтересів все ж належить соціальній сфері, а в ній безпосередньо — освіті й вихованню, науці, культурі тощо [6, с. 88].

При визначенні національних інтересів та відповідальності освіти виникає декілька специфічних проблем. Як було показано в одній з публікацій [13], за нинішніх специфічних умов життєдіяльності українського соціуму освіта нерідко перетворюється на заручницю суспільних настроїв, оскільки сприймається багатьма громадянами як своєрідний (чи не єдиний) острівець стабільності, незмінюваності, форпост старих, добрих традицій, і це, у свою чергу, породжує упереджене ставлення до реформ, будь-яких заходів з модернізації освітнього процесу. Тобто з одного боку всі розуміють, що освіта потребує реформ для забезпечення національних інтересів держави по відповідному сучасним реаліям розвитку. З іншого — широкий загал не сприймає можливість глобальних перетворень, а оскільки локальні та фрагментарні не надають очікуваного позитивного результату, то заздалегідь сприймаються критично. Для забезпечення відповідальності освіти національним інтересам треба створювати не нові хаотичні локальні реформи, а підпорядкувати державну освітню політику одній меті — забезпечення якості освіти.

Так з приводу вищесказаного В. С. Журавський зазначає, що «освітня політика акцентує увагу саме на завданнях ціледосягнення, тому всі інші функції відтворення та удосконалення системи освіти реалізуються саме через використання різних засобів впливу на учасників освітнього процесу» [14, с. 15]. У свою чергу цілі державної освітньої політики зумовлюються цінностями, що визначають структуру концепції освіти, на яку орієнтується держава. Отже, в першу чергу це цілі державотворення, підвищення культурного рівня суспільства, розвитку політичної, правової, моральної культури населення України. Глобальна мета освітньої політики в Україні — досягнення суспільного прогресу на основі розвитку освіти. Державна освітня політика націлена на створення сприятливих економічних та політичних умов, правових гарантій, за яких можливе вирішення таких завдань: сприяння становленню та розвитку соціального інституту освіти як об'єкта соціальної політики, створення умов для інноваційної самостійної діяльності освітніх установ в інтересах освіти і всього суспільства.

Література:

1. Якіменко Ю. І. Якість освіти — головний принцип Болонської декларації/Ю. І. Якіменко//Проблеми модернізації освіти України в контексті Болонського процесу: Матеріали Першої Всеукраїнської наук.-практ. конф., Київ, 20–21 лютого 2004 р./Редкол.: І. І. Тимошенко (голова) та ін. — К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2004.
2. Беляков С. А. Системные аспекты образовательной политики и управления образованием/С. А. Беляков, В. Ж. Куклин//Университетское управление: практика и анализ. — 2003. — № 3 (26).
3. Крижко В. В. Аксіологічний потенціал державного управління освітою. Навч. посібник./В. В. Крижко, І. О. Мамаєва. — К.: Освіта України, 2005.
4. Соважо К. Образовательные индикаторы и политика: практическое руководство (сокращенная версия)/Клод Соважо, Николь Белла//Вопросы образования. — 2004. — № 4.
5. Моніторинг якості освіти: світові досягнення та українські перспективи/За заг. ред. О. І. Локшиної — К.: К. І. С, 2004.
6. Головатий М. Ф. Національні інтереси як основа формування державності: теоретико-методологічні засади/М. Ф. Головатий//Український соціум. — 2003. — № 1 (2).
7. Степко М. Ф. Болонський процес і навчання впродовж життя/М. Ф. Степко, Б. В. Клименко, Л. Л. ТОВАЖНЯНСЬКИЙ. — Х.: НТУ «ХПІ», 2004.
8. Пасічник І. Спочатку — національний університет! Або як правильно запозичити світовий досвід/І. Пасічник//[Електронний документ] Газ. День. — № 37. — 2007. — 1 бер. — Режим доступу: www.day.kiev.ua/177873
9. Корсак К. Педагогіка нового століття — шляхи розвитку й участі в побудові суспільства знань/К. Корсак//Вища освіта України. — 2005. — № 3.
10. Рижак Л. Філософія освіти на рубежі тисячоліть: проблеми та перспективи/Л. Рижак//Вісн. Львівськ. ун-ту ім. І. Франка: Філософські науки. — Вип. 10. — 2007.
11. Терещенко М. В. Освіта та картина світу (Електронне наукове фахове видання)/М. В. Терещенко, Є. А. Щербань//[Електронний ресурс] Освітологічний дискурс. — № 1. — К., 2010. — Режим доступу до видання: http://www.nbu.gov.ua/e-journals/osdys/2010_1/index.html
12. Кузьменко А. Проблеми відповідності стратегії та системи забезпечення безпеки України національним потребам/А. Кузьменко//Юридичний журнал. — 2006. — № 10.

13. Слюсаревський М. М. Проблема якості освіти: соціально-психологічний контекст/М. М. Слюсаревський//Соц. психологія. — 2007. — № 1. — С. 79–88.
14. Журавський В. С. Вища освіта як фактор державотворення і культури в Україні/В. С. Журавський. — К.: Ін Юре, 2003.

Линовицкая О. В. Ответственность государства, учреждений и ведомств в сфере образования.

Государственная образовательная политика определяется не только целями образования, но и взаимодействием экономических, политических и социокультурных факторов и интересами субъектов образовательного пространства.

Ключевые слова: *человек, образование, качество образования, образовательная политика, ответственность.*

Lynovyt'ska O. V. Responsible state agencies and departments in education.

State educational policy is determined not only aims of education, but also the interaction of economic, political and socio-cultural factors and interests of educational space.

Key words: *human, education, functions of education, information society, technologies of education.*

УДК 329.12

ФЕНОМЕН ЛІБЕРАЛІЗМУ У ФОКУСІ СУЧАСНИХ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Гедікова Н. П. ©

Доктор політичних наук, доцент кафедри політичних наук, декан факультету післядипломної освіти та роботи з іноземними громадянами Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського».

Здійснено комплексний огляд сучасних наукових джерел, присвячених тематиці ліберального феномену.

Ключові слова: *лібералізм, сучасні наукові дослідження, зарубіжні та вітчизняні вчені.*

Феномен лібералізму і політична практика є предметом розгляду в надзвичайно широкому спектрі робіт вітчизняних і зарубіжних мислителів, вчених, політиків минулого і сучасності. Примітною рисою останнього часу стала поява наукової, навчально-методичної та довідкової джерельної бази з тематики лібералізму по різних напрямам і сферам суспільних та гуманітарних наук.

Різноманіття й різноаспектність літературних джерел по проблемі, що досліджується, як нам представляється на основі їх аналізу, має дуалістичний характер, який переважно виявляється у тому, що, по-перше, частина їх авторів, використовуючи методологічний і термінологічний апарат, що адекватно відповідає цілям дослідження, проводить об'єктивний аналіз і оцінку феномену лібералізму, інша — лише осмислює і констатує факти; по-друге, одні — визнають значущість лібералізму і працюють над вдосконаленням його теорії, тим самим забезпечуючи скоординовані дії поступального розвитку соціальної системи, інші — виступають його супротивниками, переважно обґрунтовуючи дану позицію загальним неблагополуччям соціально-економічного стану як в окремо взятій країні, так і у всій світосистемі. Дана обставина спонукає до оволодіння науковим матеріалом і дискусіям, обґрунтуванню та розробкам певних підходів, концепцій, моделей тощо. Віддаючи належне тим, хто в колишні століття працював і сьогодні продовжує працювати над вивченням і створенням теоретико-методологічних засад ліберальної доктрини, необхідно підкреслити, що ретельне опрацювання наявного матеріалу з позиції сьогодення є ефективним інструментом для усвідомлення набутих знань та вміння праг-

матичного їх використання у цілях забезпечення суспільству реального прогресу.

Мета статті — комплексний аналіз сучасних наукових джерел, присвячених тематиці ліберального феномену та визначення стану його наукової розробленості.

Узагальнюючи та систематизуючи наукові джерела присвячені тематиці ліберального феномену з метою всебічного дослідження стану наукової розробленості проблеми, доцільно дотримуватися таких критеріїв: за часом видання у хронологічному порядку; за ключовими аспектами проблеми; за поділом літературних джерел — твори і праці зарубіжних та вітчизняних вчених, дисертаційні дослідження, монографічні, навчальні та довідкові видання, наукові статті та матеріали інших комунікативних заходів.

Вітчизняні та зарубіжні дослідження проблем ліберального феномену йдуть корінням у минулі століття. Проте, автор статті віддаючи перевагу дослідженню заявленої проблеми в сучасному аспекті керувався тим, що у останні десятиліття ХХ — на початку ХХІ століття процеси постеконімічної трансформації та глобальні зміни, що суттєво вплинули на формування нової системи цінностей, переваг і форм еволюційного розвитку, викликали до життя нові тлумачення потенціалу ліберальної теорії і практики, з'явилася значна кількість нових напрямів і концепцій. При цьому суттєво змінилися теоретичні, методологічні і методичні підходи до проблеми. Позитивним також є те, що у сучасних наукових дослідженнях зарубіжних і вітчизняних вчених лібералізм розглядається як загальносвітове явище.

У новітній період розвитку лібералізму серед впливових європейських мислителів можна виділити Р. Белламі, Д. Боаза, І. Валлерстайна, Р. Дворкіна, Д. Кекеса, В. Кимліка, Р. Нозіка, Д. Ролза, М. Сендела, Е. Тоффлера, Ю. Хабермаса та багатьох інших.

Еволюція лібералізму з перших ідей про свободу стародавнього світу і до важливіших робіт сучасних економістів і філософів досліджена у книзі А. А. Раквіашвілі «Лібералізм. Еволюція ідей» [17]. В цій роботі автор дає визначення лібералізму, визначає основні його ідеї, виявляє і аналізує слабкі сторони ліберальних концепцій різних років, а також обґрунтовує шляхи подальшої еволюції ідей, розповсюдження яких у свій час забезпечило прогрес усього людства.

Еволюція лібералізму як ідейно-політична традиція західної цивілізації досліджена у колективній монографії російських вчених за загальною редакцією В. Согріна «Лібералізм Запада. XVII–XX века» [13]. Ця робота орієнтована на дослідження історичних етапів, спадкоємність та оновлення лібералізму у провідних країнах Заходу, а саме Англії, США, Франції, Німеччині, Італії. На підставі розгляду тенденції поєднання лібералізму із

демократією та соціалізмом вони обґрунтовують свою позицію про те, що саме даний факт є одним із критеріїв стійкості та успіху лібералізму. У монографії російської вченої Н. Дергунової «Свобода: от мечты к реальности. Очерки по истории западноевропейского классического либерализма» [7] розглядається політична ліберальна думка на протязі періоду кінця XVIII — по кінець XIX століття. Увага зосереджена на вивченні творчості найбільш яскравих ліберальних мислителів цього періоду. Показано, які проблеми виникали при спробах практичного втілення ідеалів і принципів лібералізму, як вивчалися і розвивалися уявлення про ідеал державного устрою суспільства, заснованого на принципі свободи особистості, яка роль відводилася в політичній системі громадянському суспільстві, як і ким були усвідомлені і сформульовані принципи політичної програми лібералізму.

К. Гаджієвим дослідженню еволюції ідейно-політичних принципів лібералізму присвячено декілька праць [3; 4; 5]. Історія політичних доктрин європейського лібералізму досліджується французьким філософом, політологом П. Мананом у роботі «Інтелектуальна історія лібералізму» [14], американськими науковцями Д. Себайном і Т. Торсоном у роботі «Історія політичної думки» [18] та іншими. Окремої уваги заслуговує робота британського дослідника Л. Зідентопа «Демократія в Європе». У книзі глибоко і різносторонньо освітлюються тенденції політичного процесу європейської інтеграції, визначаються причини та розкриваються їх критерії, що привели розвинені країни Європи до кризи демократичної легітимності, втрати деякими з них початкового інтересу до базових ліберальних принципів. Новаторською є думка про створення у Європі федеративної державності, яка б відповідала ліберальним ідеалам громадянських свобод, самоврядування і автономії [10].

Еволюційний аспект витоків історичного розвитку українського лібералізму розглядається у загальному контексті дослідження засад формування і розвитку, визначення сутності української політичної думки як своєрідного феномену, у роботах вітчизняних вчених В. Барана, Ю. Левенця, Я. Малика, А. Русначенко, П. Саса, О. Сліпушко, В. Тимошенко, М. Томенко, у 6-ти томнику «Політична історія України. XX ст.», підготовленому Інститутом політичних та етнонаціональних досліджень НАН України на чолі з академіком І. Курасом, та інших наукових виданнях, що переважно ґрунтуються на системному, історичному, хронологічному, компаративістському методах пізнання.

Значна частина досліджень присвячена висвітленню філософських та суспільно-політичних поглядів українських мислителів, ідеологів, політичних діячів та визначенню у них ліберальних ідей: гуманістичні ідеї С. Оріховського розглянули В. Литвинов, П. Сас; характер соціально-економічної та політико-правової політики Б. Хмельницького у процесі

реформування Української держави — Л. Гвоздик-Прицак, В. Голубицький, В. Смолій, В. Степанков; ідеї національного відродження України в слов'янському світі видатних діячів Кирило-Мефодіївського товариства — І. Бутич, Г. Сергієнко, П. Сохань, Д. Чижевський; політичну діяльність земців-лібералів України у другій половині 70-х — на початку 80-х років XIX століття — А. Катренко, О. Редькіна; суспільно-політичні погляди та реформаторські ідеї М. Драгоманова — Л. Іванова, А. Круглашов, В. Лісовий, А. Матвієнко, В. Сарбей, М. Томенко; ідеї правової держави Б. Кістяківського та критерії їх співзвучності із сучасною українською політико-правовою практикою — М. Кампо, В. Науменко, І. Лучицький, А. Фінько; внесок М. Грушевського у розвиток української держави і права — О. Кармазин, О. Копиленко, О. Шморгун; погляд І. Лисяк-Рудницького на політичну думку в Україні — Я. Грицак, В. Лісовий та інші дослідження. У цьому аспекті вартісними є наукові джерела, якими є монографія Т. Андрусяка «Шлях до свободи (Михайло Драгоманов про права людини)» [1], монографія А. Пашука «Іван Вишенський — мислитель і борець» [15]. Аналіз у вище зазначених роботах поглядів низки ідеологів і політичних діячів та створених суспільно-політичних об'єднань, які відстоювали ліберальні цінності, ідеї та принципи й відповідно підкреслювали значимість цієї ідеології у загальному процесі історичного розвитку України, показав характерну для українського лібералізму проблематику, у тому числі і державотворчу.

Значущий внесок у вирішення означеної проблеми зробили автори, наукові доробки котрих представлені у дисертаційних дослідженнях: М. Кармазина «Ідея державності в українській політичній думці (кінець XIX — початок XX століття)» (1999 р.); М. Жилєнкова «Ліберально-демократична течія в суспільному русі України (друга половина XIX — початок XX ст.)» (2000 р.); М. Чорний «Вплив ідей лібералізму на формування української політико-правової думки» (2005 р.); Г. Шабельник «Витоки ідеології революційних народників в Україні (60–70-ті роки XIX ст.)» (2005 р.) та інші.

При цьому дискусійним залишається питання стосовно витоків зародження лібералізму в Україні, які заклали підґрунтя його формування і перетворення на цілісну світоглядну систему.

Значну кількість наукових досліджень з вивчення історії виникнення українських ліберальних партій на рубежі XIX–XX століть, аналізу їх політичних ідей і програмних засад, результатів їх практичної діяльності присвячено сучасними українськими вченими і політиками. Партійно-політичну історію українських ліберальних партій кінця XIX — початку XX ст. досліджували Г. Буканов, Р. Ветров і С. Донченко, О. Голубицький і В. Куліш, І. Калмакан і О. Бриндак, М. Козицький і О. Поліщук, Я. Малик,

Б. Вол і В. Чуприна, О. Старинець, П. Шморгун та інші дослідники. В їх роботах, заснованих на таких фундаментальних принципах, як принцип об'єктивності та історизму, переважно аналізуються еволюція ліберальних партій, соціальна база, принципи їх становлення, визначається їх місце у національно-визвольному русі, методи боротьби за владу, причини їх ліквідації у період часу, що зазначається. З'ясуванню зазначеної проблематики в своїх дисертаційних роботах приділили увагу І. Михальський, Л. Могильний, А. Павко, В. Стрілець та інші. Аналітичні роботи про зародження і становлення нових політичних партій і об'єднань, в контексті яких основний акцент зроблений на викладі їх програм, статутів, платформ, належать С. Костилювій і О. Ворошилову, А. Слюсаренко і М. Томенку, В. Яблонському. У роботах А. Білоуса, Л. Кормич і Д. Шелеста, М. Примуша, А. Романюка і Ю. Шведа та інших дослідників, на основі порівняльного аналізу міжнародного досвіду та вітчизняної наукової спадщини, визначення тенденцій їх реалізації у процесі трансформації політичної системи в Україні, специфіки становлення багатопартійності, формування нових політичних структур розглядається теоретичний та практичний досвід діяльності громадських об'єднань і партій, які сповідують ліберальні ідеї та цінності. В рамках всього ідейно-політичного спектру багатопартійності України у зазначених роботах вони (об'єднання і партії) визначаються як за ідеологічним, так і за політичним спрямуванням.

Але, незважаючи на достатньо значний арсенал наукових досліджень з зазначеної тематики, поза увагою залишається політологічний порівняльний аналіз програмних вимог сучасних українських партій ліберальної спрямованості, системний аналіз основних причин тенденцій їхньої ідейної і організаційної слабкості.

Феномен лібералізму (з акцентом на сучасність) досліджено у роботах зарубіжних вчених Л. Балашова, Д. Боаза, Д. Волдрона, К. Гаджієва, Д. Гелда, Б. Капустіна, А. Кара-Мурзи, А. Левкіна, Н. Нарочницької, Л. Новікової і І. Сіземської, Т. Ойзермана, Д. Ролза, К. Ростіашвілі, Дж. Уолдрона, М. Чернавського, Д. Шушаріна та інших. У цьому контексті дослідниками має бути належно поціноване монографічне видання українського соціального філософа В. Заблоцького «Лібералізм: ідея, ідеал, ідеологія» [9], яке є першим у вітчизняній науці загальнотеоретичним дослідженням лібералізму як складного і багатоманітного феномену, який у багатьох відношеннях сприяє формуванню глибинних основ сучасного суспільства і визначає сутність сучасної цивілізації. У наведеній роботі показано сутність і особливості лібералізму як соціокультурного феномену, емансипаторської метаідеології. Розкрито соціальний механізм лібералізації, надана оцінка основним рисам ліберального соціального порядку. Викладено релятивістську концепцію лібералізму, оригінальну інтерпрета-

цію сучасного лібералізму, визначеного її автором як «глибокий лібералізм». Відповідна увага приділена з'ясуванню місця і ролі лібералізму в контексті вирішення завдань соціальної трансформації України. Широко представлена ця тема українським політологом М. Примушем у його роботі «Історія і теорія політичних партій» [16]. У наведеній роботі феномен лібералізму визначається на підставі з'ясування термінологічних визначень понять «лібералізм» і «ліберал», виявлення соціально-психологічних, філософських та соціально-політичних основ лібералізму, оцінки історичної ролі лібералізму та характерних особливостей ліберальної ідеї у процесі її еволюції, починаючи з Нового по теперішній час.

Питання про лібералізм, який орієнтований на права громадян, ґрунтовно розглядається у роботах С. Алексеєва, Л. Балашова, Р. Беллами, Р. Дворкіна, В. Нерсесянца, М. Сендела, Д. Ролза та інших. У дослідженнях цих вчених розглядаються природні права, правова форма свободи індивідів та свобода їх волі, зміст, обсяг та сфери дії принципу формальної рівності, співвідношення права і закону, правові форми економічних відносин, роль держави і громадянського суспільства у забезпеченні прав людини і громадянина. Через розуміння цих та інших правових складових лібералізму дослідники виходять на обґрунтування ідеї справедливості.

З низки робіт українських вчених з зазначеної проблеми виділяється монографія М. Гуренко «Розвиток політико-правової думки про гарантії прав і свобод людини та громадянина» [6], в якій в спектрі історіографічного аналізу досліджуються світові та вітчизняні філософсько-правові наукові ідеї щодо прав і свобод людини та громадянина та їх гарантії з диференціацією їх на дві групи — ліберальну та колективістську. В основу дослідження визначеної проблематики покладено функціональний аналіз головних системоутворюючих елементів: держави, права, суспільства і особи.

Об'єктивний процес основних господарських, соціальних і політичних змін, породжених трансформацією сучасного суспільства, зумовив характер методологічних підходів, що застосовуються зарубіжними і вітчизняними дослідниками у вивченні і оцінці економічного потенціалу лібералізму на сучасному етапі. У цьому контексті на особливу увагу заслуговують роботи Р. Абдеєва, Ю. Абрамова, В. Бодрова, Л. Євстигнєєвої і Р. Євстигнєєва, С. Жильцова, А. Зуба, М. Ігнацької, Д. Козуба, Н. Контурової, В. Окейна, Ж. Сапіри, Л. Чаби, В. Юрчишина та інших. У дослідженнях зазначених вчених проводиться не тільки аналіз теорії економічного лібералізму та результатів від практичної реалізації його положень, а також надаються комплексні економічні моделі, що співвідносяться з ліберальною теорією і практикою. Ґрунтовно розглядає сутність і значення господарських і соціальних змін, що відбуваються у розвинених суспіль-

ствах Заходу В. Іноземцев у своїй роботі «За пределами экономического общества» [11]. Автор пропонує нову парадигму усвідомлення господарських процесів у епоху постекономічної трансформації.

У багатьох відношеннях новаторською є монографія української вченої О. Довгаль «Протекціонізм і лібералізм у процесі глобалізації світової економіки (Питання теорії і методології)» [8], у якій досліджено нові змістовні характеристики і нові форми прояву діалектичної єдності протекціонізму і лібералізму у процесі глобалізації світової економіки, і особливо у країнах, що здійснюють системну трансформацію економіки. Польський економіст Г. Колодко у своїй книзі «Глобалізація і перспективи розвитку постсоціалістичних країн» [12] об'єктивно аналізує процес глобалізації та його вплив на розвиток постсоціалістичних країн і пропонує шляхи включення цих країн у глобальний світовий процес, в основу якого покладено лібералізація і послідовна інтеграція ринків товарів і капіталу. Це надає його роботі особливого значення для України. На особливу увагу заслуговує науково-практична монографія українського дослідника Т. В. Березянка, в якій вперше систематично розглянуто вплив глобалізаційних процесів в умовах ліберальних економічних конструкцій трансформаційних та розвинених економік. Автор під призму розбудови національного інституціонального середовища розглядає процеси адаптації економічного простору та корпоративного сектору до вимог розвинених світових ринкових спільнот [2].

Відносно новим напрямом у наукових дослідженнях вище зазначених авторів слід вважати з'ясування ролі інформації і знань в умовах нової суспільної реальності. Їх погляди у вивченні цього питання збігаються у тому, що саме на основі інформатизації йде глибоке перетворення в усіх галузях економіки, при цьому не виключаючи решту життєво важливих галузей і усіх аспектів життя соціуму. Даний факт ознаменував становлення суспільства, що носить назву «інформаційне», в якому наукові знання, інформатизація й інформація стають визначальним фактором суспільного життя і виробництва, процесу саморозвитку і самовдосконалення людини, її творчої активності і самоствердження.

Сучасні соціально-економічні, політико-правові, культурні прояви ідеології лібералізму пов'язують з процесом глобалізації і сучасною комунікативною революцією, який розглядається, з одного боку, як механізм стійкого розвитку, загальноцивілізаційного прогресу (А. Володін, Д. Гелд, Е. Гіденс, В. Заблоцький, Д. Сорос, М. Фрідман, Г. Широков та ін.), з іншого, — як фактор посилення нестійкості світового розвитку (О. Білорус, І. Валлерстайн, О. Вебер, Б. Кагарлицький, О. Панарін, Є. Суліма, Ф. Фукуяма та ін.).

У наукових статтях сучасні українські дослідники актуалізують теоретико-методологічні питання, а саме: в частині співвідношення свободи і рівності дослідження здійснювали А. Гриценко (2010), І. Прокопчук (2000 р.), В. Селиванов (2000 р.), парламентаризму і індивідуальної свободи — В. Денисов (2001 р.), лібералізму і демократичного соціалізму — В. Сиренко (2007 р.), природу та сутність феномену лібералізму з'ясував С. Білошицький (1999 р.) Я. Романчук (2010 р.); тлумачення категорії свободи та порядку у соціально-філософських та соціально-історичних дослідженнях — Е. Афонін і А. Мартинов (2001 р.).

Низька питань з проблеми лібералізму висвітлені в окремих наукових доробках (статті): національно-правові та соціальні інститути захисту прав людини й основних свобод розглянули М. Жулинський (2004 р.), Ж. Пустовіт (1999 р.), Т. Р. С. Аллана (2008 р.) та національних меншин — В. Мицик (2002 р.), Н. Мяловицька (2002 р.); визначення, методологію, кількісні оцінки та вирішальні фактори становлення середнього класу в сучасній Україні — Є. Ахтирко (2006 р.), Е. Лібанова (2002 р.), А. Стегній (2006 р.), В. Хмелько (2006 р.), В. Чудний (2007 р.); стратегічні напрямки розвитку України — В. Бодров (2001 р.), М. Павловський (2001 р.), Н. Татаренко (1999 р.); проблеми ліберального та демократичного реформування сучасного українського суспільства, держави та їх інституціональних структур — К. Волинка (2000 р.), В. Карпенко (2001 р.), О. Кіндратець (2004 р.), А. Лисюк (2008 р.), В. Лісовський (2008 р.), В. Рибак і В. Семиноженко (2001), Ф. Рудич (2004 р.), Л. Солом'янюк і П. Солом'янюк (2002 р.), О. Субтельний (1994 р.), О. Шморгун (1999 р.). Оцінка характеру та результатів впливу ліберальної ідеї на сучасний процес трансформації вітчизняного соціуму дається у роботах О. Бандурки і Ю. Древаля, Є. Головахи і Н. Паніної, Г. Дашутіна, Г. Касьянова, М. Розумного, С. Рябова та інших.

Висновки. Отже, аналіз великого і разом з тим різноманітного пласту наукових напрацювань дозволяє стверджувати, що дослідження ліберального феномену у європейській і українській науці продовжується за наступними напрямками: предметному, проблемному, концептуальному, персоналістському, порівняльному, критичному. Характерною особливістю сучасного процесу вивчення і вдосконалення теоретико-методологічних засад лібералізму досягається за рахунок міждисциплінарного підходу. Дослідження різноманітних аспектів лібералізму знаходиться у фокусі уваги політології, філософії, теорії держави і права, економіки, соціології і історії, що вказує на формування нової пізнавальної моделі, яка охоплює весь спектр теоретичних і методологічних можливостей наукового пошуку і створені адекватного доктринального вчення.

В цілому надаючи оцінку науковим дослідженням в рамках заявленої у даній статті проблеми, неможливо вичерпно визначити внесок, зроблений тим чи іншим мислителем, вченим або політиком в становленні і розвитку ліберальної доктрини. І, незважаючи на те, що складно вичленити комплексне відображення усіх аспектів ліберального феномену в працях якогось одного автора або групи авторів, необхідно визнати, що весь великий і різноманітний арсенал джерел у підсумованому, інтеграційному вигляді складає ґрунтовний фундамент для системного розуміння ліберального феномену. Між тим складний комплекс проблем ще не дістав повного висвітлення. Крім раніше відзначених дискусійними залишаються підходи щодо визначення специфічних особливостей українського лібералізму, до набутого і запозиченого ліберального досвіду, спірною є оцінка реального політико-правового і соціального процесів у нашій країні, в той же час інтеграційна спрямованість України у глобальні світові процеси потребує поглибленого вивчення своєї історико-політичної і соціокультурної специфіки.

Література:

1. Андрусак Т. Шлях до свободи (Михайло Драгоманов про права людини)/Андрусак Т. — Львів: Світ, 1998. — 192 с.
2. Березяно Т. В. Корпоративний глобалізм як базовий напрямок міжнародної економічної конвергенції. Розвиток національного корпоративного сектору (інституціональний контекст): (Монографія)/Т. В. Березяно. — Ч. 1. — К.: ТОВ «ДКС центр», 2010. — 238 с.
3. Гаджиев К. С. Либерализм: история и современность/К. С. Гаджиев//Новая и новейшая история. — 1995. — № 6. — С. 15–31.
4. Гаджиев К. С. Политическая наука: [учебн. пос. для студ. выс. учебн. завед.]/Гаджиев К. С. — [2-е изд.]. — М.: Междунар. отношения. — 1996. — 398 с.
5. Гаджиев К. С. Эволюция основных течений американской буржуазной идеологии. 50–70-е годы/Камалудин Серажудинович Гаджиев/АН СССР, Ин-т мировой экономики и междунар. отношений. — М.: Наука, 1982. — 333 с.
6. Гуренко М. М. Розвиток політико-правової думки про гарантії прав і свобод людини та громадянина: (Монографія)/Гуренко М. М. — К.: Логос, 2002. — 252 с.
7. Дергунова Н. В. Свобода: от мечты к реальности. Очерки по истории западноевропейского классического либерализма: (Монографія)/Дергунова Н. В. — Ульяновск: УлГУ, 2000. — 227 с.

8. Довгаль О. А. Протекціонізм і лібералізм у процесі глобалізації світової економіки (Питання теорії і методології)/Олена Андріївна Довгаль; Нар. укр. акад. — Х.: Вид-во НУА, 2004. — 320 с.
9. Заблоцький В. П. Лібералізм: ідея, ідеал, ідеологія/Заболоцький В. П. — Донецьк: Янтар, 2001. — 368 с.
10. Зидентоп Л. Демократія в Європе/Ларри Зидентоп; [пер. с англ.; под ред. В. Л. Иноземцева]. — М.: Логос, 2001. — 360 с.
11. Иноземцев В. Л. За пределами экономического общества: постиндустриальные теории и экономические тенденции в современном мире: [научное издание]/Владислав Леонидович Иноземцев; ответ. ред. А. И. Антипов. — М.: «Academia» — «Наука», 1998. — 640 с.
12. Колодко Г. В. Глобалізація і перспективи розвитку постсоціалістичних країн/Колодко Г. В.; [пер. з польськ. О. М. Палій]. — К.: Основні цінності, 2002. — 248 с. — (Серія «Сучасна думка»).
13. Либерализм Запада. XVII–XX века/[под общ. ред. В. В. Согрина]. — М.: Ин-т всеобщей истории, 1995. — 228 с.
14. Манан П. Інтелектуальна історія лібералізму/П'єр Манан; [пер. з фр. В. Кашченко]. — К.: Дух і літера, 2004. — 206 с.
15. Пашук А. І. Иван Вишенский — мыслитель і борець: (Монографія)/Пашук А. І. — Львів: Світ, 1990. — 176 с.
16. Примуш М. В. Історія і теорія політичних партій/Микола Васильович Примуш. — Донецьк: КИТИС, 2000. — 260 с.
17. Раквиашвили А. А. Либерализм. Эволюция идей/А. А. Раквиашвили. — М.: Изд-во Ленанд, 2010. — 184 с.
18. Себайн Д. Г. Історія політичної думки/Джордж Г. Себайн, Томас Л. Торсон; [пер. з англ. М. Габлевич та ін.]. — К.: Основи, 1997. — 838 с.

Гедикова Н. П. Феномен либерализма в фокусе современных научных исследований.

Осуществлен комплексный обзор современных научных источников, посвященных теме либерального феномена.

Ключевые слова: *либерализм, современные научные исследования, зарубежные и отечественные ученые.*

Gedikova N.P. The phenomenon of liberalism in the focus of current research.

The comprehensive overview of contemporary scientific sources, dedicated to the topic of liberal phenomenon is devoted in the article.

Keywords: *liberalism, modern scientific research, foreign and domestic scientists.*

УДК 323:364.146.2

ОСНОВНІ НАУКОВІ ПІДХОДИ ДО ОСМИСЛЕННЯ ФЕНОМЕНА СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ

Хома Н. М.[©]

*Кандидат політичних наук, доцент, докторант відділу
правових проблем політології Інституту держави і права ім.
В. М. Корецького НАН України*

Досліджено основні наукові підходи до трактування феномена соціальної держави. Звернено увагу на відмінності оцінки теорії та практики соціальної держави представниками різних ідеологічних течій.

Ключові слова: *соціальна держава, солідаризм, соціальний нігілізм, субсидіарна соціальна держава.*

Теорія та практика соціальної держави є важливим кроком у розвитку людського суспільства. Соціальна держава є динамічним багатограним явищем, яке відповідає на виклики того суспільства, в якому вона формується. Концепція соціальної держави утворювалася поступово, збагачуючись та наповнюючись новим змістом, новими положеннями; кожна історична епоха сприяла її розвитку. Представниками різних епох, країн, ідеологій по-різному обґрунтовувалася необхідність соціально-забезпечувальної функції держави, і нашим завданням є дослідження багатогранності підходів до вивчення соціальної держави. Дослідження цього аспекту проблематики соціальної держави започатковані у дослідженнях Я. Паська, О. Пищуліної, Ю. Романенка, О. Скрипнюка та ін.

Теорія соціальної держави з'явилася у середині XIX ст. паралельно з оформленням марксистської та інших лівосоціалістичних і комуністичних концепцій безкласового й бездержавного суспільства і слідом за ліберальними проектами ринкової саморегуляції з мінімальним державним втручанням. Її поява стала закономірним наслідком спроб правової ліберальної держави забезпечити на практиці реалізацію принципу людської гідності.

Ефективне впровадження ідей соціальної держави розпочалося майже без винятків у країнах, де домінувала протестантська трудова етика, яка, за М. Вебером, стала ментальним підґрунтям розвитку цивілізованих ринкових відносин і власне капіталізму. Один із теоретиків соціальної ринкової економіки В. Ойкен підкреслював, що «рішення соціального питання є проблемою суспільної моралі. Настрій людей у відносинах між собою має

вирішальне значення. Без зміни такого настрою навряд чи можна було б досягти мети» [1, с. 415].

Ідея соціальної держави була результатом об'єктивних соціально-економічних процесів, що відбувалися в житті буржуазного суспільства, коли в протиріччя увійшли два його найвагоміших принципи — принцип свободи і принцип рівності [2, с.136]. Теоретично склалися два підходи до співвідношення цих принципів. А. Сміт, Дж. С. Мілль, Б. Констан, Дж. Локк та ін. захищали теорію індивідуальної свободи людини, відводячи державі, як основний обов'язок охороняти цю свободу від будь-якого втручання, у т.ч. й від втручання самої держави. При цьому вони розуміли, що врешті-решт свобода спричинить нерівність, однак вважали свободу за найвищу цінність. Інший підхід використовував Ж.-Ж. Руссо, який не заперечував значення індивідуальної свободи, проте вважав, що все повинно бути підпорядковано принципу рівності, забезпечувати який є завданням держави.

Власне, концепцію соціальної держави вперше було сформульовано в працях німецьких учених XIX ст. Л. фон Штейна, Ю. Оффнера, Ф. Науманна, А. Вагнера. Розглянемо кілька підходів до обґрунтування соціально-забезпечувальної функції держави.

1. «Етична» концепція (В. Соловйов) — удосконалення людини відбувається лише тоді, коли добрі почуття окремих людей створюють моральність громадську. Держава ж покликана здійснювати її, бути «примусовою організацією добра» і, підкоряючись вимозі морального начала, піклуватися про «матеріальну економічну свободу всіх людей» [3, с. 519].

2. Теорія права на гідне людське існування (Б. Кістяківський, П. Новгородцев, І. Покровський) вперше втілює відносини соціального забезпечення в юридичну форму: піклування про бідних і непрацездатних із добровільної благодійності, акта християнського милосердя перетворюється в обов'язок держави. Вимога закріплення права кожного на забезпечення «відомого мінімуму необхідних засобів» із неминучістю приводило до висновку про «обов'язок» державно-організованого суспільства перед своїми співчленами [4, с. 319].

3. Ідеї «солідаризму» (Л. Дюгі). Поклавши в основу своєї теорії принцип суспільної солідарності, що пронизує все об'єктивне право, французький вчений сформулював концепцію соціальних обов'язків. Заперечуючи категорію суб'єктивного права як таку, він висловив думку про існування позитивних обов'язків держави, серед яких — забезпечення медичної допомоги та надання нужденним засобів до існування [5].

4. Необхідність державного регулювання розподілу доходів нерідко мотивується економічними міркуваннями (Л. Єловіков, Х. Еренберг та ін.). У такій інтерпретації соціальна політика доходів, у т.ч. соціальне забез-

печення, розглядається як умова економічного розвитку [6, с. 5], а інститут соціальної державності стає самостійним чинником виробництва.

5. Виконання державою функції соціального забезпечення пояснюють політичними причинами (Т. Мацонашвілі [7, с. 108], Й. Штрассер [8, с. 127–128] та ін.). Спочатку державне піклування використовувалося як поліцейські заходи, спрямовані на підтримку порядку та соціальної стабільності; в умовах демократичних режимів здійснення державою соціальних програм є одним із засобів легітимації владних структур.

6. Припустимий погляд на роль держави в соціальному забезпеченні й через призму категорії «інтересу», хоча такий підхід до проблеми може призвести до протилежних висновків. У сфері турботи про добробут особи, на думку Б. Чичеріна, переважає приватний інтерес: «державна не зобов'язана надавати громадянам засоби існування. Це справа приватна. Кожен відшукує собі роботу і здобуває собі харчування сам» [9, с. 274]. Інший підхід ґрунтується на тому, що діяльність держави щодо підтримки бідних, не здатних до набуття власності, є проявом публічного інтересу, тому що збереження кожного члена союзу — завдання всього союзу [9, с. 274]. Ймовірно, організація державної системи соціального забезпечення переслідує двояку мету: з одного боку, виражає загальний (публічний) інтерес благополуччя всіх членів суспільства, з іншого — служить задоволенню індивідуальних потреб окремої особистості.

Ідеологи ліберально-демократичних партій трактують соціальну державу як «державу соціальних послуг». Ліберали вважають, що соціальна політика дозволяє стабілізувати розвиток суспільства, залагодити конфлікти, які виникають у ньому, і тим самим домогтися утвердження в суспільному житті відносин солідарності, партнерства. Ідеологи неолібералізму висувають гасла суспільства з високим рівнем споживання, надання допомоги малозабезпеченим, але уникають говорити про загальний добробут, побоюючись породити у соціальних низів завищені очікування [10, с. 528].

Соціал-демократичні партії розглядають соціальну державу як щабель до своєї головної мети — демократичного соціалізму. Державна влада покликана підготувати умови для переходу до соціальної демократії, за якої демократичні методи управління будуть застосовуватися у всіх сферах суспільного життя. Одночасно підкреслюється, що соціальна політика є не послугою або милістю з боку держави, а її прямим обов'язком, що впливає з наданих громадянам соціальних прав. Соціал-демократична концепція соціальної держави виходить із тези, що соціальною державою стає лише тоді, коли вона забезпечує утвердження в суспільстві принципів свободи, рівності, справедливості та солідарності. Основними причинами переходу суспільства до соціальної держави є боротьба трудящих за свої

соціальні права, вплив у рамках правового поля на уряд, лобювання та прийняття соціальних законів, що відповідають очікуванням громадян.

Проміжне становище між позиціями неолібералів і соціал-демократів займають концепції, висунуті ідеологами середніх класів і демократично налаштованої інтелігенції. В ідеології саме цих прошарків сформувалася теорія держави благоденства. Вона виникла в 50-і рр. — у період економічного підйому в країнах Західної Європи та США [10, с. 528]. Одним з творців теорії був шведський економіст і державний діяч К.Г. Мюрдаль, автор книги «За межі держави благоденства». В основі його концепції лежить твердження про те, що загальне благоденство вже досягнуто в індустріальних країнах Заходу. Решта країн рано чи пізно стануть на той же шлях економічного і соціального розвитку. Суть теорії суспільного благоденства, як її формулював К.Г. Мюрдаль, полягає в тому, щоб «мирно і без революції — а фактично замість революції — проводити в капіталістичній державі скоординовану публічну політику, і притому з такою ефективністю, яка поступово привела б економіку країни у відповідність із інтересами більшості громадян» [10, с. 529].

Консерватори в основі своїй визнають можливість й історичну обумовленість появи соціальної держави, але вони за деякими аспектами критично ставляться до практики функціонування подібного типу держави. Можливість і в певному сенсі необхідність існування держави на соціальних принципах консерватори виправдовують інтересами стабільності держави, необхідністю забезпечення лояльного ставлення більшості громадян до існуючої системи відносин, а також потребою громадян в соціальному забезпеченні, державному захисті своїх соціальних інтересів. Соціальна держава покликана вирішувати проблеми, які не здатні вирішити і зняти ринкові відносини [11, с. 38–39].

Марксистська концепція виходить з того, що суперечності між власниками засобів виробництва і працівниками, які, для того щоб вижити, можуть продавати єдиний товар — робочу силу, мають одну позитивне якість: вона виступає як мотивуючий чинник для знищення приватновласницьких відносин та утвердження соціалізму.

Сучасні неомарксистичні пов'язують факт появи соціальної держави з тим, що владі необхідно було створювати сприятливіші умови для розвитку капіталізму в постіндустріальному суспільстві і реагувати на класові конфлікти. Неомарксистичні вважають, що соціальна держава в умовах ринкової економіки — це не рух до соціалізму, а один із інструментів посилення капіталістичної системи. Обмежуючи діяльність низки амбітних капіталістів і кампаній, частково перерозподіляючи фінансові потоки для розв'язання гострих соціальних проблем, соціальна держава тим самим забезпечує збереження і розвиток усієї системи ринкових відносин. Сьогодні неомарк-

систі практично відмовилися від ідеї диктатури пролетаріату, зблизилися з позицією соціал-демократів із приводу того, що реалізація соціальних потреб людей повинна патронувати державою. Соціальні послуги повинні стати універсальними, надаватимуться відповідно до принципу загальності. А це передбачає активну участь громадян у постійному контролі за діяльністю державних органів у здійсненні соціальної політики [11, с. 40–42].

Частина дослідників соціальної держави вважають, що держава для того, щоб називатися «соціальною», зобов'язана забезпечити мінімальний реальний дохід для всіх членів суспільства [12, с. 141]. Окремі дослідники розширюють межі державного втручання, ставлячи перед соціальною державою завдання перерозподілу доходів між різними верствами суспільства, забезпечення соціальної справедливості [13, с. 19–20].

Дискусійною проблемою щодо ролі держави в соціальному забезпеченні є реалізована нею функція перерозподілу. Її здійснення у всезростаючих обсягах можливе лише в разі організуючого впливу на виробничу сферу, що потенційно може привести до адміністративного диктату та придушення підприємницької активності. Окрім цього, як показує практика будівництва соціальної держави в Європі, проголошення обов'язком держави гарантувати мінімальний дохід найбільш бідним громадянам парадоксальним чином залучає до сфери соціальних трансфертів і представників середнього класу. Ці закономірності становлять лише видиму частину айсберга, що іменується «наслідками політики перерозподілу» [14, с. 284–285].

Найсерйозніші протиріччя лежать в царині філософсько-етичних категорій свободи, справедливості, рівності. Так, уявлення про свободу істотно змінювалися протягом останніх століть: якщо в епоху буржуазних революцій свобода розглядалася як сфера, огорожена від втручання будь кого, у т. ч. держави, то до початку ХХ ст. прийшло усвідомлення того, що убогість і залежність від зовнішніх чинників утруднюють свободу не в меншій мірі. Саме цілями створення матеріальних умов вільного розвитку кожного члена суспільства аргументувався обов'язок держави забезпечити право на гідне людське існування [15]. Однак, щоб гарантувати свободу одного (надати нужденному засоби існування), необхідно певною мірою обмежити свободу іншого (перерозподілити частину доходів імущих). Іншими словами, правова максима, відома ще з часів Стародавнього Риму, — «свобода одного закінчується там, де починається свобода іншого» — набула іншого звучання.

Отже, сучасні концепції соціальної держави розвиваються в двох напрямках — критики чи закликів до модернізації. Широке коло інтелектуалів (Р. Дворкин, М. Ноцік, Ю. Габермас, М. Сандел, Дж. Маклін) підкреслюють «неможливість вирішити проблеми економічного зростання за допомогою охорони державою кейнсіанської системи регулювання від

імперативів світового ринку та інвестиційної політики підприємств, які працюють на світовому рівні» [16, с. 86]; на їх переконання, влада намагається не тільки вирішувати економічні проблеми суспільства шляхом безпосередньої інтервенції, але й під приводом поліпшення умов життя трудящих збіднює життєвий світ пересічних громадян — перетворюючи їх на підлеглих бюрократії держави добробуту, соціальна держава обмежує свободи репрезентантів громадянського суспільства. Французькі інтелектуали М. Фуко, П. Рікер, А. Глюксман наголошували на небезпеці адміністративних впливів і практики втручання влади в найдрібніші механізми людського буття; за таких умов під загрозою опиняються базові цінності європейської цивілізації. Отже, у 70–90-і роки сформувалася позиція інтелектуальної еліти різного ідеологічного спрямування, згідно з якою соціальна держава трактується як інститут, що свідомо та цілеспрямовано руйнує міжособову та соціальну комунікацію — звужує можливості громадянського суспільства.

Одним із найкритичніших підходів до соціальної держави є соціальний нігілізм — парадигма, яка базується на запереченні легітимності соціальної держави як механізму, створеного зусиллями бюрократичного класу і який служить монополізації усіх форм влади. Найпомітнішим репрезентантом цієї парадигми вважають Р. Нозіка [17]. Його концепція, викладена в праці «Держава — маклер», слідує в руслі логіки міркувань Дж. Роулза («Теорія справедливості») [18] та Ф. А. Хайека («Шлях до рабства») [19]. Основним аргументом проти соціальної держави, який висувається в межах цієї парадигми, є порушення гіпотетичного суспільного договору, за якого держава повинна гарантувати лише зовнішню безпеку та охорону соціальних інституцій, але не може трансформувати їх і вирішувати дистрибутивні проблеми. Сам Нозік визначає державу як «маклера соціуму», що може діяти за чийось дорученням, але не може брати на себе відповідальність за наслідки соціальної угоди і змінювати її в односторонньому порядку, заперечуючи тим самим суверенність волі іншої сторони в укладеній громадянській конвенції. Зона автономної інтеракції індивідів має залишатись недоторканою, а правова організація — формальною.

З позиції критики соціального нігілізму виступають прихильники неомарксистської парадигми, яка міститься на протилежному полюсі континууму оцінок, витримує позицію, згідно з якою соціальна держава має вирішувати проблему соціально-політичної та онтологічної емансипації людини [20, с. 213–214]. Серед представників парадигми Г. Хустер з циклом статей «Соціальна правова держава та неомарксизм» [21].

Опоненти критиків соціальної держави — Г. Еспінг-Андерсон, К. М. Маєр-Абіх, Г. Й. Фогель, Ф. Розенваллон, П. Пірсон, П. Хіманен та ін. — не заперечують кризових явищ у практиці існування соціальної держави,

а виходять з гегелівської позиції, згідно з якою інститут держави вписується в контекст європейської раціональності і може надати особі найкращі можливості для творчої реалізації, а соціальна єдність різних структур полягає у соціальній взаємодії. У цьому контексті сучасні прибічники соціальної держави наголошують не тільки на доцільності збереження сильної держави, але й сумісності цього інституту з вимірами свободи [16, с.89].

Однією з найавторитетніших з початку 90-х рр. XX ст. є концепція субсидіарної соціальної держави (М. Спікер, О. Гюфе) [22]. Ця концепція, на думку Ю. Романенка, містить у собі деяку внутрішню суперечність: з одного боку, держава має бути достатньо авторитетною, щоб впливати на всі процеси та формування соціальності, а з іншого, — вона не повинна бути настільки впливовою, щоб підмінити аутентичну саморегуляцію та моральну самодетермінацію індивіда [20, с. 216–217].

Таким чином, практично усіма сучасними політичними силами, концепціями суспільного устрою, визнається, що становлення соціальної держави є закономірний процес, обумовлений логікою суспільного розвитку, певним рівнем розвитку виробничих сил, демократизацією суспільного життя, поступовим утвердженням нормами права принципів справедливості, рівності і свободи. Діяльність держави у сфері соціального забезпечення стала сприйматися як неминуче і об'єктивно необхідне явище, незалежно від ідеологічної першооснови. Серед представників економічної та політико-правової галузей наукового знання практично не залишилося прихильників необмеженого панування ринку. Розбіжності стосуються ступеня та меж державного втручання, масштабів соціальної діяльності держави. Єдність поглядів можна спостерігати лише з питання про виправданість дій держави щодо матеріального забезпечення соціально уразливих категорій громадян — непрацездатних через вік або стану здоров'я, багатодітних сімей, дітей-сиріт та т. п. Чи повинна держава розширювати межі соціально-забезпечувальної діяльності в порівнянні з визначеним мінімумом? Різноманіття думок із даної проблеми виникає через неможливість дати однозначну відповідь без подолання деяких філософсько-правових та економічних протиріч.

Література:

1. Ойкен В. Основные принципы экономической политики. - М., 1995. — 494 с.
2. Пищуліна О. М. Історична ретроспектива та сутність поняття «соціальна держава»//Стратегічні пріоритети. — 2009. — № 3 (12). — С. 136–142.
3. Соловьев В. С. Мнимая критика (ответ Б. Н. Чичерину)//Чичерин Б. Н. Собственность

- и государство//Избранные труды. — СПб.: Изд-во СПбГУ, 1998. — 555 с.
4. Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права. — М.: Статут, 1998. — 353 с.
 5. Дюги Л. Конституционное право: общая теория государства. — М.: Типография Товарищества И. Д. Сытина, 1908. — 142 с.
 6. Еловигов Л. А. Социальная политика (доходы и заработная плата): Учеб. пособ. — Омск: ОмГУ, 2002. — 287 с.
 7. Мацонашвили Т. Проблемы перестройки социального государства в Западной Европе//Pro et contra. — 2001. — Т. 6. — № 3. — С. 105–127.
 8. Штрассер Й. Будущее социального государства//Социальное государство в Западной Европе. Актуальные проблемы Европы. — Вып. 3. — М.: ИНИОН РАН, 1999.
 9. Чичерин Б. Н. Собственность и государство//Избранные труды. СПб.: Изд-во СПбГУ, 1998. — 555 с.
 10. История политических и правовых учений: Учеб./Под ред. О. Э. Лейста. — М.: Юридическая литература, 1997. — 576 с.
 11. Баиева Н. А. Социальное государство и его основные критерии Сборник научных трудов юридического факультета СевКавГТУ. — Вып. 6., 2004. — С. 34–46.
 12. Вейт-Уилсон Дж. Государство благосостояния: проблема в самом понятии//Pro et contra. — 2001. -Т. 6. — № 3. — С. 128–157.
 13. Лукашева Е. А. Социальное государство и защита прав граждан в условиях рыночных отношений//Социальное государство и защита прав человека/Отв. ред. Е. А. Лукашева. — М., 1994. — С. 5–21.
 14. Курченко О. С. Основные подходы к определению роли государства в системе социального обеспечения//Вестник Омского университета. — Сер. «Право». — 2006. № 3/4. — С. 148–150.
 15. Новгородцев П. И. Право на достойное человеческое существование//Новгородцев П. И. Сочинения. — М.: Раритет, 1995. — 448 с.
 16. Пасько Я. Співвідношення соціальної держави та інформаційного суспільства в контексті вимірів свободи, права і власності//Аналітично-інформаційний журнал «Схід». — 2006. — № 3 (75). — С. 86–90.
 17. Nozik M. Staat-Makler. — Bohn, 1991.
 18. Ролз Дж. Теория справедливости. Новосибирск: Изд-во НГУ, 1995.
 19. Хайек Ф. А. Дорога к рабству. — М., 1991.
 20. Романенко Ю. В. Смыслопродукуючі чинники англо-саксонської цивілізації в конституюванні парадигми ліберального приватизму в розумінні державної влади [Текст]/Ю. В. Романенко//Мультиверсум:

Філософський альманах: [збірник наукових праць]/Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. — К.: Український Центр духовної культури, 2005. — Вип. 50. — С. 212–221.

21. Huster G. Neomarxistische Theorie der Staatsmacht. — Munchen, 1995.

22. Spieker M. Neue Wende in Staatsevolution. — Munchen, 1997;

Heffe O. Wohlfahrtsstaat: neue sittliche Position und Begrundung. — Munchen, 1994.

Хома Н. М. Основные научные подходы к осмыслению феномена социального государства

Исследованы основные научные подходы к трактовке феномена социального государства. Обращено внимание на различия оценки теории и практики социального государства представителями различных идеологических течений.

Ключевые слова: *социальное государство, солидаризм, социальный нигилизм, субсидиарная социальное государство.*

Khoma N. The main scientific approaches to understanding the phenomenon of the welfare state

Studies of key scientific approaches to the interpretation of the phenomenon of the welfare state. And modern concept. Attention is paid to differences in assessment theory and practice of the welfare state representatives of different ideological currents.

Keywords: *welfare state, solidarism, social nihilism, a secondary social state.*

УДК 323:321

КОНЦЕПТУАЛЬНА МОДЕЛЬ ОПТИМІЗАЦІЇ ПУБЛІЧНОЇ СФЕРИ ПОЛІТИКИ

Третяк О. А. ©

*Кандидат політичних наук, доцент кафедри політології
Дніпропетровського національного університету імені Олеся
Гончара*

Представлено концептуально-теоретичні передумови оптимізації публічної сфери політики. Надано увагу етимологічним засадам політичного змісту публічної сфери. Розглянуті ретроспективні та когнітивні засади перетворення публічної сфери.

Ключові слова: *публічна сфера політики, когнітивні аксіоми, демократія, публічність, модель.*

Постановка проблеми. Концептуальна модель видозміни публічної сфери політики включає її основні елементи, які ідентифікують наявний і бажаний стан цього явища. Основним підходом для дослідження зазначених елементів є пошук потреб і виокремлення викликів для сучасної публічної сфери, які можуть становити загрозу для її розвитку. Такими викликами є: скорочення політичної участі громадян, зниження рівня свободи слова, цензура і самоцензура, зниження кваліфікацій публічних мовців, а також тенденція до перетворення політики на закрити технологічну сферу діяльності.

Окреслення нової картини світу, в якій публічна сфера і публічна політична активність відіграють провідну роль, потребує нових дослідницьких зусиль. У межах розуміння оптимальності публічної сфери політики перебувають і окремі риси оптимальності демократії як політичного режиму, стилю життя і напрямку розвитку суспільства.

Концептуалізація публічної сфери політики є важливою науковою проблемою, яка полягає у становленні теоретико-методологічних заходів вивчення публічної сфери, як частини політичного світу в умовах демократії. Цей аспект є важливим з огляду на потребу у інтеграції таких різномірних предметних сфер, як політична комунікація, громадсько-політична участь процедури демократичного публічного політичного обговорення і прийняття рішень, інституційні засади публічної політики. Ця проблема полягає також у невідповідності рівня сучасних наукових знань про публічну сферу політики та методи й підходи її дослідження і

реальністю публічних політичних проявів, які потребують систематизації і переходу до єдиної концептуальної структури.

Важливою дослідницькою проблемою, яка потребує інтеграції у межах спільного контексту, є політична ідентичність публічної сфери, яка потребує розвитку за рівнем тематик дискурсів, а також статусів учасників. Водночас вагомим висновком є й констатація політизації політичної природи всієї публічної сфери, яка, за поширеними поглядами, не може не бути політичною. Соціологічні, психологічні, культурні конотації є різновидами частини загального цілого.

Потребує ідентифікації і співвіднесення методології зіставлення публічної сфери і владно-управлінського контексту політики. Концепт публічної політики на сьогодні не є достатньо розробленим, хоча і є поширеним в західній політичній практиці і наукових дослідженнях. Механізми концептуального зв'язку між цими явищами простежуються у предметності колегіального прийняття рішень. Однак, держава і управлінська діяльність є цілком автономними явищами системи, як їх тлумачить комунікативна теорія Ю. Хабермаса і теорія суспільної системи Н. Лумана. Тому подолання концептуального протиріччя між вільною і невимушеною публічною сферою, як сферою розумного, і сферою наказів і політико-управлінських рішень, є важливим завданням для дослідження публічної сфери політики.

Таким чином, концептуальність дослідження публічної сфери політики полягає у інтеграції смислових значень публічної сфери в сучасній політичній науці і політичній практиці. Побудова теоретичної моделі системи функціонування публічної сфери шляхом аналізу її компонентів, також інтерпретації наповнення змісту публічної сфери, як сфери обговорень і побудови оптимальних шляхів досягнення оптимальної публічної сфери в сучасних умовах експертизи відповідності публічної сфери, реальності сучасного політичного розвитку людства.

Серед останніх досліджень і публікацій, на які спирається автор, чільне місце посідають роботи вітчизняних науковців. Ю.Ю. Калиновським [4] розглядаються різнопланові етнонаціональні моделі, їх сутність та зміст, шляхом порівняння визначаються характерні риси демократичних, тоталітарних та перехідних конструкцій. А.М. Шаповаловою [8] проведено комплексний аналіз процесу формування самоврядної влади в Україні у контексті інституційного впливу глобального громадянського суспільства. Нею також визначено сутність публічного характеру самоврядної влади. Д.В. Топоровським [6] виявлено, що суспільна свідомість неоднозначна та суперечливо відображає екологічну проблематику: знання, судження й оцінки носять поверхневий характер, формуються за умов інформаційного вакууму, у цілому зводяться до обмежених і стереотипних

уявленнь про екологію та конкретні екологічні небезпеки. Проте цілісний розгляд передумов концептуалізації оптимальної публічної сфери політики потребує дослідницьких зусиль.

Метою статті є окреслення концепції оптимізації публічної сфери політики. Завданням статті є встановлення передумов формування програми політологічного дослідження публічної сфери політики.

Основний зміст. Концептуальна модель публічної сфери політики має включати основні підходи у сучасній політичній науці. Найбільш поширеною і впливовою є ліберально-економічна модель, яка згідно з В. Волковим, «ліберально-економічна модель, пов'язана з аналізом «публічної політики», де «публічне» розглядається як сфера державної політики та управління, будучи протиставлена «приватному» сектору ринкової економіки» [2].

Традиційні погляди на публічну сферу в сучасній політичній науці пов'язані з формами державного правління. В революційний період республіканська форма правління стала способом залучення до публічних проявів політичної діяльності масового загалу громадян. Тому, «підхід, пов'язаний з так званою республіки чеснотами (republican virtue), де «публічна» сфера розглядається в термінах громадянського і політичного співтовариства, які аналітично відокремлюються як від ринку, так і від адміністративної держави (а іноді перебуває між ними)», — зауважує В. Волков [2].

Серед дисциплінарних поглядів на публічну сферу можна виокремити і культурно-психологічний підхід, який розглядає публічну сферу як продукт наявних культурних практик і зразків поведінки. Водночас, цей підхід «підхід, який пов'язує «публічну» сферу зі спілкуванням, зі світом, де люди, зустрічаються і взаємодіють в публічному просторі, і вивчає культурні практики, правила і конвенції, що структурують суспільне життя», — вважає російський дослідник [2].

Спроби обґрунтувати публічну сферу політики з точки зору певних суспільних інтересів і практик призводять до виокремлення економічного підходу до розуміння публічної сфери політики. Цей підхід орієнтований на розгляд суб'єктів взаємодій, які де термінуються власною ініціативою, або з боку владних структур. Згідно з В. Волковим, «тенденція в економічній історії та феміністському аналізі, де різниця між «приватним» і «публічним» розуміється у рамках відмінності між сім'єю (приватним) і ринковою економікою (публічним)» [2].

Побудова концепції публічної сфери потребує і розгляду її втілення за темпоральним критерієм, а також, у зв'язку з соціологічними уявленнями, відповідно за цими двома системами координат публічної сфери політики є аналогом інших галузевих сфер публічності. Водночас, констатація широкого визначення публічної сфери, яка охоплює всі практики людського спілкування не лише у політиці, дає змогу стверджувати, що

публічна сфера політики є певним підрозділом загальної публічної сфери. «Розуміння «публічного» як сфери поведінки і діяльності, в якій люди відкриті спостереження і доступні один для одного («публічне» простір), як сфери публічного життя, де мають місце щоденні зустрічі та взаємодії, знаходиться в центрі третього підходу. У соціології (наприклад в роботах І. Гофмана), а також у соціальній історії (Н. Еліас, Р. Сеннет, Ф. Арьес), дослідження публічного життя як форм спілкування присвячені поясненню правил і конвенцій взаємодії, емоційних і мовних стандартів поведінки один з одним на публіці, організації публічного простору, тощо. Історично виникнення публічного життя було пов'язано, по-перше, з трансформацією середньовічних лицарських звичаїв у правила поведінки й етикету при дворі государів, і, по-друге, з розвитком міст Нового часу, де форми спілкування були пов'язані з набором норм, що регулюють те, як треба поводитися з незнайомими людьми» [2].

Побудова концепції концептуальної моделі публічної сфери також потребує зв'язку з фактичними її проявами за критерієм міських громад і людських поселень. Як явище, притаманне містам, публічна сфера має свою специфіку і може існувати лише за певних умов, то на порядку денному стоїть питання щодо інфраструктури публічної сфери і певних її особливих передумов. Про це свідчить

На думку Річарда Сеннета «дослідження суспільного життя як форм спілкування не завжди припускають розгляд її політичної значущості. Тобто, в рамках цього підходу, який переважно пов'язаний з першим, основним чином «публічного» як «відкритості» і «доступності» людської діяльності, не завжди розглядаються можливості колективної дії, яка може створюватися або блокуватися деякими формами суспільного життя. Треба згадати, однак, що ряд досліджень ставить питання про відношення між формами суспільного життя і створенням політичної спільноти громадян, що діють разом» [10, р.54]. Дослідження Річарда Сеннета, присвячене формам спілкування в сучасному космополітичному місті, прагне інтерпретувати еволюцію політичного через зміну межі між публічним і приватним.

Розгляд генеалогії публічної сфери в межах конкретної країни також є методичним підходом до розбудови смислового значення оптимального стану публічної сфери політики. Ідентифікація певних явищ і подій, як притаманних публічній сфері, доповнює картину політизації і критеріїв віднесення публічних явищ до політичних. Цей генеалогічний підхід характерний для аналізу публічної сфери у Російській імперії. «Термін: «публічна сфера», тоді, буде використовуватися для вказівки тих інституційних аспектів суспільного життя, що могли купувати чи не купувати певні політичні функції. Наприклад, форма суспільного життя аристо-

кратії Петербурга і Москви (аристократична публічна сфера) в першій половині XIX століття завдяки своїй особливій структурі і деяким зовнішнім чинникам, вона не набула політичного впливу і знадобилася низка подальших трансформацій цієї громадської форми — особливо пов'язаних з розвитком друку — щоб публічна сфера кинула виклик авторитарного державі в царині поточної політики», — зауважує В. Волков [2].

Частиною моделі оптимальної публічної сфери політики слід вважати і форми публічної активності. Їх політична ідентичність у більшості випадків відходить на другий план. Але, важливою залишається процедурна специфіка функціонування тих чи інших зборів, особливо в умовах, коли такі форми не були притаманні від початку тому чи іншому суспільству. Згідно з Ю. фон Заале «значення діяльності клубу, ... полягало, насамперед, в інтелектуальній роботі, в новому поживленні публічної сфери та соціалізації населення в умовах поступово набуває свободи, а також у підготовці еліт» [3].

До базових складових моделі публічної сфери належить також аналіз її передумов у галузі загального рівня освіти і певного спрямування системи виховання однієї з країн. В цьому плані корисним є аналіз радянської публічної сфери в період пізньої перебудови, яка виявила певні недоліки в підготовці публічних мовців, які, ймовірно, мають бути усунені в моделі оптимальної публічної сфери, яка притаманна майбутньому. Згідно з Ю. фон Заале «Павло Романов (Саратов — Москва) дав політичну оцінку феномену ірраціонального в громадськості пізнього СРСР. Низький освітній рівень і соціальний статус, на його думку, не дають цьому факту пояснення. На обговорення було винесено причинний зв'язок подібних настроїв і очікувань з вадами радянської системи освіти, яка виявилася нездатною дати навички критичної оцінки інформації, а також з ціннісним вакуумом, що виникли внаслідок катастрофи системи» [3].

Концептуальна модель оптимальної публічної сфери політики також орієнтована на аналіз всіх її складових. Якщо розглядати дискурс як складову частину публічної сфери політики, то його якісні параметри передбачають оптимальність лише певних практик досягнення згоди. І лише певні дії мають сенс в межах простору дискурсу. Про це зазначає Юрген Хабермас: «когнітивний зміст публічних дискурсивних практик — неупереджений пошук рішень, він виключає будь-яку обґрунтованість прийняття односторонніх рішень» [9].

Параметри функціонування політичних публічних дискурсів у транзитивних суспільствах також є сукупністю передумов розбудови публічної сфери політики. Одним з таких механізмів є державно-владна організація дискурсу, яка визначає ступінь втручання держави у смислове наповнення і визначення суб'єктів дискурсивної реальності. Концепція моделі

публічної сфери в цьому випадку отримує бачення рівня і ступеню, і можливостей державно-владної інформації дискурсивних практик. При цьому необхідно буде оцінити безсторонню можливість втручання держави з конструктивною метою відстоювання інтересів суспільства. «Ключовим чинником формування публічного інформаційного простору в інші періоди російської історії завжди була і залишається залежність від єдиної логіки державної влади, що виключає самопозиціонування інших ідентичностей та використаної конструюванням жорсткої бінарної позиції взаємодії «свій» — «чужий», — стверджує Ю. фон Зааль [3].

Збагаченню і комплексному підходу до побудови концептуальної моделі оптимальної публічної сфери має сприяти, також і лінгвістичний аналіз політичного дискурсу. Вітчизняні вчені виявляють метафоричні моделі у межах дискурсу, що вказує на їх фактичний стан. Філологічні розвідки дають змогу зрозуміти, що реальність публічних обговорень детермінуються не лише владними позиціями, але й способами і звичками використання мови. Згідно з О.І. Андрейченко «у сучасному політично-полемічному дискурсі побутують певні метафоричні Моделі, Що образно відтворюють Сучасне політичне життя. Домінує антропоцентрична (концептуальні сфери «Соціум», «Людина», «Природа», «Артефакт») модель метафор, репрезентована 12-ма різновидами: політична дійсність — театр, політична реальність — війна, Політичні реальності — Кримінальний світ, Політичні реальності — спортивні змагання тощо» [1].

Модель оптимальної публічної сфери політики також передбачає наявність динамічних характеристик. Однією з таких характеристик є формування громадської думки як реальності обговорень і стихійного збирання і обробки інформації, а також вироблення певного особливого ставлення до політичних подій. Згідно із західними дослідниками такими важливими параметрами громадської думки є кілька аксіом. Однією з них, згідно з моделлю Джона Цаллера, є аксіома сприйняття: «A1 — аксіома сприйняття (Reserption Axiom): що вище рівень когнітивної залученості індивіда, то більш імовірно, що він буде сприймати, тобто звертати увагу і розуміти, політичні повідомлення, пов'язані з тим чи іншим питанням» [7].

Громадська думка є певним способом відліку, з яким порівнюється публічна сфера, якщо її розробляти за допомогою природничої науки і соціологічних методик. Зокрема, аналіз окремих параметрів за допомогою тестових методик дозволяє виявити статус учасників політичної публічної сфери та їх суб'єктивні позиції. Все це дає змогу побачити інтегровану картину громадської думки, як динамічної основи публічної сфери. «По-перше, метою побудови даної моделі є опис того, як індивіди витягують інформацію з навколишнього середовища і на її основі формулюють

висловлення думки. Це переважно когнітивний процес, і афективна залученість тут значима лише остільки, оскільки веде за собою інтелектуальну, тобто когнітивну, залученість. Отже, дана аксіома дозволяє визначити модель в термінах когнітивної залученості», — вважає Джон Цаллер [7].

Якісне опрацювання параметрів публічної сфери політики не може здійснюватися поза межами розгляду способів поведінки громадян в публічному просторі. Згідно з Дж. Цаллером, «аксіома опору відіграє одну з ключових ролей у виробленні ставлення людини до різних дискурсивних практик, в тому числі і політичних. По-друге, вимірювання, які проводяться в процесі опитування та за допомогою яких визначається когнітивна залученість в політичні проблеми, відображають також і міру афективної залученості. Наприклад, респонденти, що набирають високі бали в тесті політичної поінформованості, мають значно більш стабільними установками, ніж люди, які гірше розбираються в політиці, а проте громадяни, які стверджують, що вони дуже цікавляться політикою (що я інтерпретую як форму афективної залучення), не більш стійкі в своїй думці, ніж ті, хто висловлює незначний інтерес до політики» [7].

Серед цілої низки психологічних передумов участі громадян у публічних обговореннях одним з найважливішим є психологічний комфорт та відповідність внутрішнім настановам. Тому значення набуває, згідно з Дж. Цаллером, аксіома досяжності. «A2 — аксіома опору (Resistance Axiom): люди схильні критично сприймати аргументи, що не узгоджуються з їх політичними схильностями, але тільки у тій мірі, в якій вони володіють контекстною інформацією, необхідною для розуміння відносин між цими аргументами і своїми політичними схильностями» [7].

Когнітивні засади громадської думки формуються на сукупності індивідуальних поведінкових реакцій і суб'єктивного ставлення до конкретних подій. Разом з тим, вироблення єдиної точки зору є можливою завдяки повній послідовності реакції, на що вказує аксіома реакції. «A3 — аксіома досяжності (Accessibility Axiom). Чим ближче за часом дане уявлення було актуалізоване, обговорювалося або обмірковувалося, тим менше часу потрібно для актуалізації цього і аналогічних уявлень в пам'яті, свідомості. Навпаки, чим більше часу пройшло з тих пір, як індивід звертався до своєї думки і пов'язаних з нею ідей, тим менш імовірно, що вони будуть мобілізовані; уявлення ж, яке не було актуалізовано протягом тривалого часу, може виявитися зовсім недоступним, тобто забутим», — вважає Дж. Цаллер [7].

Модель оптимальної публічної сфери політики, також, включає і реальні практики публічної комунікації і сприйняття рішень і певних обговорень з важливих питань суспільно-політичного життя. Конкретні випадки (case study) зокрема, громадсько-політична дискусія США навколо безпеки в галузі здоров'я, висвітлюють реальний стан публічної

сфери політики демократичного суспільства. Такий підхід в аналізі конкретного випадку дає змогу побачити, якою є реальна дискусія про те, хто є її суб'єктами і якими є її результати. Конкретні дискусії повинні розглядатися також з позиції досвіду, на основі якого будується концепція публічної сфери. «A4 — аксіома реакції (Response Axiom): Індивіди відповідають на питання інтерв'ю, обмірковуючи тільки ті судження, які виявляються негайно доступні або мобілізовані в їхній свідомості. Ця аксіома передбачає, що респондент, якому задається питання, звичайно не обмірковує всі судження, які можуть виявитися пов'язаними з цим питанням; скоріше навпаки, відповідь на питання формується на основі будь-яких доступних, мобілізованих у свідомості суджень. У деяких випадках виявляється досяжним лише одне судження, тільки одна точка зору, в інших — два або три судження, і тоді респондент вибудовує відповідь, наближаючи, усереднюючи ці судження, порівнюючи доводи за і проти», — зауважує Дж. Чаллер [7].

До числа емпіричних проявів публічної сфери політики, які мають бути враховані при побудові моделі оптимальної публічної сфери, належить і реальний стан політичної комунікації Інтернет, яка є найбільш актуальним і найбільш розвиненим підрозділом політичних обговорень в сучасному світі. Аналізуючи політичну блогосферу, вітчизняні і російські аналітики пропонують узагальнення перспектив публічної сфери політики, яка розвивається у віртуальному просторі. Вони доходять до висновку про наявність моделей Інтернет-політики, що змагаються. Однією з таких моделей є державна політика щодо Інтернет та модель блогосфери, яка перебуває під контролем державної влади в окремих державах сучасного світу.

Висновки. Низкою питань, які потребують роз'яснення, є статус публічної сфери у політичній системі. Крім того, важливим завданням є визначення емпіричної оцінки публічних проявів, які з них носять публічний характер. Важливим завданням є також вивчення рівнів зв'язку між політичним і іншими сегментами життєдіяльності суспільства. Все це потребує застосування адекватних методологій і методик. Теорія публічної сфери як дискурсивної демократії, запропонована у комунікативній теорії, відзначається фундаментальністю, пропонуванням нормативних пріоритетів і ідеального образу публічної сфери. Водночас вона не дає опису публічної сфери у політологічному поняттєво-категорійному апараті, відповідно до політологічних дослідницьких завдань, не ставить і не розв'язує проблеми формування публічної сфери у перехідних суспільствах.

Створення цілісної програми дослідження публічної сфери політики є вимогою часу, оскільки з одного боку, це елемент політичної реальності, який досі не вивчений у комплексному режимі. З іншого боку, застосування новітнього політологічного інструментарію, є кроком у розвитку

самої політичної науки, яка має мультипарадигмальну природу і прагне вирішувати синтетичні та міждисциплінарні наукові завдання.

Для визначення цілісної програми дослідження публічної сфери політики в сучасний період характерним є концентрація на окремих проявах публічної сфери, якими є політична комунікація, діяльність засобів масової інформації, публічні прояви політичних діячів, громадських структур і держави. Водночас розгляд закономірностей і систематизація цих фактів, виокремлення тенденції в межах єдиної системи, досі не проводилося. Програми досліджень в межах політичних наук ставили обмежені завдання. Тим часом, створення глобальної політичної системи вимагають нового рівня ідентифікації явищ політики, пов'язаних з публічністю. Пошук нових сенсів і змістів публічної політичної активності у темпоральному, просторовому і змістовому аспектах вимагає створення нового теоретико-методологічного, поняттєво-категорійного апарату, синтетичної методології, яка має включати як дедуктивні, так і індуктивні засади.

Програма комплексного дослідження публічної сфери політики має включати, як нормативно-оцінкові інструменти, так і сукупність сучасних можливостей інтерпретації фактів, включаючи соціологічний і психологічний аналіз. Публічна сфера політики сучасного суспільства є стрімко зростаючим явищем. Вона включає мільйони суб'єктів і необмежену кількість повідомлень. Вона включає також велику кількість відтінків значень в межах практик політичного дискурсу, які також потребують оцінки і «приєднання» до сучасного політичного світу.

Теоретико-методологічний ракурс сучасної публічної сфери політики потребує її співвіднесення з традиційними практиками дослідження політичного, яким є системний і інституційний підходи. Ускладнює завдання в цьому плані те, що публічна сфера політики є одночасно і сукупністю інститутів і сукупністю відносин між ними. Ці відносини не мають чітко вираженого політичного функціонального навантаження. Вони є одночасно і середовищем висловлення і обґрунтування позицій, і певною інстанцією, до якої апелюють політичні гравці і учасники комунікаційного процесу в політичній системі. Перспективами подальшого розвитку теми, порушеної у даній статті є аналіз особливостей публічної сфери політики окремих країн сучасного світу.

Література:

1. Андрейченко О. І. Лексико-фразеологічна основа текстів політичних дискусій (на матеріалі української преси кінця ХХ — початку ХХІ століття): автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 [Електронний ресурс]/Оксана Іванівна Андрейченко; НАН України; Інститут

української мови. — К., 2006. <http://www.nbuv.gov.ua/ard/2006/06aioikps.zip>

2. Волков В. Формы общественной жизни: публичная сфера и понятие общества в Российской Империи://В. Волков. Дис. ... канд. социол. наук: 22.00.00: Кембридж, 1995. — 192 с.

3. Заале Ю. фон Международная конференция «Советская общественность в эпоху перестройки (1985–1991)»//Ю. фон Заале [Электронный ресурс]. — Режим доступа <http://magazines.russ.ru/nlo/2009/97/za40-pr.html>

4. Калиновський Ю. Ю. Вибір та реалізація етнонаціональної моделі в процесі державотворення: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02//Ю. Ю. Калиновський; Ун-т внутр. справ. — Х., 1999. — 17 с.

5. Родина И. В. Модели дискурсивных практик в теории массовых коммуникаций//И. В. Родина [Электронный ресурс] Режим доступа: wciom.ru/fileadmin/nayka/konfGr_2010/Rodina.pdf

6. Топоровський Д. В. Екологічна складова політичної культури українського суспільства: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.03//Д. В. Топоровський; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т журналістики. — К., 2010. — 20 с.

7. Цаллер Дж. Происхождение и природа общественного мнения./Дж. Цаллер [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://gtmarket.ru/laboratory/expertize/2008/2709>

8. Шаповалова А. М. Еволюція публічної природи самоврядної влади України в умовах впливу глобального громадянського суспільства: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02//А. М. Шаповалова; Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. — Луганськ, 2009. — 17 с.

9. Хабермас Ю. Примирение через публичное употребление разума. Замечания о политическом либерализме Джона Роулса//Ю. Хабермас//Вопросы философии. — 1994. — № 10. — С. 45–56.

10. Sennett R. The Fall of Public Man//R. Sennett, A. Knopf. — New York Palgrave, 1977. — 286 p.

Третяк О. А. Концептуальная модель оптимизации публичной сферы политики.

Представлено концептуально-теоретические предпосылки оптимизации публичной сферы политки. Предоставлено внимание этимологическим основам политического содержания публичной сферы. Рассмотрены ретроспективные и когнитивные основы преобразования публичной сферы.

Ключевые слова: *публичная сфера политики, когнитивные аксиомы, демократия, гласность, общественность.*

Tretiak O.A. Conceptual model of optimization of public sphere of politics
Conceptual and theoretical background optimization of public sector
policy issues. Provided attention etymological principles of political content
of the public sphere. Considered retrospective and cognitive principles of
transformation of the public sphere.

Keywords: *public policy area, cognitive axiom, democracy, publicity,
public.*

УДК 321.74: 061. 2 + 32. 001

РАДЯНСЬКА АСОЦІАЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ НАУК: ОСНОВНІ ВІХИ ДІЯЛЬНОСТІ

Федорчук О. О. ©

*Кандидат історичних наук, доцент кафедри політології
Миколаївського національного університету ім.
В. О. Сухомлинського*

Зроблена спроба проаналізувати діяльність Радянської асоціації політичних наук як єдиної офіційної громадської організації, яка займалась об'єднанням і координацією політологічних досліджень та поширенням знань про політику в СРСР, незважаючи на відсутність статусу її як науки. Підкреслюється, що вагомий внесок у розвиток політичної науки робили науковці з Українського відділення РАПН.

Ключові слова: *РАПН, політологія, СРСР, суспільні науки, Україна.*

У розвитку вітчизняної політології залишається багато неточностей і недосліджених моментів, зокрема, малодослідженим є процес становлення і розвитку політології в Україні за радянського періоду. У зв'язку з цим, актуальним є завдання заповнення дефіциту знань про становлення власної наукової дисципліни.

У працях українських науковців осмислення ролі Радянської асоціації політичних наук у поширенні політичних знань в суспільстві висвітлено неповно, тому дана стаття є однією з перших спроб в цьому напрямку.

В даній статті розкрито процес виникнення та основні віхи діяльності Радянської асоціації політичних наук як єдиної громадської організації в СРСР, яка займалась об'єднанням і координацією політологічних досліджень та поширенням знань про політику в суспільстві.

Офіційно політологію в СРСР не визнавали самостійною науковою дисципліною. Проте, в 1960 р. була створена Радянська асоціація політичних (державних) наук (зараз її правонаступницею є Російська асоціація політичних наук), яка на початку 80-х років нараховувала 13 відділень в т. ч. й Українське [1, с. 175]. Після третього Всесвітнього конгресу політологів, який відбувся 21–27 серпня 1955 року у Стокгольмі, Радянський Союз був прийнятий до Міжнародної асоціації політичних наук (МАПН). 26 травня 1960 року членами Секції економічних, філософських і правових наук було ухвалено рішення про створення Радянської асоціації політичних (державних) наук. Процес офіційного народження асоціації розтягнувся майже на рік — лише 28 березня 1961 року були проведені перші збори асоціації.

У цьому ж році створюється Інститут економіки світової соціалістичної системи, покликаний досліджувати питання політичних змін, що відбувалися в країнах радянського блоку.

Створенню РАП (Д)Н сприяли деякі внутрішні фактори, але насамперед, зовнішні — участь 1955 року в конгресі МАПН показала, що в СРСР просто зобов'язаний був мати власне представництво. Аргументувалося це тим, що насамперед, потрібно було знати свого ідеологічного супротивника, щоб вести з ним успішну боротьбу. На практиці справа звелася до можливості раз на три роки посилати невелику делегацію на Всесвітні конгреси Міжнародної асоціації політичних наук. В результаті була створена РАП (Д)Н, яка зіткнулася з необхідністю представляти СРСР на міжнародних наукових заходах на тому рівні, який займала країна на світовій політичній арені, але оскільки політологія не мала офіційного статусу науки, то на перших порах до неї довелося залучати вчених із суміжних гуманітарних дисциплін, які досліджували в своїх роботах питання, близькі до політичної науки [2, с. 23–24].

Таким чином, відбулося початкове виокремлення політологів як співтовариства учених, що розробляли певне коло проблем. Основними цілями РАП (Д)Н були:

- сприяння розвитку політичних наук у дусі демократії і прогресу;
- зміцнення взаєморозуміння і міжнародної співпраці учених-фахівців у галузі політичних наук;
- ознайомлення громадськості Радянського Союзу з актуальними проблемами політичних наук за допомогою проведення наукових нарад і конференцій, публікації статей, наукових доповідей;
- ознайомлення науковців і широкої громадськості за кордоном з розвитком політичної організації соціалістичного суспільства, з досягненнями політичних наук шляхом публікації доповідей і статей радянських учених у виданнях Міжнародної асоціації політичних наук, участь радянських учених в міжнародних нарадах і конференціях Міжнародної асоціації політичних наук і зборах національних Асоціацій політичних наук інших країн;
- здійснення національними та зарубіжними ученими, що працюють в області політичних наук, книгообміну, обміну бібліографічною інформацією та іншими науковими матеріалами [3, с. 158–159].

Найвищий орган РАП (Д)Н — загальні збори її членів, що скликалися відповідно до статуту не рідше ніж один раз на три роки. Загальні збори обирав виконком асоціації, він збирався не рідше ніж два рази на рік, з його складу обиралася Президія РАП (Д)Н. Рішення про прийом в члени РАПН ухвалювалися виконкомом безпосередньо або за представленням Асоціації.

Членами РАПН могли бути наукові працівники та вчені-практики, які працювали в галузі політичної науки.

Українські вчені також брали участь у діяльності РАП (Д)Н. Так, на третьому її засіданні, яке відбулось в січні 1963 року, поряд з московськими фахівцями виступили 60 вчених із союзних республік. Україну зокрема, представляли — професор інституту держави і права Г. Александренко з доповіддю «Критика практики і теорій буржуазного федералізму», доктор юридичних наук П. Недбайло (Київ) та кандидат юридичних наук Б. Бабій (Київ). Тоді ж, за пропозицією президента асоціації В. С. Тадевосяна було ухвалено рішення про:

— видання щорічника Радянської асоціації політичних (державних) наук, а також публікацію статей з окремих питань політичних наук;

— сприяння розвитку політичних наук в союзних республіках шляхом залучення до роботи в асоціації відповідних фахівців;

— встановлення ділового наукового контакту з виконкомом Міжнародної асоціації політичних наук і регулярне надання інформації про діяльність Радянської асоціації до її керівного центру МАПН в Парижі [4, с. 162–163].

У подальшій своїй діяльності асоціація виконала ці рішення; хоча щорічник, почали видавати з 1975 року — до цього інформація про діяльність асоціації публікувалась, в основному, в журналі «Радянська держава і право». Випуски щорічника мали тематичний характер, в опублікованих у ньому статтях і нарисах досліджувалися тогочасні актуальні проблеми, які широко обговорюються радянськими і зарубіжними ученими. Так, «Щорічник 1976» був присвячений темі: «Мирне співіснування та соціально-політичний розвиток», а «Щорічник 1977» — «Політичні відносини: планування і прогнозування». В ньому висвітлювались досягнення політичних наук в соціалістичних країнах, публікувались інформаційно-довідкові матеріали про діяльність РАПН, бібліографічні огляди радянської політичної літератури [5, с. 128].

З початку 70-х років ХХ ст., в діяльності асоціації настає якісно новий етап пов'язаний з ім'ям Георгія Хосроевича Шахназарова, який на той час працював в апараті ЦК КПРС. В числі його заслуг слід відмітити, як прагнення вивести радянську політичну науку на міжнародний рівень, так і боротьба політологічного співтовариства за надання політології офіційного статусу в середині країни. Ось як про це пізніше згадував він сам: «у 1973 році ... з відома ЦК мене обрали президентом РАПН (пізніше Шахназаров був обраний віце-президентом Міжнародної асоціації політичних наук — О. Ф.) Разом з колегами ми почали думати, як переломити ситуацію. Пришли до висновку, що потрібна дуже вагома акція, яка дозволить легалізувати політологію. Це здавалося можливим, оскільки на той

час частково була реабілітована інша галузь нашого наукового пантеону — соціологія. Народилася ідея провести у нас в країні черговий міжнародний конгрес політологів». Пройшовши всі цензурні обмеження і заборони та маючи на руках рішення Секретаріату ЦК, Г.Х. Шахназаров зазначає: «озброєний ним, я зміг на конгресі в Единбурзі запропонувати Москву як місце проведення чергового Всесвітнього конгресу МАПН. Там це зустріли як сенсацію. Знайшлися сильні діячі, які заявляли, що зібрання політологів в радянській столиці стане подарунком Кремлю, послужить для нього свого роду відпущенням гріхів, на це слід йти тільки тоді, коли будуть випущені на волю всі політичні в'язні, покінчено із закриттям дисидентів в психлікарні і т.д. Проте провідні діячі міжнародної асоціації, з якими у мене встановилося хороші взаємовідносини, енергійно виступили «за», мотивуючи тим, що якраз проведення всесвітнього політологічного форуму стане стимулом до більшої лояльності радянського режиму і сприятиме підвищенню престижу самої асоціації. Свою роль зіграло те, що вперше за багато років Радянський Союз був представлений на конгресі не одним-двома юристами, а делегацією в складі майже 30 осіб. Серед них такі фахівці, як віце-президент Академії наук П.М. Федосєєв, член-кореспондент Академії наук М.Т. Іовчук, і вже відомі на той час в міжнародному науковому середовищі Ф.М. Бурлацький та В.О. Туманов (в майбутньому — голова Конституційного Суду Росії). Коротше кажучи, наша пропозиція була прийнята» [6].

Так, з 12 по 18 серпня 1979 року, в Москві був проведений XI Всесвітній конгрес МАПН. В його роботі взяли участь 1600 осіб з 58 країн, з яких 500 чоловік були радянські дослідники-політологи [7, с. 51]. Основними темами конгресу були: «Політика миру», «Політика розвитку і зміна систем», «Накопичення політичних знань з 1949 року». Цей конгрес став помітною подією в міжнародному науковому житті і в розвитку політологічних досліджень в СРСР. Політологічні дослідження стали проводитися на базі Інституту держави і права СРСР, Інституту конкретних соціологічних досліджень, Московського державного університету ім. М.В. Ломоносова, Інституту філософії та ін. Радянські вчені отримали можливість зустрічатися з своїми зарубіжними колегами, обговорювати теоретико-методологічні основи політичних проблем, які виходили за рамки курсу історії партії. Характерно, що серед радянських учасників конгресу були представники практично всіх галузей суспільствознавства: юристи, соціологи і філософи, історики, економісти, психологи, країнознавці тощо. Учасникам конгресу було надіслано привітання Генерального секретаря ЦК КПРС Л.І. Брежнєва [8, с. 1]. Їх робота висвітлювалась в наукових журналах, а за її підсумками виходили в світ нові наукові збірники [9].

Таким чином, робилися спроби проаналізувати розвиток актуальних проблем політичної науки. «Серед них важливе місце займає, покладене на Радянську асоціацію політичних наук, завдання здійснювати на правах Наукової ради координацію політичних досліджень, які ведуться в рамках філософії, соціології наукового комунізму, правознавства, психології і інших суспільних наук. Велике значення в зв'язку з цим має з'ясування теоретичних і методологічних проблем розвитку марксистсько-ленінської політичної науки, аналіз її предмета, визначення основних напрямів політичних досліджень з урахуванням потреб суспільної практики, внутрішньої і зовнішньої політики КПРС і Радянської держави» [10, с. 11–12].

Основною, «повсякденною» формою роботи асоціації в цей період була організація конференцій, симпозіумів, семінарів та інших наукових заходів. Асоціація вела видавничу діяльність, регулярно випускаючи щорічник, видаючи тематичні збірники, публікуючи роботи молодих вчених, матеріали наукових зустрічей різного рівня. Налагоджена була співпраця із представниками МАПН, ряду інших міжнародних наукових організацій цього профілю, підтримувалися контакти з представниками національних політологічних асоціацій шляхом організації двосторонніх зустрічей. Радянські політологи обмінювалися інформацією з окремими представниками політичної науки на Заході, але справжній прорив, в галузі політології відбувся тільки з початком перебудови. Викладання у вузах наукового комунізму поступово було замінено курсом політології, почали випускатися професійні журнали, з'явилися підручники і навчальні посібники, присуджувалися наукові ступені і вчені звання та цей процес відбувався повільно й поступово — ситуація покращилась лише наприкінці 80-х років. На засіданнях виконкому РАПН, при проведенні ряду інших заходів наголошувалося на необхідності створення Інституту політологічних досліджень, випуску спеціального журналу з проблем політичної науки, введення наукових ступенів та вченого звання для дослідників-політологів. Все це мало допомогти інституціоналізації політичної науки як самостійної дисципліни. Члени виконкому наполягали на можливостях розширення політичних досліджень, шляхом створення в регіонах та республіках із сильним науково-дослідницьким потенціалом, відділень асоціації [11, с. 122]. Офіційно Українське відділення було створене в червні 1985 року, хоча фактично воно вже існувало раніше. Оргкомітет визначив 14 провідних закладів республіки, які вели дослідження в галузі суспільних наук. Серед них в першу чергу були визнані: інститут АН УРСР держави і права, філософії, економіки, історії, соціально-економічних проблем зарубіжних країн, суспільних наук, а також Інститут історії партії і Вища партійна школа при ЦК Компартії України, Київська вища школа МВС СРСР, Харківський юридичний інститут, юридичні факультети Київського, Львівського і Одеського

державних університетів. Було обрано бюро відділення асоціації на чолі з Б. М. Бабієм. Відділення мало вирішувати наступні завдання — сприяти розвитку методології та методики комплексного дослідження політичних процесів, закономірностей розвитку політичних систем соціалістичних, капіталістичних країн і країн, що розвиваються, вирішувати проблеми зміцнення міжнародної співпраці, розвиток політичних наук в УРСР та за кордоном, представлення доповідей, публікацій з цих питань, проведення конференцій, симпозіумів, семінарів для обговорення теоретичних і практичних проблем політики; допомога в підготовці публікацій і розповсюдження результатів досліджень та інформації з проблем політичних наук; ознайомлення радянської та зарубіжної преси з дослідженнями, які проводяться в республіці, із внутрішніх проблем політики; сприяння діяльності Радянської асоціації політичних наук та зміцнення зв'язків з її відділеннями в інших союзних республіках [12, с. 144–145].

Помітною подією того періоду було проведення конференції Українським відділенням РАПН «Людський фактор в політичній системі соціалізму» у вересні 1987 року на базі юридичного факультету Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова. В її роботі взяли участь провідні учені, молоді політологи з інститутів АН СРСР філософії, соціологічних досліджень, держави і права, США і Канади, Академії народного господарства при Раді Міністрів СРСР, Академії МВС СРСР, ряду інститутів республіканських академій наук, суспільствознавці з багатьох вузів країни [13, с. 137].

5 лютого 1991 року асоціація прийняла новий статут, в якому були розширені її повноваження та змінена назва — тепер це була Радянська асоціація політологів (політичної науки) [14, с. 89]. З розпадом СРСР також почали розпадатися наукові зв'язки, що негативно вплинуло на розвиток науки в Україні. Наступницею Української асоціації політичних наук в Україні стала Українська асоціація політологів. Очолювали цю організацію у різні роки академіки Б. М. Бабій, Ю. С. Шемшученко, професор В. Д. Бабкін. У перші роки самостійного існування асоціації вдавалося мобілізувати достатньо коштів для проведення наукових заходів — щорічно відбувалися конференції, виходили друком наукові праці. На етапі становлення політичної науки в Україні ця асоціація політологів активно підтримувала створення спеціалізованих вчених рад із захисту дисертацій, відкриття відділень політології в університетах, розроблення навчальних програм і видання посібників.

Отже, виникнення РАПН ознаменувало собою новий етап в розвитку політичної науки в СРСР, незважаючи на відсутність її офіційного статусу. Саме завдяки асоціації радянські вчені мали можливість працювати не просто кожен за своїми науковими інтересами, але й бути об'єднаними

як офіційними інституціями, так і неофіційними зв'язками в єдину наукову організацію. Важливим засобом поширення й популяризації політичних знань був «Щорічник», який РАПН видавала з 1975 року. Це було єдине офіційне періодичне видання повністю присвячене політології. В ньому публікувались статті не тільки радянських але й зарубіжних вчених, просліджувались основні напрями політологічних досліджень, створювались праці з актуальних, на той час, питань.

Свій внесок у розвиток політичної науки робили науковці з України, про що свідчило існування Українського відділення РАПН, яке брало активну участь у зібраннях асоціації, конференціях, симпозиумах, «круглих столах», його члени представляли Україну на міжнародному рівні у складі радянських делегацій на Всесвітніх конгресах МАПН. Всі ці фактори сприяли виділенню політології в окрему галузь науки в кінці 80-х років ХХ ст. На жаль, у 90-ті роки, після розпаду СРСР, наукові зв'язки, які були накопичені роками обірвались і міжнародна діяльність правонаступниці Українського відділення РАПН — Української асоціації політологів — не була такою активною, але не зважаючи на це, роль асоціації в утвердженні політології як науки була дуже важливою, що свідчило про неперервність інтелектуальної традиції.

Література:

1. Воробьев Д. М. Политология в СССР: формирование и развитие научного сообщества/Дмитрий Михайлович Воробьев//Полис. — 2004. — № 4. — С. 169–178.
2. Воробьев Д. М. Институциональные предпосылки процесса формирования советского политологического сообщества во второй половине XX века/Дмитрий Михайлович Воробьев. Автор. дис... канд. полит. наук: 23.00.02 — политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии — М., 2008. — 27 с.
3. Устав Советской ассоциации политических (государствоведческих) наук//Международные отношения, политика и личность. Ежегодник Советской ассоциации политических наук./Отв. Ред. Д. А. Керимов — М.: Наука, 1976. — 163 с.
4. Шатров В. П. Третье ежегодное собрание Советской ассоциации политических (государствоведческих) наук/В. П. Шатров//Советское государство и право. — 1963. — № 5. — С. 161–163.
5. Смирнов В. В. Политические науки в современном мире/Вильям Викторович Смирнов//Советское государство и право. — 1979. — № 5. — С. 123–130.

6. Шахназаров Г. С вождями и без них — Режим доступа: http://librus20.ilive.ro/georgij_shahnazarov_s_vozhdjami_i_bez_nih_104201.html.
7. Шахназаров Г. Х. Наука о политике и политика в науке/Г. Х. Шахназаров//Проблемы мира и социализма. — 1980. — № 1. — С. 51–57.
8. Брежнев Л. И. Участникам XI Всемирного конгресса МАПН/Леонид Ильич Брежнев//Правда. — 18 августа. — 1979 — С. 1.
9. Шахназаров Г. Х. Политика сквозь призму науки/Г. Х. Шахназаров//Коммунист. — 1976. — № 17. — С. 104–114.; Шахназаров Г. Х., Бурлацкий Ф. М. О развитии марксистско-ленинской политической науки/Георгий Хосроевич Шахназаров, Федор Михайлович урлацкий//Вопросы философии. — 1980. — № 12. — С. 10–23; Шахназаров Г. Х. Наука о политике и политика в науке/Г. Х. Шахназаров//Проблемы мира и социализма. — 1980. — № 1. — С. 51–57.; Проблемы политических наук: К итогам XI Всемирного конгресса Международной ассоциации политической науки. Ежегодник советской ассоциации политических наук/Редкол.: Керимов Д. А. (Отв. ред.), Чиркин В. Е., Шахназаров Г. Х. — М.: Наука, 1979. — 203 с.; Критика буржуазных политологических концепций: К итогам XI Конгресса Международной ассоциации политической науки. Сборник научных трудов/Московский институт международных отношений/Под ред. Тюлина И. Г. — М.: МГИМО, 1982. — 155 с.
10. Шахназаров Г. Х., Бурлацкий Ф. М. О развитии марксистско-ленинской политической науки/Г. Х. Шахназаров, Ф. М. Бурлацкий//Вопросы философии. — 1980. — № 12. — С. 10–23.
11. Дейцев С. Е. Советская ассоциация политических наук в период перестройки/С. Е. Дейцев//Вестник АН СССР. — 1988. — № 8. — С. 118–125.
12. Создание Украинского отделения Советской ассоциации политических наук//Советское государство и право. — 1986. — № 1 — С. 144–145.
13. Морозова Л. А. Республиканская конференция САПН/Л. А. Морозова//Советское государство и право. — 1988. — № 2. — С. 137–140.
14. Егоров В. К. Ежегодное собрание ассоциации политических наук/В. К. Егоров//Советское государство и право. — 1991. — № 7. — С. 89–91.

Федорчук О. О. Советская ассоциация политических наук: основные вехи деятельности.

Рассматривается деятельность Советской ассоциации политических наук как единственной официальной общественной организации, которая занималась объединением и координацией политологических исследований и распространением знаний о политике в СССР, невзирая на отсутствие статуса ее как науки. Подчеркивается, что весомый вклад в развитие политической науки делали научные работники из Украинского отделения РАПН.

Ключевые слова: *САПН, политология, СССР, общественные науки, Украина.*

Fedorchuk O. O. Sovetskaya association of political sciences: basic landmarks of activity.

An attempt to consider activity of the Soviet association of political sciences as the unique official public organization which was engaged in an association and co-ordination of political science researches and distribution of knowledges about a policy in the USSR is done in the article, without regard to absence of status of it as sciences. It is underlined that a ponderable contribution to development of political science was done by research workers from the Ukrainian separation of SAPN.

Keywords: *SAPN, political science, USSR, social sciences, Ukraine.*

УДК 323.2

ПОСТРАДЯНСЬКІ АЛЬТЕРНАТИВИ СИСТЕМИ СТРИМУВАНЬ І ПРОТИВАГ ЯК СКЛАДОВОЇ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ

Жуков С. В. ©

Здобувач кафедри політології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Висвітлюються відхилення від нормативної концепції стримувань і противаг. Розкриваються основні тенденції та механізми руйнації системи стримувань та противаг.

Ключові слова: *розподіл влади, система стримувань та противаг, суперпрезидентська республіка, установчий референдум.*

Постановка завдання. Одним з інститутів, який вчені визнають неодмінною складовою правової держави, є система стримувань і противаг. Концепція системи стримування та противаг зародилася в рамках політичної теорії лібералізму, проте сьогодні набула значення більшого ніж ідеологічний конструкт і перетворилася на базисну цінність демократичного політичного режиму. Це знаходить своє відображення і в постійній зацікавленості науковців, в тому числі й українських, в дослідженні даної проблематики. Зокрема О.С. Каневський досліджував її практичне втілення в державному устрої США [1, с. 81–85], О.В. Радченко, в роботі «Система стримувань та противаг гілок влади як ціннісний імператив українського політикуму» визначав сутність цієї концепції та перспективи її втілення в Україні [2]. У колективній праці на тему «Система стримувань і противаг у сфері державно-управлінських відносин» відображено як основний зміст цієї концепції так і особливості її втілення в Україні на нинішньому етапі та шляхи формування дієвої системи стримувань і противаг у сфері природно-заповідної справи [3]. У статті Гайдаєнко Н.В. «Система сдержек и противовесов: история возникновения и утверждения как самостоятельного механизма в политике» [4], як і в інших подібних роботах розглядається генеза цієї концепції в працях відомих дослідників та класиків лібералізму.

Система стримувань і противаг є основою сучасного розуміння демократії і невід'ємним елементом правової держави. Проте політична практика пострадянських країн демонструє нам численні відхилення від цієї нормативної концепції, які супроводжуються спробами оскаржити їх значимість, піддати критиці окремі положення чи сформулювати аль-

тернативне бачення проблеми. Якщо концепція стримувань і противаг досліджується в українській політології, то її альтернативи, сформовані політичною практикою пострадянських країн поки що не стала таким же важливим предметом дослідження. Досліджуючи ці альтернативи ми можемо отримати уявлення про основні проблеми та загрози системі стримувань та противаг, зрозуміти шляхи її деформації та ліквідації. Відтак метою статті є вивчення альтернатив системи стримувань і противаг як складової правової держави сформованих у пострадянських країнах.

Основна частина. Щодо особливостей владних форм на пострадянському просторі слід зазначити, що «сам інститут влади у регіоні був «продуктом» та правонаступником радянської тоталітарної системи управління» [5], але змінювався під впливом демократичної традиції Заходу. На початок дев'яностих років здавалося, що республіканські форми правління, представницькі, демократичні режими, остаточно довели свої переваги та свою доцільність у порівнянні з усіма іншими можливими різновидами. Політична стабільність та економічний добробут, повага до прав кожного та загальний високий рівень розвитку суспільства, які вдалося забезпечити принципам політичної демократії та ринкової економіки на Заході, переконливо доводили їх ефективність і легітимізували їх впровадження в колишніх республіках СРСР. Наслідком стала поява інститутів президентства, парламентаризму, багатопартійності та інших, які в сумі склали собою кращі зразки систем стримувань і противаг з досвіду розвинених демократій.

Проте достатньо швидко з'ясувалося, що вивищення виконавчої влади було головним чинником руйнації систем стримування та противаг на пострадянському просторі і формування різного роду суперпрезидентських республік. Наразі навіть з формально-юридичної сторони є помітними трансформації форми правління, якими порушується баланс гілок влади, принцип розділення властей і нівелюється механізм стримувань і противаг, проводиться надання деяким органам не властивих їм владних функцій, які й ведуть до утворення суперпрезидентства.

Так, для середньоазійських держав (Казахстан, Киргизія, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан) характерна гіпертрофована роль президента у рамках трикутника «президент — уряд — парламент», концентрація у руках керівника держави величезних повноважень (понад міру), які практично ніким і нічим не стримуються. Відбулося юридичне і фактичне підвищення статусу виконавчих органів та інституцій, яке не виправдано з погляду концепції розподілу влади. У таких системах парламент є лише дорадчим органом при виконавчій владі, що штампує рішення президента, а уряд повністю підпорядкований керівнику держави. Суперпрезидентство виявляється не тільки в сильному дисбалансі гілок влади, але і в спробах

лідера продовжити своє перебування на посаді над встановлений термін, або зберегти свою владу довічно.

Погляд на Росію, як на країну з суперпрезидентським режимом розвивається в роботах американського політолога Стівена Фіша [6]. На його думку, в Росії має місце «роздута і надпотужна виконавча влада, що не врівноважується ні законодавчою, ні судовою і не підзвітна їм». Сповідують подібні погляди і російські політологи. Наприклад О. Овчиннікова вважає, що Росія поступово встановлюється суперпрезидентська система правління. Вона зазначає, що суперпрезидентська республіка істотно відрізняється від класичної президентської республіки за своїми основними ознаками, а до них дослідниця відносить наступні: спосіб передачі влади — обрання наступника його попередником; видання нормативних актів, що регулюють відносини в усіх сферах людського життя; право розпуску парламенту; призначення керівниками регіонів своїх намісників та їх усунення від влади [7].

В підсумку О. Овчиннікова робить два важливих висновки: 1) з прийняттям Конституції 1993 року Росія стала суперпрезидентською республікою, про що свідчить не тільки характер повноважень глави держави в законодавчій, виконавчій і судовій сферах влади, але й те, що Президент виведений за рамки владної тріади і стоїть над ними; 2) суперпрезидентська республіка являє собою окремий випадок систем правління, аналогічний до парламентських монархій, президентських чи парламентських республік, та подібний до дуалістичних монархій, від яких її відрізняє лише спосіб передачі влади (передача у спадок чи через вибори).

Здійснення влади в сучасній Росії протягом останніх років було пов'язане з низкою особливостей, які входять у суперечність із конституційними положеннями. Серед основних слід виділити наступні особливості: «гіпертрофія владних прерогатив президента за рахунок обмеження повноважень інших інститутів, яка призводить до того, що президент часто не може ефективно здійснювати свої повноваження; номінальність розподілу влади — законодавчою і виконавчою, центральною і регіональною, призводить до політичної боротьби за вплив на політичні, економічні, соціальні й інші ресурси влади; фактична підконтрольність уряду тільки президентові» — вказує російський дослідник А. Панченко [8, с. 49].

Політичну необхідність такого інституту намагаються виправдати потребами забезпечення стійкості системи управління державними справами. Інститут президента, згідно Є. Мошелкова, покликаний «цементувати» державу [9, с. 161], тобто забезпечувати стійкість механізму влади. Якщо решта державних структур здійснює законотворчість, управління, правосуддя, то головне завдання президента — представляти державу усередині країни і зовні.

Головною особливістю формування суперпрезидентського режиму в Туркменістані було впровадження інституту Халк Маслахати (Народної Ради). Хоча Конституція Туркменістану гарантувала розподіл влади між гілками, проте поява такого інституту робила цей принцип виключно декларативним. Фактично Народна Рада стала ще однією, вже четвертою гілкою влади. Наявність такого органу явно порушує баланс між гілками влади, нейтралізує механізм стримувань та противаг. Зокрема, існування Халк Маслахати послаблює меджліс (парламент) як законодавчу владу, оскільки основний об'єм функцій і повноважень він отримує за рахунок саме парламенту.

У повсякденній діяльності і законодавча і виконавча гілки влади керуються рішеннями Халк Маслахати і безпосередньо забезпечують їх реалізацію. Тобто, фактично рішення Халк Маслахати за своєю юридичною природою стоять над актами президента і законами, прийнятими парламентом. Таким чином, Халк Маслахати — це орган, що стоїть над меджлісом і президентом, але підвладний останньому, оскільки президент, фактично, призначає 2 третини його складу. Обранці народу в Народній Раді складають не більше 100 осіб, а решта, це голови Верховного суду, Вищого господарського суду, генеральний прокурор, а також представники виконавчої влади в центрі і на місцях, які призначаються на посади президентом. Отже, президент опосередковано, через Халк Маслахати має повний контроль над політичним життям у республіці.

Важливими змінами в системах стримувань та противаг середньоазіатських пострадянських країн була фактична відміна виборів у Туркменістані при С. Ніязові [10, с. 254] і проголошення президента «вічним» правителем, використання референдуму замість виборів (у Казахстані і Узбекистані у 1995 р.), відміна обмеження двома термінами на заняття посади президента (у Таджикистані в 2003 р.) або вилучення з цього правила. До останнього випадку відноситься Казахстан, де в 2007 р. Конституція була доповнена нормою про те, що обмеження на обрання однієї і тієї ж особи президентом не більше двох разів підряд не розповсюджується на «Першого президента Республіки Казахстан» (доп. до ч. 5 ст. 42 Конституції Республіки Казахстан), тобто на діючого президента Н. Назарбаєва [11, с. 14]. Подібні трансформації погано співвідносяться з принципами системи стримувань та противаг, оскільки остання передбачає змінюваність та виборність влади, яка в середньоазіатських державах зникла практично відразу по їх утворенні. До того ж, Конституція Узбекистану не передбачає можливості імпичменту президентові, що вельми дивно для цієї системи в рамках президентської республіки У ній же сказано, що Кабінет міністрів у своїй діяльності відповідальний перед президентом і Олій Мажлісом (ч. 7 ст. 98), проте відповідальність уряду перед парламентом є пустим звуком у умовах,

коли Основним законом не передбачений вотум недовіри Кабінету міністрів взагалі або фактично [11, с. 13].

Багатьма конституціями передбачений вотум недовіри уряду, який часто повністю нівелюється в законодавчому механізмі його реалізації або на практиці. У Казахстані у разі виразу вотуму недовіри уряду з боку парламенту рішення про відставку приймає президент. Це зводить вотум недовіри нанівець, оскільки президент може просто проігнорувати парламентське рішення. У Киргизії за Конституцією 2007 р. прем'єр-міністр щорічно презентує в Жогорку Кенеш звіт про роботу кабінету, і якщо парламент визнає цю роботу незадовільною, він може виразити недовіри уряду (ч. 2 і 3 ст. 71 Конституції Киргизької Республіки). Проте президент може не погодитися з вирішенням Жогорку Кенеша (ч. 6 ст. 71 Конституції Киргизької Республіки). Правда, у випадку якщо парламент протягом трьох місяців повторно ухвалить рішення про вираз недовіри уряду, президент відправляє у відставку уряд або призначає дострокові вибори в Жогорку Кенеш (ч. 7 ст. 71 Конституції Киргизької Республіки).

Новацією, яка підкріплює позиції Президенту Узбекистану і порушує принципи поділу влади, є його право представляти Сенату Олій Мажліса (парламенту) кандидатуру для обрання на посаду голови Сенату (п. 9 ст. 93 Конституції Узбекистану). Обрання спікера перестало бути справою самої палати парламенту.

Перебирають на себе президенти і законодавчі повноваження. Наприклад, до реформи 2007 р. у Казахстані законодавчою ініціативою володіли лише парламент і уряд (ч. 1 ст. 61 Конституції Республіки Казахстан). Проте президент «доручав уряду внесення законопроекту в Меджліс парламенту» (п. 3 ст. 44 Конституції Республіки Казахстан). Це можна розцінити як нонсенс: президент мав право «визначати пріоритетність розгляду проектів законів», «оголошувати розгляд закону терміновим», а при невиконанні останнього — видавати указ, що має силу закону (ч. 2 ст. 61 Конституції Республіки Казахстан), але у нього було відсутнє право внесення законопроектів. У 2007 р. поправками до Конституції Казахстану це непорозуміння було усунене. Президент Казахстану має право втручатися в діяльність парламенту, зокрема приймати укази, що мають силу закону (ч. 2 ст. 61 Конституції Республіки Казахстан), і навіть брати на себе функції законодавчої влади на період до одного року (п. 4 ст. 53 Конституції Республіки Казахстан).

Трансформації систем стримувань та противаг середньоазійських пострадянських країн пов'язані, перш за все, з прагненням лідерів сконцентрувати в своїх руках величезну владу. Показова в цьому відношенні є тенденція зростання термінів президентських повноважень. Можна спостерігати і протилежну тенденцію, зокрема в Казахстані в 2007 р. було

скорочено термін президентських повноважень з семи до п'яти років, але вона є «бутафорською», оскільки не розповсюджується на чинного президента — Н. Назарбаєва.

Специфічність статусу «пострадянського» президента полягає в тому, що він, навіть у разі конституційного проголошення його керівником виконавчої влади, залишається поза системою розділення властей, підноситься над нею, оскільки відповідно до конституційного законодавства володіє вагомими повноваженнями кожної з трьох традиційних гілок влади, а також покликаний здійснювати функції, які не віднесені до ведення жодної з них, не укладаючись у рамки ліберально-демократичної концепції розділення властей, парламентаризму, верховенства прав. Повноваження президента в області законодавчої діяльності і практика їх втілення роблять його реальним «господарем» правотворчих процесів у державі за допомогою контролю над парламентською більшістю і власної «указної» нормотворчості.

В політичному житті Білорусі доволі швидко значне місце стали посідати установчі референдуми. Перша спроба проведення такого референдуму в квітні 1995 року була здійснена невдало, проте вже в травні Президент отримав результати, які його повністю влаштували. Поруч з трьома рішеннями символічного характеру — про державну символіку, статус другої державної для російської мови, економічну інтеграцію з РФ, шляхом референдуму було схвалено й надання президенту права розпускати парламент у випадку порушення ним Конституції.

Подальше реформування політичних інститутів і їх консолідація довкола інституту президента як єдиного владного центру тривала також шляхом проведення установчого референдуму. 24 листопада 1996 р. було проведено референдум, за підсумками якого сталися зміни як в моделі правління в цілому, так і в основних інститутах правління в Республіці Білорусь. В першу чергу звертає на себе увагу право президента ухвалювати декрети, які мають більшу силу ніж закони (ст. 137), а відповідно — особисто робити будь-які зміни в державному бюджеті. Президент має право з власної ініціативи або за ініціативою повністю залежного від нього уряду видавати тимчасові декрети, які також мають силу законів. Підстави їх видання — «в силу особливої необхідності» — можуть бути витлумачені главою держави довільно. Це можуть бути й надзвичайні обставини, і наявність прогалин в законодавчому регулюванні; сфера застосування таких декретів не обмежена, термін їх дії — також. Участь парламенту в реалізації цих повноважень зведено до процедури «скасувального вето». Однак для скасування тимчасового декрету обом палатам потрібно кваліфікована більшість голосів у 2/3 складу обох палат [12, с. 45]. Це дозволяє говорити про більшу юридичну силу тимчасових декретів Президента Білорусі в порівнянні із законами. Недоліком конституції зразка 1996 року

було те, що вона обмежувала перебування на посаді президента двома термінами. Відповідно президентські повноваження О. Лукашенко мали закінчитися 2006 року. Проте виправити ситуацію знову допоміг установчий референдум, проведений восени 2004 року, на якому це обмеження було скасоване.

Інститут Президента Республіки Білорусь має особливе положення в структурі вищої влади. Президент має специфічні арбітражні функції посередництва між органами вищої державної влади. Юридично він не є главою виконавчої влади, яка здійснюється під керівництвом прем'єр-міністра, але уряд має подвійну відповідальність. Він підзвітний у своїй діяльності президенту і відповідальний перед парламентом. Це виражається в тому, що президент має право приймати рішення про відставку уряду, а парламент має можливість висловлення вотуму недовіри уряду, що, своєю чергою, обумовлює наявність у президента права дострокового розпуску парламенту.

Важливим є те, що президент не тільки призначає зі згоди парламенту прем'єр-міністра і головує на засіданнях уряду, але й одноособово визначає структуру уряду, призначає і звільняє його членів, може скасовувати будь-які рішення уряду. Широке повноваження він має і щодо парламенту. Він призначає вісім (з 64) членів верхньої палати парламенту — Ради Республіки і володіє правом законодавчого вето і законодавчими повноваженнями.

Висновки. Головним чинником руйнації систем стримування та противаг на пострадянському просторі було вивищення виконавчої влади, яке привело до формування суперпрезидентських республік. Особливостями взаємодії політичних інститутів в рамках парадигми «суперпрезидентства», які відрізняють їх від системи стримувань і противаг, є юридичне та фактичне зосередження всіх важелів державної влади в руках президента і підконтрольних йому інституцій. Президент, зазвичай, в цьому випадку є не тільки главою держави і виконавчої влади, а й лідером правлячої партії (яка при цьому може бути єдиною або користуватися значними позаконституційними перевагами перед іншими партіями). Його влада є необмеженою і принцип поділу гілок влади діє формально.

Конституційні повноваження президента передбачають необмежене право розпуску парламенту, впровадження надзвичайного стану, видавати укази і декрети, які не потребують затвердження парламентом. Характерним для такої республіки є відсутність конституційних механізмів усунення президента зі своєї посади, адже немає властивих для «класичної» системи «стримувань і противаг» «сильного» парламенту і незалежного суду. Таким чином встановлення в країні суперпрезидентської республіки веде до заміни періодичного обрання нового глави держави встановленням режиму «довічного президентства» (за допомогою референдуму або

голосуванням повністю контрольованого президентом парламенту) чи фактичним призначенням нового президента рішенням попереднього, з подальшим формальним затвердженням цього рішення на виборах.

Головним тенденціями руйнації системи стримувань та противаг стало: а) внесення змін, що стосуються виборності і зміни президентів; б) зміни повноважень в рамках трикутника «президент — уряд — парламент». Основними механізмами їх реалізації стали установчі референдуми та безперервна системна ревізія конституційних норм і норм парламентського права.

Як загальні для пострадянських держав тенденції можна виділити трансформацію процедур виборів і змінюваності президента в напрямку їх більшої керованості та передбачуваності, підпорядкованість процесу призначення прем'єр-міністра та інших членів уряду президентові. Крім того, особливості цих країн проявляються в процедурах вотуму недовіри уряду, законодавчої ініціативи президента, вето президента, розпуску парламенту.

Література:

1. Каневский А. С. Принцип разделения властей и механизм «сдержек и противовесов» в государственном строе США/А. С. Каневский//Вестн. Севастопольского гос. техн. ун-та. Философия и политология. — Севастополь: Изд-во СевГТУ. — 1998. — Вып. № 13. — С. 81–85.
2. Радченко О. В. Система стримувань та противаг гілок влади як ціннісний імператив українського політикуму [Електронний ресурс]/О. В. Радченко//Режим доступу: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/apdu/2008-2/doc/1/08.Pdf>
3. Система стримувань і противаг у сфері державно-управлінських відносин: наук.-метод. рек./авт. кол.: В. А. Ребкало, В. А. Шахов, Е. А. Афонін та ін.; за заг. ред. В. А. Ребкала, М. М. Логунової, В. А. Шахова. — К.: НАДУ, 2008. — 72 с.
4. Гайдаенко Н. В. Система сдержек и противовесов: история возникновения и утверждения как самостоятельного механизма в политике/Н. В. Гайдаенко//Труды Одесского политехнического университета. — 2002. — Вып. 2 (18). — С. 34–39.
5. Ляшенко Т. Институт президентства в країнах Центральної Азії/Т. Ляшенко [Електронний ресурс]//Політичний менеджмент — 2006. — Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=61&c=1347>

6. Fish S. Democracy From Scratch: Opposition and Regime in the New Russian Revolution/S. Fish.— Princeton: Princeton University Press, 1995.— 312 p.
7. Овчинникова О. Д. Эволюция формы правления российского государства: историко-теоретический аспект: Автореф. дисс. на соискание научн. степени канд. юрид. наук: 12.00.01/О. Д. Овчинникова. — М., 1998. — 24 с.
8. Панченко А. Конституционная и тоталитарная тенденции в России: противоборство продолжается/А. Панченко//Вестник Моск. ун-та. — Сер.12. Политические науки. — 1997. — № 4. — С. 44–52.
9. Моцелков Е. Н. Переходные процессы в России/Е. Н. Моцелков. — М.: Знание, 1996. — 214 с.
10. Сапаров Н. Об особенностях «туркменской модели демократии»/Н. Сапаров//Центральная Азия и Кавказ. — 2000. — № 2 (8). — С. 252–260.
11. Зазнаев О. И. Дефекты форм правления стран СНГ/О. И. Зазнаев//Политэкс. — 2008. — № 4. — С. 7–17.
12. Реут В. Декреты Президента Республики Беларусь: теоретические аспекты и практика издания/В. Реут//Конституционное право: восточноевропейское обозрение. — Чикаго. — М., 1998. — № 4; 1999. — № 1. — С. 44–48.

Жуков С. В. Постсоветские альтернативы системе сдерживаний и противовесов как составной правового государства.

Освещаются отклонения от нормативной концепции сдерживаний и противовесов. Раскрываются основные тенденции и механизмы разрушения системы сдерживаний и противовесов.

Ключевые слова: *разделение властей, система сдерживаний и противовесов, суперпрезидентские республики, учредительный референдум.*

Zhukov S. V. Post-alternative system of checks and balances as part of law.

Deviations from the normative concept of checks and balances are highlights. The basic trends and mechanisms of destruction of the system of checks and balances are described.

Keywords: *separation of powers, checks and balances superpresidential republic, constituent referendum.*

УДК: 130.122

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ МАТЕМАТИЧНОГО МОДЕЛЮВАННЯ В АНАЛІЗІ ТА ПРОГНОЗУВАННІ ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ

Бсї Г. А. ©

*Аспірантка кафедри політології філософського факультету
Київського національного університету імені Тараса
Шевченка*

Розглянуто методика математичного моделювання, розкрито її сутність, основні види та характеристики, з'ясовано переваги та недоліки щодо використання в політичному аналізі та прогнозуванні.

Ключові слова: *модель, математичне моделювання, теорія ігор, прогнозування політичних процесів.*

Хронічна нестабільність політичної ситуації, періодично виникаючі політичні конфлікти, зміна форм політичної влади, недосконале правове регулювання тощо зумовлюють пошук основ для прогнозування суспільно-політичних криз та шляхів виходу з них. Гостра потреба в адекватному методологічному аналізі політичних процесів вимагає відповідного теоретико-методологічного та методичного інструментарію. Вивчення проблем аналізу та моделювання політичних процесів може допомогти розв'язати питання, які постають перед суспільством. Особливістю аналізу соціально-політичних процесів є те, що моделювати їх значно складніше, ніж моделювати природні процеси. Це обумовлено тим, що людські дії є складнішими та часто непередбачуваними. У питанні використання формальних методів дослідження політичних процесів існує дві позиції. Перша, прихильниками якої є переважно західні науковці (Дж. Фон Нейман, О. Моргенштерн, Дж. Мангейм, Р. Річ) полягає в стиранні між-дисциплінарних рамок і необхідності застосування математичних методів для досліджень в рамках гуманітарних наук. Друга, підтримана вітчизняними науковцями (А. Маршал, В. Симонов, В. Косолапов) навпаки доводить недоцільність такого «експорту» та наголошує на обмеженості використання математичного апарату в аналізі політичної дійсності. Для чіткого розуміння наукової проблеми слід по черзі розглянути запропоновані позиції та виокремити аргументи на користь кожної. Це дозволить створити фундамент для більш менш об'єктивного аналізу (наскільки він можливий в науці) та формування власного бачення ситуації. Математичне моделювання — це спрощений варіант дійсності, що використовується для

вивчення її ключових властивостей. Чарльз Лейв та Джеймс Марч дають таке визначення моделі — «Модель — це спрощена картина реального світу. Вона володіє деякими його властивостями. Вона становить собою множину взаємопов'язаних припущень про світ. Як і будь-яка картина, модель простіша за ті явища, які вона відображає та пояснює [1]. За минуле століття математика стала широко використовуватись у соціальних науках і зараз використовується майже в усіх розділах політології. Модель дуже корисна для дослідження тим, що вона відображає фундаментальні властивості об'єкта-прототипа. Моделі соціальних процесів виконують схоже завдання, виявляючи для експерименту ключові ознаки процесів що аналізуються. Кількісні методики почали використовуватись активно в політології в 50–60-і рр. XX століття. Дж. Мангейм та Р. Річ вважають, що сучасна політологія по кількості використання моделей поступається тільки економічній науці. На їх думку, політичні процеси дійсно володіють рядом особливостей, які піддаються математичній обробці. Прикладом перехрещення процесів прийняття політичних та економічних рішень, на їх погляд є теорія ігор. На користь використання математичного моделювання в політології автори виносять такі аргументи: 1) гроші — єдина змінна, що цікавить політологів і може бути описана математично; 2) результати голосування на виборах наводяться у вигляді чисел; 3) воєнні приготування зазвичай описуються в числовому виразі; 4) в опитувальному дослідженні політичні думки виражаються у відсотковому співвідношенні між різними групами респондентів; 5) і взагалі використання статистики в політології спирається на математичний фундамент [1]. Прикладами математичних моделей в політології є Модель Річардсона (гонка озброєнь), Гра «дилема ув'язненого», Модель Даунса (вибори), моделі очікуваної корисності (широко використовуються в аналізі, що проводиться для вибору тієї чи іншої державної політики), моделі оптимізації тощо. Дослідники також зазначають недоліки, з якими можна зустрітись у моделях. Перш за все, це занадто спрощені вихідні данні. Звісно, спрощення є метою будь-якої моделі, але тільки до тих пір, поки модель як ціле продовжує відображати основні процеси, що складають її об'єкт. По-друге, модель повинна проходити експериментальну перевірку. І нарешті видані моделлю результати повинні бути правильно переведені на зрозумілу мову. Отже, моделювати політичні та соціальні явища набагато складніше ніж природні процеси, адже індивіди є не завжди передбачуваними. Моделювання починається з більш простих типів поведінки, що регулярно спостерігаються і лише потім переходить до більш важких. Також математичні засоби, що необхідні для аналізу політичних проблем, повинні бути більш різнобічними та складними, оскільки моделі соціальних процесів у порівнянні з моделями природних систем, в більшій мірі будуть пов'язані ступенем випадко-

вості, обробкою великої кількості інформації і більшої кількості змінних. Особливу увагу математичному моделюванню в політичних дослідженнях приділяє О. Попова. На її думку математичні моделі можна умовно поділити на три взаємозв'язані групи: 1) детерміновані моделі, представлені у формі рівнянь і нерівностей, що описують поведінку системи, що вивчається; 2) моделі оптимізації, що містять вираз, який потрібно максимізувати або мінімізувати при певних обмеженнях; 3) імовірнісні моделі, які також виражаються у формі рівнянь і нерівностей, але мають імовірнісний сенс, тобто пошук рішення заснований на максимізації середнього значення корисності [2]. За логічними рівняннями моделі поділяються на макро- і мікро-моделі. Залежно від способу опису об'єкту моделі, останні є кількісні та якісні. За відношенням до реальності розрізняють моделі даного, можливого і бажаного стану системи. Перші використовуються при дослідженні властивостей реально існуючого об'єкту. Моделі другого і третього типу формуються при необхідності врахувати можливі зміни заданого об'єкту під впливом різних обставин.

При виникненні суперечності між даним і бажаним станом системи використовується модель проблемної ситуації. Шляхи і засоби для подолання даної суперечності містяться в моделях рішення. Також класифікують моделі за їх походженням на штучні і природні. Перші створюються цілеспрямовано для розв'язання конкретних завдань, другі формуються як результат певного процесу [2]. Що ж до теорії ігор, то вона вперше була системно викладена Дж. Фон Нейманом і О. Моргенштерном та оприлюднена лише 1944 року в монографії «Теорія ігор і економічної поведінки», хоча окремі результати були опубліковані ще в 20-х роках. Названі вчені написали оригінальну книгу, яка містила переважно економічні приклади, оскільки економічні задачі простіше за інші описати за допомогою чисел. Під час другої світової війни і одразу після неї теорію ігор серйозно зацікавились військові, які одразу побачили в ній математичний апарат для дослідження стратегічних проблем і підготовки рішень. Потім головна увага знову була привернута до економічних проблем. Теорія ігор — це математичний апарат, що розглядає конфліктні ситуації, а також ситуації спільних дій кількох учасників. Завдання теорії ігор полягає у розробленні рекомендацій щодо раціональної поведінки учасників гри. Реальні конфліктні ситуації досить складні й обтяжені великою кількістю несуттєвих чинників, що ускладнює їх аналіз, тому на практиці будують спрощені моделі конфліктних ситуацій, які називають іграми [3, с. 12]. Характерними рисами математичної моделі ігрової ситуації є наявність, по-перше, кількох учасників, яких називають гравцями, по-друге, фіксації можливих дій кожної із сторін, що називаються стратегіями, по-третє, визначених результатів дій для кожного гравця, що подаються функціями виграшу. Завданням

кожного гравця є знаходження оптимальної стратегії, яка за умови багатократного повторення гри забезпечує даному гравцю максимально можливий середній вииграш. Теорія ігор розглядає широке коло питань в рамках прийняття рішень групою учасників, які мають раціональну поведінку, згідно з якою кожний з гравців намагається шляхом вибору своєї стратегії максимізувати свій вииграш. Взагалі під поняття «гра» підходить будь-яка ситуація з раціональними, тобто цілепокладаючими, оптимізуючими суб'єктами, а також деякі ситуації з неповною раціональністю. Зрозуміло, що у випадку взаємодії кількох гравців індивідуальна раціональна стратегія кожного з них залежить від стратегій інших. Набір таких раціональних стратегій називається розв'язанням гри чи рівновагою. Розв'язанням гри, в загальному вигляді, можна назвати будь-який опис того, яким чином повинні вести себе гравці в тій чи іншій ситуації. Це не обов'язково повинен бути набір рекомендованих дій для кожного гравця. Розв'язанням, наприклад, може бути набір фіналів гри. Таке рішення можна інтерпретувати як набір ситуацій, раціональних відносно деяких припущень про поведінку гравців. Тобто при раціональній поведінці гравців повинні реалізовуватися тільки ситуації, належні рішенню. Також розв'язанням гри може бути і набір змішаних стратегій, якщо недостатньо тільки чистих стратегій. Природно, що сьогодні в теорії ігор не існує єдиної концепції рішення, що підходить для всіх класів ігор. Пов'язано це, по-перше, з тим, що формальний опис гри є лише загальною копією з надзвичайно складних реальних процесів, які відбуваються в ході гри, а також тому, що нині сфера застосування теорії ігор значно розширилась. Так, у політичних науках апарат теорії ігор застосовується для аналізу угод та переговорів між політиками, а також для вивчення принципів формування коаліцій тощо. Звичайно, не можна виключити і можливість ірраціональної поведінки гравців, яка сьогодні практично не піддається формалізації. Слід зазначити, що ігри виникли як інструмент аналізу політичних процесів, поступово перетворившись в один із методів прогнозування. Поширення набули три основних класи ігор: 1) ігри виключно за участю людини; 2) людино-машинні ігри; 3) машинні ігри (за допомогою комп'ютера). При організації будь-якої гри виділяються три основні етапи: підготовка, програвання і аналіз. Від реальної політичної ситуації гра відрізняється не лише спрощеною формою, а також наявністю певних правил, за якими мають діяти її учасники. Дослідження таких формалізованих ігор звичайно не може дати чітких рекомендацій для реальних умов, проте є одним із способів дослідження політичних реалій та прогнозування можливих сценаріїв розвитку. Розраховані на основі ігрових моделей оптимальні плани не визначають єдино правильне рішення, проте можуть слугувати математично обгрунтованою підставою для прийняття таких рішень. Тепер розглянемо

протилежну позицію щодо доцільності використання формальних методів у політичному аналізі. Один із засновників неокласичної економічної теорії А. Маршал писав, що дослідження в економічній науці мають більші можливості для застосування точних методів дослідження, ніж у будь-якій іншій суспільній науці [4, с. 70]. Отже, А. Маршал доходить висновку, що математичний апарат не слід розповсюджувати на гуманітарні науки, оскільки економічна наука кількісно вимірює мотиви діяльності людини, виражаючи їх у грошах, які вона готова заплатити, а мотиви людини, що продиктовані почуттям обов'язку чи любові до ближнього, неможливо систематизувати, звести до закономірності та виміряти кількісно. Таким чином, продовжуючи логіку дослідника, слід зауважити що політика — особливо мінлива сфера діяльності суспільства, її компоненти (ресурси, процеси, рішення, дії) ніколи не залишаються тими ж самими, навіть у найкоротший проміжок часу. На кожному етапі будь-якого виду політичної діяльності виникають нові обставини, що впливають на результат і дії політичних акторів і не завжди виходять з точки зору теорії раціонального вибору, а отже використання в політичному аналізі раціональних технологій є досить обмеженим. Американський економіст К. Ерроу вважає, що раціональний вибір здійснюється при виконанні трьох умов: 1) транзитивності переваг (тобто, якщо В надає перевагу А, а С — В, то С надає перевагу А); 2) намагання актора максимізувати свою вигоду; 3) наявність повної інформації про ситуацію що склалася [5]. Саме на цих принципах будується аналіз економічної поведінки різноманітних економічних суб'єктів. При прийнятті політичних рішень дуже часто один із цих принципів не працює. На підтвердження цього науковець показує, що при голосуванні на виборах, як правило, порушується принцип транзитивності, тому раціональні моделі в політичному аналізі і прогнозуванні не завжди можуть бути використані. На думку вітчизняного науковця В. Косолапова, перевагою моделювання є те, що воно відображає багатосторонні причинні зв'язки між результатами та факторами розвитку на основі математичної обробки статистичних даних та застосовується при прогнозуванні як установлених, так і початкових процесів. Недоліком же математичного моделювання є надмірні вимоги до кількості та якості вихідної статистичної інформації, неможливість обліку можливостей неформалізованого якісного аналізу об'єкта прогнозу [6, с. 138]. А. Симонов вважає що формалізувати поведінку всієї політичної системи вкрай складно, оскільки її учасники далеко не завжди діють як раціональні актори. А тому дослідник робить висновок, що використання формальних методів, у тому числі й математичного моделювання, в політичному аналізі можливе, але тільки в ряді обмежених проблемних ситуацій, і розглядати формальні методи як ключові, на думку А. Симонова, не доцільно [7]. Отже, розглядаючи можливість викорис-

тання формальних методів у політичному аналізі та прогнозуванні, слід визначити його доцільність шляхом формування аргументів «за» і «проти». На користь запозичення математичних методів суспільно-політичними науками можна віднести, зокрема, таку перевагу: різноманітні математичні моделі корисні тим, що здатні побачити глибинну однорідність явищ, яка може бути недоступна для інших засобів. До того ж модель є дешевою і доступною порівняно з оригіналом, отже, зменшуються витрати на дослідження. Модель набагато компактніша за оригінал, що наочно виявляється в математичних і, взагалі, знакових моделях. З таких компактних елементів можна побудувати надзвичайно складні наукові теорії, які при традиційних методах практично неможливі. Також з моделлю, на відміну від оригіналу, можна проводити експерименти. Разом з тим сфера застосування моделей обмежена завданнями, де необхідно враховувати певне число факторів. У політиці даний критерій не завжди може бути дотриманий, оскільки політичні процеси характеризуються достатньо великою складністю та динамізмом і тому політичний аналіз змушений зустрічатися з багатофакторними завданнями, причому їх кількість може постійно зазнавати змін. Політична сфера тісно пов'язана з поведінкою як окремих людей, так і великих соціальних груп. А політичну поведінку індивіда не можна зрозуміти і описати за допомогою математичних розрахунків та формальної логіки. Тим паче, мотиви поведінки людини на політичному полі далеко не завжди можуть бути формалізовані, оскільки вони носять характер прагнення отримання не тільки, а й іноді не стільки економічної вигоди, яку можна вирахувати математично. Те ж саме можна сказати і про поведінку великих соціальних груп.

Отже, загалом можна зробити висновок, що математичне моделювання стає все більш значущим, і зарубіжні дослідники знаходять його досить ефективним для вивчення політичних процесів. Перш за все, воно застосовується для дослідження і супроводу процесу ухвалення рішень. Моделювання дозволяє визначати механізми розвитку політичного процесу, допомагає орієнтуватися в складному електоральному процесі, а також знаходити зв'язки між окремими елементами, недоступні іншим методам вивчення політичного процесу. Використання математичного моделювання в політології робить необхідним глибоке осмислення даного методу пізнання об'єктивних закономірностей функціонування і розвитку суспільства, що дає можливість отримати різні форми організації навчального процесу і забезпечують міждисциплінарне дослідження актуальних суспільно-політичних предметів. У той же час політичний суб'єкт діє як раціональний актор тільки в обмеженому числі випадків, які дійсно можуть бути досліджені шляхом використання формальних методів. Скажімо, використання математичного апарату теорії ігор має місце в ситуації, коли

прийняття рішення пов'язано виключно з раціональними діями актора, тобто коли він опиняється в ситуації з обмеженим набором можливих рішень і його поведінка спрямована на отримання максимально можливої користі, яку можна вирахувати кількісно. Але такі методи не можуть бути розповсюджені на всі проблемні ситуації в політичній сфері, і тому їх можна розглядати як інструменти вирішення локальних завдань що постають перед політичним аналізом та прогнозуванням. Саме тому, не всі формальні методиками можуть бути адаптовані для потреб політичного аналізу та прогнозування. Слід критично оцінювати математизацію політичного аналізу, оскільки чим складнішою є політична ситуація, тим проблематичніше змоделювати її математично.

Література:

1. Политология. Методы исследования/Дж. Мангейм, Р. Річ. — М., 1997. — С. 466–469.
2. Политический анализ и прогнозирование/О. Попова. — М.: Аспект-Пресс, 2011. — С. 160–168.
3. Теория игр и экономическое поведение/Дж. Нейман, О. Моргенштерн. — М.: Наука, 1970.
4. Принципы экономической науки/А. Маршалл. — М., 1993. — Т. 1. — С. 70.
5. Общественный выбор и индивидуальные ценности/Эрроу К. — М., 1963. — С. 56–67.
6. Методология социального прогнозирования/В. Косолапов — К.: Вища школа, 1981.
7. Политический анализ и прогнозирование/А. Симонов — М.: Логос, 2002. — С. 61–73.

Бей А. А. Особенности использования математического моделирования в анализе и прогнозировании политических процессов.

Рассмотрена методика математического моделирования, раскрыто ее сущность, основные виды и характеристики, выяснено преимущества и недостатки по использованию в политическом анализе и прогнозировании.

Ключевые слова: *модель, математическое моделирование, теория игр, прогнозирование политических процессов.*

Bey G. Features uses of mathematical modeling in analysis and forecasting in political processes.

The method of mathematical modeling is observed in the article, revealed its essence, the main types and characteristics, advantages and disadvantages for use of mathematical modeling in policy analysis and forecasting are found.

Keywords: *model, mathematical modeling, game theory, forecasting the political process.*

УДК 32.019

ГУМОР ЯК ПОЛІТИКО-КОМУНІКАТИВНА ТЕХНОЛОГІЯ

Денисюк С. Г.©

*Докторант кафедри політичних наук НПУ ім.
М. П. Драгоманова*

Проаналізовані природа, роль, функції і форми політичного гумору в політико-комунікаційному просторі. Показані приклади його ефективного використання під час виборчих кампаній і його вплив на прийняття рішень громадянами.

Ключові слова: гумор, політичний гумор, сміх, політична комунікація, політична технологія, образ.

Учасники політичної взаємодії постійно перебувають в процесі обміну політично важливою інформацією, приймають певні рішення. В процесі політичної комунікації політики намагаються різними шляхами впливати на прийняття рішень громадянами, особливо під час виборчих кампаній. Тут не аби яку роль відіграють жарти, анекдоти, нецензурно–фривольні написи, сатиричні вірші, частушки, графіті, спрямовані на досягненні певної мети (наприклад, дискредитація політика, політичної партії тощо).

Так, наприклад, гумор здатний викликати сміх, що (як і будь-яке подібне повідомлення) містить сигнал, значення якого можна зрозуміти по-різному. Більш того, залежно від особливостей адресної аудиторії і культурного середовища воно взагалі може втратити сенс. Також приклади заборони окремих популярних гумористичних передач в багатьох пострадянських державах свідчать про страх владної еліти перед силою політичного гумору, його потужний вплив на позицію громадян. Тому актуальним видається дослідження гумору, як технологічного прийому, що використовується для досягнення певної мети політичної комунікації.

В ситуації ускладнення і демократизації взаємодії політичних еліт і мас політичний гумор почав застосовуватись активніше, як критична реакція на політичні рішення, він став складовою частиною політичної комунікації, виступаючи продуктом життєдіяльності громадянського суспільства, його різних проявів, одним з дієвих засобів демократизації суспільства.

Все це вимагає звернення до наукового осмислення політичного гумору. Аналіз цього феномену за кордоном знаходить своє віддзеркалення у багатьох працях. Нам довелося звернутися до філософсько-естетичної літератури щодо феноменів комічного, гумору і сміху в працях Аристотеля,

А. Бергсона, З. Фрейда, Л. Карасьова та інших [1; 2; 3; 4; 5], оскільки політичний гумор є похідним від комічного і різновидом гумору, а сміх — його наслідком. Вивченням політичних анекдотів займалися Р. Abrahams, G. Benton, J. Brunvand, C. Davies, A. Dundes, E. Larsen, D. Nilsen, C. Wukasz та ін.

Історичний аналіз політичного гумору зробив Ч. Шутц, приділивши особливу увагу його розгляду в площині виборчих кампаній в США [6]. Іспанський політичний гумор як «мирний протест під час кризи» досліджував С. Брандес [7]. Соціологічні основи привабливості етнічних жартів, що загострюють політичні конфлікти, досліджував А. Зіждервельд [8]. Ґрунтовною є праця В. Самохіної і К. Ластовки, які аналізують різні аспекти гумору, але в рамках лінгвістики на прикладі промов Б. Обама [9].

У сучасній вітчизняній політичній науці політичному гумору спочатку взагалі не приділялося уваги через дещо пролонговані старі негативні ідеологічні підходи щодо інакомислення. До кінця 1990-х рр. ситуація змінилася, але і сьогодні немає спеціальних теоретико-методологічних праць, в яких аналізується сутність гумору як соціально-політичного феномену. Тому, виходячи із актуальності теми статті, метою є дослідження гумору як політико-комунікаційної технології.

Одразу зазначимо, що під поняттям «технологія» ми розуміємо систему чітко скоординованих елементів: цілі — процедури (правила) — засоби — операції (дії) — мотиви; будь-яке перетворення для отримання бажаних результатів; система знань про способи, засоби, методи, форми діяльності людини та механізми їх практичного використання.

Конкретно політичні технології — це сукупність прийомів, методів, способів, процедур, які використовують суб'єкти політичної діяльності (особистості, політичні і суспільні групи, політичні партії, громадські об'єднання, групи тиску тощо) [10].

Щодо поняття «політичний гумор», то в українській і російській науці його почали розроблятися порівняно недавно. В другій половині 1990-х його в науковий обіг ввів А. Дмитрієв [11]. Він не тільки аналізує низку основних питань соціології гумору, а розглядає проблему сміху в соціологічній теорії, соціальні функції гумору і сміху; робить висновок про гумор як «родове поняття, що включає сатиру, іронію, жарт, пародію тощо» [11, с. 97], але і визначає основні напрями і зміст соціології політичного гумору; розглядає історію політичного гумору; його основні соціальні функції.

Так, А. Дмитрієв в першому російському енциклопедичному виданні щодо проблем політичної науки визначив функції і мету політичного гумору і позначив його як «відношення до політичного об'єкту, що поєднує зовні смішне трактування з внутрішньою серйозністю» [12]. Він зазна-

час: «Гумор політичний є невід'ємним і мінливим атрибутом політичного процесу, своєрідною реакцією на концентрацію влади в суспільстві, носить в основному позитивний характер, оскільки сублимує агресію і ослабляє багато міжособових конфліктів. Гумор політичний може бути добродушним і тонким, але і грубим, жорстоким, реалізуючи важливі функції (політичній соціалізації; ідентифікації, диференціації і згуртованості; комунікації; конфлікту і згоди). Він викликає і загальний інтерес публіки до політики і до її представників» [12].

На наше переконання, політичний гумор слід розглядати, перш за все, як особливу форму політичної комунікації, тобто спосіб донесення до адресата якоесь повідомлення і сформувані у нього відношення до відправника і змісту політичної інформації. Очевидно, що вибір такої специфічної форми політичної комунікації пов'язаний з певною інтригою щодо змісту. Якщо б з ним все було гаразд, можна було б легко обійтися без сміху. Але ті теми, що знаходяться поза гумором, досить часто «обговоренню просто не підлягають». Тому сміх дозволяє переступити ці рамки, він завжди пов'язаний з політичними темами, які в тій чи іншій мірі заборонені, «табуйовані», ризиковані в окремо взятому суспільстві.

Найчастіше політичний гумор, як технологія, спрямований на дискредитацію політичних опонентів, яких в результаті його використання громадяни перестають сприймати всерйоз (а політика — справа серйозна). Прикладів руйнівного впливу гумору в політиці чимало, його розповсюджують через відомі засоби комунікації: газети, мережу Інтернет, телебачення, радіо. Навіть невинний жарт може зіграти фатальну роль у політичній кар'єрі. Так, двері великої політики закрили для російського політика Г. Бурбуліса не шкідливі, на перший погляд, анекдоти про те, що «це не прізвище, а посада» і що «Бурбуліс через рукостискання не передається» тощо.

Восени 2000 р. на довиборах в Держдуму за 209-му виборчому округу балотувалося 9 кандидатів, а єдиним кандидатом від «Яблука» і СПС був зареєстрований А. Голов. Конкуренти поширили такий слоган: «Голий вирі-шив одягнутися». Зрозуміло, що такі прізвиська, анекдоти і жарти з'являються і поширюються фахівцями: політтехнологами, іміджмейкерами, фахівцями PR. Генерація жартів професіоналами, які уміло загострюють увагу на слабких особистих якостях кандидатів, експлуатуючи їх образи, деколи перероджуються в справжні серіали для ТБ та Інтернету.

У політиці існують навіть випадки, коли діяч змінює прізвище на милозвучніше, яке не несе небажаних асоціацій, щоб уникнути подібних казусів, здатних поставити хрест на його політичній кар'єрі. Ще одним гарантом захисту від подібного «гумору» є впливовість і політична вага політич-

ного діяча. Так, наприклад, не спрацювали жарти проти Є. Примакова або В. Черномірдіна.

Прикладів застосування політичного гумору і в українському політико-комунікаційному просторі чимало. Так, у виборчій кампанії 2010 р. практично тільки С. Тігіпко не боровся з опонентами анти піаром і мало жартів, «чорного піару» було спрямовано проти нього (наприклад, у С. Тігіпка така сильна харизма, що його біг-борди не клеять, а кладуть штукатуркою. С. Тігіпко може за 1 хвилину написати 3 податкових кодекси і 2 бюджети [13]). Стосовно решти політиків, то їх більшість ставали предметами для насмішок. Так, А. Яценюк був центром постійних жартів на тему своєї національності і бажанням стати інтернет-кандидатом номер один. І. Богословська стала предметом для насмішок, наслідуючи Ю. Тимошенко і намагаючись показати економію передвиборного бюджету, знімаючи прес-конференції на мобільний. В. Литвин розплакався в ефірі центрального телеканалу, а Тягнибок поплатився за свої націоналістичні гасла на публічних виступах. Ю. Тимошенко заповонила Інтернет різними варіаціями на її передвиборну агітацію «Всі смажать — вона Варить. КастрЮля», величезна кількість римейків на тему: «Вона Працює» тощо. Передвиборні слогани Юлії Володимирівни містили навіть відомі бренди в гумористичній рекламі [14].

Є всім відомі серіали, спрямовані на підрив авторитету не одного політика, а всіх політичних конкурентів [15]. Чого тільки варті передачі: КВК, «95 квартал» та інші. Помилки політиків, висвітлені в звичайній формі є не яскравими, буденними, такими, що їх можна і швидко забути, а гарний жарт може жити тривалий період часу. Так, пересічний громадянин, як правило, може пригадати декілька анекдотів про політиків, навіть не замислюючись чи події є реальними. З цього приводу слушно зазначає С. Г. Кара-Мурза в книзі «Маніпуляція свідомістю»: «І якщо якимось способом вдається відключити чи пригнітити реалістичне мислення, то аутистичне мислення доробить цю справу, гальмуючи здоровий глузд і отримуючи абсолютну перевагу» [16]. Тут мається на увазі, що сміх досить легко відключає раціональне мислення, після чого на підсвідомість людини записується будь-яка інформація.

Використання гумору в процесі зміни режимів, влади, чи місцевого самоврядування, є досить давньою технологією. За часів Радянського Союзу провідні гумористи вважались важливими ідеологічними кадрами зміни режиму, дякуючи їм багато змін для мас були покращені пігулкою гумору. Так, висловлювання Є. Жванецького, Ю. Хазанова та інших щодо актуальних тем, люди сприймати позитивно і забували, дякуючи фізіології сміху, про страшний зміст. Цікаво, що все, що здавалось аудиторії спочатку смішним, потім уже не буде сприйматися в штики [17].

Однак політичний гумор крім маніпулятивної функції, має і позитивний аспект. На перший погляд, політичний гумор і, як наслідок сміх, на відміну від побутового, є досить агресивним. Тому недосвідчені політики, помічаючи це, як правило, стверджують, що гумор і сміх спрямовані проти авторитета влади і повинні бути обмежені чи взагалі заборонені. Однак, на наш погляд, при детальному аналізі можна побачити деякі цікаві моменти.

Так, стає зрозуміло, що політичний гумор є реакцією (іноді неадекватною) на велику концентрацію влади в суспільстві, він слугує прикладом своєрідної сублімації агресії і досить безпечним звільненням накопиченої агресивності стосовно вищої влади. Саме ця влада і породжує інститути, які намагаються нав'язати суспільству ті чи інші заборони. І люди, зрозуміло, шукають будь-які форми протистояння авторитарному впливу, і гумор є однією з таких форм.

Слід пам'ятати, що дії самих політиків являють собою теж їх власну сублімацію агресії, що виражається у вольових рішеннях, спорах, компромісах тощо. Війна слів, яку ведуть політики, не менш агресивна і не менш комічна, ніж вони самі це уявляють.

На відміну від політиків гумористи демонстративно показують свою демократичну орієнтацію. Сміх, який вони викликають, робить людей на певний час вільними, що робить його анти тоталітарним. Саме тому самолюбиві і авторитарні політики часто бояться його навіть більше, ніж звичної ненависті громадян.

Повертаючись до позитивних функцій гумору в політичній комунікації, зазначимо, що він здатний сприяти розвитку інтелектуальних здібностей самих політичних діячів; підвищує рівень політичної культури як політиків, так і суспільства; привертає до політиків увагу громадян; заважає утвердженню диктатури, пом'якшує політичні конфлікти, звільняє їх від штампів, від монотонності і одноманітності в діях.

Головною ж позитивною функцією гумору в політико-комунікаційних процесах, на нашу думку, є те, що він викликає загальний інтерес людей до політики взагалі і до її представників зокрема. Так, пригадуючи деяких персонажів «ляльок», відмітимо, що вони виглядають не менш привабливо, ніж в реальному житті.

Звичайно, форми політичного гумору можуть бути різними, але в своєму вищому варіанті він, зазвичай, орієнтується на загальноприйняті естетичні норми, а інакше він би сприймався вульгарно. Вітчизняні телебачення і газети, що публікують анекдоти і карикатури, часто розглядаються публікою або умілими маніпуляторами, або жертвами опору стурбованої частини політиків. Тут можна зробити висновок, що «споживання» гумористичних програм, читання газет і журналів з жартами, анекдотами

направлене загалом не тільки на формування певної негативної думки або підрив авторитету того або іншого політика, а й на показ суспільно-політичних змін, що відбуваються в самому суспільстві. В результаті чого розвивається легітимізація найрізноманітніших, і отже, демократичних форм сприйняття політиків громадянами.

Проте, оцінюючи в цілому тенденції розвитку сучасних засобів інформації, потрібно відзначити виникнення певних розбіжностей у їх сприйнятті окремими соціальними групами. Однак люди можуть наполягати на будь-якій формі участі в політичному процесі, незалежно від ступеня його драматичності або комедійності. Тільки тоді вони зможуть почувати себе гідними і самодостатніми.

Щодо гумору самих політиків, то це є швидше виключенням в українському політикумі, ніж правилом. Справа, якою вони професійно зайняті, здається їм надзвичайно важливою і, безперечно, серйозною. І для них необхідні високий інтелект і впевненість в своїх силах для подолання вже стійких стереотипів поведінки. Відповідальність за серйозність в діях вони схильні покладати на обов'язок перед своїми виборцями або перед групою підтримки. Їм здається, що масам найчастіше подобається харизматичний лідер з такими якостями особистості, як воля, рішучість і серйозність. Такі люди, якщо і дозволяють собі жартувати, то тільки серед близьких ним людей. Зрозуміло, бувають і виключення, характерні, наприклад, для американської політичної культури. Що стосується українських політиків, то належність до номенклатури, диктує їм певний стиль поведінки, що виключає фривольності. І лише лідери з сильним психологічним полем, які досягли високих позицій, могли дозволити собі порушити правила гри.

Сам набір переваг, які отримує сторона, що активно використовує елементи сміхової культури, свідчить про те, що гумор найпривабливіший для того, хто знаходиться у позиції слабкості або вимушений протистояти грубій, самовпевненій силі. Так, у народному фольклорі сміх — магічна зброя слабких і бідних, яка робить їх переможцями в боротьбі з багатими і можновладцями. Досить пригадати Ходжу Насреддіна або Чарлі Чапліна. Тому гумор є технологією, що є однією із найефективніших і маловитратних.

Крім перерахованих вище функцій політичного гумору в комунікаційних процесах, однією із основних є інформаційна (повідомлення про реальну мотивацію кандидатів, історію відносин між ними, їх особисті і сімейні проблеми). Ця інформація вводиться в певний контекст, що формує подальше відношення до неї і може вплинути на хід виборчих кампаній. Але використання цих можливостей політичного гумору залежить від творчого потенціалу менеджерів кампанії і власне самих політиків.

Отже, в процесі нашого дослідження ми дійшли таких висновків:

1. Політичний гумор є ефективною політико-комунікаційною технологією, що використовуються як з метою маніпуляції свідомістю громадян, так і з метою інформування суспільства, зняття напруги і конфліктності, привернення уваги до політики, сприяння розвитку інтелектуальних здібностей учасників комунікації, підвищення рівня політичної культури як політиків, так і громадян.

2. Політичний гумор є різновидом гумору і похідним від комічного, включає, зокрема, політичні сатиру, іронію, сарказм тощо. Серед різноманітних форм політичного гумору, що використовуються в політичній комунікації, можна виділити такі основні види: політичні анекдоти, політичні карикатури і колажі, політичні епіграми і шаржі, політичні частушки і куплети, політична гострота і жарти тощо.

3. Політичний гумор є багатофункціональним; у певні історичні епохи, в різних політичних системах, при певному політичному режимі, у різних політичних суб'єктів ті або інші функції можуть переважати, проте завжди превалює така функція, як дієвий засіб політичної боротьби.

4. Політичний гумор істотно впливає на процес демократизації: деса-кралізує, критикує владу, верифікує її рішення і дії, символічно зрівнює низи і верхи суспільства, висуває демократичні вимоги владній еліті тощо.

5. Тенденції розвитку політичного гумору в сучасній Україні неоднозначні: з одного боку, влада прагне не допустити іронічної критики в свою адресу; а з іншого, — органічно його використовує для покращення свого іміджу в очах громадськості.

Безумовно, використання гумору впливає на формування політичних переваг населення. Жарт, сатиричні вірші, анекдоти додають емоційного забарвлення образу і спрощують його сприйняття людиною. Але, як правило, через свою критичну природу гумор в сучасній політичній комунікації застосовується найчастіше для посилення негативної оцінки, негативного сприйняття іміджу.

Тому є важливим пошук шляхів нейтралізації негативних функцій політичного гумору, оскільки це сприяє подальшому поглибленню кризи у взаєминах владної еліти і громадян. Потребують подальших досліджень такі моменти, як запровадження механізму відповідальності (в тому числі і юридичної) тих осіб, які гумор використовують в якості «чорного» піару для маніпуляцій поведінкою громадян.

Література:

1. Аристотель. Никомахова етика/Аристотель. Сочинения в 4-х т. Т. 4. М.: «Мысль», 1983. — С. 141–142
2. Бергсон А. Смех/Бергсон А. — М.: Искусство, 1992. — 127 с.

3. Фрейд З. Остроумие и его отношение к бессознательному/З. Фрейд//Я и Оно: Сочинения. — М.: ЭКСМО-пресс. — 1998. — 1037 с.
4. Карасев Л. В. Антитеза смеха/Л. В. Карасев // Человек. — 1993. — № 2. — С. 12–31.
5. Карасев Л. В. Мифология смеха/Л. В. Карасев//Вопросы философии. — 1991. — № 7. — С. 68–86
6. Schuts Ch. S. Political Humor: from Aristophans to San Ervin/Schuts Ch. S. — Cranbery, N. Y., 1977.
7. Brandes S. H. Peaceful Protest: Spanish Political Humor in a Time of Crisis/S. H. Brandes//Western Folklore. — Berkeley, California, 1977. — V. 36. — № 4. — P. 331–149.
8. Zijderveld A. C. The Sociology of Humor and Laughter/A. C. Zijderveld //Current Sociology. — 1983. — Vol. 31. — № 3. — P. 49.
9. Самохіна В. О. Гумор у політиці (на матеріалі промов Б. Обама) / В. О. Самохіна, К. І. Ластовка//Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. — 2010. — № 897. — Вип. 62. — С. 114–120.
10. Почепцов Г. Г. Теорія комунікації/Почепцов Г. Г. — К.: Київ, ун-т, 1999. — 308 с.
11. Дмитриев А. В. Социология юмора: Очерки/Дмитриев А. В. — М.: РАН, Отд. философии, социологии, психологии и права, 1996. — 214 с.
12. Политическая энциклопедия. — В 2-х т. — Нац. обществ.-науч. фонд; Рук. проекта Г. Ю. Семигин — М.: Мысль. — 2000. — Т. 2. — С. 660.
13. Вся правда про Сергія Тігіпка. — Режим доступу: <http://blog.vanya.com.ua/archives/category/humor>.
14. Режим доступу: www.youtube.com/watch?v=p-QFWA23jXE.
15. Режим доступу: www.youtube.com/user/CreativeBoutique1#g/c/271_DE519F49C67E8.
16. Кара-Мурза С. Манипуляция сознанием/Кара-Мурза С. — М.: Эксмо. — 2009. — 864 с.
17. Конопелько Н. Юмор в политической рекламе / Н. Конопелько. — 24.02.2010. — Режим доступу: <http://communications.kiev.ua/ru/publikacii/view/15738>.

Денисюк С. Г. Юмор как политико-коммуникативная технология.

Проанализированы природа, роль, функции и формы политического юмора в политико-коммуникативном пространстве. Показаны примеры его эффективного применения во время избирательных кампаний и его влияние на принятие решений гражданами.

Ключевые слова: юмор, политический юмор, смех, политическая коммуникация, политическая технология, образ.

Denisyuk S. G. Humor as political communicative technology.

The article analyses nature, role, functions and forms of political humor, in the political communicative space. The samples of its efficient usage during electioneering and its influence on decisions which citizens make are shown in the article.

Keywords: *humor, political humor, laughter, political communication, political technology, image.*

УДК 323.272:316.46.058.5

МАНІПУЛЯЦІЇ ЯК ТЕХНОЛОГІЇ ЗДІЙСНЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ РЕВОЛЮЦІЙ: УКРАЇНСЬКИЙ ДОСВІД

Кислова С. М.[©]

*Студентка II курсу ОКР «магістр» спеціальності
«Політологія» Київського національного університету імені
Тараса Шевченка*

Аналізується застосування маніпулятивних технологій, зокрема тих, за допомогою яких було здійснено Помаранчеву революцію в Україні.

Ключові слова: *маніпулятивні технології, політична революція, віртуалізація політики, політичний спектакль.*

Політична маніпуляція є прихованим процесом впливу на поведінку об'єкта з метою примусити його здійснити такі дії, які вигідні суб'єкту. Використання цього виду політичних технологій дозволяє політичним акторам успішно досягати своєї політичної мети, яка полягає в завоюванні державної влади. Виходячи з проаналізованих останніх наукових джерел, можна стверджувати, що дослідження ролі маніпулятивних технологій в революційній зміні влади є на сьогодні незначним. Це пов'язано в першу чергу з уявленням про демократичний характер політичних революцій, тобто стверджується, що в авангарді революції стоїть народ зі своїми потребами. Така позиція, на нашу думку, є ідеалістичною і не відображає реальний стан справ. Сам народ не здатний здійснити політичну революцію без революційної меншості, яка має упорядковувати й спрямовувати його дії за допомогою використання неявних політичних засобів. Тому в даному дослідженні слід вирішити наступні завдання:

- виокремити основні політичні технології здійснення політичних революцій;
- визначити роль маніпуляцій у здійсненні політичних революцій;
- проаналізувати здійснення політичної революції в Україні в 2004 році.

Явище політичної революції постійно привертало увагу дослідників, що пов'язано з його впливом на функціонування політичної системи суспільства. Даний тип політичного процесу має своїм наслідком корінні зміни в політичній, соціально-економічній і культурній сферах суспільного життя. В науковій літературі традиційно виокремлювалися ознаки революційної ситуації. Велика заслуга в цьому відношенні належить також В. Леніну. Він вважав, що революційна ситуація характеризується наяв-

ністю об'єктивних факторів: «нездатність панівних класів зберегти своє володарювання в незмінному вигляді, загострення вище звичайного бід пригнічених класів, значне підвищення, внаслідок вказаних причин, активності робітничого класу, який залучається як всіма обставинами кризи, так і самими верхами до самостійного історичного виступу» [5]. Однак революція може відбутися лише за умови взаємодії цих об'єктивних соціальних факторів з суб'єктивними чинниками, які полягають в здатності сил робітничого класу здійснювати масові революційні дії.

Даний підхід щодо виникнення політичної революції характерний для епохи зародження буржуазного суспільства з антагонізмом суспільних класів, а тому його не можна використовувати для характеристики сучасних соціально-політичних процесів. Виходячи з цього, проблемою даного дослідження є виявлення специфіки здійснення політичної революції в умовах віртуалізації політики, що є однією із сьогодишніх її особливостей. Це дозволить виокремити деякі чинники, які мають вирішальний вплив на сучасний базовий політичний процес.

Важливий внесок у дослідження вищезазначеної проблеми зробили: С. Московічі, Е. Канетті, Г. Лебон, А. Грамші, Х. Ортега-і-Гассет, М. Хевеші, Г. Маркузе, Е. Фромм, Г. Шиллер, Р. Броуді, Е. Шостром та ін.

Серед російських дослідників варто назвати С. Кара-Мурзу, А. В. Громова, Г. Почепцова, С. Г. Володенкова, І. Ситнову, А. Кашину, В. Авченко, Е. Доценко, Е. Єгорову, С. Лісовського та ін.

Варто відзначити також українських дослідників, які визначають особливості застосування маніпуляцій в політичному процесі: І. Миклашук, Л. Леонтєва, А. Біденко, О. Бойко, А. Круглашов, Я. Глібішук, О. Коваль, М. Головатий, Ю. Шайгородський, Ю. Левенець та ін.

Спершу слід зазначити, що поява ЗМК має прогресивне значення для політичної сфери суспільного життя, оскільки фундаментально змінює спосіб її існування. Публічна політика стає віртуальною, тобто циркулює в комунікативному просторі у формі міфів, стереотипів, симулякрів. «В такому випадку населення демократичних країн, будучи джерелом влади, більше не формує реальні демократичні інститути, а обирає одну із запропонованих на політичному ринку віртуальних моделей, яка є найбільш яскравою, але не завжди ефективною і такою, що відповідає інтересам суспільства» [1, с. 7]. На сьогодні людина живе в політичному світі, зітканому з віртуальних конструкцій, які формують її погляди і відповідно визначають поведінку. Це призводить до того, що народ не здатний виробити власну позицію стосовно тих чи інших проблем, оскільки вона в готовому вигляді закладається в його свідомість певними політичними акторами, будучи спрямованою на задоволення їхнього політичного

інтересу. Найбільш яскраво така тенденція виявляється в революційному процесі зміни державної влади.

Під час здійснення політичних революцій використовують технології з елементами спектаклю. Їх реалізація виявляється в тому, що політичний процес отримує видовищний характер і позначається певною мірою драматизму. Це має за мету утримання уваги аудиторії шляхом впливу на її почуття. Форма політичного процесу як спектаклю дозволяє тримати аудиторію в стані постійного катарсису, відволікаючи її від раціонального осмислення ситуації. Під час революції відбувається постійне нагнітання радісного збудження і віри в перемогу: «і ми вже втрачаємо відчуття реальності, перестаємо розуміти, де гра акторів, а де реальне життя» [3]. Зазначимо, що використання технологій політичного спектаклю відіграє вагомий роль під час здійснення політичних революцій. Для втілення в життя цих технологій необхідним є попереднє дослідження обстановки в державі, де планується скинення влади. Важлива увага приділяється культурі певного народу, бо вона заснована на певних стереотипах, впливати на які значно легше, ніж сформувати нові. Враховуючи особливості «колективного несвідомого» окремого народу, здійснюється вибір адекватних їх сутності художніх засобів, пишеться сценарій і готується режисура спектаклю.

Особливим видом театралізованого ритуалу є політичні вибори. Часто вони стають ефективним інструментом захоплення державної влади. Це пов'язано з тим, що на період їх проведення держава потрапляє в перехідний стан, в якому її сили значно послаблюються. Така ситуація є надзвичайно сприятлива для проведення політичних революцій. Слід наголосити на тому, що використання технологій спектаклю при здійсненні політичних революцій має значні наслідки для подальшого існування суспільства. Адже революції змінюють не лише владну верхівку, а й впливають на ментальному рівні, тобто руйнують колишні установки, переконання і творять нові форми осмислення дійсності. Політичні революції закладають в народну свідомість нові цінності, що призводить до появи іншого народу, він завтра вже не той, що був сьогодні.

Варто відзначити, що постійна зміна політичних спектаклів в сучасному світі спричиняє нестійкість переконань та цінностей суспільства, що веде до втрати здатності виробляти певні традиції і засновувати на них свою поведінку. С. Кара-Мурза з цього приводу говорить, що «один спектакль змінюється іншим, і людина не помічає як стає глядачем-бомжем без традицій і без основи» [3].

Як правило, проведення політичної революції висвітлюється світовими ЗМІ, що сигналізує про важливість даного політичного процесу для всієї міжнародної спільноти. При цьому, ЗМІ слугують ефективним інструмен-

том для подання сенсаційних матеріалів, які під час політичної революції постійно продукуються для підтримки народу в стані постійної напруженості й невизначеності. Сенсації не обов'язково є правдоподібними, це не є головним критерієм їх значущості, вони завжди мають бути видовищними і драматично забарвленими. Отруєння Віктора Андрійовича Ющенка під час революційних подій було сенсацією, яка не вимагала раціонального пояснення, бо була спрямована на вироблення емоційної реакції в бік цього лідера. В той же час коли її позитивний вплив був вичерпаний, відпала необхідність в розслідуванні пов'язаної з нею кримінальної справи й притягненні до відповідальності злочинців. Варто підкреслити, що від того, в якій мірі вдається революціонерам захопити ті центри, із яких здійснюється інтерпретація актуальних подій багато в чому залежить успіх всієї політичної революції.

Політична революція повинна мати свій символ, який виконує функцію об'єднання однодумців. Наприклад, в Грузії таким символом була троянда, в Киргизії — тюльпан. «Обов'язковою властивістю будь-якого символу повинна бути його упізнаність і простота нанесення різними способами в громадських місцях» [7, с. 145]. Роль символу політичної революції може відігравати колір, який дозволяє емоційно переживати ситуацію, що відбувається. Червоний колір символізує насильницьку боротьбу проти експлуататорів. Цей колір викликає асоціації, пов'язані з кров'ю, фізичним вбивством людей. В свою чергу, помаранчевий колір пов'язаний з політичною боротьбою ненасильницького характеру.

Вирішальним атрибутом будь-якої політичної революції повинен бути харизматичний лідер, вождь, який також стає її символом. «Люди об'єднувались не навколо організацій, а навколо персони як символу змін» [6, с. 145]. Дослідники вважають, що лідером революції має бути політик, який нещодавно залишив виконавчу владу. Так, в Україні це був колишній прем'єр-міністр В. Ющенко, в Грузії — міністр юстиції М. Саакашвілі. Проте така тенденція не є закономірністю. Головним, що має бути в лідера політичної революції — це його яскравість, особливість (В. Ющенко позиціонував себе вихідцем з народу, розмовляв простою, зрозумілою для народу мовою).

Для того, щоб політична революція стала реальністю, необхідно спочатку зробити її революцією в свідомості. З цієї метою відбувається створення й поширення певних ідеальних конструктів, які делегітимують владного суб'єкта. «Віртуальний об'єкт виступає в ролі своєрідного тарана, спрямованого на руйнування владної структури. Сильними його сторонами в цій ролі є те, що його важко спростувати, оскільки це об'єкт міфологічний, тобто його неможливо перевірити принципово: його сила — в іншій площині» [6]. Виходячи з цього, актуальним постає завдання стосовно

утворення спільноти, яка не була б здатна раціонально мислити, а віддавала перевагу сприйняттю світу у формі стереотипів, міфів, тобто, емоційному переживанню дійсності. Звідси випливає, що основою політичної революції має стати маса. Саме на її формування та обробку спрямовані зусилля політтехнологів. «Нові методи маніпуляції свідомістю забезпечують надійний контроль за поведінкою мас, який дозволяє за допомогою маси провести революцію, а через короткий час — контрреволюцію» [3].

З вищезазначеного випливає, що віртуалізація політики стимулює появу маніпуляції суспільною свідомістю. На нашу думку, елементом прихованого впливу суб'єкта на об'єкт завжди є мова. А. Громова в своїй статті аналізує мову як механізм маніпуляції під час здійснення Помаранчевої революції в Україні. Авторка зазначає, що «оскільки саме мова впливає на оцінки, судження, уявлення про світ, в першу чергу саме мовні засоби використовуються з метою маніпуляції свідомістю, конструювання картини світу для масового сприйняття» [2, с. 201]. При комунікації з масою політики зазвичай використовують основні способи маніпуляції свідомістю. Першим засобом можна вважати постійне повторювання магічних слів-заклинань. Під час Помаранчевої революції в Україні традиційним було висловлювання «разом нас багато — нас не подолати». Цей прийом дозволяє створити щільну масу, надійно консолідувати її шляхом відмежування від противників, які бачаться в якості ворогів народу. Слова-заклинання впливають на почуття людини і формують в її свідомості образи, через які вона починає розуміти дійсність. Загальним правилом маніпуляції під час звернення до маси є ухиляння від однозначного викладу своєї позиції, використання неясних слів і метафор.

Об'єктом маніпуляції є не лише позитивні почуття людини, а й негативні, до яких належить страх. При чому, політики намагаються апелювати не до страху, який відповідає реальності, а прагнуть створити уявний страх в суспільній свідомості. В Україні в 2004 році під час революції був створений штучний страх, пов'язаний з тим, що в разі перемоги провладного кандидата обов'язково збережеться злиденне існування народу й надалі функціонуватиме авторитарний політичний режим. Маніпуляція в повному сенсі перетворюється в технологію захоплення влади шляхом здійснення політичних революцій.

Варто зазначити, що Помаранчева революція в Україні позначена використанням маніпулятивних технологій в способі формування образу супротивника, який бачився не в якості опонента, а вважався ворогом. В ході української революції 2004 року спостерігалось штучне формування двох видів політичних спільнот: «друзів», що уособлювалися у вигляді тодішньої опозиції, і «ворогів», яких представляла тогочасна влада. Протистояння цих спільнот було публічним, а не приватним, що дає

підстави говорити про його політичний характер. Емоційні чинники, які зазвичай не застосовуються до «друга» і «ворога» як категорій політичного, в цих умовах скоріше за все були покликані динамізувати їх конфлікт, залучити до нього кожного громадянина, показати його важливість і значущість для життя України. Застосування схеми «друзі — вороги» дозволило опозиції здійснити свою політичну мету — прийти до влади. Вживання категорії «ворог» виконувало важливу консолідуючу функцію під час Помаранчевої революції в Україні. Його використання було емоційно забарвленим, що позбавляло необхідності раціонального осмислення людьми заяв представників тодішньої опозиції. В той час минуло значною мірою міфологізувалося, що виявлялося в афішуванні винятково невдач і промахів влади. Але точний проєкт майбутнього української держави був відсутній. Його наявність була технологічно не потрібною, оскільки важливо було підтримувати населення в стані постійної ейфорії, на основі якої воно зробило б вибір на користь лідера опозиції.

Слід підкреслити, що внаслідок використання різних мовних конструкцій в свідомості людей Помаранчева революція асоціювалася з розквітом, оновленням, мирним способом розвитку подій. Маніпулятивний характер був притаманний і назві громадського руху «Пора», що приймав активну участь в революційному процесі. Вона імпліцитно означала актуальність подій, що відбуваються, звідси ця назва мала потужний емоційний заряд і отримала характер лозунгу, оскільки апелювала до кожного.

Основною ознакою мовних конструкцій, які використовувались під час Помаранчевої революції була їх спрямованість на почуття. Вживались висловлювання ритмічного звучання, які певним чином нагадували рядок з вірша. Наприклад, «разом нас багато — на не подолати». «При поданні інформації широко використовуються експресивні слова і словосполучення, які швидко набувають характеру ідіом, оціночна лексика: «народ і бидло», «ненависний режим». Всі вони нав'язують, визначають відношення до явища» [2, с. 203].

З вищезазначеного можна прослідкувати, що на сьогодні процес виникнення політичних революцій пов'язаний в першу чергу не з невдоволенням народу, а з вмінням політтехнологів переформатувати його свідомість, закріпити певні стереотипи. Це сприяло б зародженню в людей нагальної потреби здійснити зміну влади без аналізу причин. Як можна помітити, специфікою політичної революції в Україні в 2004 році було зомбування населення політичними акторами для того, щоб здійснити свою політичну мету. Дослідники вважають, що «лінгвістичні засоби і методи формують іміджі, які, закріплюючись в свідомості людей, визначають їх реакції. За їх допомогою бажане можна видати за дійсне, сформувати оцінки і спровокувати реакції, визначити потрібний вибір суспільної позиції» [2, с. 203].

Дослідники стверджують, що важливу роль в трансформації політичного режиму України відіграли інституційні фактори. Одним з них була нестабільність політичної системи, що пов'язана з незбалансованістю повноважень різних гілок влади. В цій державі спостерігалось сильне домінування президентської влади, яка замість того, щоб бути запорукою стабільності політичної системи стала причиною її розпаду.

Важливу роль також відіграли вибори, які стали каталізатором політичної революції. «Формою революції вважають масові мітинги, демонстрації і страйки, які проводяться опозицією після оголошення результатів виборів» [7, с. 145].

На нашу думку, вибори поставали одним з інституційних факторів виникнення політичних революцій через те, що вони асоціюються в суспільній свідомості зі змінами одних людей влади на інших, що призводить в свою чергу до зміни способу суспільного життя. Крім того, потужну консолідуючу силу мали лозунги націоналістичного і патріотичного забарвлення, які закликали кожного не бути байдужим до формування майбутнього своєї держави. Зазначимо, що основою успіху всіх «кольорових революцій» була підтримка з боку електронних ЗМІ і преси. Незалежні ЗМІ є необхідною умовою донесення до суспільства інформації про зловживання влади, фальсифікацію результатів голосування та розвиток масових протестів. У зв'язку з цим слід також наголосити на фундаментальній ролі Інтернету в виникненні політичної революції в Тунісі 2011 року. «Жасмінова революція», яку ще називають молодіжною, характеризувалася тим, що саме молоді вдалося знайти канал мобілізації сил для організації демонстрацій — Інтернет» [4, с. 81].

Науковці відмічають вагому роль зовнішніх гравців в здійсненні політичних революцій на пострадянському просторі. Це пов'язано з тим, що окремі держави світу сьогодні позиціонують себе як форпости демократії, а тому уповноважені власноруч виробляти критерії демократичності зміни політичної влади в тій чи іншій країні.

Серед неінституційних факторів трансформації політичних режимів значну роль відіграє економічний розвиток. Також до неінституційних факторів виникнення політичних революцій дослідники відносять невдалу соціальну політику влади, яка спричинила соціальну поляризацію в суспільстві.

Отже, до основних політичних технологій здійснення революційних процесів можна віднести: політичні технології, спрямовані на зміну державної влади через використання віртуальних конструкцій, застосування специфічних висловлювань, зокрема, повторювання слів-заклинань, технології, пов'язані зі штучним формуванням страху в суспільстві, тех-

нології політичного спектаклю, технології створення символу політичної революції.

Політичні революції для свого здійснення в умовах віртуалізації політики потребують використання маніпулятивних технологій, які виконують функцію переформатування суспільної свідомості в масову, а тому полегшують завоювання державної влади. Чинники масовизації суспільства мають вирішальне значення для сучасного базового політичного процесу. Сьогодні маніпуляція постає технологією здійснення політичних революцій в масовому суспільстві. Об'єктивні та суб'єктивні фактори зародження революційної ситуації не мають при цьому вирішальної ролі. Скоріше за все, вони використовуються лідерами для нагнітання обстановки неминучості революції. Сам феномен політичної революції полягає в зомбуванні суспільної свідомості, яке переводить її в іншу якість для того, щоб сформувані легітимну зміну владної верхівки.

Специфіка Помаранчевої революції в Україні полягала в створенні двох публічних політичних спільнот: «друзів», що уособлювалися у вигляді опозиції та «ворогів», які символізували тогочасну владу. «Ворог» розумівся не в приватному, а в чистому екзистенційному смислі. Тому виступав в якості політичної категорії, яка виконувала функцію позиціонування. Крім того, під час українського революційного процесу активно вживались мовні маніпулятивні засоби.

Серед інституційних факторів трансформації політичного режиму України можна виокремити: нестабільність політичної системи, недосконалість виборів та вплив зовнішніх гравців. До неінституційних факторів належить: низький економічний розвиток, невдала соціальна політика влади, соціальна поляризація суспільства.

Література:

1. Володенков С. Г. Виртуальное пространство политики и его особенности//Обозреватель. — 2011. — № 6. — С. 5–16.
2. Громова А. В. Языковые средства манипуляции сознанием в ходе «оранжевой» революции на Украине//Вестник Тамбовского университета. Серия: Гуманитарные науки. — 2008. — № 12. — С. 201–203.
3. Кара-Мурза С., Телегин С., Александров А., Мурашкин М. Экспорт революции. Саакашвили, Ющенко...//<http://kara-murza.ru/books/export/Chapter003.htm>
4. Кашина А. «Жасминовая революция» в Тунисе//Обозреватель. — 2011. — № 7. — С. 74–82.
5. Ленин В. И. Крах II Интернационала//<http://bml.ucoz.ru/vipusk7/KRAX2-INTERNATIONAL.htm>

6. Почепцов Г. Віртуальні революції: використання віртуальних об'єктів при зміні влади//<http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=29&c=443>

7. Ситнова И. Сравнительный анализ «цветных революций» в странах постсоветского пространства//Власть. — 2011. — № 5. — С. 144–147.

Кислова С. М. Манипуляции как технологии осуществления политических революций: украинский опыт

Анализируется применение манипулятивных технологий, в частности тех, с помощью которых осуществлено Оранжевую революцию в Украине.

Ключевые слова: *манипулятивные технологии, политическая революция, виртуализация политики, политический спектакль.*

Kyslova S. M. Manipulations as the technologies of political revolutions: Ukrainian experience

Application of the manipulative technologies is being analysed, specifically those, with the help of which the Orange revolution was done in Ukraine.

Key words: *manipulative technologies, political revolution, virtualization policy, political performance.*

УДК 323.331

ДІЯЛЬНІСТЬ ЛОБІСТСЬКИХ ГРУП У МЕЖАХ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО ПАРТНЕРСТВА

Рибалка Г. Г.©

*Здобувач кафедри політології Дніпропетровського
національного університету імені Олеся Гончара*

Аналізується структура системи представництва політичних інтересів.

Ключові слова: *соціальне партнерство, групи інтересів, лобізм, політичні інтереси, політико-правове регулювання*

Постановка проблеми. У сучасних країнах сталої демократії лобізм і діяльність груп тиску є законодавчо врегульованою практикою, яка забезпечує зв'язок законодавців із соціальними групами, спільнотами економічної, наукової, культурної сфер. Діяльність державного політичного управління визначається як постійна динамічна взаємодія відповідних органів з мережею лобістських груп (груп тиску) у процесі прийняття рішень. У межах діяльності законодавчих органів країн Заходу, поширення набула практика взаємодії парламентських комітетів з представниками роботодавців і профспілок. Ця взаємодія забезпечила досить гнучкий підхід до правового регулювання соціального партнерства. Останнє перебуває під впливом динамічних змін, які стосуються, насамперед, економічної системи, а також розвитку соціальних стандартів.

Виокремлення сучасних тенденцій практики політичного лобізму у сфері соціально-трудових відносин вирішує питання подальшого висвітлення у межах політичної науки діяльності політичних інститутів і громадянського суспільства. Крім того, політологічний аналіз лобістської діяльності у межах відносин соціального партнерства стає основою для міждисциплінарного наукового пошуку для забезпечення цілісного відображення еволюції сучасних соціально-трудових відносин.

Серед останніх публікацій, на які спирається автор, чільне місце посідають роботи російських дослідників. Зокрема, А. Белоусов [2] вивчав дискретну модель лобістської комунікації. С. Вовк і Р. Бриль [3] досліджували парламентський лобізм. Великий внесок у вивчення природи пострадянського лобізму зробив В. Я. Гельман [4], який розробляє інституційне будівництво та неформальні інститути в сучасній російській політиці. Водночас проблема політичного лобізму в межах предметної сфери соціального партнерства глибоко не вивчалася.

У межах сучасної України взаємодія законодавців і лобістських груп не є врегульованою на законодавчому рівні, тому має неформальний і непрозорий характер. За таких умов правове забезпечення соціального партнерства в окремих випадках здійснюється в інтересах одного з соціальних партнерів (найчастіше держави або роботодавців) або не отримує ретельної розробки щодо відповідності основним проблемам і інтересам сучасного суспільства.

Метою роботи є розгляд стану лобізму в сучасному світі як чинника забезпечення політико-правового регулювання соціального партнерства. Завданням статті є встановлення нормативних і політико-прагматичних мотивів лобістської діяльності у межах сучасних соціал-партнерських відносин.

Політико-правове регулювання соціального партнерства в сучасному світі включає лобізм як один з необхідних елементів, який слугує засобом визначення позицій учасників соціального партнерства. Відкритим залишається питання відстоювання інтересів, якими є збільшення прибутку (з боку роботодавців), підтримання соціальних стандартів та гідних умов праці (з боку найманих працівників), збереження і розвиток податкової бази (з боку держави). В усіх цих секторах активно діють групи інтересів, які є одним з провідних політичних інститутів. Вступаючи у взаємодію з органами виконавчої і законодавчої влади, представники зацікавлених груп здійснюють вплив на прийняття державних рішень. Цей вплив за природою є політичним, оскільки містить компонент змагання за владний ресурс і відстоювання певних соціальних інтересів. Прикладом розвиненої структури лобізму в сучасному світі представництва політичних інтересів є Сполучені Штати Америки. Для найбільш ефективної реалізації цілей лобізму в США існують розвинені громадсько-політичні структури. По-перше, практично всі великі корпорації, підприємницькі спілки, професійні асоціації, громадські й спеціалізовані організації мають у своєму складі особливі підрозділи, які займаються тільки лобістською діяльністю. Вони налічують до кількох десятків і навіть сотень осіб (як правило, колишніх радників, сенаторів, міністрів, чиновників, юристів і інших фахівців, які мають міцні зв'язки, відповідні здібностей і якості). По-друге, зацікавлені групи, особливо корпорації, активно користуються послугами найманих лобістів, у ролі яких найчастіше виступають впливові юридичні, пропагандистські і консультативні (професійно-лобістські) фірми або їх провідні співробітники. Нарешті, нерідко створюються організації на кшталт підприємницьких, професійних чи громадських (відповідно до принципів членства та за іншими ознаками), але цілком або переважно лобістські за призначенням.

Проблематика відстоювання групових інтересів в межах політичної системи у сегменті соціального партнерства пов'язується як з інституційними засадами (наявністю груп інтересів та взаємодіями між ними), так і з загальною соціально-економічною і соціально-політичною ситуацією у кожній конкретній країні. В умовах трансформації і переходу до демократії актуальності набуває питання правил лобіювання, які на пострадянському просторі ще не отримали розробки. Передусім, це має прояв у відсутності законодавчих актів, які регулюють лобізм в Росії, Україні та інших державах СНД. Між тим, проблема правових і політичних рамок лобіювання стоїть дуже гостро. Згідно з російською дослідницею Л. Іллічовою, «затребуваною стає проблема цивілізованого лобізму, особливо значимого для нашого суспільства, де досить сильний тіньовий сектор «експолярної» економіки. У зв'язку з цим є теоретична та практична затребуваність глибокого осмислення процесу становлення цивілізованого лобізму, адаптованого до умов перехідної економіки Росії, виявлення його політичних, правових і моральних засад, вивчення лобізму як соціально-політичного явища і всієї технології взаємодії з групами інтересів, корпораціями, владними структурами як інструменту реалізації певних інтересів» [5].

Мотивація упорядкування лобістської діяльності у секторі соціального партнерства має два напрямки. Одним з них є збалансування переваг, які має сучасний бізнес у порівнянні з іншими суб'єктами соціального партнерства. Корпоративні підприємницькі суб'єкти мають досить потужні фінансові й інтелектуальні ресурси, можуть звертатися за підтримкою до медіа-структур або безпосередньо використовувати їх у своїй діяльності. Тому державні структури мають встановити певні межі відстоювання інтересів задля забезпечення справедливого доступу до владного ресурсу. «Дуже помітним і значущим стає артикуляція інтересів великого бізнесу, що володіє значними ресурсними можливостями. Великий бізнес прагне і прагне використовувати свій потенціал у політичних цілях, тобто закріпити своє економічне становище входженням у владні структури, ангажувати функції держави для послідовного лобіювання своїх інтересів, далеко не завжди збігаються з загальнодержавними. Прагнення ввести взаємовідносини держави і підприємництва в інституційне цивілізовано-легітимне річище повинно сприятливим чином позначитися на розвитку бізнесу і суспільно-політичному кліматі, що дозволить бізнесу налагоджувати постійні контакти з законодавчими та виконавчими структурами влади, використовуючи широкий арсенал форм, засобів і методів», — вказує Л. Іллічова [5].

Відсутність практики прозорого і цивілізованого лобіювання в межах політики соціального партнерства у пострадянській період позначилися на стереотипах поведінки всіх його складових. З одного боку, держава роз-

глядає всі спроби неформального та неінституціоналізованого консультування і підготовки рішень як незаконні і корумповані. З іншого боку, профспілки, як громадські організації, рідко вдаються до ефективних тактик лобювання, які можуть включати дієві контакти з парламентськими комітетами, міністерствами, відомствами, а також створення громадських лобістських коаліцій. Всі ці питання потребують врегулювання і, щонайменше, процедур обговорення у суспільстві. «Лобізм все більше, незважаючи на відоме неприйняття його громадською думкою і численні критичні зауваження, стає неодмінним атрибутом соціально-економічного і політичного життя, чинником інституціоналізації відносин влади і підприємницьких структур. Цей процес означає визнання з боку держави необхідності і доцільності лобізму, а з боку підприємницьких структур, корпоративних груп усвідомлення важливості і необхідності діяти в правовому форматі, знаходячи консенсус з владою, визнаючи пріоритетність загальних інтересів, при всій значимості групових. У забезпеченні їх єдності, нерозривності, взаємодоповнюваності і бачиться основне призначення лобізму як фактора інституціоналізації відносин влади і ділових кіл», — зауважує Л. Ільчюва [5].

Формалізація відносин лобізму в межах політики соціального партнерства має підґрунтя у соціально-політичній структурі сучасного суспільства. У межах розвитку ринкової економіки поступово стає основою для формування інтересів основних соціальних груп, серед яких своєю кількістю виділяється група найманих працівників. Їх інтереси є усталеними і постійними, тому інституціоналізація лобізму у сфері соціального партнерства є дієвим способом відстоювання політичних і соціально-економічних інтересів трудящих в умовах, коли об'єднання працівників позбавлені законодавчої ініціативи, у той час, як групи підприємців спонсоруючи політичні партії, мають можливість прямого доступу до законодавчого врегулювання відносин соціального партнерства. «У суспільстві відбувається плюралізація лобізму. Виникли галузеві, регіональні суб'єкти лобювання, урізноманітнюються канали їх впливу на федеральну і регіональну владу. Суб'єктами і каналами лобювання стають політичні партії, рухи, мас-медіа структури, використовуються і сучасні можливості нової інформаційної технології — Інтернету», — зазначає Л. Ільчюва [5].

Розвиток практик лобювання у межах правового регулювання соціального партнерства здатний істотно динамізувати процес удосконалення законодавства у сфері соціально-трудова відносин. Розглядаючи групи інтересів, насамперед, профспілкових і підприємницьких, як канал оперативного зв'язку між політичною системою і суспільством можна вносити корективи в існуючі документи і правові акти. Тому така роль і місія лобізму в суспільстві цілком відповідає нормам демократії. Згідно з Л. Ільчювою,

«механізм політичного та економічного лобіювання включає групову взаємодію, яких організаційних форм вона б не набувала. Загальний демократичний потенціал лобізму в цілому очевидний. Він дозволяє збалансувати політичні та економічні інтереси, розгорнути політику у бік економіки, синхронізуючи функціонування базисних і надбудовних інститутів, він робить владу гнучкою і відкритою» [5].

Політико-правова взаємодія у межах нормативного врегулювання процесів соціального партнерства передбачає і розвиток держави, як середовища специфічних відомчих груп інтересів. Урядові структури, зокрема ті, що опікуються соціальним захистом (профільні міністерства, управління і відділи), також можуть включатися у розробку проектів і програм, взаємодіяти і конкурувати з групами підприємців і профспілок з метою відстоювання своїх інтересів і їх збалансованого представництва. Згідно із Б. Страшун, погляди та побажання об'єднань підприємців враховуються при розробці проектів різного роду економічних планів і програм регіонального та секторального розвитку. На це, наприклад, прямо вказує норма ч. 2 ст. 131 Іспанської конституції, згідно з якою «уряд розробляє проекти планів відповідно до пропозицій, які подаються автономними співтовариствами за допомогою і співпрацю профспілок та іншими професійними, підприємницькими та економічними організаціями» [6, с. 134].

Істотною практичною допомогою у врегулюванні нормативно-правових засад соціального партнерства є корекція законодавства щодо локаутів, як форм роботи підприємців. Ця форма відносин між працівниками і підприємцями нерідко шкодить рівновазі у становищі трудящих, оскільки відповідні закони явно обмежують свободу на проведення страйків. «Одним із засобів, якими користуються підприємці (якщо закон дозволяє їм це) є локаут (від англ. Lock-out — замикати двері перед кимось), тобто закриття підприємцями своїх підприємств з масовим звільненням робітників, щоб змусити їх відмовитися від виставляються ними вимог або погодитися на гірші умови праці. Це порівняно вузьке визначення локауту, із законодавства відомо і широке тлумачення. Так, ч. 2 ст. 14 португальського Закону № 65 1977 дає таке його визначення: «локаутом вважається будь-яке одностороннє рішення, прийняте об'єднанням підприємців, яке веде до повного або часткового припинення роботи підприємства, заборони доступу окремих або всіх трудящих до робочих місць. Локаутом вважається також відмова підприємців надати трудящим роботу і забезпечити їх знаряддями праці, а також рішення про створення умов, які ведуть або можуть призвести до припинення всіх або деяких ланок підприємства. Крім того, локаутом вважається будь-яке рішення об'єднання підприємців, що перешкоджає нормальній роботі підприємства», — зазначає Б. Страшун [6, с. 135].

Водночас, коригування дисбалансу має відбуватися і на користь підприємців, оскільки в умовах соціально-економічних криз підняття соціальних стандартів, збільшення заробітних плат, які є предметом профспілкової активності, не завжди є реальними. У сучасній європейській практиці локаути є скоріше виключеними з числа правових дій. «У сучасній конституційно-правовій теорії та практиці немає єдиного підходу до локаут. В одних країнах його розглядають як право, яке дає суттєву перевагу підприємцям і яке може бути використане як «акт помсти», а тому неприпустимо в сучасному демократичному суспільстві. Такий підхід веде до безумовного заборони локаутів, у тому числі і на конституційному рівні. Наприклад, ч. 4 ст. 29 Конституції німецької землі Гессен 1946 говорить: «локаути протиправні», — вказує Б. Страшун [6, с. 137].

Думка про різні підходи до регулювання соціально-трудових відносин, залежно від регіонів світу, підтверджуються практикою використання локаутів у Латинській Америці. Такий стан був визначений, крім усього іншого, тривалою боротьбою профспілкових і підприємницьких політичних сил. «В інших країнах, навпаки, в локаути бачать правомірне і рівноцінний страйку спосіб вирішення трудових конфліктів, що забезпечує «паритет зброї». Так, Конституція Мексики містить положення, яке зрівнює страйки і локаути. Пункт XVII ст. 123 говорить: «Закон визнає право робітників і підприємців на страйки та локаути». А п. XIX цієї ж статті містить визначення законного локауту: «локаути вважаються законними в тому випадку, якщо надлишкове виробництво товарів призводить до необхідності його скорочення для підтримки цін на рівні, розумно перевищує вартість виробництва, і якщо є попередня угода Ради з примирення і арбітражу», — зауважує Б. Страшун [6, с. 138].

Ситуації в окремих країнах можуть свідчити про відсутність передумов для лобістського вирішення спірних питань і відстоювання інтересів. Тому, легалізація лобізму є єдиним шляхом інституалізації інтересів соціальних груп в умовах, коли структура суспільства стає більш вкладною. Тому, рівноправ'я на полі відстоювання групових інтересів, постійно є предметом правотворчої активності. Зокрема, практика США свідчить, що «до кінця XX століття лобізм стає непереможним елементом регуляції політичних, соціальних і економічних процесів у сучасних суспільствах. Більше того, ступінь легалізованих механізмів лобістського регулювання неухильно зростає. У США після прийнятого в грудні 1995 р. закону про відкритість лобіювання (Lobbying Disclosure Act, ініціатива з його висування мала місце у 1956 р.) лобізм легалізований практично повністю», — відзначають Т. І. Аравіна і Ю. Ю. Кузнецов [1].

Проте врегулювання і легалізація лобізму не є суто північноамериканським явищем. Зусилля з нормативно-правового забезпечення відстоювання

групових інтересів мали місце і у континентальній Європі. Зокрема, згідно з Т. І. Аравіною і Ю. Ю. Кузнецовим, «у кожній з країн лобізм характеризується «національним» виглядом. У Франції в 1884 р. був прийнятий закон про свободу союзів, який сприяв захисту «цехових інтересів лобістів. Фактично останні представляли перед політиками своїх патронів — королів цукру, тютюну, сталі тощо. В даний час у Франції більше 1500 таких груп, які мають в основному професійний профіль» [1].

Підґрунтям інтенсифікації врегулювання спірних питань у межах соціально-трудова відносин на теренах пострадянського простору, може стати включення до консультаційних механізмів професійних лобістських структур. Проте цей поворот має супроводжуватися зміною ставлення до цього явища у суспільстві. «У сучасному російському суспільстві лобізм, як уже зазначалося, багато в чому асоціюється з корупцією, рекетом, кримінальними діями. Однак перспективи розвитку ринкових відносин в збалансованості з заходами демократичної політики визначають потребу в іншому лобізмі — цивілізованому, регламентованому у певній мірі законом, політично зваженому і етично прийнятному. У цьому відношенні лобізм виступає і як детектор демократизації всіх сфер життя, і як її умова, тим більше, що без нього... неможливе рівноправне і взаємовигідне співробітництво з розвиненими суспільствами», — зауважили Т. І. Аравіна і Ю. Ю. Кузнецов [1].

Розбудова сучасної системи соціального партнерства, в якій будуть адекватно враховані інтереси всіх сторін, а також буде забезпечуватися модернізація нормативно-правового регулювання соціально-трудова відносин, повинна відбуватися в межах ретельної регламентації і декларування правових і політичних позицій сторін. Запобіжним заходом в межах цих процесів мають стати особливі консультаційні органи, активне використання інститутів парламентських слухань, запровадження механізмів звітності щодо державних органів, щодо взаємодії з лобістськими структурами. Згідно з Т. І. Аравіною і Ю. Ю. Кузнецовим, «конфлікти інтересів, що породжують потребу у лобіюванні, зазвичай виникають у тих галузях економіки, де сильною є регулююча функція держави. У публічному просторі подібні конфлікти нерідко набувають форми спорів з приводу окремих аспектів політичного курсу влади. Переваги ситуації, коли за право реалізувати свій інтерес борються кілька суб'єктів, давно відомі у державному управлінні. В одних випадках конкуренція за реалізацію інтересу виникає природним чином, в інших — шляхом штучного створення конкурентного середовища. З точки зору владних структур, комунікаційним є саме процес суперництва, а не окремі комунікативні акти з просування інтересів. При цьому інтереси самої держави часто відрізняються від інтересів лобістів, і

вона прагне використовувати лобістську активність для вирішення власних завдань» [1].

Розкриття позитивних сторін лобізму в сучасних умовах має супроводжуватися запобіганням зловживань в цій сфері, для чого необхідним є встановлення жорстких заходів проти корупційної діяльності. Поряд з цим лобістську діяльність у сегменті соціального партнерства необхідно, на думку автора, кваліфікувати, як громадську діяльність і типологізувати за рівнем отримання прибутків підприємницькими структурами, а також за принципом підвищення соціальних стандартів, які є результатом лобістської діяльності профспілок. Ці параметри є ключовими в оцінці суспільно-політичного значення лобізму. «У позитивному сенсі лобізм характеризується як здорове, нормальне, життєво необхідне явище, яке на ролі інституту демократичного процесу. Адже лобізм як система організаційного оформлення, вираження і представництва різноманітних і групових інтересів-настільки ж невід'ємний елемент суспільства, як і наявність в ньому цих різноманітних групових інтересів, кожен з яких наполегливо прагне привернути до себе увагу влади», — стверджують Т.І. Аравін і Ю. Ю. Кузнєцов [1].

Таким чином, лобістська перспектива правового регулювання соціального партнерства у сучасній Україні і світі свідчить про те, що національні законодавчі традиції різних країн забезпечують різне розуміння ступеня легального лобізму. У країнах з розвинутою демократією лобізм наближається за статусом до формальної законотворчої і виконавчої діяльності публічного адміністрування. Він має стандартні процедури і контролюється державою. У країнах пострадянського простору лобізм ще має отримати адекватне сприйняття суспільством та усунення практик зловживань. У країнах із специфічним соціокультурним тлом, зокрема таких, як держави Латинської Америки, Азії та Африки, лобізм у сфері соціально-трудових відносин потребує коригування і збалансування інтересів сторін. В цілому ж, практика лобізму є ефективним ресурсом удосконалення нормативно-правового регулювання соціального партнерства із застосуванням владних ресурсів.

Висновки. Практика політичного лобізму в сучасному світі свідчить, що найбільш динамічними учасниками тиску на законодавців щодо законодавчого регулювання соціального партнерства є групи роботодавців, які прагнуть отримати преференції та умови для збільшення прибутків в умовах економічної нестабільності і зростання глобальної інтегрованості.

Профспілки, як суб'єкти представництва соціальних і економічних інтересів робітників можуть лише реагувати на зміни в законодавстві шляхом громадських протестів та страйків. Разом з тим, досвід США і країн Європейського Союзу засвідчує, що профспілкові об'єднання

можуть виступати також потужними лобістами через зв'язки з своїми політичними партнерами — політичними партіями. Ними, наприклад у США, є Демократична партія, а у Великій Британії — Лейбористська партія. На рівні Європейського Союзу профспілки ведуть активну лобістську діяльність у Єврокомісії і Європейському парламенті через європейські об'єднання профспілок. Завдяки цьому вдається забезпечити динамічне правове регулювання соціально-партнерських відносин, зміну стандартів оплати праці, покращення її умов в умовах економічної кризи. Причиною успішної лобістської діяльності в межах соціально-партнерських відносин у розвинених країнах є тривале існування інституту лобізму, розробленість основних каналів і зв'язків.

В умовах сучасної України перевага у політичному лобізмі на ґрунті правового регулювання соціально-трудова відносин залишається на боці роботодавців, які нерідко співпрацюють з різними політичними силами і підрозділами державного управління. Профспілки, не маючи структурної і організаційної єдності і консолідованої позиції щодо проблем розвитку соціально-трудова відносин, втрачають можливості забезпечення прав трудящих на основі цивілізованого лобізму. Перспективою подальшого розвитку теми, порушеної у цій статті, є вивчення ролі та місця громадських організацій у процесах політичного регулювання соціального партнерства.

Література:

1. Аравина Т. И., Кузнецов Ю. Ю. Лоббизм: национальные образцы и степень социальной приемлемости/Т. И. Аравина, Ю. Ю. Кузнецов — [Электронный ресурс] — Режим доступа www.ecsocman.edu.ru/data/545/222/1218/008.ARAVINA.pdf
2. Белоусов А. Б. Дискретная модель лоббистской коммуникации/А. Б. Белоусов//Полис. — 2006. — № 4. — С. 87–101.
3. Вовк С. Парламентский лоббизм/С. Вовк, Р. Брыль//«Инвест Газета». — № 13. — 30 марта — 5 апреля 2004.
4. Гельман В. Я. Институциональное строительство и неформальные институты в современной российской политике/В. Я. Гельман//Полис. — 2003. — № 4. — С. 6–25.
5. Ильичева Л. Е. К проблеме институционализации лоббизма в современном российском обществе/Л. Е. Ильичева. — [Электронный ресурс]. — Бизнес и власть в современной России: теория и практика взаимодействия. — М.: Изд-во РАГС, 2010. — Режим доступа: http://lobbying.ru/content/sections/articleid_6392_linkid_.html/

6. Страшун Б. А. Конституционное (государственное) зарубежных стран учебник в 4 томах. Т. 1. Ответ. за ред. Б. Д. Страшун. — М.: Издательство БЕК, 1993. — 246 с.

7. Professional Lobbyists and Lobbying. — [Электронный ресурс] — Режим доступа <http://www.wellsphere.com/cystic-fibrosis-article/professional-lobbyists-and-lobbying/1147516>

Рыбалка Г. Г. Деятельность лоббистских групп в рамках политико-правового регулирования социального партнерства.

Анализируется структура системы представительства политических интересов.

Ключевые слова: *социальное партнерство, группы интересов, лоббизм, политические интересы, политико-правовое регулирование.*

Rybalka N. H. The activities of interest groups within the politico-legal regulation of social partnership.

The structure of representation of political interests is analyzed.

Keywords: *social partnership, interest groups, lobbying, political interests, political and legal regulation.*

УДК 321.323

ПОЛІТИЧНИЙ КАДРОВИЙ МЕНЕДЖМЕНТ: ПОЛІТОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ТА ЗАСАДИ МОТИВАЦІЇ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ

Щербак В. М. ©

*Здобувач кафедри політології Дніпропетровського
національного університету імені Олеся Гончара*

Вивчаються проблеми і передумови політологічного дослідження політичного рекрутингу як чинника трансформації політичної системи.

Ключові слова: *кадровий потенціал, політичний рекрутинг, політичні еліти, система політичного управління, прийняття рішень.*

Постановка проблеми. Схема рекрутингу політичних кадрів в сучасній Україні, теоретичні і методологічні засади її вивчення, проблема добору політичних кадрів в сучасній Україні набувають нового значення в зв'язку з реорганізацією державного управління, інноваційними змінами в економіці і політичній системі.

В межах політичної науки велике значення мають проблеми якості політичної еліти та її взаємодія з населенням. Погляди на проблеми трансформації системи політичного рекрутування сучасної України великою мірою пов'язані з традиційними пострадянськими стереотипами щодо вертикальної мобільності кадрів та ієрархічної підпорядкованості принципів, які забезпечували стабільність управлінської структури, проте виключали ініціативність та запровадження новітніх технологій управління. В умовах сучасної України важливими є засади цілеспрямованого перетворення системи політичного рекрутингу на основі активного впровадження зарубіжного досвіду. Поряд з цим, актуальними є підходи до усунення спадку соціалістичної системи у вигляді бюрократизації управлінського апарату, непублічності прийняття рішень, добору кадрів за мотивами особистої відданості, а не професіоналізму.

Також слід зазначити, що система рекрутування політичних кадрів, попри традиційні уявлення, повинна включати не лише державний сектор, але й політичні партії, громадські рухи та організації політичного спрямування, а також третій сектор. У зв'язку з цим актуальною є проблема реформування громадянської освіти, розширення бази широкого залучення населення до політико-управлінських практик.

Серед останніх досліджень і публікацій, на які спирається автор, чільне місце посідають праці вітчизняних фахівців. А. В. Андрушко [1] доведено, що особливість службово-трудових правовідносин зумовлюється змістом праці державних службовців, яка полягає у реалізації ними організаційно-розпорядчих та консультативно-дорадчих функцій у межах компетенції державних органів і виникненні управлінських правовідносин. О. Д. Король [5] здійснив розробку науково-методичних основ регіонального менеджменту в туризмі як процесу організації, прогнозування, планування, контролю, які здійснюються з метою управління та координації розвитку туризму. О. П. Ольшанською [6] висвітлено теоретичні основи менеджменту трудового потенціалу регіону, досліджено його розвиток і визначено економічну суть. Також дослідницею визначено шляхи вдосконалення регіонального менеджменту формування та розвитку трудового потенціалу.

Метою роботи є розкриття змісту політологічних підходів дослідження політичного кадрового менеджменту та вивчення засади мотивації державних службовців. Завданнями роботи є окреслення змісту англо-американської політологічної традиції аналізу державного управління, а також особливостей мотивації вітчизняної державної служби у межах політичного рекрутингу.

Основний зміст. На сучасному етапі дедалі більше стає помітною тенденція до використання західного досвіду і відповідних теоретичних конструкцій, розроблених в рамках менеджеріального підходу до політико-адміністративного управління у межах формування української моделі політичного управління. Парадигми політичного менеджменту активно входять до теоретико-методологічної розробки та емпіричної практики політологів сучасної України. Однак необхідно враховувати, що становлення нової метаідеології політичної діяльності передбачає впровадження нової системи політичних цінностей і пріоритетів. На практиці термін «управління» не є еквівалентом терміну «менеджмент», оскільки мова йде лише про одну з форм управління, а саме — про управління політичними процесами за допомогою і в рамках владних структур. У контексті добору політичних кадрів доцільно говорити про своєрідну «інженерію» еліти — «особливу систему кадрових відносин, яка створює сприятливі умови для висунення на вищі посади найбільш талановитих і освічених людей, здатних на реальне лідерство. Походження, майновий стан, близькість до важелів розподілу цінностей, ідеологічна кон'юнктура не відграють головної ролі. Нового значення набувають особисті заслуги і конкретний внесок в справу. Вони повинні стати головним критерієм просування до правлячої еліти демократичного суспільства», — вважають українські фахівці з кадрового менеджменту [4].

Сморгунов Л. В. [8] відзначає, що політичний менеджмент охоплює управління процесами прямої і представницької демократії, міжнародними політичними відносинами, а також менеджеріальний підходи до аналізу сфери державного управління (новий публічний менеджмент). Політичний менеджмент представлений у сучасний період як найважливіший інституціональний механізм трансляції політичних традицій, накопичення та реалізації реального політичного досвіду, розвитку політичних інновацій в рамках реалізації політичних інтересів різних соціальних інститутів, груп та окремих індивідів. У той же час, політичний менеджмент представляє не лише цілеспрямований вплив суб'єктів політики на об'єкти політичного впливу, але їх взаємодія в інтересах спільних цілей.

Класичним підходом у політичній елітології є виокремлення об'єктивних і суб'єктивних критеріїв оцінки якості політичної еліти. До об'єктивних критеріїв належать результати її політико-управлінської діяльності, інтегрованим показником якої є розвиток країни в цілому, рівень життя населення, його культури; рівень захисту прав і свобод, реалізації його творчих потенцій. Суб'єктивними критеріями є інтелектуальний потенціал еліти, професіоналізм і моральні основи, культурний і освітній рівень. Вони становлять оцінкову базу кадрового добору в реальній політичній діяльності.

У цьому контексті Г. В. Пушкарьова [9] під політичним менеджментом розуміє особливий вид управління в політиці, коли суб'єкт управління, що прагне до досягнення певної політичної мети, застосовує особливі прийоми і способи вирішення своїх завдань, використовує різноманітні політичні технології.

Якість еліти багато в чому залежить від принципів і технологій її формування. Кадрове рекрутування і політична соціалізація — це залучення людей до активного політичне життя та державно-управлінської діяльності, за допомогою якої формуються законодавчі та виконавчі органи держави, урядовий апарат, керівні кадри державних установ.

Професійно орієнтовані підходи в рамках добору політичних кадрів виникли на основі структурно-функціонального розгляду держави як особливого механізму управління справами суспільства в рамках соціології та політичної науки. У першу чергу це стосується США, де такі видні представники публічного управління, як Л. Гулик, Дж. Марч, Г. Саймон, Д. Уалдс, отримали вчені ступені в галузі політичної науки, а такі видатні вчені-політологи, як Г. Алмонд, Р. Дал, П. Херрінг, Д. Трумен, зробили помітний внесок у розвиток теорії політичного управління. Спільною рисою політологічних досліджень було вивчення досягнень стабільних системах політичного рекрутингу. «У стабільних політичних системах, вказують В. М. Колпаков, Г. А. Дмитренко, рекрутування еліти

здійснюється відповідно до ретельно розроблених процедур, традицій, чим забезпечується періодичне оновлення складу еліти. У нашій реальності в умовах руйнування політичного і соціального укладів суспільства, соціально-економічної і політичної нестабільності можна говорити про трансформацію і зміну еліт. У даній ситуації виникає багато вакансій, нерідко заповнюються з порушенням демократичних і наукових принципів кадрової роботи, законів і норм» [4].

Публічне управління (public administration) було однією найважливіших галузей політичних знань. Технологізація життя суспільства зумовила прагнення застосувати у публічному управлінні технологію менеджменту, яка виникла в сфері бізнесу, і цим надала фахового характеру процесу економічного управління. Професіоналізація зумовила елітарні властивості вертикальної мобільності у політичній сфері. «Бажання зайняти елітні позиції стимулюється прагненням до високого статусу, престижністю, можливостями владної управлінської діяльності, привілеями, в тому числі матеріальними. Однак виникає завдання забезпечення відповідності кваліфікації «новобранців», їх моральних та ділових якостей виникаючих проблем суспільства. У даній ситуації принципи рекрутування еліти мають виняткову важливість для політичної системи. Вони сприяють її зміцненню або руйнуванню. Істинно демократична політична система створює реальні можливості для кожного громадянина досягти положення, що дозволяє йому вважатися членом правлячої еліти», — вважають українські науковці [4].

Елементами системи рекрутування державно-політичної еліти на сучасному етапі є: соціальні джерела постачання кандидатів; механізми управління доборою і коло осіб, яке його здійснює; канали і система стимулювання вертикального просування кадрів; процедури відставки та соціально-економічного захисту осіб, які звільнили посади в системі влади. Якість державно-політичної еліти багато в чому залежить від стану соціальної структури і способів її формування.

Тривалий вітчизняний і зарубіжний досвід свідчать про існування закритої і відкритої моделей формування державно-політичної еліти. Закрита еліта створюється з представників вузької привілейованої верстви і відтворюється на власній обмеженій базі. При цьому чим більш закритою є еліта, тим більш обмеженою є її соціальна база, тим менше у неї шансів продовжити своє панування і перемогти у змаганні з іншими соціально-політичними силами. «Відкритий тип рекрутування еліти звичайно ґрунтується на відборі відповідно з особистими і професійними якостями людини. В даному випадку превалює принцип, який дозволяє висувати найбільш розумних, здібних і моральних індивідів. Однак, практика показала, що навіть демократичні політичні системи поки не відповідають повною

мірою високим критеріям відкритої еліти», — стверджують В. М. Колпаков та Г. А. Дмитренко [4].

Розбудова самовідтворюваної та саморегульованої системи добору політичних менеджерів передбачає наявність середовища змагання і політичного плюралізму. Разом з тим, у перехідному суспільстві не завжди наявні належні управлінські кадри (в першу чергу, які відповідають критеріям досвіду й освіти). «Модель відкритої еліти — швидше норматив, мета, якої важко досягти. Велика частина адміністративного апарату складається не з обраних, а призначених чиновників. Однак вузькість бази добору не обов'язково свідчить про слабку демократичності соціально-політичної системи. У даному випадку важливі критерії добору, якими керується електорат», — вважають українські вчені [4].

У зв'язку з цим сучасній Україні потрібна нова політика добору державно-політичних кадрів, яка відповідає принципам демократичної і соціальної держави.

На сучасному етапі у зв'язку з розвитком ринкових відносин, посиленням конкуренції, загостренням демографічних проблем, старінням населення та дефіцитом кадрів, політичні еліти змушені звертати увагу на розвиток системи стимулів і мотивації до управлінської праці. Це питання є особливо актуальним, оскільки в ринковій економіці відбуваються суттєві зміни в управлінських відносинах. І не випадково до основних завдань державно-політичного управління України віднесено розробку і вживання заходів для посилення мотивації до праці. Соціально-економічна та політична трансформація українського суспільства посилила вимоги до державної служби і потребує підвищення ефективності її діяльності.

Ефективність державної служби як кадрового резерву політичної еліти визначається не тільки цілями, певними орієнтирами або якісно розробленими рішеннями та обґрунтованими діями з їх реалізації, а значною мірою залежить від державних службовців, їх професіоналізму і найважливіше — від стимулювання управлінської праці.

У працях таких вчених, як А. Маслоу, М. Мескон, Дж. К. Грейсон, А. Колот, В. Сладкевич, О. Виханський, В. Верлока, С. Наумік, Б. Генкін, О. Гірняк, Г. Сабадош, І. Дубчак обґрунтовано шляхи ефективного управління персоналом та його мотивація, розкрито чинники, що сприяють або перешкоджають підвищенню якості роботи працівників.

Суттєвий внесок у створення та розвиток систем мотивації державних службовців зробили вітчизняні вчені, а саме: С. Дубенко, М. Кравченко, В. Малиновський, Т. Пахомова та ін. Але незважаючи на наявність наукових праць та практичний досвід, у сфері державного управління ще не достатньо праць, які б ретельно досліджували проблеми державних службовців, що мають демотивуючих характер, перешкоджають повній

реалізації їх потенціалу, здібностей, використанню творчих підходів під час реалізації завдань.

У спеціальній літературі мотивація до участі в державно-політичній діяльності розглядається як сукупність факторів-мотиваторів, що впливають на трудову поведінку людини, спонукають її до діяльності, визначають цілі поведінки. Процес управління мотивацією у бюрократичних структурах є досить складним та неоднозначним. Про деякі фактори, які роблять процес мотивації складним та проблемним та які виникають у ході дії системи мотивації, мова йтиме далі. З урахуванням досліджених перешкод Л. Сгоршиним, С. Ільїним, А. Колотом, М. Месконом та проблем мотивації, зробимо узагальнення та зазначимо ті проблеми мотивації, які існують в усіх установах незалежно від форм власності чи роду занять [3; с. 8].

На поведінку працівника впливають внутрішні (потреби, інтереси, цінності) та зовнішні мотиватори (зовнішні щодо працівника впливи, економічні та неекономічні методи мотивації). Це й породжує одну з найголовніших проблем, а саме співвідношення внутрішньої та зовнішньої мотивації. Відомий вітчизняний учений з мотивації персоналу А. Колот зазначає, що на практиці майже неможливо розмежувати вплив тільки внутрішніх чи зовнішніх мотивів, вони знаходяться в постійній взаємодії, впливають один на одного [3].

Отже, завдання керівника полягає в тому, щоб через зовнішню мотивацію породжувати внутрішню, яка і є основною рушійною силою. Необхідно спостерігати тривалий час та вивчати мотиви, які справді впливають на людину.

Зміст і характер мотиваційного процесу політичного рекрутингу залежать від того, які потреби ініціювали його. Але ці потреби знаходяться в складному динамічному взаємозв'язку. Залежно від конкретної ситуації, потреби людини змінюються, що може привести до неочікуваної реакції працівників на мотивуючий вплив з боку керівника.

Сила мотивів, їх стійкість, структурованість є унікальними для кожної людини та по-різному діє на її поведінку. Те, що є ефективним для мотивації однієї людини, може бути неефективним для іншої.

Відсутність однозначного взаємозв'язку між мотивацією і кінцевими результатами діяльності зумовлена тим, що на результати праці впливає безліч інших чинників, як, наприклад, кваліфікація працівника, його професійні здібності та навички, правильне розуміння поставлених завдань, зовнішнє середовище тощо.

Неоднозначність залежності між мотивацією і результатами праці породжує вагомую управлінську проблему: як оцінювати результати роботи окремого працівника і як його винагороджувати? Якщо рівень винагороди зв'язувати лише з результатами праці, то це буде демотивувати працівника,

що отримав дещо нижчий результат, але виявляв ретельність, докладав більше зусиль. З іншого боку, якщо винагороджувати працівника лише «за добрі наміри», без повного врахування реальних результатів його праці — це може бути несправедливим щодо інших працівників, продуктивність праці яких вища. Зрозуміло, що вирішення цієї проблеми має ситуативний характер. Керівники повинні пам'ятати, що такі проблеми на практиці виникають досить часто, а їх вирішення потребує комплексного підходу.

Зважаючи на вищезазначене, одразу ж виникає питання: хто повинен опікуватися мотивацією працівників в органах державного політичного управління. Адже мотивація — складний процес, який потребує вивчення потреб та побажань як колективу, так і окремих працівників, розробки системи мотивів, оцінок результативності і системи винагород. На приватних підприємствах загальні системи мотивації розробляють окремі компетентні працівники і навіть підрозділи (часто — при відділі кадрів). Інші підприємства мають таку практику — менеджер відділу сам безпосередньо розробляє свою систему мотивації окремо для кожного свого підлеглого. Треба зазначити, що розробка такої системи є важкий та трудомісткий процес, який потребує спеціальних знань і залучення компетентних спеціалістів, наприклад, психологів, соціологів, економістів. Складність формування мотивації праці в системі державної служби, як зазначає Т. Пахомова [7], пов'язана з проблемою визначення цілей діяльності працівників, що, своєю чергою, корелюється з проблемою стратегії розвитку системи державної служби.

Інша проблема, з якою стикаються під час розробки системи мотивації кадрового складу державно-політичного управління, полягає в тому, що органи державної служби мають фіксований фонд заробітної плати, до того ж система мотивації, особливо застосування матеріальних стимулів, може бути побудована тільки в межах чинного законодавства. Тому керівники, розробляючи системи мотивації, вимушені основні акценти робити на нематеріальних методах. Реалізація стратегічного завдання щодо підвищення ефективності та дієздатності державної служби потребує зосередження основних зусиль науковців та практиків для розв'язання низки проблем, які турбують та демотивують державних службовців. Головними факторами, які знижують мотивацію державних службовців працювати якнайкраще, на нашу думку, є такі: відсутність чіткого і дієвого механізму проходження державної служби, функціонування різних компонентів (елементів) процесу просування по службі. Зважаючи на те, що на державній службі працюють люди здебільшого зі статусними мотивами, пов'язаними з прагненням зайняти вищу посаду, яка вважається престижною, суспільно значущою, мотивація через кар'єрне зростання є однією з найефективні-

ших. Неможливо не погодитись з В. Гуменюком [2], який зазначає, що і сьогодні прийом та призначення на посади в державному апараті здійснюється за принципом особистої відданості, товариських взаємовідносин, без аналізу рівня професійної підготовки, відповідності сучасним вимогам. Слід зазначити, що кар'єрне зростання може мати мотивуючу силу тільки за наявності максимальної об'єктивності, відкритості і прозорості процесів відбору, прийому та просування державного службовця шаблями кар'єри на основі ділових, професійних та моральних якостей. Існуюча ситуація є демотивуючим чинником як для держслужбовців, так і для тих, хто має прагнення розпочати кар'єру в органах державного управління. З метою забезпечення правової регламентації планування службової кар'єри та просування держслужбовців її шаблями, як гарантії стабільності і високої дієздатності державної служби, необхідно внести зміни і доповнення до чинного законодавства.

Висновки:

Перетворення політичної науки на засіб оцінки розвитку та якості державно-політичної еліти відповідає потребам державотворення сучасної України. Переосмислення політичного досвіду часів незалежності призводить до думки про його відповідність основним засадам розмежування між обраними і призначеними політичними кадрами, притаманного європейським практикам політичного управління. Однак, критерій професіоналізації ще не набув сталого поширення у межах вітчизняної політичної еліти.

Спираючись на класичні теоретико-методологічні засади британо-американської політичної науки та політичної соціології, необхідно наголосити на встановленні впливу конкурентного середовища та об'єктивних критеріїв добору політичних кадрів, які повинні мати тісний зв'язок з рівнем розвитку суспільства в цілому.

Протистояння закритого і відкритого механізмів політичного рекрутингу як концептуальних моделей для політичної системи і суспільства сучасної України дають змогу вести мову про поєднання у перспективі окремих рис обох практик політичного добору.

Окремі риси системи мотивації залучення кадрів державно-політичному менеджменті свідчать про конкурентоздатність даного сектору. Однак, попри наявність відчутних переваг (міркування престижу, державного забезпечення та захисту), відкритим залишається питання оцінки якості політико-управлінської праці.

Таким чином, встановлено, що напрямками подальшої наукової розробки політичного кадрового рекрутингу в сучасній Україні є просторовий, часовий та змістовний. В межах першого розглядаються розбіжності щодо добору кадрів щодо управлінських структур в залежності від теоретич-

них та управлінських концепцій. В межах другого вивчаються проблеми добору політичних кадрів в рамках політичних процесів (приклад виборчих процесів, а також, зміни правлячих команд). В межах третього повинні вивчатися особливості функціональних якостей і потреб політичних кадрів. Перспективами подальшого вивчення теми, порушеної в даній статті, є встановлення критеріїв мотивації політичного кадрового менеджменту.

Література:

1. Андрушко А. В. Виникнення трудових правовідносин з державними службовцями: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.05 [Електронний ресурс]/А. В. Андрушко; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2003. — 20 с.
2. Гуменюк В. А. Публічна служба в Україні: проблеми становлення та розвитку./В. А. Гуменюк. — Режим доступу: se2.dcaf.ch/.../Files/.../ev_kharkov_051013pres_gumenyuk.pdf
3. Колот А. М. Мотивація, стимулювання й оцінка персоналу. — К.: КНЕУ, 1998. — 330 с.
4. Колпаков В. М. Стратегический кадровый менеджмент/В. М. Колпаков, Г. А. Дмитренко. — Режим доступа: <http://biglibrary.ru/category38/book117/part66/>
5. Король О. Д. Регіональний менеджмент в туризмі (соціальні та економіко-географічні аспекти): Автореф. дис... канд. геогр. наук: 11.00.02/О. Д. Король; Київ. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 1999. — 19 с.
6. Ольшанська О. П. Регіональний менеджмент формування трудового потенціалу: автореф. дис... канд. екон. наук: 08.00.05/О. П. Ольшанська; Полтав. нац. техн. ун-т ім. Ю. Кондратюка. — Полтава, 2009. — 20 с.
7. Пахомова Т. І. Механізми функціонування системи державної служби у період суспільних реформ/Тетяна Іванівна Пахомова: дис... д-ра наук з держ. упр.: 25.00.03/Національна академія держ. управління при Президентові України. — К., 2007. — 415 с.
8. Политико-административное управление/Под ред. Комаровского В. С., Сморгунова Л. В. — М.: Изд-во РАГС, 2004.— 484 с.
9. Пушкарева Г. В. Политический менеджмент: Учеб. пособ./Г. В. Пушкарева — М.: Дело, 2002. — 456 с.

Щербак В. М. Политический кадровый менеджмент: политологические подходы к изучению и принципы мотивации государственных служащих.

Исследуются проблемы и предпосылки политологического исследования политического рекрутинга как фактора трансформации политической системы.

Ключевые слова: *кадровый потенциал, политический рекрутинг, политические элиты, система политического управления, принятия решений.*

Shcherbak V.M. Political personnel management: political science approaches to learning and motivation principles of civil servants.

The problems and conditions of political study of political recruitment as a factor in transforming the political system.

Keywords: *human resources, political recruitment, political elites, the system of political management, decision-making.*

УДК 32.019.5–057.875

ВІД НОМЕНКЛАТУРИ ДО ПЕРСОНАЛУ АДМІНІСТРАЦІЙ: ПРОБЛЕМИ ЕВОЛЮЦІЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ БЮРОКРАТІЇ

Горбатенко І. А. ©

*Кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри
політичних наук Інституту політології та права
Національного педагогічного університету імені
М. П. Дрогоманова*

Розглядаються еволюція та сучасні проблеми подолання рецидивів адміністративно-командної системи і вдосконалення вітчизняної бюрократії — подолання корупції в її системі, суперечностей між центральною і регіональною елітами, утвердження критеріїв ефективності і професіоналізму, забезпечення етики державного службовця.

Ключові слова: *адміністративно-командна система, номенклатура, бюрократія, державне управління, адміністративна реформа, корупція, державна служба, етика державного службовця.*

Трансформація політичних систем, що стала одним з найважливіших чинників цивілізаційних змін кінця ХХ — початку ХХІ ст. на пострадянському просторі, значною мірою пов'язана з перетвореннями в структурі бюрократичного апарату. Внаслідок цього важливим завданням є необхідність прослідкувати проблеми і перспективи еволюції радянської бюрократії й тієї, що продовжує панувати в незалежній Україні з використанням стилю й засобів попередньої адміністративно-командної системи.

Управління суспільством, засноване на жорстких методах бюрократичного централізму, отримало в науці назву «адміністративно-командна система». Цей термін з кінця 80-х років застосовується у вітчизняних суспільних науках для характеристики соціально-економічного, політичного і правового устрою, що існував у Радянському Союзі та був змодельований країнами створеного під його впливом так званого «соціалістичного табору». Хоча ще 1980 року політичний режим, який характеризується цим терміном, всебічно охарактеризував дійсний член Римського клубу український вчений Богдан Гаврилишин у своїй знаменитій доповіді цій міжнародній організації. Він називає наступні ознаки адміністративно-командної системи: 1) орієнтація на максимізацію виробництва продукції; 2) державна власність на засоби виробництва; 3) керований ринок; 4) провідна роль уряду в розв'язанні всіх економічних питань [1].

Адміністративно-командна система постала своєрідним витвором радянсько-партійної бюрократії й послугувала основою втілення анти-демократичного політичного ладу, який охопив усі державні структури й поширився на все суспільство і за якого держава, політична влада повністю підпорядкували собі суспільство і особу, насильницьки розтоптали права і свободи людини і громадянина. Характерними ознаками створеного на основі адміністративно-командної системи радянського тоталітарного режиму стали: тотальний контроль держави за життям суспільства і окремої людини; утвердження етатистської свідомості з відповідною ідеологічною обробкою населення; ставка на насилля і безпосереднє застосування терору; заборона опозиції і однопартійність політичної системи; політизація, мілітаризація і бюрократизація системи влади; закритість суспільства і контроль за засобами масової інформації.

Відправним пунктом формування адміністративно-командної системи стала Жовтнева революція в Росії 1917 року. З її перемогою було започатковано втілення в суспільну практику системи практичних заходів, які передбачали: значне збільшення обсягів виробництва, передусім за рахунок форсованої індустріалізації, привласнення державою усіх засобів виробництва, централізований розподіл ресурсів і керівництво виробничим процесом як своєрідну альтернативу вільному ринку. Вершиною бюрократичної творчості радянських часів вважається так звана номенклатура.

Номенклатура є синонімом однопорядкових понять "партократія", "каста", "бюрократія", "новий клас" тощо. Зазначене поняття означає перелік керівних посад, призначення і затвердження на які належить до компетенції вищестоящих органів; коло посадових осіб, які заміщують ці посади чи перебувають у резерві для їх заміщення. У процесі формування номенклатури відбір кадрів на основі "ділових якостей" поступово був витіснений відбором, що базувався на політичних ознаках, насамперед відданості "лінії партії". Номенклатура утримувала монополію на владу і становила могутню правлячу силу, оскільки включала в себе не лише партійний апарат і державну бюрократію, а й військові структури та КДБ. Вона розрізнялася за трьома основними критеріями: 1) за партійним органом, який включав певну особу в номенклатурний перелік; 2) за вищестоящим органом, який санкціонував це включення; 3) за характером номенклатурної посади, наданої певній особі. Відповідно до цього номенклатура поділялася на: основну і обліково-контрольну; штатну і виборну. Її списки належали до категорії секретних документів [2].

До методів адміністративно-командної системи належали: різноманітні засоби адміністративного примусу і жорсткого централізму на всіх рівнях управлінського циклу (прийняття рішення, організації його виконання, контролю за виконанням); обмеження процесів самоврядування в усіх

сферах життєдіяльності суспільства; домінування політико-ідеологічних стимуляторів соціально-економічного розвитку; практика перестраховок, приписок, дріб'язкової регламентації людської діяльності. Стиль управління, за допомогою якого діяла номенклатура, становив узгоджену сукупність закріплених у законах правил та процедур, обов'язкових і для об'єктів, і для суб'єктів подібного керівництва. До того ж, ці правила підкріплювались універсальним засобом впливу на масову свідомість — комуністичною ідеологією, за допомогою якої бюрократія створила закрите суспільство.

Характерним проявом властивої адміністративно-командній системі централізації постала спотворена планова економіка, що становила собою економічний устрій країни, заснований на засадах автаркії й наділений такими рисами: державна власність на засоби виробництва; централізоване планування з боку відповідних владних структур; централізоване державне управління економічною сферою на основі директивних планів та програм і пряме підпорядкування нижчих господарських органів вищим. Системи такого типу Ч. Ендрейн називає мобілізаційними, в яких на зміну популізму, властивому їм на початковій стадії, приходять жорсткий елітизм (елітокртія) як гарант ієрархічного політичного порядку тоталітарного або авторитарного типу [3].

З адміністративно-командною системою пов'язують серйозні помилки і прорахунки у прийнятті важливих внутрішньо- і зовнішньополітичних рішень; вихолощення демократичних інститутів і процедур та перетворення їх на засіб імітації активної політичної участі громадян. Наприкінці 80-х років зазначена система вичерпала свої можливості і ресурси. Спроби її збереження шляхом запізнілої модернізації окремих елементів системи призвели до розпаду останньої. З початком перебудови (друга половина 80-х років) діяльність номенклатури одержала різку критику й засудження з боку громадськості СРСР та інших соціалістичних країн. На початку 90-х років, після ліквідації СРСР і розпаду так званого соціалістичного табору, номенклатура як організована сила втратила свою попередню роль, однак певна частина представників оновленої бюрократії постсоціалістичних країн продовжує зберігати свою владу і вплив у дещо видозмінених формах.

Не дивлячись на формальне забезпечення атрибутів, притаманних державній службі демократичних країн, остання в Україні, як і багато інших суспільних елементів, переживає болісний період трансформації і реформування. Якщо суспільні відносини, держава, психологія та ідеологія докорінно змінились, то державна служба, на жаль, все ще залишається розбудованою за попередніми принципами і слугує для вирішення завдань старої системи. Характерними її ознаками є клановість і корпоративність,

властиві перехідним системам, в рамках яких реальна політика функціонує переважно на рівні латентних відносин [4].

Бюрократія в розвинених демократичних країнах поставлена в чіткі юридичні рамки й характеризується термінами «державна служба», «державна адміністрація», «цивільна служба», «функціонер», «державний агент», «адміністратор». Узагальнюючим терміном, що позначає всі види агентів, які перебувають на службі в органах управління, є «персонал адміністрацій». У більшості європейських країн кількісний склад персоналу адміністрацій коливається в межах від 5 до 8% населення країни. Цікаво, що в деяких країнах більшість викладачів навчальних закладів є службовцями держави (Греція, Іспанія, Франція, Італія, Люксембург, Нідерланди, Португалія), хоча їхній статус певною мірою відрізняється від статусу функціонерів.

Західні демократії в розвитку бюрократії як демократичного інституту спираються на вагомий теоретичний потенціал. Ще на початку ХХ ст. М. Вебер визначив бюрократію як особливий ідеалізований прошарок професіоналів-управлінців. У основі його концепції раціональної бюрократії лежить кілька правил, яких так чи інакше дотримуються в демократичних системах. Говорячи про роль бюрократії в майбутньому, Вебер, зокрема, прогнозував, що невідворотною перспективою усіх сучасних демократій є тотальна бюрократизація суспільної і державної життєдіяльності. Бюрократія асоціюється у Вебера з типом панування, що ґрунтується не на традиційному поклонінні, а на строгих, раціональних правилах легального (законом регульованого і контрольованого) характеру й призначення. Це панування включає наступні моменти й характеристики:

1) існування відокремлених структурних підрозділів, строго визначених законами й правилами з метою зручності для прийняття рішень і контролю;

2) захист статусу і компетенції службовців (гарантування незалежності суддів, просування по службі й пенсія за вислугу років у чиновників і т. д.);

3) чітка ієрархізація у виконанні розпорядчих і виконавчих управлінських функцій;

4) підбір кадрів на конкурсній основі;

5) повне відокремлення виконуваної службової функції від особистісних властивостей і характеристик, оскільки службовець не може бути власником своєї посади чи засобів управління.

Раціоналізація бюрократії в Україні потребує звернення не лише до ідей М. Вебера, а й до наукового потенціалу його послідовників (П. Бергер, Р. Дай, Х. Зіглер, М. Паренті, Р. Рджерс, Т. Лоуелл та ін.) — сучасних теоретиків еліт і державного управління, які виходять з наступного:

1) у бюрократичній організації повинна чітко прослідковуватись і дотримуватись ієрархічна побудова, за якої досягти вищого становища можна тільки шляхом набуття досвіду та у вигляді нагороди;

2) в установі повинні існувати правила, які будуть чітко дотримуватись всіма членами організації незалежно від їх положення в ній;

3) повинно чітко розмежовуватись поняття роботи та вільного часу працівника;

4) вся робота має чітко фіксуватись на папері, що дасть можливість у будь-який час проконтролювати роботу працівників;

5) службовці повинні допомагати одне одному для того, щоб підтримувати роботу установи в стабільному стані.

Розбудова державності в Україні має супроводжуватися відповідним розвитком та удосконаленням державної служби. Метою реформування цього інституту є становлення справді професійної, високоефективної, стабільної та авторитетної державної служби. У відповідності з цим основними цілями і завданнями бюрократичного апарату мають стати: охорона конституційного устрою, створення умов для розвитку відкритого громадянського суспільства, захист прав і свобод людини і громадянина; забезпечення ефективної діяльності державних органів відповідно до їх повноважень і компетенції шляхом надання професійних управлінських послуг політичному керівництву цих органів та громадськості; оптимальне поєднання повноважень та відповідальності, політична і релігійна нейтральність, відкритість і прозорість; чіткий розподіл функцій між органами, визначення повноважень органів у цілому і кожного окремо, а також повноважень їх працівників. На жаль, в Україні лише закладаються принципи, які є абсолютно зрозумілими і безспірними в західних країнах. З урахуванням цього потрібно забезпечити вдосконалення основних напрямів функціонування управлінської інфраструктури.

1. Необхідно систематизувати й затвердити чітку класифікацію посад у державних органах за змістом і характером діяльності, способами обіймання посади і надання повноважень, а також розробити реєстри і типові професійно-кваліфікаційні характеристики посад. На основі класифікації державних органів слід виділити і законодавчо забезпечити такі типи державних посад: політичні; патронатні; адміністративні. Зокрема, до політичних посад повинні належати посади міністра так само як і посади інших членів Кабінету Міністрів.

2. Вітчизняна бюрократія потребує раціоналізації, оскільки вона є неефективною і цілком справедливо піддається серйозній критиці. У нашій реальності й історичному розвитку бюрократія асоціюється насамперед з паперовою тяганиною в державних установах. З огляду на це, слід завершити й цілеспрямовано супроводжувати адміністративну реформу,

яка в Україні проводиться надзвичайно важко й непослідовно. Легко реалізуються лише ті моменти, які є стовідсотково вигідні самому апаратові. Апарат і багато політичних сил не зацікавлені у проведенні такої реформи. Вона фактично проводиться лише під загрозою неодержання чергових західних кредитів чи допомоги. Реформується лише зовнішня форма і структура державної служби. Що ж стосується її природи, то вона залишається незмінною. Втім, ситуація в найближчі роки у цій сфері повинна змінитися під тиском об'єктивних обставин. На цьому наголошує, зокрема, західний експерт Дітер Шиманке: «Стратегічне керівництво сферою управління з огляду на виклики наступних років стане неодмінною вимогою. Якщо досі в межах концепції менеджменту сфери публічного адміністрування в центрі уваги перебували питання управління фінансовими ресурсами, то нині дискусія зміщується в бік загальної стратегічної можливості сфери публічного адміністрування. При цьому мова йде про керівництво, націлене на посилення ефекту (впливів), підвищення ефективності та суспільного благополуччя» [5].

3. Необхідно подолати явище корупції, яке значною мірою зумовлене діяльністю бюрократії і становить собою реальну загрозу національній безпеці й суверенітету держави. Так, згідно зі звітом «Барометр глобальної корупції — 2009», оприлюдненим міжнародною організацією Transparency International, Україна визнана найбільш корумпованою серед 69 «нових незалежних країн», охоплених її дослідженням, яке проводилося із жовтня 2008 року до лютого 2009 року і в його рамках було опитано понад 73 тис. осіб (6). Рівень корупції експерти оцінили в 4,3 бала за 5-бальною шкалою, де 1 бал означає найнижчий рівень корупції, а 5 балів — найвищий. Можливості для поширення корупції пов'язані з тим, що переважна більшість нормативно-правових актів в Україні не встановлюють відповідальності за правопорушення, пов'язані з корупцією, а містять лише загальні декларації щодо її подолання. Із посадових осіб, які притягуються до адміністративної відповідальності за корупційні правопорушення, близько 40% становлять державні службовці місцевого самоврядування 5–7 категорії, тобто представники найнижчої ланки. Експерти Світового банку оцінюють річну суму хабарів в Україні на рівні двомісячного торгового обороту країни. Кримінальні справи щодо випадків хабарництва є не системою, а скоріше винятком, і часто використовуються як спосіб усунення певних осіб з посад, які вони займають, їхніми ж конкурентами. Офіційна статистика щодо стану корупції в Україні є сегментарною та малодоступною для широкого загалу і не відображає реального масштабу цього явища в суспільстві. Зазвичай вони не відображають реальної ситуації щодо економічних наслідків поширення корупції в Україні. Однак і дані офіційної статистики, зокрема, свідчать про те, що більшість службових

осіб, які були притягнуті до адміністративної відповідальності за вчинення корупційних правопорушень, не несуть належної відповідальності. Такі особи здебільшого відбуваються адміністративними штрафами, розмір яких мізерний, особливо у порівнянні із сумами, які отримують чиновники за свої так звані послуги. Важливим засобом протидії корупції як різновиду зловживання службовими особами законодавством і владою є впровадження в Україні принципу рівності громадянина і держави перед законом і судом. Саме відсутність цього принципу сьогодні приводить до того, що державні службовці під виглядом реалізації пріоритету державних інтересів зловживають своїми повноваженнями. І це робить неможливою протидію цим зловживанням з боку громадян.

4. Сьогодні існують певні кризові явища в державному управлінні на всіх рівнях, що проявляється насамперед в ігноруванні виконання вимог окремих нормативно-правових актів, що приймаються центральною владою. Це призводить до серйозних прорахунків у забезпеченні належного державного управління не лише в центрі, а й на місцях. З іншого боку, регіональні еліти не відчувають себе захищеними державою від різного роду порушень, в першу чергу в юридичній та економічній площині. Неузгодженість у фінансових та бюджетних питаннях між центром і місцевою владою стає реальною загрозою для подальшого розвитку як регіонів, так і держави в цілому. Відсутність допомоги з боку центральної влади та природний інстинкт самозбереження штовхає регіональну еліту до самоорганізації для пошуку оптимальних шляхів розв'язання місцевих проблем. З іншого боку, реальне об'єднання місцевих еліт може стати потужною силою для виведення України на більш високі щаблі соціально-економічного, політичного, культурного рівня. І в цьому випадку саме регіональна еліта є рушійною силою в реформуванні всіх сфер життєдіяльності громадян.

5. Однією з потреб удосконалення вітчизняної системи державного управління є підвищення уваги до етики державних службовців, вдосконалення їх діяльності на засадах служіння народові України, чесності, відповідальності, відкритості, прозорості. На цю проблему звернули увагу учасники науково-практичної конференції «Шляхи вдосконалення етики державних службовців» (Київ, 30 листопада 2002 р.). Наголошувалося, що етична освіта не може бути обмежена викладанням одного навчального модуля, етичні проблеми повинні стати органічною складовою змісту усіх без винятку навчальних дисциплін у системі підготовки і підвищення кваліфікації державних службовців. Такий підхід потребує розробки науково-методичного оснащення навчальних модулів етико-психологічного спрямування, а також відповідної методичної підготовки викладачів [6]. Йдеться про вдосконалення етичної соціалізації щодо сутнісних проблем функціонування держаної служби: відбору кандидатів

за морально-професійними якостями; визнання етичних норм критеріями оцінювання кожного управлінського рішення; створення традицій у державній службі, спрямованих на формування службової честі та позитивного іміджу кожного службовця; формування системи стимулювання етичної поведінки як кожного державного службовця, так і трудового колективу в цілому.

Література:

1. Гаврилишин, Богдан. До ефективних суспільств: Дороговкази в майбутнє: доп. Римському Клубові/Б. Гаврилишин; упоряд. В. Рубцов. — Вид. 3-тє, допов. — К.: Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2009. — С. 77–87.
2. Восленский М. С. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза. — М., 1991. — 380 с.
3. Эндрейн, Чарльз Ф. Сравнительный анализ политических систем. Эффективность осуществления политического курса и социальные преобразования. Пер. с англ. — М.: Издательский дом «ИНФРА-М», Издательство «Весь Мир», 2000. — С. 107–134.
4. Сабанадзе Ю. В. Группы интересов у переходных суспільствах: Монографія. — К.: Логос, 2009. — С. 67–05.
5. Адміністративна реформа в Україні: сучасний стан, проблеми та перспективи. — К.: Вид-во «Моноліт», 2009. — С. 46.
6. Запобігання та боротьба з корупцією: політичні декларації замість реальних заходів і дій. — К.: Центр громадської експертизи, 2009. — 72 с.

Горбатенко И. А. От номенклатуры к персоналу администраций: проблемы эволюции отечественной бюрократии.

Рассматриваются эволюция и современные проблемы преодоления рецидивов административно-командной системы и совершенствования отечественной бюрократии — преодоления коррупции в ее системе, противоречий между центральной и региональной элитами, внедрения критериев эффективности и профессионализма, обеспечения этики государственного служащего.

Ключевые слова: *административно-командная система, номенклатура, бюрократия, государственное управление, административная реформа, коррупция, государственная служба, этика государственного служащего.*

Gorbatenko I.A. On the range to the personnel administration: problems of the evolution of the national bureaucracy.

The evolution and current problems of the overcoming relapses of administrative-command system and the improving of the national bureaucracy are considered — overcoming corruption in its system, differences between central and regional elites, establishing criteria of efficiency and professionalism, providing the ethics of the civil servants.

Keywords: *administrative-command system, nomenclature, bureaucracy, public administration, administrative reform, corruption, civil service, civil service ethics.*

УДК 2.019+057.875

СИСТЕМА ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ ТА ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВА

Мамчур Г. В. ©

Кандидат політичних наук, асистент кафедри державного управління Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Проведено аналіз державної служби як цілісної системи, яка має особливі організаційні форми, структуру, функції.

Ключові слова: *державна служба, система державної служби, державний службовець, політична система суспільства, держава.*

Після проголошення Україною незалежності поряд з важливими державотворчими процесами активно проводяться теоретичні розвідки навколо проблем функціонування політичної системи суспільства. Однією з таких нагальних науково-практичних проблем української сучасності є питання про напрям і якість розвитку системи державної служби. Остання, попри суперечки науковців щодо багатьох периферійних питань, одноголосно визнається як необхідний елемент політичної системи, важливість якого обумовлює ефективність соціальних перетворень і функціонування правої держави, громадянського суспільства. Стан державної служби є одним із визначальних критеріїв як внутрішньополітичного розвитку нашої держави, так і зовнішньополітичної перспективи.

Практичний аспект дослідження державної служби пов'язаний з необхідністю розв'язання комплексу теоретичних і практичних проблем, що пов'язані із адаптацією системи державної служби до європейських стандартів, оскільки державне управління та державна служба є особливою частиною процесу інтеграції до Європейського Союзу.

З огляду на зазначену актуальність, у вітчизняній науковій думці ведуться різнопланові дослідження проблем державної служби. Окремі аспекти державної служби вивчаються в рамках історичних, політичних, юридичних, економічних, соціологічних, філософських та інших суспільствознавчих наук.

Зазначеними аспектами досить глибоко займалися такі вчені, як В. Авер'янов, О. Андрійко, Г. Атаманчук, Д. Бахрах, Л. Біла, Ю. Битяк, С. Дубенко, М. Іншин, С. Ківалов, І. Лаврінчук, В. Малиновський, Т. Мотренко, Н. Нижник, О. Оболенський, І. Пахомов, В. Погорілко, С. Серьогін, Є. Черног та інші.

Не применшуючи значення розробок вітчизняних та зарубіжних учених, але зважаючи на той факт, що інститут державної служби України є досить молодим, як і сама держава, варто зауважити, що наразі існує потреба в поглибленні ґрунтовних систематизованих знань про державну службу.

Зокрема, автор статті має на меті проаналізувати державну службу як систему, котра, в свою чергу, виконує важливу роль у політичній системі усього суспільства.

Для успішного вивчення будь-яких суспільно-політичних явищ важливо виходити з термінологічної визначеності основних понять. Однак, вже тут, на теоретико-методологічному рівні, виникають труднощі, оскільки відсутня єдність науковців щодо визначення самого поняття "державна служба".

У вітчизняному науковому полі існуючі підходи щодо визначення державної служби поділяються на два напрями: широкий і вузький. Відповідно до широкого трактування, державна служба — це служба в державних підприємствах, установах і організаціях (державних навчальних закладах, державних закладах охорони здоров'я тощо). Вузький аспект даного поняття визначений у статті 1 Закону «Про державну службу», згідно з яким, державна служба — це професійна діяльність осіб, які займають посади в державних органах та їхньому апараті щодо практичного виконання завдань і функцій держави та одержують заробітну плату за рахунок державних коштів.

З огляду на обраний системний метод дослідження серед наявних визначень поняття державної служби найбільш дотичним видається дефініція **Є.Чернонога**, котрий тлумачить державну службу як "сукупність державних організаційно-правових та соціально-економічних інститутів, призначена для реалізації державних завдань та функцій шляхом професійного виконання державними службовцями своїх посадових обов'язків і реалізації повноважень в інтересах громадянського суспільства" [1, с. 17].

Назване тлумачення державної служби дає нам теоретичні підстави розглядати її як певну систему. Ще у середині ХХ століття американські вчені Г. Алмонд, Д. Істон, В. Мітчел назвали категорію "система" універсальною в науковому аналізі, оскільки вона здатна охоплювати всі типи дій та орієнтацій, усю сукупність взаємопов'язаних елементів, дотичних до вироблення політичних рішень. Відтак, політологія розглядає систему як єдність структури (соціально-політичних інститутів) і процесів (поведінки спільнот та індивідів) за умови, що кожен відіграє свою роль у забезпеченні стабільності всієї системи.

Державна служба цілком підходить під ознаки системного суспільного феномену. Як будь-яка соціальна система, державна служба наділена осо-

бливими системними характеристиками, зокрема, структурою, функціями, цілями тощо.

Так, структура системи державної служби є розгалуженою сукупністю взаємопов'язаних елементів, існування та функціонування яких забезпечує цілісність, стабільність та розвиток цілої системи. Відтак, у системі державної служби можемо виокремити наступні підсистеми:

а) інституційна підсистема, яка включає державу, система державних органів, на які Конституцією і законами України покладено повноваження щодо виконання завдань і функцій держави та державних службовців. Щодо останніх, то, будучи похідним від поняття "державна служба", поняття державного службовця також викликає ціле коло підходів та варіантів щодо тлумачення. Серед поширених тлумачень яскраво виділяються вже традиційні два підходи: широкий (державний службовець як працівник, який здійснює на професійній основі у будь-якій державній установі, закладі, організації, підприємстві суспільно-корисну діяльність та одержує за таку працю заробітну плату) та вузький (державний службовець як особа, яка перебуває на службі у держави на посаді, віднесеній до державної служби в державному органі або його апараті, з метою здійснення специфічного виду публічної суспільно-корисної діяльності — професійного державного управління (державного адміністрування), за що одержує винагороду з коштів державного бюджету).

Вважаємо, що для системного аналізу державної служби можемо використовувати обидва підходи до розуміння державного службовця, однак, розрізняти осіб, які безпосередньо задіяні у реалізації державних функцій (власне, держслужбовці), та осіб, які лише забезпечують роботу з виконання цих функцій (службовці державних органів).

Таким чином, елементи інституційної підсистеми можна назвати основоположними у системі державної служби і визначають наступний характер відносин та норм, що ці відносини регулюють.

б) комунікативну підсистему складають державно-службові відносини, які поділяються на:

— ті, що складаються в процесі організації державної служби, виникають у зв'язку з підготовкою, добором і розстановкою кадрів; встановленням статусу державної ради, в зв'язку із заміщенням посад, проведенням оцінки праці і просуванням по службі;

— ті, що складаються в процесі реалізації державної служби, виникають у зв'язку з діяльністю працівника всередині державного органу; з оцінкою державних службовців; відповідальністю працівників державного апарату та контролем за їх діяльністю; з організацією робочого часу та часу відпочинку; дисципліною та оплатою праці; з функціонуванням кадрів управління поза межами цих органів.

Окрім горизонтальної класифікації, державно-службові відносини діляться на внутрішні і зовнішні, згідно їх вертикальної функціональності.

Державно-службові відносини внутрішнього рівня виникають у всіх державних службовців на засадах законодавства про працю в зв'язку з посадою державної служби, яку вони обіймають.

Державно-службові відносини зовнішнього рівня вважаються ті державно-службові відносини, які на засадах законодавства виникають між державним службовцем та іншими суб'єктами (громадянами, державними і недержавними організаціями) у зв'язку з реалізацією ними своїх посадових повноважень.

Отже, різноманіття державно-службових відносин свідчить про те, що елементи комунікативної підсистеми є основними системоутворюючими зв'язками системи державної служби.

в) нормативно-процесуальна підсистема містить норми, правила і процедури, що направлені на регулювання зв'язків між основними елементами системи. Серед важливих елементів цієї підсистеми слід назвати насамперед норми права, які пов'язані з її організацією і функціонуванням, правовим статусом і юридичною відповідальністю державних службовців, певним режимом здійснення служби. При цьому норми стосуються різних галузей права (конституційного, адміністративного, фінансового, митного, кримінального та ін.).

Іншим елементом нормативно-процесуальної підсистеми є правила і процедури прийняття на службу, проходження випробувального терміну, перебування на службі, просування по службі через заміщення державних посад, присудження категорій і рангів, перепідготовки та підвищення кваліфікації, стажування, проведення атестації та щорічної оцінки, звільнення з державної служби.

Цікавою особливістю системи державної служби є те, що поряд з нормами права діють і норми моралі, котрі також є елементом нормативно-процесуальної підсистеми. Погоджуємося з думкою О. Оболонського, що етика державно-службових відносин у широкому розумінні являє собою практично-виховну і регульовану чинність. Через критичний аналіз моральної свідомості учасників цих відносин, яка реально функціонує, виявляється ступінь відповідності існуючих правових і моральних взаємин" [2, с. 392].

У науковій думці існують й інші бачення структури системи державної служби. Так, Є. Черноног серед основних складових системи державної служби називає наступні:

— сукупність державних службовців, як осіб відкрито відібраних, спеціально підготовлених і професійно працюючих в органах державної влади та їх апараті;

— державні інституційні (правові, організаційні, економічні, культурні, соціальні тощо) та процесуально-процедурні складові державної (насамперед виконавчої) влади " [1, с. 17].

Єдність названих складових забезпечує сукупність наступних інститутів системи державної служби:

правовий інститут державної служби — це комплекс окремих норм та цілісних нормативно-правових актів, що регулюють суспільні відносини, пов'язані з функціонуванням державного управління і державної служби;

організаційний інститут державної служби є сукупністю: організаційних структур державного управління; систем добору, розстановки та мотивації кадрів, постійного підвищення їх кваліфікації; типів та методів планування; організаційно-розпорядчих актів, норм та стандартів управління; управлінських процедур; стилів управління; систем комунікацій; інформаційного забезпечення управління тощо;

економічний інститут державної служби — це комплекс, що включає професійну діяльність державних службовців та відповідних органів державної влади з розробки та реалізації державної економічної політики, в тому числі: прогнозування, планування і програмування економічних процесів; державне регулювання грошового обігу та банківської діяльності; забезпечення ефективного функціонування податкової системи; формування і використання державного та місцевих бюджетів; державну підтримку ринково-конкурентних механізмів; прозорий розподіл та контроль за ефективним використанням обмежених людських, інформаційних, фінансових, сировинних, технічних та технологічних ресурсів; управління державною та комунальною власністю тощо — з метою максимального задоволення суспільних потреб;

культурний інститут державної служби є сукупністю: етичної, інформаційної, організаційної, педагогічної, правової, управлінської культур, їх цінностей, методів та інструментів, які мають застосовуватися державними службовцями в інтересах суспільства;

Соціальний інститут державної служби — це комплекс, що включає: принципи функціонування громадянського суспільства, їх підтримку органами державного управління і державними службовцями; соціальний порядок; соціальну організацію; соціальні комунікації; соціальний контроль; соціальне партнерство і т. ін., який дає змогу підтримувати соціальний мир та забезпечувати суспільний добробут " [3, с. 12–13].

Отже, аналіз структури системи державної служби дає підстави припустити, що державна служба як система наділена загальними ознаками

соціальної системи як такої: взаємозв'язок групи елементів, утворення цими елементами певної цілісності, внутрішня взаємодія всіх елементів, прагнення до самозбереження, стабільності та динамізму, здатність вступати у взаємовідносини з іншими системами.

Розглядаючи державну службу як систему, скористаємось твердженням класика системного аналізу Т. Парсонса, який запевняв, що кожна система повинна бути функціональною і має реалізовувати 4 функції, що служать задоволенню її елементарних потреб:

1. Функція адаптації — установа зв'язків системи з навколишнім середовищем, система пристосовується до середовища і обмінюється з ним ресурсами.

2. Функція ціледосягнення — визначення цілей системи і мобілізація ресурсів для їх досягнення.

3. Функція інтеграції — підтримання координації взаємовідносин елементів системи.

4. Функція латентна — зберігання орієнтації суб'єктів системи на її норми і цінності.

Таким чином, система державної служби повинна передбачати здатність і необхідність пристосовуватися до середовища, досягати цілі, характеризуватися внутрішньою єдністю і вміти зберігати цей стан, відтворювати структуру та знімати напругу у системі.

Багатофункціональне призначення державної служби, що зумовлюється множинністю функцій та завдань, що реалізуються органами державної влади у різноманітних сферах, дозволяють виділити наступні системоутворюючі функції системи державної служби:

— правотворча, тобто розробка та прийняття правових актів, підвищення якості нормотворчої діяльності органів державної влади;

— організаційна, тобто створення системи державної служби та підтримання в ній порядку й законності; розвиток кадрової політики та правового, економічного, соціального, організаційного та культурного інститутів державної служби;

— регулювальна, тобто розробка й реалізація політики, спрямованої на створення конкретних державних програм; регулювання господарського життя в країні; управління підприємствами та установами державного сектору; регулювання діяльності підприємств недержавного сектору;

— забезпечувально-відновлювальна, тобто забезпечення прав і свобод людини й громадянина;

— примусу, тобто застосування державою встановлених у законодавстві заходів державного примусу в суворо визначених ситуаціях як необхідний елемент демократичного правового порядку;

— контролю, тобто забезпечення державного контролю й нагляду у сфері управлінської діяльності держави " [2, с. 147].

Проаналізовані функції визначають основну ціль системи державної служби — у забезпеченні досягнення цілей та виконання завдань і функцій держави. Загальновідомо, що держава є визначальним компонентом політичної системи суспільства. Тому система державної служби є одним із елементів більшої системи, а саме, політичної системи суспільства, яка для державної служби і є тим зовнішнім середовищем, взаємовідносини з яким спричиняють процеси відновлення рівноваги та розвитку.

Яке ж місце у політичній системі суспільства займає система державної служби та які зв'язки її поєднують з іншими елементами?

Вже зазначалося нами вище, що державна служба найперше пов'язана з таким інститутом політичної системи, як держава. А точніше, цей зв'язок може бути поданий наступною схемою:

держава-система державних органів-державний орган-державан посада-державний службовець-громадянин-суспільство-держава.

Ланцюг є замкнутим і це ще раз свідчить про системність державної служби та державотворчого процесу. Державна служба поєднує державну посаду (котра належить до організаційної структури державного управління), державного службовця (котрий належить до персоналу державного управління) та громадянина (забезпечувати якого зобов'язана держава).

Отже, система державної служби є органічною складовою системи державного управління, від ефективного функціонування якої, у свою чергу, якого залежить додержання конституційних прав і свобод громадян, послідовний і сталий розвиток країни.

Державне управління визначають як систематично здійснюваний, цілеспрямований вплив держави на суспільну систему у цілому або на окремі її ланки, на стан і розвиток суспільних процесів, на свідомість, поведінку та діяльність особи і громадянина з метою реалізації державної політики, виробленою політичною системою та законодавчо закріпленою в інтересах оптимального функціонування та розвитку держави. Систему державного управління визначає політична система суспільства.

На підтвердження наведених роздумів, автор вважає за доцільне навести твердження М. Іншина, який визначив значення державної служби для політичної системи суспільства наступним чином: "державна служба є невід'ємною передумовою сильної демократії, важливим інструментом забезпечення прав та потреб, свобод, інтересів людини і громадянина, формування та реалізації державної політики; є основою для послідовного і сталого розвитку країни, її конкурентоспроможності на міжнародному ринку та поступового входження до європейської спільноти" [4, с. 5].

Варто нагадати, що окрім держави, до політичної системи суспільства також входять інші політичні інститути (політичні партії, політичні рухи, масові суспільні організації, трудові колективи та об'єднання), а також політичні відносини, засоби масової інформації, політичні принципи й норми, політична свідомість і культура. І хоча система державної служби демонструє насамперед основоположний зв'язок з основним інститутом політичної системи, державою, з іншими структурними складовими також існує обумовлена взаємодія, аналіз якої може бути предметом вивчення наступних наукових досліджень [5].

Наразі проведений аналіз державної служби на основі системного підходу дозволив зробити наступні висновки:

по-перше, державна служба є не лише певним процесом чи діяльністю, але функціонує як цілісна самостійна сфера, яка являє собою сукупність взаємодіючих елементів, здатною до самозбереження, стабільності та динамізму, вступати у взаємовідносини з іншими системами.

по-друге, державна служба, будучи системним утворенням є дієвим елементом інших систем, зокрема, політичної системи суспільства, з якою система державної служби перебуває у безумовному взаємовпливаючому зв'язку.

Література:

1. Черноног Є. С. Державна служба: історія, теорія і практика: [навч. посіб.] / Черноног Є. С. — К.: Знання, 2008. — 458 с.
2. Оболенський О. Ю. Державна служба: [навч. посібник] / Оболенський О. Ю. — К.: КНЕУ, 2003. — 344 с.
3. Желюк Т. Л. Державна служба: Навч. посіб. — К.: Професіонал, 2005. — 576 с.
4. Іншин М. Історія виникнення, розвитку та формування державної служби в Україні / Юридична наука і практика. — 2011. — № 2. — С. 4–9.
5. Малиновський В. Я. Державна служба: теорія і практика: Навч. посіб. — К.: Атіка, 2003. — 160 с.

Мамчур А. В. Система государственной службы и политическая система общества.

Проведен анализ государственной службы как целостной системы, которая имеет особенные организационные формы, структуру, функции.

Ключевые слова: *государственная служба, система государственной службы, государственный служащий, политическая система общества, государство.*

Mamchur G. V. Civil service system and political system of society.

Provides an analysis of civil service as an integrated system which has a specific organizational form, structure and functions.

Keywords: *Civil service, Civil service system, civil servant, political system of society, state.*

УДК 323:321 (477)

РОЛЬ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У ПРОЦЕСАХ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ

Згурська В.Л.©

Кандидат політичних наук

Проаналізовано основні підходи до визначення ролі громадянського суспільства та його інститутів у процесах демократизації; вказано на методологічне упущення критиків громадянського суспільства.

Ключові слова: *громадянське суспільство, демократичний транзит, демократизація, консолідація.*

Серед дослідників процесів демократизації відсутня одностайність з приводу ролі громадянського суспільства у транзитних процесах. Хоча значна кількість дослідників навела низку прикладів того, який позитивний вплив має громадянське суспільство на покращення якості демократії та її інститутів в окремо взятій країні, однак Н. Бермео та П. Норд стверджують, що у Європі XIX ст. добре розвинені громадянські суспільства не завжди сприяли тривалому існуванню демократії, оскільки безліч їх конфігурацій не відігравали переконливої ролі у поширенні демократичної політичної культури [1]. С. Терроу також піддає сумніву твердження, що громадянське суспільство як таке не сприяє кращому управлінню [2, р.396]. На думку деяких вчених доречніше говорити про те, що держави, що мають вищий рівень організаційної здатності (закріпили верховенство права та досягнули високого ступеня легітимності), є більш схильними сприяти розвитку соціуму загалом, ніж це можуть робити сильні громадянські суспільства. Зрештою, сильні державні інститути мають більше значення у розвитку ефективного управління, ніж громадянське суспільство як таке [3]. Інші дослідники також вказують на те, що зв'язки між громадянським суспільством та діяльністю інститутів є взаємозалежними і посилюють один одного [4].

Такі припущення були підтвержені одним з перших масштабних емпіричних досліджень у цій сфері, здійсненим А. Ермоні. Проаналізувавши низку даних по Аргентині, він дійшов висновку, що хоча наявність низки правозахисних організацій сприяє поширенню обізнаності громадян про права людини та інструменти їх захисту, однак вони мали дуже незначний вплив у реалізації правих та політичних реформ [5].

Слушну думку висловлює і Дж. Фокс відзначаючи, що: «внесок громадянського суспільства до формування підзвітного уряду є загаль-

новизнаним, але причинні механізми, які визначають модель впливу громадянського суспільства на горизонтальну підзвітність все ще не встановлені» [6, р.1].

Тим не менше, сучасні дослідники активно підтримують ідею, що організації громадянського суспільства відіграють значну позитивну роль у прискоренні процесів демократизації. Одними з перших цю ідею висловили Г. Алмонд та С. Верба [7], поєднавши громадянську культуру із розвитком ліберальних демократій. Найбільш чітко цей підхід був сформульований у роботі Р. Патнема «Заставляючи демократію працювати: громадянські традиції в сучасній Італії» [8], у якій відзначалося, що громадянське суспільство сприяє демократичній стабільності та покращує діяльність державних органів. Загалом, у такому теоретичному підході простежуються ідеї залежності від обраного шляху. Іншими словами, держава із низьким рівнем асоціацій громадян швидше буде мати інститути з низькою якістю управління, в той час як держави, для яких характерна значна кількість автономних груп, мають більше шансів на побудову ефективної державної машини. Тому відмінності у силі громадянського суспільства є ключовим чинником, що відрізняє індустріально розвинену Північ Італії від відстаючої Південної Італії з її клієнтизмом та широким поширенням «негромадянської» поведінки.

Інші дослідники також погоджуються з думкою, що членство у добровільних організаціях, таких як професійні спілки, клуби за інтересами тощо сприяють відчуттю спільності. Нація, що має сильне відчуття єдності завдяки таким організаціям, швидше за все характеризуватиметься толерантністю, високим рівнем взаємної довіри, схильністю до пошуку компромісів [9].

Відповідно, сильне громадянське суспільство сприяє формуванню мереж та активній соціальній взаємодії, наслідком чого є соціальна інтеграція. Такий факт дав підстави низці дослідників Д. Даймонду, Х. Лінцу, А. Степану, Г. О'Доннелу та Ф. Шміттеру стверджувати, що сильне громадянське суспільство є визначальною характеристикою консолідованої демократії. Позитивні наслідки громадянського суспільства розглянуто у дослідженнях учених зі Східної Європи [10], Латинської Америки [11], Африки [12], Центральної Азії [13].

Про позитивний взаємозв'язок між громадянським суспільством та темпами демократизації свідчить дослідження, здійснене експертами Дому свободи. Вони оцінили результати трансформаційних процесів у трьох групах країн: вільних, частково вільних (не достатньо демократично розвинених) і авторитарних [14, р.7]. З'ясувалося, що громадянська активність сприяє встановленню якісних демократичних інститутів у довгостроковій перспективі. Так, з-поміж 35 вільних посттранзитних країн у 32 значну

роль під час переходу відіграв громадянський спротив. 63% з них можна віднести до змішаного переходу, рушійними силами якого було поєднання сил громадянського спротиву з представниками владної еліти, в той час як 29% ступили на шлях демократії в результаті виключно громадянського спротиву. Лише у двох країнах, що на сьогодні досягли високого рівня розвитку демократичних інститутів, перехід ініціювався зверху, а в одній був здійснений в результаті зовнішнього воєнного вторгнення. Трансформації серед 23 частково вільних країн у 30% були спровоковані громадянськими рухами, у 30% — змішані, 35% — ініційовані зверху. Що стосується авторитарних країн, то серед 9 країн лише в одній зміни були започатковані громадськими об'єднаннями, у 4 — керівництвом державою, 3 можна віднести до змішаної схеми переходу і в одній мало місце зовнішнє збройне втручання.

Іншими словами, сила громадянського суспільства перед транзитом та кількість неурядових організацій у посттранзитний період не лише поглиблює свободу та гарантує громадянські права, але також посилює здатність держави до встановлення верховенства права, контролю над корупцією, підвищення ефективності діяльності органів державної влади, збереження політичної стабільності.

Позитивна роль громадянського суспільства у процесах демократизації проявляється і у тому, що неурядові організації (НУО) можуть виявляти факти зловживання владою з боку органів виконавчої, законодавчої влади, обмежувати волюнтаристську політику владних еліт і навіть змусити державу вжити санкцій щодо державних чиновників, які зловживають своїм становищем. НУО можуть діяти як інструмент контролю за ефективністю та прозорістю законодавчого процесу, викривати публічні випадки клієнтизму, кумівства тощо як на національному, так і на місцевому рівнях. Асоціації НУО також є механізмами, що сприяють соціальній толерантності та мінімізують політичне та етнічне насильство. Вони можуть стати для громадян інструментом артикуляції своїх вимог, механізмом для висловлення незгоди в умовах відсутності партійної системи, що типово для перехідних країн, стати основою для формування консенсусу та реалізації економічних та політичних реформ.

Одним з перших увагу на можливий негативний вплив громадянського суспільства звернув С. Хантінгтон [15], який відзначав, що у деяких суспільствах надмірна групова мобілізація провокує соціальне напруження та делегітимізує функціонуючу державу. Інший відомий дослідник демократизації Х. Лінц [16] в одній з своїх ранніх робіт застерігав, що сильне громадянське суспільство призводить до нестабільності режиму, перш за все тому, що окремі його учасники, такі як профспілки, можуть мати

надмірний вплив на процес прийняття рішень, що негативно впливає на ефективність діяльності державного апарату.

Г. О'Доннел у роботі про бюрократичний авторитаризм демонстрував, що мобілізація популістських соціетальних груп може спричинити небудувальний тиск на інтереси еліти, що прискорить формування воєнних хунт та диктаторських режимів, що мало місце у Південній Америці [17].

Песимізм щодо ролі громадянського суспільства значно посилюється за результатами третьої хвилі демократизації у країнах Латинської Америки, що давала низку прикладів того, як у кінці 1990-х років масові заворушення, породжені громадянським суспільством, придушувалися конституційно обраними чи призначеними президентами.

Ще один дослідник демократизації Ш. Берман піддав сумніву використання громадянського суспільства в якості панацеї від усіх інституційних проблем перехідних держав. Він стверджував, що історія має доволі прикладів того, як сильні громадянські суспільства за відсутності сильної держави призводять до соціального безладу і розпаду держави. Так, у випадку Веймарської Німеччини, сильний громадянський націоналізм призвів до появи нацистської партії, ідеологія якої суперечить принципам ліберальної демократії [18]. За несприятливих умов громадянські організації можуть породжувати розколи у суспільстві, створювати радикальні та революційні організації, сприяти появі геноциду в етнічно неоднорідних суспільствах, що мало місце у Руанді в 1994 році.

Тобто, на рівні громадянського суспільства розвиваються не лише тенденції до консолідації нації на основі демократичного консенсусу, але і навпаки, посилюється її фрагментованість, з'являється конфронтаційна політика. У низці постсоціалістичних країн у процесі їх трансформації опозиційні групи далеко не завжди сприяли залученню мас до практики демократичної політики. У структурах громадянського суспільства виявляються тенденції не так до поглиблення соціальних перетворень і розвитку демократичних атрибутів суспільного життя, як до співіснування з соціальними феноменами, що склалися у перехідний період. Таке пристосування свідчить про незрілість постсоціалістичної демократії, про використання окремими групами суспільства в своїх інтересах слабкості державної влади і отримання ними, нерідко за допомогою кримінальних методів, вигід з цієї ситуації. Російський дослідник проблем посткомуністичних трансформацій Г. І. Вайнштейн робить висновок, що «подальший розвиток інститутів громадянського суспільства в посткомуністичних країнах дає чималі підстави для перегляду суто оптимістичного уявлення про них як про своєрідну школу демократичного виховання мас і якомусь інструменту їх залучення до демократичної практики суспільно-політичного життя» [19, с. 166].

Досить часто окремі дослідники звертають увагу на існування загроз громадянському суспільству з боку «негромадянських» елементів, дії яких не відповідають демократичним критеріям. До цих елементів відносяться різні мафіозні структури, кримінальні групи, націоналістичні і шовіністи асоціації, радикальні екстремістські організації, релігійні фанатики, мотивом об'єднання яких є далеко неблагородні цілі. Показовою є думка відомого американського фахівця з проблем громадянського суспільства Т. Каротерса: «визнання того, що люди в будь-якому суспільстві об'єднуються і докладають спільні зусилля для досягнення як гідних, так і низьких цілей, є ключовим для розвінчання ідеї громадянського суспільства» [20, р.19].

Отже, третя хвиля демократизації змусила низку дослідників переглянути роль громадянського суспільства та його об'єднань у процесах переходу до демократії, виявити умови, за яких його сила перетворюється у слабкість. Однак, на нашу думку, критики ролі громадянського суспільства схильні розглядати демократизацію як постійний поступальний рух у напрямі до побудови стабільних демократичних інститутів. Водночас практика демократичних транзитів, особливо на території колишнього СРСР, свідчить, що для такого руху характерні застої та відкати, посилення авторитарних тенденцій, згорання демократичних свобод. Саме у такі періоди різко зростає значення інститутів громадянського суспільства, виступаючи своєрідними запобіжниками для формування авторитарних режимів, що й було продемонстровано у ході «кольорових» революцій 2004–2006 років.

Література:

1. Bermeo N., Nord P. Civil society before democracy. — N. Y.: Rowman and Littlefield, 2000.
2. Tarrow S. Making social science work across space and time//American Political Science Review. — 1996. — Vol. 90. — P. 389–397.
3. Encarnacion O. The myth of civil society: Social capital and democratic consolidation in Spain and Brazil. — N. Y.: Palgrave, 2003.
4. Gill G. The dynamics of democratization: Elites, civil society and the transition process. — N. Y.: St Martin's Press, 2000.
5. Armony A. The dubious link: Civic engagement and democratization. — Stanford, CA: Stanford University Press, 2004.
6. Fox J. Civil society and political accountability: Propositions for discussion//Working Paper. — Notre Dame, IN: Helen Kellogg Institute for International Studies, University of Notre Dame, 2000.

7. Almond G., Verba S. The civic culture: Political attitudes and democracy in five nations. — Princeton, NJ: Princeton University Press, 1963.
8. Putnam R. Making democracy work: Civic traditions in modern Italy. — Princeton, NJ: Princeton University Press, 1993.
9. Barron S., Field J., Schuller T. Social capital: Critical perspectives. — Oxford: Oxford University Press, 2001.
10. Toepfer S., Salamon, L. M. NGO development in Central and Eastern Europe: An empirical overview//East European Quarterly. — 2003. — № 3. — P. 365–378.
11. Feinberg R. Civil society and democracy in Latin America. — N. Y.: Palgrave Macmillan, 2006.
12. Gyimah-Boadi I. Democratic reform in Africa. — L.: Lynne Reiner, 2004.
13. Howell J., Pearce J. Civil society and development. — L.: Lynne Rienner, 2001.
14. Karatnycky A., Ackerman P. How freedom is won: From civic resistance to durable democracy. — Washington, D. C.: Freedom House, 2005.
15. Huntington S. Political order in changing societies. — New Haven, CT: Yale University Press, 1968.
16. Linz J. Crisis, breakdown, and reequilibration. — Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press, 1978.
17. O'Donnell G. Modernization and bureaucratic authoritarianism. — Berkeley: University of California Institute of International Studies, 1979.
18. Berman S. Civil society and the collapse of the Weimar Republic//World Politics. — 1997. — № 3. — P. 51–66.
19. Вайнштейн Г. И. Закономерности и проблемы посткоммунистических трансформаций//Политические институты на рубеже тысячелетий. XX–XXI в.: Сб. ст. — Дубна: Феникс+, 2001. — С. 136–171.
20. Carothers T. Think again: Civil society//Foreign Policy. — 1999–2000. — Winter. — P. 18–29.

Згурская В. Л. Роль гражданского общества в процессах демократизации. Проанализированы основные подходы к определению роли гражданского общества и его институтов в процессах демократизации; указано на методологическое упущение критиков гражданского общества. Ключевые слова: *гражданское общество, демократический транзит, демократизация, консолидация.*

Zgurska V.L. The role of civil society in the democratization processes

The main approaches to the definition the role of civil society and its institutions in the democratization processes are considered; the methodological omission the critics of civil society is indicated.

Keywords: *civil society, democratic transit, democratization, consolidation.*

УДК 329:323 (477)

РЕАЛІЗАЦІЯ ПАРТІЙНОЇ ПОЗИЦІЇ ГРОМАДЯНИНА У ГРОМАДЯНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Івченко О. Г.©

*Кандидат економічних наук, професор НПУ імені
М. П. Драгоманова*

Розглядаються об'єктивні і суб'єктивні фактори впливу на формування і реалізацію партійної позиції громадянина, які найбільш яскраво проявляються у його волевиявленні під час виборчих кампаній.

Ключові слова: *людина, громадянське суспільство, громадянська активність, об'єктивні фактори, суб'єктивні фактори.*

У зв'язку з існуванням не тільки постійної, але й ситуативної, мінливої, нетривкої партійної позиції громадян, остання постає мішенню особливо в періоди активної пропагандистської роботи під час передвиборчих перегонів. Активізується поширення партійних цінностей і орієнтирів, які не завжди відповідають справжнім намірам, а тому фактично виступають ілюзіями. Зрозуміло, що найбільш піддатливими впливу цих ілюзій стають недостатньо усталені партійні позиції населення. Зазвичай в індивіда з недостатньо усталеною партійною (ідеологічною) позицією просто домінують власні корисливо-раціональні, а не ідеологічні інтереси й переконання, якими він у першу чергу й керується.

Такий виборець оцінює репрезентовану партійну ідеологію не з точки зору її потенційної корисності чи релевантності для соціуму, а з погляду тих вигод, які особисто він отримує у випадку перемоги тієї чи іншої політичної партії. Тому на вибір для такого громадянина більший вплив чинять реальні кроки претендента, його досягнення — при цьому він намагається розрахувати, наскільки один із можливих варіантів вигідніший для нього, ніж інші. Користуючись висловом Е. Даунса, такий виборець обчислює своєрідний «диференціал виборів» [9]. Цей диференціал стає провідним чинником для електорального вибору, тобто містить у своїй основі не ірраціонально-емоційний, а раціонально-інструментальний компонент. На те, що електоральний вибір багатьма українцями сьогодні здійснюється не на підставі усвідомлення своїх інтересів, а на основі неполітичних мотивів, вказує чимало вітчизняних дослідників, зокрема, наприклад [5, с. 14].

Отже, це дає підставу для політичних партій для активізації пропагандистських зусиль під час передвиборчих перегонів. Цей аспект є дуже важливим фактором розвитку громадянського суспільства адже варто

погодитись із точкою зору, що саме електоральна участь є головною й основною формою політичної участі населення [3, с. 2].

Загалом, цілі впливу політичних партій, блоків, об'єднань на електоральну поведінку громадян не зводяться лише до поширення інформації про власну програму. Такими цілями (хоча й менш очевидними) можуть бути:

- поширення різноманітної інформації щодо політичних акторів-учасників виборів;

- контроль за виборчим процесом;

- консультування виборців у питаннях виборчого процесу, виборчого законодавства тощо;

- спостереження за проведенням чесних і прозорих виборів, виокремлення порушень;

- підготовка членів виборчих комісій, спостерігачів тощо.

У цілому, цей вплив здійснюється через формування відповідної електоральної культури населення, або принаймні її корекцію в потрібному тій чи іншій політичній силі напрямку.

Електоральну культуру, наприклад, відомий російський учений В. Халіпов визначає як рівень знання процедур виборчих компаній і вміння компетентно оцінювати кандидатів, політичні сили та їхні програми [7]. Спираючись на його позицію, Б. Ідрісов розвиває концепцію, що електоральна культура суспільства значною мірою визначає культуру електоральної поведінки індивідів, що дістає вияв в участі або неучасті у виборах, різноманітних формах діяльності в період виборчих кампаній, в електоральному виборі політичних сил чи окремих кандидатів. У діяльнісному ж плані електоральна культура характеризує баланс відносин між домінантними цілями суспільного розвитку й пропонованими різноманітними політичними об'єднаннями і персоналіями шляхами і засобами їх досягнення [3, с. 6–7]. О. Зубченко визначає електоральну культуру «як медіаторний механізм політичної культури, через який відбувається процес оцінювання громадянами політичної компетентності та інституційної ефективності політичних акторів» [2, с. 28–42].

При цьому В. Халіповим, з одного боку, підкреслюється, що «електоральна поведінка і електоральна культура, яка формується, зумовлюють ставлення громадян до влади, а їх уважне вивчення допомагає властям різних рівнів, масштабів і регіонів успішно будувати свою діяльність». Але з іншого боку, громадяни, які періодично беруть участь у виборах, принаймні як виборці, поступово вчаться і накопичують свої компетенції в електоральних процесах, дізнаються більше про поширені і можливі електоральні технології, методики впливу на їх політичну позицію. Внаслідок

цього останній вплив стає все більш проблематичним і зіштовхується з чисельними складнощами [7].

Отже, партійна позиція громадянина може розвиватися, і від ступеня її розвитку залежить як можливість впливу на неї, так і відповідно можливість впливу на розвиток громадянського суспільства в цілому. Це чітко показано в теорії «електорату, який навчається» — зокрема, в роботі Р. Роуза і Я. Макаллістера [12]. Автори описують модель «мислячого електорату», який вчиться з віком і приймає рішення про голосування, спираючись на аналіз складної сукупності чинників, мінливих від виборів до виборів, і співвідносячи свої соціальні і економічні інтереси, політичні принципи із заявами і програмами партій і окремих кандидатів, оцінкою їх реальних дій.

Вочевидь, «мислячий електорат» — це характеристика, якою можна наділяти виборців зі зрілою, але не «зашкарублюю» партійною позицією, коли її носій є вже достатньо компетентним і політично обізнаним, але ще готовий сприймати нову інформацію і гнучко реагувати на нові обставини.

Сподіваємось, поступово визріває «мислячий електорат» і в українському соціумі, стаючи реальною силою і компетентним чинником розвитку громадянського суспільства.

Проте необхідно враховувати таку особливість сучасних виборчих процесів в Україні, на яку вказує, наприклад, М. Лациба [4]. Ця особливість полягає в наступному: ані органи державної влади, ані політичні партії не зацікавлені в проведенні чесних і прозорих виборів; при цьому представники влади і провладних політичних партій намагаються використати «адміністративний ресурс» для того, аби лишитися при владі, а опозиційні партії готові з легкістю порушувати стандарти чесних та прозорих виборів, якщо це допоможе їм перемогти. Як наслідок, непомірно зростає відповідальність небайдужих громадян, представників незаангажованих засобів масової інформації, а також об'єднань громадян, — адже необхідно уникнути суб'єктивізму відносно тих чи інших партій, залишитися неупередженими консультантами при наданні консультативної допомоги виборцям.

З іншого боку, це означає і посилення пропагандистського впливу на виборців.

Намагаючись захистити свої інтереси і сприяти таким чином потенційній перемозі на виборах, представники політичних сил (партій, блоків, об'єднань) вдаються до активних дій. Серед найбільш поширених видів діяльності політичних партій під час передвиборчого і виборчого процесу можна виокремити наступні:

— інформаційно-мобілізаційні акції: інформування виборців щодо різних аспектів виборчої компанії і виборчих прав громадян, мобілізація виборців та активізація їх участі у виборах;

— правозахисна діяльність: консультування виборців та учасників виборчого процесу стосовно методів захисту їх виборчих прав;

— моніторингова діяльність: стеження за дотриманням виборчого законодавства, спостереження на виборчих дільницях та безпосередньо в день голосування, проведення електоральних соціологічних досліджень;

— просвітницька діяльність: правова й організаційна підготовка спостерігачів, правова підготовка членів виборчих дільниць, підвищення якості підготовки суддів у галузі виборчого законодавства [4].

Проте необхідно підкреслити, що на відміну, скажімо, від аналогічної діяльності громадських організацій, вплив політичних партій при зазначених діях не можна назвати об'єктивним, неупередженим — їх представники так чи інакше намагаються привернути виборців на свій бік, навіть у просвітницьких чи інформаційних акціях висуваючи на передній план позитиви їх політичної сили. Тому фактично необхідно говорити про те, що під час такої пропаганди реалізуються ідеологічні ілюзії — адже, намагаючись займатись зацікавленою пропагандою, а не чистим інформуванням, представники політичних партій можуть репрезентувати не абсолютно відверту інформацію, прикрашати дійсність, щось замовчувати про їх програму діяльності, якщо вбачатимуть загрозу послаблення пропагандистського впливу.

Проте, так чи інакше, ця їх пропагандистська діяльність забезпечує структурування громадянського суспільства — виокремлення, усвідомлення партійних позицій окремих громадян із подальшим їх об'єднанням за близькими позиціями.

Піддатливість громадян пропагандистському впливу політичних сил детально обґрунтована в так званому маніпулятивному підході, запропонованому Г. Дилигенським [1, с. 294]. Його фундамент складають уявлення про залежність партійно-ідеологічної позиції та політичної орієнтації людей від переконуючого впливу засобів масової інформації, з одного боку, та від ступеня контролю електоральної поведінки владними інституціями, які можуть впливати на нестійкого виборця.

Іншими словами, маніпулятивний підхід розглядає індивіда з нестійкою партійною позицією як об'єкта впливу — його пріоритети залежать не стільки від його політичних інтересів, скільки від зовнішніх обставин і чинників впливу на нього. Ще в 40-х роках ХХ століття П. Лазерсфельд за результатами президентської кампанії в США зробив висновок, що політичним маніпулюванням владні органи можуть досягти того, що, по-перше, індивіди у своєму виборі обмежуватимуться лише запропонованою ними

альтернативою; по-друге, інтенсивний цілеспрямований зовнішній тиск може вплинути на електоральний вибір [10].

На нашу думку, вплив на вибір громадянами тієї чи іншої політичної партії може здійснюватись і опосередковано — зокрема, через розрахунок, «підстроювання» політичної програми під інтереси та електоральні настрої тієї чи іншої соціальної групи, класу тощо. Адже партійна позиція громадянина залежить також від його етнонаціональної, релігійно-конфесійної, статусної, професійної, статевої ідентифікації. Наприклад, як показують емпіричні дані, представники робітничих професій зазвичай підтримують партії радикального толку, натомість представники привілейованих соціальних груп бажали б зберегти існуючу владу [11].

Хоча ми визнаємо активізацію пропагандистського впливу різноманітних сил на партійні позиції громадян особливо під час передвиборчих перегонів і стверджуємо, що в теоретичному плані цей вплив може бути результативним — в умовах сьогодення ця результативність все менше підтверджується. Це підкреслюють не тільки теоретичні розбудови в дусі концепції «мислячого електорату», але й емпіричні дослідження.

Так, соціологічні дослідження, проведені Б. Ідрісовим зокрема на прикладі електорату Південно-Східної України, демонструють: «будь-яка, крім комуністів, політична сила, включно із соціал-демократами, не зможе реалізувати у своїй стратегії так звану модель партійно-політичної ідентифікації, оскільки дослідження, в яких брав участь автор, демонструють суттєві відмінності між політичними поглядами виборців і характером голосування їх за партії та їхніх лідерів» (курсив наш. —Авт.) [3, с. 9]. Тобто результати голосування не фіксують прогнозованого домінування партійної позиції громадян. Скоріше, діють інші чинники, на які вказує автор. Серед них — політична заангажованість населення, яка має глибокі генераційні форми, а також зазнає впливу статусного, духовного та освітнього чинників. На ці чинники накладається чинник регіонально сформованої загрози, екологічної кризи [3, с. 8].

Спираючись на наведені умовиводи, є сенс говорити про розвиток партійної позиції громадян, що піддається пропагандистському впливу, на двох рівнях електоральної культури:

— нормативний рівень електоральної культури означає найвищий рівень електоральної активності, включно із участю в агітаційно-масовій діяльності, чіткою визначеністю електорального вибору, що відповідає соціальним позиціям і вимогам груп, які репрезентують ці виборці, високим рівнем стійкості цього вибору, що дає підстави для впевненості в тій чи іншій політичній силі або окремих кандидатах;

— масовий рівень електоральної культури населення складається під впливом об'єктивних (стать, вік, соціальний і матеріальний статус, належ-

ність до регіону) і суб'єктивних (переважно соціально-психологічних) чинників, а також наявних у суспільстві процесів, що впливають на нього [3, с. 10].

Досить поширеною сьогодні є й екологічна школа (школа електоральної географії), згідно якої однією з визначальних детермінант партійної позиції громадянина можна вважати місце його проживання [8]. Не можна забувати також про існування в електоральній культурі України явища змушеного голосування (за принципом «за менше зло»), що детерміновано належністю значної частини українських виборців до протестного електорату, який голосує не стільки «за» певну політичну силу, скільки «проти» малоефективної влади (яка найчастіше не виправдовує виданий кредит довіри) [6].

Узагальнюючи, можна розрізнити дві групи факторів, що впливають на формування й реалізацію партійної позиції громадянина в сучасній Україні. Вони найбільш яскраво проявляються саме в його волевиявленні під час виборчих кампаній. Це, з одного боку, фактори об'єктивні, зовнішні, а з іншого — суб'єктивні, внутрішні.

До об'єктивних ми відносимо в першу чергу такі:

- характеристики політичної системи;
- особливості наявного соціокультурного середовища;
- специфічні риси соціально-політичної та економічної ситуації, в якій відбувається електоральна кампанія;
- спектр суб'єктів-учасників виборчого процесу та їх пропагандистські кампанії;
- геополітичний контекст електоральної кампанії;
- політична мода, яка визначається головним чином уподобаннями лідерів громадської думки і т. п.;
- позиція найближчого оточення громадянина.

Натомість суб'єктивними факторами формування й реалізації партійної позиції громадянина постають такі:

- змістовна наповненість і ступінь зрілості його політичної культури;
- його політичні інтереси й соціальні потреби, культурно-релігійні уподобання;
- звичайний і поточний емоційний стан;
- партійна належність і членство в громадських організаціях та їх адекватність політичним інтересам;
- демографічні характеристики: статеву належність, вік, освіта, соціальний статус та ін.;
- особистий електоральний досвід.

Саме ці чинники визначають ступінь впливу пропагандистської діяльності на партійну позицію індивіда, а також на партійно-ідеологічне забарвлення тих чи інших сегментів громадянського суспільства.

Література:

1. Дилигенский Г. Г. Социально-политическая психология/Г. Г. Дилигенский. — М.: Новая школа, 1996. — 352 с.
2. Зубченко О. С. Електоральна культура як об'єкт соціологічного дослідження: дис... канд. соціол. наук: 22.00.04/Олександр Сергійович Зубченко. — Запоріжжя, 2007. — 234 с.
3. Ідрісов Б. Електоральна культура населення України в умовах трансформації суспільства: Автореф. дис... канд. соціол. наук: 22.00.04/Б. Ідрісов; НАН України. Ін-т соціології. — К., 2006. — 14 с.
4. Лациба М. В. Громадські організації на виборах/М. В. Лациба. — К.: Український незалежний центр політичних досліджень, 2006. — 56 с.
5. Пилипенко Г. А. Електоральний процес у перехідних системах: технологічний аспект: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02/Г. А. Пилипенко; Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. — Луганськ, 2009. — 17 с.
6. Поліщук І. О. Електоральний процес постсоціалістичного суспільства: політико-культурний вимір (на прикладі України, Росії та Польщі): автореф. дис... д-ра політ. наук: 23.00.02/І. О. Поліщук; Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. — Чернівці, 2009. — 35 с.
7. Халипов В. Ф. Кратология как система наук о власти/В. Ф. Халипов [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Halip/05.php.
8. Черкашин К. В. Електоральна поведінка населення незалежної України в регіональних зрізах: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02/К. В. Черкашин; Тавр. нац. ун-т ім. В. І. Вернадського. — Сімф., 2005. — 19 с.
9. Downs A. An Economic Theory of Democracy/A. Downs. — N. Y.: Harper and brother, 1957.
10. Lazarsfeld P. F. The People's Choice: How the Voter Makes up his Mind in a Presidential Campaign/P. F. Lazarsfeld, B. Berelson, H. Gaudet. — N. Y., 1948.
11. Lipset S. M. Cleavage Structures, Party Systems and Voter Alignments/S. M. Lipset, S. Rokkan. — N. Y., 1967.
12. Rose R. Voters Begin to Choose: From Closed Class to Open Elections in Britain/R. Rose, I. McAllister. — London and Beverly Hills, Calif: Sage Publications, 1986. — 176 p.

Ивченко О. Г. Реализация партийной позиции гражданина в гражданском обществе

Рассматриваются объективные и субъективные факторы влияния на формирование и реализацию партийной позиции гражданина, которые наиболее ярко проявляются у его волеизъявлении во время избирательных кампаний.

Ключевые слова: *человек, гражданское общество, гражданская активность, объективные факторы, субъективные факторы.*

Ivchenko O. G. Realization of party attitude of a citizen in the civil society

Objective and subjective factors of influence on formation and realization of party attitude of a citizen, which the most brightly become apparent during the election campaign, are considered.

Keywords: *human, civil society, civil activity, objective factors, subjective factors.*

УДК 101.8:168.522

ДУХОВНА КУЛЬТУРА НА РОЗДОРІЖЖІ ІСТОРИЧНИХ ІНТЕРПРЕТАЦІЙ

Бережна С. В. ©

Кандидат історичних наук, доцент, декан історичного факультету Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди

Аналізуються особливості застосування історичної компаративістики в розрізі складових духовної культури.

Ключові слова: *духовна культура, метод, історична компаративістика, антрополія.*

Сучасна духовна культура, переживає нині трансформацію моральних норм і принципів, кризу ідеалів, намагання переосмислити низку базових світоглядних положень. Відбувається пошук шляхів оптимізації історичного пізнання, вироблення виваженої когнітивної стратегії, яка б відповідала потребам серйозної науки і практики. Тому, вивчення та розроблення нової світоглядної парадигми духовного життя суспільства є досить актуальною проблемою.

Метою даної роботи є: на основі історико-філософського та культурологічного аналізу з'ясувати змістовні компоненти духовної культури в характеристиці історичної компаративістики.

У відповідності із запропонованою метою поставлені наступні дослідницькі завдання:

- проаналізувати зміст концептуалізації понять «духовна культура» та «історична компаративістика»;
- розглянути еволюцію основних ідей і цінностей духовної культури;
- зясувати детермінанти сучасного етапу розвитку духовної культури та її аналізу за допомогою порівняльного методу;
- виявити спрямованість та сенс взаємовідносин духовної культури та історичної компаративістики.

Теоретико-методологічну основу дослідження складають роботи провідних науковців філософської думки — І.Канта, А. Бергсона, тощо [1; 2]. При висвітленні філософсько-культурологічних проблем було використано ідеї таких корифеїв світової культурологічної думки, як Й. Гейзінг, О. Шпенглер, А. Тойнбі, М. Бердяєв, Е. Тайлор, О. Лосєв та ін. [3; 4; 5; 6; 7; 8].

Історія української національної культури проаналізована на основі доробку видатних вітчизняних істориків М. Грушевського, Д. Дорошенка, М. Драгоманова. І. Крип'якевича, І. Огієнка [9; 10; 11; 12; 13].

Вивчаючи історію того чи іншого народу історична наука з необхідністю вивчає його духовне життя, що проявляється в найрізноманітніших формах — мистецьких, релігійних, мовно-лінгвістичних тощо.

В залежності від рівня дослідження порівняння може застосовуватись як на емпіричному так і теоретичному рівнях. На емпіричному рівні порівняння відбувається спираючись на зовнішні ознаки. Нерідко таке порівняння переслідує мету встановити кількісне співвідношення. Але данні про схожість або різницю без їх теоретичного розуміння не мають значення. Даний вид порівняння широко застосовується для вивчення обрядів та звичаїв при проведенні етнографічних експедицій.

Порівняльне вивчення явищ на теоретичному рівні не обмежується констатацією схожості або відмінностей, воно передбачає знаходження причин існування, з'ясування закономірностей порівнюваних систем, причинної обумовленості зв'язків предметів.

Представники етноцентризму нерідко розглядають особливості розвитку духовної культури порівнюючи з власною культурою, вважаючи її передовою. Етноцентризм часто пов'язаний з ксенофобією, тобто страхом і неприязню до чужих поглядів і звичаїв. Але вивчити власну культуру неможливо, не зрозумівши культуру інших народів.

Згідно теорії О. Шпенглера, культури «... виникають безцільно, як квіти в полі та також безцільно зходять зі сцени» [4]. Він вважав що раціоналістична цивілізація означає деградацію духовних цінностей культури та безпосередньо веде до загибелі культури.

В порівнянні явищ духовної культури ми можемо виділити три головних напрямки. Представники першого розглядали духовну культуру як статичний елемент, що склався в межах певної нації, народності.

На думку науковців другого напрямку, духовна культура певних народів та націй як губка впитує елементи інших культур.

Існування спільних елементів в духовній культурі різних народів світу представники третього напрямку пояснювалитим, що вони склалися конвергентно, що було пов'язано із спільними кліматичними умовами, господарською діяльністю, тощо.

Так, яскравим представником другого напрямку був Драгоманов, який широко застосовував порівняльний метод у своїх дослідженнях. Він підкреслював універсальний характер певних фольклорних сюжетів. Дослідник писав: «Дуже багато з того, що ми зараз знаходимо в нашій державі в сфері неосвіченого населення не є «місцевим» або «народним» продуктом, воно є загальним культурним продуктом для всіх народів».

Драгоманов звертав увагу на дослідження взаємовпливів усної та книжкової поезії. Він робить висновок про значну кількість запозичень у «сфері прозаїчної словесності» [14, с. 155].

Думку про спільність історичних процесів у розвитку різних суспільств висловлює історик, гуманіст, державний діяч І. Н. Болтін. Він вважає, що головними спільними чинниками духовного життя народів світу є: «... спосіб життя, звичаї, змінний одяг, виховання», тощо [17].

Порівняння за допомогою методу аналогії в духовній культурі застосовував М. О. Іванов щодо слов'янського періоду в історії. Він вважав, що народи, на початковій стадії свого суспільного розвитку, які мешкають в схожому природному кліматі, мають багато загального. Дослідник писав: "Всі народи мають багато спільного один з одним і в звичаях, коли знаходяться на однаковій стадії розвитку суспільства і освіти». Особливо схожість міфологічних сюжетів і персонажів, елементів законодавства послужили історикові доказом загальності законів історичного розвитку, ідентичності процесів спільного розвитку у різних народів [16].

"Не маючи жодних позитивних відомостей про ... звичаї слов'ян до воєн їх з Римською імперією і франками, ми керуємося подобообразієм, або аналогією, і вважаємо, що все сказане Тацитом про північних германів, можна застосувати до слов'ян, не в подробицях, але в головних межах домашнього і суспільного життя". Він писав: "Чим швидше успіхи європейської громадянськості, тим необхідним стає зближення держав. Навчені дослідами минулого, народи нині перестають вже обольщатися мрією про свою винятков уперевагу; їх патріотизм очищується в горнилі пізнання... Тепер всі піклуються про корисні запозичення, не бояться, що вони охолодять любов до вітчизняного і підриють підстави народності. Відвідуючи закордонні землі, нині шукають не предметів для сатири, критики, сарказму, але удосконалень, застосовних до потреб батьківщини, в відкритті невідомих, словом, того, чого саме не дістає ще в її вінку" [16].

Таким чином, в основі використання М. О. Івановим порівняльно-історичного методу в історичному дослідженні лежали уявлення про існування об'єктивних закономірностей історичного розвитку людства в цілому. Життя народів, розташованих у сусідстві один від одного і що полягають в постійному спілкуванні між собою, на думку Іванова, виникало в однорідних умовах і в умовах постійної взаємодії, що створює реальний зв'язок в розвитку однорідних інститутів у цих народів.

Етнограф В. В. Піменов, наприклад, зіставляючи поселення в Карелії, робить висновок про давні зв'язки жителів деяких областей Карелії з жителями інших областей — з комі і вепсів, виходячи з класифікації поселень за формою, місця і способу розселення. Виділяючи, наприклад, гніздовий і хутірський способи розселення, етнограф шукає ці ознаки в поселеннях

різних народів, навколо Карелії, і, знайшовши подібність і відмінності між ними на підставі своєї класифікації, робить висновок про зв'язки між цими народами.

На думку представників антропологічної школи — Е. Тайлора, Дж. Фрейзера, О. М. Веселовського кожен народ самостійно створює свою культуру й збагачує культуру людства [7].

Вони зробили висновок, що всі народи проходять загальні ступені розвитку культури й що наступні її періоди зберігають у собі пережитки попередніх. Надаючи порівняльний аналіз духовної культури народів світу, вказували на їх схожість. Так, наприклад, науковці пояснювали схожість фольклору народів, що не знаходилися між собою в етнічній спорідненості чи економічних, політичних і культурних зв'язках, загальною людською природою людей, схожістю їх психіки й мислення на однакових ступенях історичного розвитку, відповідністю духовної культури й мистецтва рівню матеріальної культури.

Духовна культура завжди була і буде невід'ємною складовою народів, держав, регіонів. У духовній культурі суспільства від античності до епохи Відродження в історичних дослідженнях людина фіксує плінність буття і власну включеність у потік історії. Формування такого ставлення індивіда до навколишнього світу розпочинається вже в міфічній свідомості. На кожному етапі суспільного розвитку ця установка набуває нових характеристик.

Провідні сучасні антропологи — К. Гірц, Ж. ЛеГофф, В. Фелер звертають увагу на те, що основною метою історичної компаративістики повинно стати дослідження шляхів розвитку історичної свідомості людини, віднайдення її когнітивних джерел.

Пізнання культури — це завжди діалог культур, культурна комунікація, як в часі, так і в просторі. По висловленню М. Бахтіна: «Культура завжди лежить на кордонах з іншими культурами».

У 20–30 роки ХХ ст. Йоган Гейзінг відводив значне місце в розвитку духовної культури світових цивілізацій міфам та грі як «загальному принципу становлення людської культури». На його думку: «Історія — це духовна форма, в якій культура віддає собі звіт щодо минулого» [3].

Відомий німецький історик, філософ та соціолог К. Брейзінг застосовував в своїх дослідженнях порівняльний метод. На його думку розвиток людства йде від природних явищ до явищ духовних. Дослідник розглядав історію культури як духовну історію.

Згідно теорії німецького філософа, лінгвіста і державного діяча Вільгельма фон Гумбольдта всесвітня історія є результат діяльності духовної сили, що лежить за межами пізнання, яка проявляє себе через творчі здібності і особисті зусилля окремих індивідів. Проявляє себе ця духовна

сила через творчі здібності і особисті зусилля окремих індивідів, витікаючи з природної необхідності або з потреби Гумбольдт вважав, що історія як наука в деякому розумінні може співпадати з естетикою. Гумбольдт розумів під духовною культурою релігійно-моральні представлення, які призводять до вдосконалення особистісних якостей людини і, в той же час, — до поліпшення громадського життя.

У науковій праці Е. Тейлора "Первісна культура" зібрано значний фактичний матеріал з питань походження і первісного розвитку матеріальної і духовної культури. Він вважав духовну культуру головною, а існування матеріальної культури було похідним від неї. Його визначення культури є визначення духовної культури. З усіх явищ культури головну увагу він приділяв релігії. Значне місце відводив порівняльній характеристиці міфів, походження обрядів та церемоній. Він вважав, що в досліджуваній ним галузі діють тільки природні причини [7]. Е. Тейлор широко використовував типологічне порівняння як одну із складових історичної компаративістики.

К. Ясперс розглядає духовну діяльність людини відокремлено стосовно виробничої діяльності та соціальних умов. Оскільки в центрі уваги К. Ясперса є людина як суб'єкт історії, як сила, що діє, як спонтанна діяльність духу, то, на його думку, традиції, міфи, легенди, в яких описується людське буття, краще виражають смисл історії, самої історичності, ніж наукові знання [19]. Під «історичним» філософ розуміє повторюваність подій, знання про минуле, яке здобувається за допомогою розуму.

Компаративістика допомагає бачити явище і на рівні мікро- і на рівні мегасвіту. А отже, вона розширює простір рефлексії, але разом із тим і потребує від людини значних інтелектуальних зусиль, оскільки відсилає одразу до проекцій у кількох вимірах.

На рівні макродосліджень цікавим є порівняння духовного світу Східної та Західної культур. Відмінність культур Заходу і Сходу здається особливо значною, якщо розглядати їх як відмінність систем світогляду в усій своєрідності властивих їм уявлень про світ, людину і цінності життя, світогляду, який і виступає фундаментом і наріжним каменем будь-якої культури.

Так, Г.В. Хомелев, виділяє наступні особливості філософського світогляду Сходу та Заходу: «Західний світогляд у своїй основній формі антропоцентричний. Світ один, і людина — вінець усього сушого. Він вища, досконаліша істота, вершина піраміди Буття. Тому немає і нічого не може бути вищого за людину. Приблизно та ж ідея полягає в релігійних уявленнях Заходу (християнство), в яких чоловік — творіння Боже, його образ. Система східного світогляду ґрунтується на інших передумовах. Людина розуміється тут лише як мала частина цілого. Він представник лише одного з численних світів, але, як частину цілого, несе в собі принципи усіх їх. Його природа універсальна, а будова і суть космічні».

Хоча в сучасному постмодерному «відкритому» суспільстві відбувається розширення культурно-географічного простору та змістовного поля історичної компаративістики. Активними учасниками діалогу та полілогу порівняльного методу стають латиноамериканська, африканська, азіатська та самотні культури. Під впливом постмодернізму змінюються стратегічні напрямки розвитку історичної компаративістики, спостерігається перехід від класичних моноцентричних (євроцентризм, східцентризм, тощо), контрастно-дуалістичних співставлень традицій духовної культури (раціоналістичний Захід, ірраціоналістичний Схід) до діалогічних порівнянь в контексті плюралістичної світоглядної парадигми.

Складовою та невід'ємною частиною загальнолюдського культурного процесу є багата спадщина української духовної культури. Досвід розбудови Української держави дає змогу по-новому осмислити реалії національно-культурного розвитку, дати належну оцінку складному процесу української духовної культури, зробити ретроспективний аналіз застосування порівняльного методу.

Так, вже в «Повісті минулих літ» ми зустрічаємо порівняльну характеристику звичаїв слов'янських племен: « [Усі племена] мали ж свої звичаї, і закони предків своїх, і заповіти, кожне — свій норів. Так, поляни мали звичай своїх предків, тихий і лагідний, і поштивість до невісток своїх, і до сестер, і до матерів своїх, а невістки до свекрів своїх і до діверів велику пошану мали. І весільний звичай мали вони: не ходив жених по молоду, а приводили [її] ввечері; а на завтра приносили [для її родини те], що за неї дадуть. А деревляни жили подібно до звірів, жили по-скотськи: і вбивали вони один одного, [і] їли все нечисте, і весіль у них не було, а умикали вони дівчат коло води. А радимичі, і в'ятичі, і сіверяни один обичай мали: жили вони в лісі, як ото всякий звір, їли все нечисте, і срамослів'я [було] в них перед батьками і перед невістками. І сходилися вони на ігрища, на пляси і на всякі бісівські пісні, і тут умикали жінок собі, з якою ото хто умовився. Мали ж вони по дві і по три жони. А коли хто вмирав — чинили вони тризну над ним, а потім розводили великий вогонь і, поклавши на вогонь мерця, спалювали [його]. А після цього, зібравши кістки, вкладали [їх] у невеликий посуд і ставили на придорожньому стовпі, як [це] роблять в'ятичі й нині. Сей же обичай держали і кривичі, й інші погани, не відаючи закону Божого, бо творили вони самі собі закон» [15].

В Україні компаративістичні студії тривалий час були поза увагою. Однак, компаративістичний матеріал ми зустрічаємо в літературній спадщині, Л. Українки М. Рильського, І. Франка та в роботах провідних етнографів та істориків — М. Сумцов, Д. Багалій, тощо.

Порівняльне співставлення української духовної культури надає можливість з'ясувати спільні слов'янські елементи, різні національні, регіональні, локальні форми.

Отже, компаративістський аналіз, дозволяє поглянути на духовну культуру не як на статичну, а як на змінне під впливом часу і соціальних трансформацій. Він дає можливість враховувати взаємодію і взаємовплив культур. З точки зору компаративістики історія культури не обов'язково може бути представлена у всій повноті. У кожному її фрагменті помітні межі не лише своєї, але і чужої культури. Тому акцент дослідники розставляють не на систематичності, а на змінах і зв'язності культур, на їх репрезентативній (відтворюючій) представленості. Глибоке розуміння власної духовно-культурної автентичності можливе лише через усвідомлення плюралістичності традицій світової культури.

Література:

1. Кант И. Сочинения в 6 томах. — М.: Наука, 1966.
2. Бергсон А. Собрание сочинений. — Т. 1–5. — СПб, 1913–1914.
3. Гейзинга Й. Homo Ludens. Досвід визначення ігрового елемента культури. — К.: Основи, 1994. — 289 с.
4. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. Т. 2: Всемирно — исторические перспективы/Перевод с немецкого и примечания Маханькова И. И. — М.: Мысль, 1998. — 374 с.
5. Тойнби А. Дж. Постижение истории: Сборник/Пер. с англ. Е. Д. Жаркова. — М.: Рольф, 2001. — 640 с.
6. Бердяев Н. А. Смысл истории. — М.-Пг., 1923. — 257 с.
7. Тайлор Э. Б. Первобытные культуры/Tylor Edward Burnett. Primitive Culture. — Л., 1871/Пер. с англ.: Д. А. Коропчевского. — М.: САТИ ИАЭТ, 2003. — 378 с.
8. Лосев А. Ф. Философия. Мифология. Культура. — М.: Наука, 1991. — 290 с.
9. Грушевський М. Історія української літератури. — К.: Фоліо, 2009. — 197 с.
10. Дорошенко Д. История Украины (1917–1923). — К.: ИРЕК, 1930. — 129 с.
11. Драгоманів Антонович В. Б. Исторические песни малорусского народа. — Т. I–II. — К., 1874–1875.
12. Історія української культури/За ред. І. Крип'якевича. — К.: Наука, 2003. — 321 с.
13. Огієнко І. Українська культура. — К.: ТЕК, 1918. — 139 с.

14. Драгоманов М. Розвідки Михайла Драгоманова про українську народнословесність і письменство. — Т. I. — Львов, 1906. — 371 с.
15. Літопис руський: За Іпатським списком/Перекл. Л. Махновця. — К.: Дніпро, 1989. — С. 2–10.
16. Иванов Н. А. Россия в историческом, статистическом, географическом и литературном отношениях. Статистика: В 2 т. — СПб., 1837–1838. — Т. I. — С. 10.
17. Ответ генерал-майора Болтина на письмо князя Щербатова, сочинителя Российской истории. — СПб, 1789. — 123 с.
18. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. — М.: Искусство, 1979. — 471 с.
19. Ясперс К. Смысл и назначение истории: Пер. с нем. 2-е изд. — М.: Республика, 1994. — 527 с.

Бережная С. В. Духовная культура на перекрестке исторических интерпретации.

Анализируются особенности использования исторической компаративистики в разрезе духовной культуры.

Ключевые слова: *духовная культура, метод, историческая компаративистика, антропология.*

Berezhnaya S. V. The Spiritual culture on cross-roadshistorical interpretations.

The feature of the use of historical komparativistiki are analysed in the context of spiritual culture.

Key words: *spiritual culture, method, historical komparativistika, anthropology.*

УДК 070:32.

ПОЛІТИЧНИЙ КОМПРОМІС: НАУКОВЕ ПОНЯТТЯ ТА ПОЛІТИЧНИЙ ФЕНОМЕН

Федорчук В. А. ©

*Здобувач Інституту журналістики Київського національного
університету імені Тараса Шевченка*

Статтю присвячено визначенню сутності політичного компромісу в сучасній теоретико-практичній площині. Підкреслено, що політичний компроміс є важливим і обов'язковим елементом політичного процесу а досягнення компромісу є найбільш дієвим методом врегулювання суспільно-політичних конфліктів.

Ключові слова: *конфлікт, політичний компроміс, політична толерантність, національне порозуміння.*

У сучасному суспільстві, неухильно зростає потреба в стабільності економічного і соціально-політичного розвитку, в стійкості демократичних інститутів влади і прогнозованості результатів їх діяльності. Соціально-економічний і політичний розвиток суспільства об'єктивно відбувається на тлі різних суперечностей, які нерідко перетворюються в соціально-політичні конфлікти. В даний час в політичній науці актуальною є постановка питання не стільки про викорінювання соціально-політичних конфліктів, скільки про їх врегулювання. Найбільш дієвим методом врегулювання конфліктів, як показує практика, є саме досягнення компромісу між конфліктуєчими сторонами.

Компроміс (від лат. *compromissum* — угода, згода) — згода, порозуміння з політичним противником, що досягнуті шляхом взаємних поступок [1]. Однак використання компромісу як методу вибору політичної дії можливо в тому випадку, якщо політичні суб'єкти не знаходяться в стані непримиреного антагонізму, тобто коли їх інтереси частково співпадають і одночасно частково стикаються. У таких ситуаціях видається можливим ухвалити рішення, яке не гарантує для жодної із сторін повноти виконання їх вимог, але в цілому забезпечує досягнення певної консолідованої мети. Тому особливого значення набуває розвиток і апробація різних механізмів і технологій досягнення соціально-політичної згоди між суб'єктами політичної діяльності. Саме компромісна форма взаємодії учасників політичних відносин викликає незмінний інтерес як з погляду професійних політиків, так і з позицій об'єктивного наукового аналізу. Дана форма зарекомендувала себе як найбільш цивілізована, безпечна і ефективна.

Разом з тим, існує певна недовіра до компромісу як інструменту згоди. Причина полягає в тому, що нерідко компроміс представляється найбільш витратною за часом і ресурсам, а також сумнівною за результативністю моделлю політичного діалогу. Однак сьогодні компроміс все більше виступає як інструмент інституціалізації політики, як гарант політичної толерантності, й одночасно є показником високого рівня політичної культури суб'єктів політичної діяльності.

Поняття компроміс викликає великий інтерес у дослідників, тому що вони ототожнюють його з ефективною стабільністю, рівновагою, спадкоємністю, збалансованою соціальною структурою, політичною демократією. Дослідження політичного компромісу бере свій початок у вченні про договірний характер суспільства. Ж-Ж Руссо додає загальній волі онтологічний статус істинності, правоти. У працях Т. Гоббса, Дж Локка, Ш. Монтеск'є ми знаходимо мотиви осмислення суспільства як цілісності, в якому відносини згоди і розбіжностей забезпечують і соціальний порядок, і ентропійність. Вплив договірних концепцій на розвиток знань про суспільство посилюється в ХІХ столітті, коли з'являється гегелівське вчення про діалектику цілого, єдності і боротьби протилежностей. Ідею згоди і компромісу як принципу соціального порядку підтримували, зокрема, О. Конт й Г. Спенсер, які висунули теорію двостороннього перманентного процесу інтеграції і диференціації. Е. Дюркгейм визначав компроміс як необхідну передумову соціального контракту [2].

Ідея про політичний компроміс як про інструментальний засіб досягнення угоди між суб'єктами політичної боротьби висловлювалася ще Р. Лассуеллом. Його дослідницьку логіку продовжила Х. Арендт, яка стверджувала, що політичний компроміс робить можливим існування влади як мотиву-дії від імені групи і таким чином консолідує політичну систему. Це дозволяє побачити, як відбувається процес перетворення участі в політиці за допомогою політичного компромісу, проте не прояснює його сутності [3].

Дж. Роулсу, що засновує свою теорію справедливості на ідеї політичної згоди, компроміс в суспільстві представляється як даність, яку необхідно розкрити, щоб сконструювати «зразкову» політичну систему, не залежну від суб'єктивних теоретичних міркувань. У вченні Дж. Роулса в розгорненому вигляді запропоновано класичне розуміння політичного компромісу [4].

Своє бачення компромісу сформулював Ю. Хабермас, що наполягав на розділенні інструментальної і комунікативної дії. Компроміс, на його думку, відрізняється від дії інструментального, орієнтованого на досягнення успішного результату. У вченні Ю. Хабермаса ми знаходимо

установку на зняття вимоги результативності як єдиного критерію в розкритті сутності політичного компромісу [5].

Схожі з Ю. Хабермасом погляди на компроміс містяться в теорії А. Етціоні, який намагався активно реалізувати теоретичні викладення у сфері дослідження компромісу в політичній практиці. В той же час зарубіжні учені Т. Рокмор і Дж. Грей виражали сумнів щодо обґрунтованості положень компромісної теорії, перш за все виходячи з метафізичного розуміння компромісу й апелювали до його практичної нерівноваги [6].

У російській науці також виходять роботи, що висвітлюють тему політичного компромісу як методу подолання конфліктів. Серед них слід, насамперед, виокремити публікації В. Гурвіча і Н. Меньшикова [7], М. Фарукшина, А. Юртаєва [8] й інших учених.

Утвердження принципів верховенства права в будь-яких конфліктах, зокрема в політичних, досліджують й провідні вітчизняні вчені: В. Бабкін, Г. Бернацький, М. Козюбра, В. Малахов, М. Марченко, В. Нерсесянц, Н. Оніщенко, Л. Петрова, В. Тацій, В. Тимошенко, П. Рабінович, В. Селіванов, М. Цвіх та ін. Питання, пов'язані з проблемою реалізації правових норм у ході залагодження конфліктів і досягнення компромісу, вивчали С. Алексєєв, С. Братусь, Н. Вітрук, Г. Гойман, В. Казимирчук, В. Лазарєв, Л. Макаренко, П. Недбайло, А. Піголкін, Ю. Решетов та ін.

У сучасній Україні принцип компромісу ще не знайшов необхідного практичного втілення. Якщо не враховувати законодавчо змовленого компромісного ухвалення рішень окремими колегіальними державними органами, то ступінь упровадження механізмів «правління згоди» в політичну систему є недостатнім. Причина цього — не лише загальні проблеми перехідного суспільства (соціальна неструктурованість, слабкість еліт, відсутність досвіду консенсусного дискурсу тощо). Наявне й свідоме уникання більшістю політичних сил і лідерів компромісних норм, з огляду на політичну кон'юнктуру. Аналіз спеціальної літератури свідчить, що проблеми політичного компромісу не повною мірою досліджені з погляду їхньої системної, комплексного значення в забезпеченні стабільності політичної системи і продуктивності практики державотворення.

Все це підкреслює важливість й теоретико-практичну актуальність вивчення сутності політичного компромісу, що власне, й визначає мету наявної наукової розвідки.

Реалізація принципу консенсусу в Україні є проблемою, що потребує негайного вирішення, оскільки від неї залежить власне існування держави. Конституція України, програми багатьох політичних партій та окремі державні й громадські діячі декларують однозначно принципи компромісу. Проте очевидна розбіжність між словами та реальним станом справ спонукає до уважного вивчення всього комплексу об'єктивних і суб'єктивних

чинників, які впливають на перспективи національного порозуміння в нашій країні.

На наш погляд, першою важливою проблемою — є проблема взаємовідносин між владними й опозиційними силами, яка набула особливої гостроти та актуальності в період політичної кризи 2000–2001 років й досягнула апогею після президентських виборів 2010 року. Як офіційна влада, так і протилежна сторона дають небагато прикладів істинного прагнення до порозуміння. З обох боків помітні тенденції до протиставлення «партії влади» та опозиційних сил. Наслідком цього є, зокрема, зафіксоване соціологами зростання волонтаристських настроїв серед населення та продовження домінування монологічного, неконструктивного дискурсу практично в усіх сферах суспільної комунікації. За даними соціологічних опитувань, лише кожен десятий українець вірить у чесні вибори, а напередодні президентських виборів 2010 р. виявилось, що більше від 17% опитаних переконані в майбутніх фальсифікаціях, лише 10% громадян заявили, що вибори будуть чесними [9, с. 2].

Другою важливою проблемою щодо національного порозуміння в нашій країні є вельми значне матеріально-майнове розшарування суспільства, фактичне невизнання середнього класу, а також суттєві викривлення соціальної й національної самосвідомості громадян. Йдеться насамперед про незрозумілу й непослідовну політику всіх без винятку урядів країни щодо процесів національного виховання, дотримання історичних традицій, численні непродуктивні дискусії стосовно організації вшанування видатних особистостей тощо.

За підрахунками ООН, за межею бідності нині живе кожні четверо із 5 українців. При цьому за останній період українці збідніли на 10%. Україна посідає 83 місце у рейтингу розвитку суспільства ООН, втративши 7 позицій лише за рік. У рейтингу ж економічної свободи, який укладає Світовий банк, Україна посідає 163 позицію — між Казахстаном та Гондурасом. Тоді як середня зарплатня в Україні складає від 2 до 2,5 тисяч гривень, українські мільярдери дедалі частіше фігурують не тільки в українських, але й у поважних світових рейтингах багатіїв [10]. Демографи та соціологи в Україні вибудовують такий логічний ланцюжок: бідність, погане харчування, медицина+хронічні перевантаження на роботі та погані умови праці=висока захворюваність та смертність, падіння народжуваності, міграційний відтік із країни. Водночас експерти підкреслюють, що українська бідність у порівнянні із бідністю в Азії чи Африці має свої особливості, головна з яких — бідність серед освічених.

Наступною важливою проблемою є перманентне непорозуміння між політичними елітами українського суспільства. Наша політична еліта жодного дня не може прожити без конфліктів, що пов'язане з тим, що

кожна партія має своє бачення (про ідеологію більшості політичних партій не варто й говорити), відповідно до якого формується, програма та майбутня модель розвитку української держави. Але політичні розбіжності між партіями не вирішуються у нас не за допомогою компромісу, а саме через політичний конфлікт, що свідчить про політичну незрілість і не високу політичну культуру представників владної політичної еліти. Натомість у правових державах політичні конфлікти вирішуються не бійкою у парламенті та блокуванням трибун, а прийняттям відповідного політичного компромісу.

В той же час і воля до порозуміння між різними етнічними групами, соціальними прошарками суспільства, залишається слабкою. Становище ускладнюється і через суто психологічну неготовність людей до діалогу та примирення внаслідок тривалого панування в минулому конфронтаційних класових ідеологем, надуманих схем побудови ідеального суспільства і т. ін.

Водночас ті політичні інститути, які за таких обставин несуть додаткову відповідальність за демократичну консолідацію нації — Верховна Рада (парламент) і Президент (глава держави) — не завжди можуть гарантувати справедливе представництво громадських настроїв й узгодження соціально-політичних орієнтацій.

Політичне протистояння ставить під загрозу такий вагомий здобуток суверенної України, як міжнаціональний мир. Виявлена двома останніми президентськими виборами 2005–2010 рр. корелятивність мовно-етнічної ідентифікації з електоральними вподобаннями роблять нинішні соціально-політичні антагонізми вкрай небезпечним для української державності. Тому реалізація принципу консенсусу в Україні повинна передбачати як гуманітарні зусилля з розроблення консолідуючої системи цінностей, так і реформування деяких політичних інститутів.

На думку Ю. Корольчука [11], згода може проявлятися у пасивній формі. Головною властивістю будь-якої форми згоди є загальне визнання норм і цінностей, які об'єднують людей. Відповідно до цього, напрямки згоди створюють між собою рівні політичного консенсусу:

Перший рівень — порозуміння на рівні суспільства або **т.зв.** базовий, основний компроміс. Другий — процедурний. Третій — згода з питань тактики владних установ і даного політичного курсу, або **т.зв.** теперішній.

Перший рівень передбачає наявність у демократичному суспільстві однорідної політичної культури, в якій будуть закладені основні базові цінності суспільства. У протилежному випадку в суспільстві домінує фрагментована, гетерогенна політична культура, яка роз'єднує людей і несе в собі загрозу демократичним цінностям.

Однак, кожен історичний етап, який розпочинався на території України не отримав свого історичного оформлення — гетьманські часи, Центральна Рада, радянська епоха. За ті періоди часу не встигала сформуватися політична культура, яка б могла пронести свої традиції до нинішніх днів. Складність ситуації, в якій перебуває сьогодні Україна, посилюється ще одним сучасним фактором — глобалізацією. Не маючи своєї оформленої політичної культури український політичний процес підпадає під вплив новітніх світових, глобальних тенденцій — інтеграція як політична так і економічна, посилений захист прав і свобод індивіда, вимоги толерантності і т. д.

Наступний, другий рівень встановлює правила гри (наприклад, виборчого процесу). Процедурні правила фіксуються в конституціях, нормах, законах, які регламентують застосування владних повноважень. В основі цих правил має лежати порядок реалізації компромісу. Для демократичного суспільства правилом його реалізації є принцип більшості або т.зв. мажоритарний принцип. В Україні сьогодні можна говорити лише про закладання фундаменту для процедурного компромісу (консенсусу). Конституція, нормативно-правові акти будуть лише фантомами поки за ними не будуть стояти конкретні дії, які спиратимуться на закони.

Третій рівень представляє собою двох головних суб'єктів — офіційну владу і опозицію. Оптимальна форма порозуміння у даному випадку — це побудова відносин між ними шляхом дискусії. Проте, специфічний стан української опозиції, яка фактично і до сьогодні продовжує вважати себе не рівноправним учасником діалогу влада-опозиція, передбачає розгляд політичних відносин у сфері «наші-чужі», «друзі-вороги», «ми-вони». Така сфера, нажаль, не передбачає взаємозв'язку із владою по лінії діалогу.

За такої ситуації влада, не отримавши противаги почала набувати рис авторитарності. А тому сьогодні про жоден з етапів, рівнів політичного компромісу в Україні не може йти мова.

Разом із тим, очевидно, що Україна має продовжувати орієнтуватися на консенсусну модель демократії, незважаючи на відсутність деяких обов'язкових складових консенсусної демократії (коаліційний уряд на партійній основі, двопалатний парламент, федеративний устрій, гарантоване представництво меншин у парламенті і надання їм права вето).

Таким чином, політичний компроміс є важливим і обов'язковим елементом політичного процесу. Аналіз накопиченого політичного досвіду дозволяє встановити, що політичний компроміс іманентно властивий політичній діяльності і є способом реалізації цілей в політиці.

В той же час компроміс по суті є виключно мирним, найбільш цивілізованим способом, що сприяє вирішенню політичних протиріч і конфліктних ситуацій, які виникають як усередині держави, так і між країнами на між-

народній арені; констатація цього факту не виключає, зрозуміло, того, що в результаті реалізації політичного компромісу може мати місце загострення відносин між сторонами, що уклали його.

На наш погляд, ефективність політичного компромісу може бути визначена на основі таких критеріїв:

1. Здатність усунути або віддалити головну загрозу суспільству (заздалегідь необхідно виявити, яка перспектива несе в собі найбільшу небезпеку).

2. Здатність достатньою мірою задовольнити інтереси конструктивних сил суспільства, а також ізолювати і нейтралізувати деструктивні сили.

3. Здатність реально виконати конкретні домовленості, досягнуті сторонами, що уклали компроміс.

Ймовірно, що політичні компроміси можуть носити позитивний (конструктивний) та негативний (деструктивний) характер. Конструктивний характер компроміс має в тих випадках, коли він означає усунення загрози розростання широкого конфлікту в суспільстві, або є оптимальним для даних умов політичним рішенням.

Деструктивний характер має компроміс уявний, такий, що ігнорує політичні реалії і провідні тенденції політичного розвитку, а також компроміс, що виявився результатом самообману політиків, які його уклали. Власне, вивчення цих важливих властивостей політичного компромісу може служити основою подальших наукових досліджень.

Література:

1. Компромис [Електронний ресурс]//Вікіпедія (вільна енциклопедія). — Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>. — Назва з екрану.
2. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Методы социологии/Э. Дюркгейм. — М.: Наука, 1991. — 574 с.
3. Арндт Х. Истоки тоталитаризма/Х. Арндт. — М.: ЦентрКом, 1996. — 672 с.
4. Роулс Дж. Теория справедливости/Дж. Роулс//Вопросы философии. — 1994. — № 10. — С. 38–52.
5. Хабермас Ю. Философский дискурс о модерне/Ю. Хабермас. — М.: Издательство «Весь Мир», 2003. — 416 с.
6. Рокмор Т. К критике этики дискурса/Т. Рокмор//Вопросы философии. — 1995. — № 1. — С. 106–117.
7. Гурвич В. А. Институты согласия/В. А. Гурвич, И. С. Меньшиков. — М.: Знание, 1989. — 46 с.

8. Фарукшин М. Х., Юртаев А. И. От культуры конфронтации к культуре диалога/М. Х. Фарукшин, А. И. Юртаев//Политические исследования. — 1992. — № 3. — С. 148–152.
9. Только каждый десятый украинец верит в честные выборы//Левый берег. — 2009. — № 79. — Режим доступа: http://lb.ua/news/politics/2009/12/08/16395_tolko_kazhdiy_desyatiy_ukrainets.html. — Название с экрана.
10. Бідність і нерівність загрожують стабільності Росії. І Україні? [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/news/2011/06/110603_poverty_protests_az.shtml. — Назва з екрану.
11. Корольчук Ю. Проблема консенсусу в контексті сучасного політичного процесу в Україні [Електронний ресурс]/Ю. Корольчук. — Режим доступу: <http://westukr.itgo.com/korolchuk.html>. — Назва з екрану.

Федорчук В. А. Политический компромисс: научное понятие и политический феномен.

Статья посвящена определению сущности политического компромисса в современной теоретико-практичній плоскости. Подчеркнуто, что политический компромисс является важным и обязательным элементом политического процесса а достижение компромисса является наиболее действенным методом урегулирования общественно-политических конфликтов.

Ключевые слова: *конфликт, политический компромисс, политическая толерантность, национальное понимание.*

Fedorhyk V. A. Political compromise: scientific concept and political phenomenon.

The article is devoted determination of essence of political compromise in a modern теоретико-практичній plane. Underline, that a political compromise is the important and obligatory element of political process and achievement of compromise is the most effective method of settlement of social and political conflicts.

Keywords: *conflict, political compromise, political tolerance, national understanding.*

УДК 316.752

ТЕОРЕТИЧНІ ВИМІРИ КАТЕГОРІЇ «РЕПУТАЦІЯ» В КОНТЕКСТІ ІМІДЖОВОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРА

Толстоухова І. О. ©

*Магістр журналістики Київського національного
університету імені Тараса Шевченка*

Розглядаються сучасні наукові підходи до визначення поняття «репутація», аналізується його семантика та зв'язок із суміжними поняттями («імідж», «реноме», «образ»). Репутація політичного лідера представляється як багатофункціональне соціальне уявлення, стійке і інваріантне за структурою, яке формується і функціонує в просторі соціально-політичної комунікації.

Ключові слова: *політичний лідер, репутація, імідж, реноме.*

Інтерес до проблеми формування репутації в українському суспільстві сьогодні почав стрімко зростати. При цьому в масовій свідомості все більш закріплюється уявлення про репутацію як про певну цінність, від наявності і якості якої залежить життєвий успіх. Дана тема має також значну політико-практичну актуальність.

По-перше, формування демократичних інститутів і зміцнення державності підвищує вимоги до діалогічної активності суб'єктів політичного процесу. Особливістю сучасної політичної ситуації є те, що влада (зокрема, політичні лідери), почала набувати віртуального, фантомного характеру, тобто часто громадяни мають справу не з реальними політиками, а з їх образами, іміджами. У зв'язку з цим вивчення «реальних» і «віртуальних» образів, їх динаміки, стійкості стає актуальним, оскільки багато в чому ті образи, які склалися в масовій свідомості, пояснюють реальну взаємодію політиків і громадян, та і сам політичний процес.

На нашу думку, репутація як структурно-психологічний і соціально-політичний феноменом, що існує в суспільній свідомості, не вичерпується поняттями лише образу або іміджу. Так, «образ» є базовою філософською і загальнопсихологічною категорією. В іміджі, як правило, предстає лише зовнішня комунікативна сторона образу. Використання його у виключно науковому контексті неминуче призводить до штучного розширення його змісту. Проте, саме репутація формується і існує в просторі суспільного дискурсу як соціальне уявлення, визначаючи суспільні переваги. Тому вивчення репутації дозволяє поглибити розуміння закономірностей полі-

тичного вибору, формування довіри і недовіри до суб'єктів влади, оцінки ефективності і надійності влади.

По-друге, те, що поняття «репутація» висувається на вістря суспільної уваги пов'язано, в першу чергу, з важливими проблемами українського суспільства: необхідністю боротьби з корупційністю, важливістю зростання професіоналізму політиків. Репутація стала своєрідним індикатором вчинків українських політиків. Звідси той акцент, який планується зробити в даній дисертаційній роботі, — акцент на проблемі формування позитивної, якісної репутації, здатної принести політичному лідерові не тільки популярність і престиж, але і голоси виборців на виборах.

По-третє, перехід світової цивілізації в інформаційне суспільство супроводжується появою нового суб'єкта в соціальній комунікації — інституту засобів масової інформації (ЗМІ), який значно інтенсифікує і наповнює новим змістом взаємодію традиційних політичних суб'єктів. Можна сказати, що феномен репутації в його сучасному вигляді визначається сучасним рівнем розвитку засобів і можливостей масової комунікації, їх особливостями.

У інформаційному середовищі сприйняття політиків визначається багато в чому не стільки індивідуальними особливостями, реальними досягненнями або партійною приналежністю, скільки способами і якістю їх презентації в ЗМІ. Звідси виникає проблема визначення ефективного механізму формування репутації політичного лідера. Репутація почала виділятися як одна з важливих складових політичного успіху або провалу, як знак якості» того або іншого суб'єкта (політичного лідера, партії). При цьому спостерігається тенденція до залежності результату виборів від репутації: за інших рівних умов перемагає політик з переважанням позитивних характеристик в очах громадськості, і особливо по знакових для політика якостях, таким як «хороший організатор», «лідер», «розумний», «далекоглядний» і ін.

У цьому плані репутацію цілком можна розглядати як соціально політичну категорію, оскільки вона сприяє формуванню позитивного або негативного відношення до того або іншого політичного лідера.

Філософські, методологічні основи формування особової репутації були закладені в класичних працях Платона, Арістотеля, Плутарха, Н. Макіавеллі, А. Шопенгауера, Ф. Ніцше, Ф. Честерфілда й інших мислителів.

До власне наукового дослідження проблеми репутації вперше звернулися західні дослідники в 40–50-і рр. ХХ в., що було пов'язано із інституційним оформленням даного феномена в західних державах. Перші наукові дослідження особової репутації з'явилися в роботах американських соціологів Дж. Ландберга, К. Шрега, О. Ларсена «Стратифікація:

розподіл відповідальності і можливостей» і Ф. Хантера «Структура влади в суспільстві».

Помітну роль в теоретичній розробці проблеми формування і функціонування особової репутації зіграли праці західних політологів. Серед них роботи Д. Киндера, С. Фіску, Ф. Грінстайна, А. Міллера, присвячені питанням сприйняття політичних лідерів масами; дослідження А. Кемпбела, Д. Вінтера, Н. Ная, С. Верби, Д. Маклелланда і Дж. Аткінсона, що прояснили проблему мотивації політичної участі; роботи Р. Олпорта, Е. Богартуса, Ю. Дженінгса, рис, що займаються атрибуцією, які необхідні лідерові.

У російській соціально-політичній традиції окремі аспекти поняття «репутація» досліджувалися, перш за все, в рамках теорії політичного лідерства і вивчення сприйняття образів політичних лідерів.

У вітчизняній політичній науці в даний час інтерес до поглибленого вивчення репутацій державних діячів, до методів їх формування, тільки з'являється. Звідси і недостатня кількість монографічних досліджень, освітлюючих цю проблему. Специфіка вивчення даної проблематики полягає, з одного боку, в наявності великої кількості аналітичних робіт, присвячених «паблік рилейшнз», іміджології, суспільним комунікаціям, в яких зустрічаються окремі аспекти тематики репутації, з іншого боку, у відсутності цілісних концептуальних досліджень про сам феномен репутації.

В окрему групу можна виділити роботи, присвячені вивченню іміджу. Особливо цінними для нашого дослідження стали висновки, зроблені в дисертаційних роботах з проблеми формування і функціонування іміджу в політичному процесі. Їх використання допомогло вивчити роль іміджу в політичному житті, провести аналіз структури політичного іміджу і чинників, що визначають процес його формування, виявити основні закономірності і зв'язки між установками виборців і образом політичного лідера, здійснити аналіз прийомів і методів актуалізації іміджу і каналів його трансляції, що дуже важливе для розуміння багатьох аспектів проблеми репутації.

Різноманітні проблеми дослідження сутності політичного іміджу розглядаються в працях С. Бульбенюк, І. Варзара, В. Горбатенка, Г. Зеленько, В. Корнієнка, О. Лісничука, М. Михальченка, Ф. Рудича, Л. Губерсько, В. Андрущенко, в яких розкрито проблеми теорії і методології політичної діяльності, влади, культури політико-правового стану особистості. В Україні до питань іміджології зверталися також Д. Видрін, А. Гуцал, В. Королько, В. Моїсєєв, С. Недбаєвський, В. Полохало, С. Телешун. З точки зору дослідження, цікавими є наукові роботи Н. Гурської, Т. Джиги, Н. Лікарчук, О. Курта, Ю. Падафета, О. Порфімович та інших дослідників стосовно формування іміджу в процесі виборчої кампанії, побудови корпо-

ративного іміджу на рівнях ідеологем, виявлення різноманітних форм його існування. На особливу увагу заслуговують дисертаційні дослідження С. Костенка [1] та С. Денисюк [2], у яких розроблено системологічну концепцію формування іміджу політичного лідера, визначаються ефективні засади механізму створення іміджу політика в контексті впливу на вибір гро-мадян.

Своєрідним продовженням цієї теми стала наукова розвідка Г. Дідух, присвячена комплексному аналізу процесу формування іміджу жінки-політичного лідера крізь призму площини цілеспрямованих чинників і спонтанних умов цього процесу. Дослідженню ролі духовної культури у формуванні іміджу політичного лідера присвячена робота Б. Новожилова, в якій обґрунтовано, що поняття «імідж» увійшло не лише в науковий обіг, але й стало стійким компонентом свідомості українського суспільства. Імідж політичного лідера в контексті сучасних комунікаційних механізмів дослідила Н. Трач.

Проте проведений аналіз теоретичних робіт, вимоги практики приводять нас до необхідності здійснення комплексного дослідження феномена політичного лідера, з чого витікає завдання теоретичного і експериментального опрацювання в рамках політичної науки саме феномена «репутації». Це дозволить вивчити особливості суб'єктів соціально-політичної комунікації, а також виявити чинники, що впливають як на процес комунікації, так і на його результат. Власне, це й визначило мету наявної наукової статті.

Поняття «репутація» (від лат. «reputatio» — обмірковування, роздум) розуміється як загальна думка про достоїнства та недоліки, яка склалась про кого-небудь чи що-небудь [3, с. 243; 4, с. 239; 5, с. 312–313]. Іншими словами, репутація — це суспільна оцінка.

Феномен репутації публічної особи став предметом уваги ще в старовині. З джерел, що дійшли до наших днів, видно, що в Стародавній Греції кожен дорослий громадянин звертав увагу на думку, яку складали про нього інші. Громадську думку надавав величезний вплив на поведінку людей і було своєрідним регулятором цієї поведінки. Тому проблема формування публічної репутації в тому або іншому ступені була цікава багатьом етикам, моралістам, філософам, незалежно від того, в яку епоху вони жили і роздумували.

Так, А. Шопенгауер виділяв в образі людини три компоненти. Перший — те, що можна назвати особою в широкому сенсі слова. Це все, що дане індивідові природою: тілесність, краса, сила, здоров'я, темперамент, розум і ступінь його розвитку. Другий компонент — це те, що людина придбала як член суспільства — чини, багатство, майно. Але є і ще один додаток, — якою виглядає людина в очах інших. Це і є репутація [6].

Ф. Ніцше ставив репутацію навіть вище за совість: «Легше справитися зі своєю нечистою совістю, — відзначав він, — ніж зі своєю нечистою репутацією». У іншому місці він пише: «Міцна репутація раніше була рідчою корисною; і навіть тепер усюди, де суспільство управляється ще стадним інстинктом, кожній окремій людині найдоцільніше створювати враження про свій характер і свої заняття, як про щось незмінне, — навіть якщо вони, по суті, не є такими. «На нього можна покластися, у нього рівний характер», — ось похвала, яка у всіх небезпечних ситуаціях суспільства означає більш за все» [7].

«Листи до сина» англійського письменника Ф. Честерфілда — наочний приклад того, як батько, наставляючи сина відносно світських манер, не забуває про репутацію, знаючи, що у вищому світі тієї епохи по зовнішній поведінці часто створювали репутацію розумного, цікавого співбесідника або дурня. «Куди б ми не йшли, репутація наша — неважливо, чи хороша, погана — нас обов'язково випередить», — писав він синові [8].

Як бачимо, ще представники будь-якої епохи зверталися до проблеми формування особової репутації.

Поняття репутації є досить близьким до поняття іміджу і в багатьох випадках тотожним, оскільки до репутації, як і до іміджу, можна застосувати якісні оцінки (наприклад, «позитивна репутація» та «позитивний імідж»). Водночас між цими поняттями є й певна розбіжність: так, вітчизняна дослідниця О. Запорожець доводить, що репутація є наслідком реальної діяльності об'єкта, тоді як імідж створюється спеціальними зусиллями, направленими на його формування [9, с. 23]. Деякі дослідники вважають, що фактичним синонімом до поняття «репутація» — є поняття «реноме» (від фр. *renomée*), враховуючи те, що це поняття традиційно застосовується лише до осіб, рідше — до організацій, і практично ніколи — до держав. Поняття «реноме» розуміється як репутація, популярність, стала думка про що-небудь [3, с. 243]. Однак, це поняття практично не вживається в англійській літературі [10].

Репутація політика як система якостей особистості, відзеркалена в громадській думці й складається з певних структурних компонентів: етичного, інтелектуального, освітнього, професійного, психологічного. Великий вплив на формування репутації політика надає генеалогія, сім'я, рівень його матеріального забезпечення (розмір доходів, наявність «кримінального капіталу»), дружні і ділові зв'язки тощо.

Очевидно, що у кожного політичного діяча є свій власний «стрижень», навколо якого й формується його репутація. Для одного політика — це етичні принципи, для іншого — особові і психологічні чесноти, для третього — політичні амбіції. На практиці політичні діячі прагнуть демонструвати якусь одну особову якість, на якій базується їх репута-

ція (наприклад, працездатність, господарський досвід), умовчуючи про фінансові, сімейні компоненти репутації. Саме тому основним методом дискредитації суперника є розповсюдження про нього негативної інформації, здатної зруйнувати політичну кар'єру, вплинути на його рейтинг.

В цілому, як уявляється, для політика важливо продемонструвати на біологічному рівні природну унікальність з боку конституції, здоров'я, сили, енергії, краси, розуму, темпераменту і здібностей, відвертості, що в очах його партнерів по спілкуванню (різних соціальних груп) створює враження емоційної привабливості, симпатичності.

На особовому рівні важливі такі якості, як мотивація прагнення до влади, сила волі, особиста хоробрість, компетентність, етико-моральна шкала цінностей, особливості самовираження. Особові якості претендента на владу дають підставу представникам електорату сформулювати враження про одну з найважливіших характеристик політичного лідера, пов'язану із запитанням — чи можна довіряти цій людині владу, а разом з нею і своє майбутнє?

У цьому сенсі стає зрозумілим — чому люди, зазвичай обирають не політика, а «надію на краще життя». Особисті характеристики також дозволяють оцінити людяність, справедливість, доброту політичного лідера і одночасно його здатність утримати владу, сформулювати партію, виробити адекватну програму, переконати в своїй правоті прихильників і опонентів.

На соціальному рівні політичний лідер предстает з боку політичного світогляду, розуміння сенсу влади в суспільстві, відносин до народу, до країни, до ресурсів, власності, компетентності в соціальних комунікаціях, в політичній культурі, з боку його залучення до культурних цінностей своєї країни. В результаті дії на соціальні групи з цього рівня влади складається враження щодо надійності і міри відповідальності лідера перед суспільством, близькості до народу, пошана до традицій і цінностей народу, а також компетентності в управлінні — у громадян виникає бажання надати підтримку тим політичним, економічним і соціальним рішенням, які пропонує політичний лідер.

На трансцендентному рівні політичний лідер повинен продемонструвати свою причетність до духовної культури свого народу, до минулого нації (і героїчному і ганебному), відношення до традиційних конфесій держави, відношення до сакральних народних традицій, а також особливий зв'язок з найбільш поважаними і компетентними членами правлячої, духовної, наукової, культурної і військової еліти в суспільстві. З боку громадян це сприймається як мудрість, авторитет, могутність, здатність вести за собою людей, вміння передбачати майбутнє, альтруїзм, безкорисливість, відвертість тощо, або ті ж якості з негативним відтінком.

Безумовно, що формування репутації здійснюється в колективному дискурсі і різного роду групових комунікаціях в інформаційному просторі на трьох різних рівнях: міжособова комунікація і дискурс, групова і міжгрупова комунікація і дискурс, медіакомунікація і медіадискурс. Різні соціальні групи, ґрунтуючись на індивідуальних і групових враженнях, спогадах, асоціаціях і обговореннях (дискурсах), формують групову думку, образи, символи, метафори про політичного лідера, які в колективній свідомості групи і суспільства в цілому, з часом набувають стійкості і цілісності, перетворюючись на репутацію політичного лідера.

Отже, феномен політичного лідерства в сучасних умовах найадекватніше може бути представлений категорією «репутація», яка надає нові пояснювальні можливості у розв'язанні проблеми віддзеркалення політичного лідера в суспільній свідомості в порівнянні з категорією «імідж». Категорія «імідж» уживається в різноманітних сенсах, що розуміється то, як повний синонім «образу», то, як символічне віддзеркалення об'єкту. Проте сьогодні суспільно значущою є змістовна оцінка надійності політичного лідера, ідеологічне наповнення його політичної діяльності, яка і міститься в категорії «репутація». Даний підхід дозволяє також у новому світлі підкреслити активність всіх суб'єктів соціально-політичної комунікації.

Перспективи подальших розвідок у цьому напрямі вбачаються у подальшому вдосконаленні визначення базових понять щодо розуміння сутності складових репутації як соціального феномену: «призначення влади», «сила особи», «етико-моральна позиція», «релігійність», «стиль керівництва», «тип мислення», «комунікативна установка» тощо.

Література:

1. Костенко С. А. Имидж современного политика в условиях трансформации украинского общества: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. полит. наук: спец. 23.00.02. «Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии»/Костенко Сергей Александрович; Ставропольский гос. ун-т. — Ставрополь, 2006. — 20 с.
2. Денисюк С. Г. Імідж політичного лідера в контексті розвитку української політичної культури: дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.03 «Політична культура та ідеологія»/Денисюк Світлана Георгіївна; Нац. педагог. університет ім. М. П. Драгоманова. — К., 2007. — 210 с.
3. Политология: Словарь-справочник/М. А. Василик, М. С. Вершинин и др. — М.: Гардарики, 2001. — 328 с.

4. Соціологія: словник термінів і понять/За ред. Є. А. Біленького, М. А. Козловця. — К.: Кондор, 2006. — 372 с.
5. Тихомирова Є. Б. Зв'язки з громадськістю: Навчальний посібник/Є. Б. Тихомирова. — К.: НМЦВО, 2001. — 560 с.
6. Шопенгауэр А. Афоризмы для усвоения житейской мудрости/А. Шопенгауэр//Афоризмы и истины. — М.: Фолио, 2008. — 256 с.
7. Ницше Ф. Сочинения в 2-х томах. — Т. 1. — М.: Мысль, 1990. — С. 547.
8. Честерфильд Ф. Письма к сыну/Ф. Честерфильд//Энциклопедия афоризмов. — М.: Рипол Классик, 2010. — С. 680.
9. Запорожець О. Ю. Кризовий менеджмент у сфері міжнародних відносин: Монографія/О. Ю. Запорожець. — К.: ІМВ, 2006. — 102 с.
10. Терещук В. І. Проблема визначення поняття іміджу в сучасній політичній науці [Електронний ресурс]/В. І. Терещук. — Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2011_SV/Gileyasp/P9_doc.pdf. — Назва з екрану.

Толстоухова И. О. Теоретические измерения категории «репутация» в контексте имиджевой характеристики политического лидера.

Рассматриваются современные научные подходы к определению понятия «репутация», анализируется его семантика и связь со смежными понятиями («имидж», «реноме», «образ»). Репутация политического лидера представляется как многофункциональное социальное представление, стойкое и инвариантное по структуре, которое формируется и функционирует в пространстве социально-политической коммуникации.

Ключевые слова: политический лидер, репутация, имидж, реноме.

Tolstoukhova I. O. Theoretical measurings of category «reputation» in the context of imaginary description of political leader.

The modern scientific going is examined near determination of concept «reputation», his semantics and connection is analysed with contiguous concepts («image», «reputation», «appearance»). Reputation of political leader appears as multifunction social presentation, proof and invariant on a structure, which is formed and functions in space of socio-political communication.

Keywords: *political leader, reputation, image, reputation.*

УДК 321.015

КЛІЕНТЕЛІЗМ В НЕОЛІБЕРАЛЬНИХ РЕФОРМАХ КРАЇН ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ

Ткач О. І. ©

*Доктор політичних наук, професор кафедри політології
Київського національного університету імені Тараса
Шевченка*

Розглянуто проблеми взаємодії неолібералізації та політичної модернізації в залежності від перехідних умов в країнах Латинської Америки
Ключові слова: *цивілізація, демократія, Латинська Америка, політична система, режим, модернізація, розвиток.*

Постановка проблеми. Техногенна цивілізація, початок якої було покладено Промисловою революцією в «старій» Англії, відкрила нову главу в історії людства: вона створила могутні, якісно нові продуктивні сили, принесла безліч різноманітних благ, що роблять життя людини більш комфортним. Рушійною силою всіх таких змін став бурхливий науково-технічний прогрес, що забезпечував безперервне удосконалювання суспільного виробництва, зростання рівня продуктивності праці.

Але такою була лише одна сторона медалі техногенної цивілізації. Зовсім іншою виявилася інша. Через удосконалення виробничого потенціалу суспільства розкривалися і поглиблювалися властиві техногенній цивілізації суперечності: дихотомія й асиметрія світового розвитку, що виявлялися як в економічній сфері, так і особливо рельєфно — у соціальній. У той час як держави Центра світової економічної системи просувалися до суспільства добробуту і процвітання, переважна більшість країн Периферії просувалися у цьому напрямку. Причому їхній крок час від часу коротшав, оскільки вони попадали то в одну, то в іншу «пастку розвитку». Техногенна цивілізація, давши могутні імпульси розвитку господарської діяльності людини, разом з тим створила комплекс глобальних проблем людства, серед яких тривожною є екологічна — виснаження природного потенціалу, погіршення стану навколишнього середовища [1, с. 81].

Дослідження проблеми науковцями. З поміж сучасних українських учених, що досліджують цю проблематику слід назвати В. Бабкіна, С. Бульбенюк, В. Гончара, Д. Гордієнко, В. Гошовську, В. Давиденко, В. Жукова, О. Кіндратець, А. Колодій, В. Куценко, В. Медведчука, Д. Неліпу, О. Панкевича, Я. Пасько, Т. Перглер, А. Плехника, Т. Семигіну,

А. Сіленко, В. Скуратівського, О. Скрипнюка, В. Цвиха, Л. Четверікову, Л. Шаульську, І. Яковюка та ін.

З поміж російських учених, які активно вивчають неолібералізм слід визначити М. Баглая, М. Волгіна, К. Гаджієва, П. Гончарова, Т. Давидову, С. Калашнікова, Т. Маціонашвілі, В. Мілецького та ін.

Виклад основного матеріалу. Новітньою поворотною віхою у світовому розвитку стала неоліберальна глобалізація. Спочатку здавалося, що саме вона здатна внести перелом у тенденції світового розвитку: відкрити нові обрії перед країнами Периферії, сприяючи модернізації їхніх національних економік і прискорюючи «розвиток, що наздоганяє». Були надії, що на цьому шляху вдасться послабити дію інших негативних ефектів техногенної цивілізації, зокрема в екологічній сфері. Але перелому не відбулося, глобальні проблеми людства не втратили своєї гостроти. Неоліберальна глобалізація «закликає» країни периферії адаптуватися до її особливостей, і тоді перед ними розгорнеться «вікно привабливих можливостей» прилучення до благ соціально-економічного прогресу. Поки таких країн-«щасливчиків» виявилось не так багато, та й вони почали страждати від фінансових «цунамій», викликаних до життя новим етапом глобалізації. Гірше доводиться «чорному континенту» — Африці, що була і залишається пасинком техногенної цивілізації.

Скромним виявився вигравш від неоліберальної глобалізації в Латинській Америці. Для неї «вікно привабливих можливостей» незабаром виявилось напівзакритим. Багатообіцяючий економічний підйом, пов'язаний із проведенням неоліберальних ринкових реформ, бурхливим припливом фінансових ресурсів і зовнішніх інвестицій, виявився короткочасним. На результаті 90-х років минулого століття він змінився тривалою рецесією, початком декапіталізації країн регіону, загостренням боргової проблеми, дестабілізацією соціально-політичної ситуації (Аргентина, Венесуела, Болівія, Перу, Еквадор). Нововведенням, привнесеним неоліберальною глобалізацією, стало прискорене формування загальнопланетарного економічного простору з однаковими «правилами гри» для всіх суб'єктів, незалежно від розмірів їх «грошового гаманця», науково-технічного і виробничого потенціалу, здібностей адаптуватися до нових правил гри. У вигравші залишаються найсильніші, досвідчені «гравці» — ТНК. Слабким «гравцям» — національним компаніям країн периферії приділяється скромне місце за «ігорним столом»: тільки ніші за економічною доцільністю залишають для них головні суб'єкти. Але таких ніш стає все менше. Деякі з них уже зайняті агресивними «азіатськими тиграми» і «драконами» (світовий ринок товарів широкого вжитку, дешева електронна й електротехнічна продукція), щоб освоїти інші (ринки

високотехнологічної продукції), потрібні такі ресурси, яких не має більшість країн-«гравців» з периферії [2, с. 189].

Серйозною проблемою для країн периферії (Латинської Америки, зокрема) стала тенденція до зсуву центра ваги екологічної кризи в їхній бік. Початковими епіцентрами були держави Півночі з процесом індустріального розвитку, виробничого потенціалу. Супутником цього процесу було прискорене забруднення повітряного простору над благополучними країнами центру. Усвідомлення цього лиха спонукало останніх вже в середині ХХ ст. прийняти комплекс заходів екологічного самозахисту: посилити природоохоронне законодавство, перейти до новітніх технологій безвідхідного виробництва, до використання очисних установок і споруджень. Усе це призвело до того, що «внесок» індустріально розвинутих держав у забруднення повітряного басейну планети зменшився. Інша ситуація складається на периферії. Тут екологічна обстановка продовжує погіршуватися, наближаючись до червоної риси. Цьому сприяє егоцентристська екологічна політика держав центру (особливо США): перекидання «брудних», екологічно небезпечних виробництв у країни Півдня, в яких немає засобів, можливостей протидіяти такій політиці.

Глобальні проблеми людства, що загострюються, підштовхнули світове співтовариство до активного пошуку засобів боротьби з негативними проявами техногенної цивілізації. Так виникла ідея переходу міжнародного співтовариства до моделі екологічно сталого розвитку. В розробку цієї концепції внесла внесок Конференція ООН з навколишнього середовища і розвитку, що відбувалася в 1992 р. у Ріо-де-Жанейро. У ній взяли участь 50 тис. представників громадськості з 179 країн, серед яких були вищі керівники 103 держав [3, с. 141].

Існує безліч різноманітних перешкод практичному перетворенню в життя ідеї сталого розвитку. Але досить часто з поля зору випадає одна з головних — егоцентристський підхід ведучих держав до вирішення глобальних проблем світового співтовариства, чітко визначений в галузі екології. Якщо не вдасться подолати цю перешкоду, перехід до нової парадигми світового економічного розвитку може затягтися на тривалий час.

Важливо визнати, що (при нинішніх розривах в економічних параметрах) найбільший господарський ефект дадуть не безмежна воля ринкової стихії, лібералізація і дерегулювання, а глибоко продумані стратегії обмеженої відкритості національних господарств, конкретне для кожної ділянки (галузі, району, країни) сполучення лібералізації і протекціонізму. При цьому необхідно, щоб господарські функції держави не скорочувалися, а спрямовувалися на вирішення першочергових завдань суспільства. Таке переосмислення досвіду останніх десятиліть вимагає чималого часу, тому швидше потрібно розпочати розробку нових теоретичних парадигм і полі-

тичних концепцій. Потрібно відійти від вузько економічного підходу і перейти до комплексного розгляду проблем суспільства, з огляду на соціальні, екологічні, культурні й інші аспекти.

Криза й ослаблення впливу, які традиційно захищали організації та інститути, такі, як держава, церква, партії, профспілки, родина, створили іншу ситуацію. В Латинській Америці визначилася загальносвітова тенденція до атомізації суспільства та індивідуалізації усіх форм життєдіяльності людини, яка стимулює індивідуалістичні настрої на шкоду цінностям колективних дій і створює передумови для переміщення людей у просторі. Ринковою економікою загребуваний новий тип працівника. Психологічна установка на самореалізацію та вирішення особистих проблем власними зусиллями полегшує пошук роботи удаліні від будинку, незважаючи на розрив зі звичним середовищем, родиною і друзями, національною культурою, мовою, традиціями [4, с. 5].

Міграційні мотивації — численні, різноманітні і по ходу суспільного розвитку доповнюються. Причини масових міграцій в економіці і політиці, у національних, етнічних і збройних конфліктах, сімейних і особистих обставинах, і просто в індивідуальних особливостях людини. Найбільш численну і проблемну частину цього величезного руху складає трудова еміграція.

«Старі» і «нові» демократії в умовах глобалізації і фінансово-економічних криз виявилися підданими поширенню корупції, насильства і злочинності. Досягнення цілей стійкого розвитку і підтримки стабільності визначається здатністю держави забезпечити управління на всіх рівнях, але саме її бракувало країнам Латинської Америки в останнє десятиліття, коли процеси демократизації стали слабшати під впливом кризових явищ у різних сферах життя держави і суспільства. Загрози дестабілізації обернулися спробами державних переворотів і сплесками соціальних хвилювань. Рубіж сторіч був відзначений конституційними і політичними кризами в Еквадорі, Аргентині і Перу. У 2002 р. на тлі кризової ситуації у Венесуелі була здійснена спроба військового перевороту і відсторонення від влади президента У. Чавеса. У 2003 р. у результаті найгострішої політичної кризи та антиурядових виступів індіанських організацій пішов у відставку президент Болівії, у 2004 р. затяжна політична криза в Гаїті вилася в збройне повстання проти демократичного за формою режиму Б. Аристіда [2, с. 190].

У чому причини крихкості латиноамериканських демократій? Фіксуєчи разючі відмінності місцевих політичних систем і режимів від західних демократій, одні дослідники приходили до висновків про невідповідність представницької демократії історичним традиціям і соціальній структурі країн регіону, говорили про непродуктивність імітації західного досвіду. Інші звертали увагу на нерівність і соціальну несправедливість

як на головні перешкоди на шляху політичної модернізації. Треті відзначали невідповідність цілей і результатів третьої хвилі демократизації, вибудовували теоретичні схеми поетапного переходу до демократії і державотворення. Так, С. Хантінгтон задавався питанням, чи наближаємося ми до того світу, у якому демократія стане не просто поширеною, а універсальною формою правління?», «до якого ступеня вона зможе укорінитися в незахідних суспільствах. Аналізуючи особливості третьої хвилі демократизації, Г. О'Доннелл, виділив на політичній карті світу велику сіру зону «неповних» демократій і констатував, що більшість таких країн не просуваються до представницьких демократичних режимів, висловивши сумнів у тім, що «це відбудеться в доступному для огляду майбутньому». Фіксуючи появу різних типів демократій, Л. Даймонд порушував питання про завершення третьої хвилі демократизації й ознаках її застою, а Ф. Шміттер визначав появу гібридних режимів і стійких, але неконсолідованих демократій [5, с. 157].

Тези про невизначеність подальшої політичної еволюції периферійних країн і пострадянських режимів одержали поширення із середини 90-х рр. При цьому ймовірність початку «відкатної хвилі», тобто руху назад, до авторитаризму. Наприклад, метаморфози перуанського режиму в період правління А. Фухіморі: від дотримання демократичних норм на перших етапах до повної зневаги ними на наступних, що призвело до зміни характеру цього режиму.

На початку ХХІ ст. побоювання щодо спаду третьої хвилі демократизації і вичерпаності імпульсів політичної модернізації на континенті одержали нові підстави. Помірний оптимізм частини дослідників щодо успіхів політичної демократії (регулярні вибори, конституційні та виборчі реформи, поділ влади, зміцнення політичних інститутів) змінився тривогою щодо загроз дестабілізації. Адже реформи політичних інститутів випереджали модернізацію суспільства і не встигали за зростаючими очікуваннями населення. До того ж ці реформи істотно розрізнялися за термінами і послідовності. В одних країнах Південного конуса вони здійснювалися понад 20 років, в інших — 15, а в постконфліктних країнах Центральної Америки — 10 і менше років. В регіоні ці реформи торкнулися інституціональної сфери і нормативної бази, ніж сферу взаємовідносин владних структур із суспільством.

Постійним супутником демократичного транзиту став дефіцит управління, що є серйозним іспитом для політичних систем. В умовах соціальної диференціації, прискореної економічними реформами першого покоління, проявилася тенденція до соціально-економічної дезинтеграції, що свідчить про ослаблення держави в більшості країн регіону. У проблемі управління сфокусувалися різноманітні прояви криз розподілу (розриви

в рівнях доходів багатих і найбідніших верств; між центрами, штатами і провінціями) і проникнення (рішення центральної влади не доходять до периферії або зустрічають опір на регіональному або муніципальному рівні). Неефективність діяльності держави на тлі загострення соціальних суперечностей і вад демократичних режимів породжує криза довіри, що у свою чергу відбивається на настроях і поведінці електорату.

В епоху глобалізації та інформаційної революції теоретичні схеми модернізації не витримали зіткнення з латиноамериканськими реаліями. Уявлення про демократизацію як лінійний процес поступального розвитку до демократії були похитнуті ще наприкінці 80-х рр., коли різноманіття моделей політичної трансформації стало явним. Для характеристики режимів використовувалася широка гама відтінків: від обмеженої демократії і м'яких версій авторитаризму, включаючи інклюзивні варіанти, до демократії делегованої і квазідемократії. Неліберальні демократії, м'які автократії, протодемократії, обмежені демократії, демократії низької інтенсивності — такого роду дефініції застосовувалися до більшості країн регіону, представляючи далеко не повний перелік різновидів політичних режимів, чия легітимність підкріплена виборами і міжнародним визнанням. При цьому як перспективний напрямок, з урахуванням недосконалості механізмів представницької демократії, пропонувався розвиток демократії партисипативної, що передбачає активну участь громадян у формуванні політики. Такого роду проекти удосконалювання перехідних режимів не стосувалися, як правило, соціокультурних характеристик латиноамериканського суспільства.

Запевнення латиноамериканських державних діячів у прихильності демократії стали нормою, що поширилася і на рівень міждержавного співробітництва. Лінія на підтримку демократії чітко простежувалася в документах. В Міжамериканській демократичній хартії 11 вересня 2001 р., уряди 34 країн закріпили зобов'язання із захисту демократії. У цьому документі були передбачені процедури, що регулюють дії ОАД у випадку державних переворотів і спрямовані на своєчасне попередження інших загроз демократії. Через два роки на XXXIII сесії ГА ОАД була прийнята «Декларація Сант'яго про демократію і громадянську довіру: нове зобов'язання для Америки». У цьому документі визнання важливості «демократичного управління» було доповнено конкретними зобов'язаннями по лінії «відповідальної участі» усіх членів суспільства і урядів у справі досягнення консенсусів, необхідних для зміцнення демократії. При цьому підкреслювалася важливість багатобічних зусиль за твердженням демократії в країнах Західної півкулі, а також сприяння участі громадянського суспільства в політичній системі і зміцненню суспільної довіри до демократичних інститутів.

Перерахування загроз в цій декларації для демократії (використання насильства, як інструмента політичної боротьби, корупція і безкарність, слабкість правосуддя, поширення бідності і маргіналізація суспільства) свідчило про точну діагностику процесу модернізації. Зобов'язання урядів націлені на подолання бідності, «соціального захисту» і сприяння економічному зростанню на основі політики рівних можливостей для всіх громадян, особливо в сферах освіти, охорони здоров'я і зайнятості, представляються особливо значимими [11, с. 146].

Для дослідження політичних процесів у різних регіонах світу вчені запропонували концепцію лібералізації автократії. При цьому вони відкинули підхід А. Пшеворскі, який виділяв дихотомію демократичних і недемократичних режимів, вважаючи такий підхід спрощеним і не відповідаючим процесам режимних змін. Дійсно, у країнах регіону і сьогодні існує безліч режимів, гібридних за основними характеристиками, які не укладаються в дихотомію А. Пшеворскі. Відповідно, змінився підхід до стадій політичної трансформації, особливо до консолідації демократії. Адже для держав Латинської Америки вона і сьогодні залишається невизначеною перспективою, хоча діють загальне виборче право, таємне голосування, виборні органи влади, є конкуренція партій і свобода асоціацій. Усі ці складові — необхідний «процедурний мінімум», за визначенням Р. Даля, свідчать про демократизацію політичного процесу, але не дозволяють говорити про сформовану демократію [13, с. 46].

Режими, що виникли на пострадянському просторі, позиціонують як демократичні, але в дійсності перебувають у фазі лібералізації автократії, за якої навіть дотримання мінімуму електоральних норм залишається під сумнівом [5, с. 39].

Перехід від стадії лібералізації до демократизації довгий, складний і суперечливий, тому що впливають безліч факторів, від сполучення яких, у кінцевому рахунку, залежить конфігурація виникаючого режиму. Шміттер і Шнейдер виділили як базові умови моделі переходу до демократизації вісім ознак: опозиційні рухи починають переговори з урядом; відкриті конфлікти в державному апараті; законодавчі зміни націлені на обмеження волюнтаризму влади; конституційні зміни спрямовані проти безконтрольності влади; конституційні реформи гарантують політичні права і громадянські свободи; наявність виборчих фондів; вільні і чесні вибори; результати виборів визнані суспільством [5, с. 157].

Зіставлення цих ознак з динамікою політичних процесів у країнах Латинської Америки на початку ХХІ ст. дозволяє віднести основний масив існуючих режимів до моделі переходу до демократизації. Їхній демократичний імідж звернений головним чином зовні, тоді як напрямом і глибина демократичних перетворень частіше негативно оцінюються громадськістю.

Разом з тим не можна не визнати, що на цій стадії країни регіону досягли значних успіхів в модернізації політичних інститутів, конституційних реформ і виборчого законодавства, дотримання основних прав людини і гарантій прав корінного населення в поліетнічних державах.

Висновки. Таким чином, країнам Латинської Америки вдалося за період транзиту позбутися від традиційного варіанту наступності влади шляхом «призначенців» від правлячої партії. Раніше кандидати, використовуючи адміністративний ресурс і клієнтелістські зв'язки, легко забезпечували перемогу на президентських виборах. З розвитком електоральної демократії, з одного боку, тиском протестного електорату через непопулярність стабілізаційної політики влади, з іншого, прихід до влади опозиційних сил визначив тенденцію до відновлення політичного класу. Навіть у Мексиці практика «дедасо» змінилася (призначення президентом з числа наближених), спроби її відтворення в «нових демократіях» також не мали успіху. Таким чином, у більшості країн зміна влади стала здійснюватися в результаті міжпартійної конкуренції. Результатом розвитку електоральних процесів і дотримання громадянських свобод стало пом'якшення інклюзивних правлячих партій (класичний приклад — мексиканська революційно-інституційна партія), скорочення їхньої підтримки і втрата монополії на владу.

Поділ гілок влади, що відбувалося при традиційному в умовах президенціалізму перекосі убік виконавчої влади, характеризувався неефективністю системи правосуддя. Ці вади в 90-х рр. доповнилися корупцією та інерцією безкарності, що збереглася на тлі слабості судових органів. Усе це впливало на орієнтацію і політичні переваги громадян, скорочуючи ресурс довіри і рівень підтримки партій статусу. Очікування в суспільстві швидких змін на краще, характерні для початкового етапу політичних реформ, змінювалися розчаруванням. Демократії випробували тиск знизу. Суспільне невдоволення частіше приймало масштаби, що загрожували соціально-політичній стабільності. Політичне «довголіття» урядів, особливо в країнах під впливом фінансово-економічних криз, скорочувалося, тоді як ряди опозиції поповнювалися новими прихильниками. За лібералізацією авторитарних режимів і суспільною ейфорією, що супроводжувала початковий етап модернізації, пішла пора загострення соціальних і політичних конфліктів, що підсилювалися в умовах погіршення економічної кон'юнктури і зловживань влади.

Література:

1. Jeffery R. Webber Book Review: Bolivia's Neoliberal Labyrinth//Latin American Perspectives, 2007. — № 34. — P.151–162.
2. CEPAL. Globalización y desarrollo. Brasilia, 2002. — P. 189–190.

3. James Lerager Commentary: Report on Bolivia's Elections//Latin American Perspectives, 2006. — № 33. — P. 138–149.
4. ECLAC. Notes. Santiago de Chile, 2002. — N. 24. — P. 4–9.
5. Isabella Alcaniz and Melissa Scheier. New Social Movements with Old Party Politics: The MTL Piqueteros and the Communist Party in Argentina//Latin American Perspectives, 2007. — № 34. — P. 150–157.
6. Бобровников А.В, Теперман В. А., Шереметьев И. К. Латиноамериканский опыт модернизации: итоги экономических реформ. — М., 2002. — 152 с.
7. Давыдов В.М в. Эффект адаптационного реформирования. — М., 2003. — 157 с.
8. Иностраные банки в Латинской Америке в контексте структурных реформ и финансовой глобализации. — М., 2002. — 223 с.
9. Куликов Л. М.. Основы экономической теории. — М., 2002. — 189 с.
10. Перспективы развития Латинської Америки в глобалізуючому світі. Збірник доповідей. — М., 2003. — 217 с.
11. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке/А. Пшеворский. — М.: РОССПЭН, 1999. — 320 с.

Ткач О. И. Клиентализм в неолиберальных реформах стран Латинской Америки.

Проанализированы проблемы взаимодействия неолиберализации и политической модернизации в зависимости от условий в странах Латинской Америки

Ключевые слова: *цивилизация, демократия, Латинская Америка, политическая система, режим, модернизация, развитие.*

Tkach O.I. Klientalism neoliberal reforms in Latin countries, countries in Latin America

Proanaliziroany neoliberalizatsii interoperability issues, and political modernization, depending on conditions in Latin America

Keywords: *civilization, democracy, Latin America, the political system, regime, modernization and development.*

УДК 327.7+341.215.2

НАСЛІДКИ ЧЛЕНСТВА В ЄС ДЛЯ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ НОВИХ ЧЛЕНІВ

Берега А. В. ©

Кандидат політичних наук, докторант Інституту держави і права ім. В. М. Корецького

Розглянуто вплив критеріїв членства в ЄС на систему державного управління нових членів та оцінено результати, досягнуті ними за перші роки перебування в Союзі.

Ключові слова: *державне управління, Європейський Союз, ефективність, адміністративна здатність.*

Перспектива стати членом Європейського Союзу, яка набула оформленого вигляду для постсоціалістичних країн у 1998 році, мала значний вплив на реформування їх системи державного управління. І хоча до кінця 2002 року 10 з них були визнані такими, що відповідають вимогам до членства, в тому числі і щодо належного функціонування державних органів, навіть сьогодні вони ще помітно відстають за управлінськими показниками від «старих» держав-членів.

Чіткого переліку вимог, пов'язаних із вступом до Європейського Союзу в сфері державного управління, не існує. «Порядок денний 2000» визначає критерії відповідності вимогам членства, які були прийняті на самміті в Копенгагені у 1993 році. Зокрема, взяття на себе зобов'язань, які накладає членство, включаючи дотримання політичних, економічних цілей та вимог монетарного союзу, — основні серед них.

Однією з основних вимог, які висувалися до майбутніх членів, була адаптація та гармонізація національної системи державного управління до стандартів ЄС для входження в «Європейський адміністративний простір» (ЄАП), який встановлює єдині принципи державного управління для держав-членів ЄС. Сам ЄАП складається зі спільних стандартів для здійснення державного управління, які визначаються законом і запроваджуються через систему заходів, процедур та механізмів звітності [1, с. 9]. Слід зазначити, що узгодження та гармонізація стандартів державного управління не означає уніфікації систем і засад державного управління в країнах ЄС. Співіснування протягом тривалого часу в рамках Союзу призвело до деякої асиміляції адміністративних систем держав-членів. Європейський адміністративний простір виник як результат поваги до спільних цінностей в організації і методів роботи органів державного

управління європейських країн-членів. Варто наголосити, що національні системи державного управління, незалежно від свого устрою, повинні визнавати і дотримуватися стандартів, однакових для держав-членів ЄС. Загальними принципами державного управління для країн Західної Європи є: надійність і можливість прогнозування (правова впевненість); відкритість і прозорість; звітність; ефективність і результативність [2, с. 490].

Усвідомлення важливості розвитку державного управління призвело до підвищеної уваги з боку ЄС до адміністративних можливостей країн-кандидатів. До основних сфер адміністративної здатності належать: процес прийняття рішень і механізми координації; державна служба; фінансове управління; внутрішній фінансовий контроль; зовнішній аудит. Водночас деякі автори зазначають, що адміністративна здатність означає дещо більше, ніж просто спроможність країн-членів та країн-кандидатів брати участь в європейському процесі прийняття рішень, що зміцнення цієї складової — ключовий момент для захисту права і порядку, економічного зростання і сприяє самому процесу трансформації.

Головними напрямками розвитку адміністративної здатності, на яких повинні зосередити свою увагу кандидати при підготовці вступу до ЄС, були наступні:

- розвиток законодавчої бази (прийняття законів про державну службу та інших законів, які закладають основу діяльності органів державного управління);

- формування і вирівнювання інституціональних структур (адміністративна реструктуризація);

- розвиток людських ресурсів (створення і використання систем управління персоналом і підвищення кваліфікації);

- адекватний розвиток політики і координаційної спроможності;

- створення ефективної системи підзвітності (з особливим акцентом на системі внутрішнього і зовнішнього фінансового контролю) [3, р.24].

Недавні результати дослідження Світового банку підтвердили, що навіть більш ніж за десятиліття після початку перехідного періоду спроби переглянути роль держави і підвищити його ефективність у постсоціалістичних країнах, що стали членами ЄС у 2004 році, виявилися успішними лише частково, а їх результати не повною мірою відповідають сподіванням, які на них поклалися навіть у країнах, які вважаються піонерами на ниві реформування у регіоні [4, р. vii]. Здійснений аналіз дав змогу виявити відмінності між країнами із різними показниками ефективності державного управління.

Експертам вдалося встановити стійку залежність між ступенем трансформації ролі держави та підвищенням якості адміністративного

управління, показниками конкурентноздатності країн та їх здатністю ефективно діяти у рамках ЄС. Такі держави як Латвія, Литва і меншою мірою Словаччина мали суттєво вищі показники, ніж країни, що були менш орієнтованими на реформування державного управління, як, наприклад, Польща і Угорщина. Якщо першій групі країн вдалося досягти прогресу як в запровадженні орієнтованого на результат державного управління, так і в реформі державної служби, то останні не продемонстрували жодного прогресу у здійсненні адміністративної реформи.

Табл. 1

	Політика			Кадри		Електронний уряд, етап
	Орієнтація на результат	Стратегічне планування	Політика європейської інтеграції	Законодавство про державну службу	Політико-адміністративні відносини	
Система	CAF	CAF	Мелькальфа	SIGMA	SIGMA	
Польща	0,5	0,5	4	6/7	7	I
Угорщина	1	1,5	5	5	5	I
Чехія	1	1,5	3	6/7		II
Словаччина	1	1,5	3	6/7	7	II
Словенія	1	1,5	-	5	-	I
Литва	3	4	8	5	2	I
Латвія	3	3,5	7	5	3	II
Естонія	1	1,5	-	5	-	IV

Здобутки нових членів ЄС у сфері державного управління визначаляся за допомогою чотирьох систем. Спільна оціночна рамка (Common Assessment Framework, CAF) була вперше запроваджена у 2001 році і поступово почала застосовуватися усіма країнами ЄС, а її оцінки означають,

що: 0 — відсутність підходу, або його спорадичне використання; 1 — підхід планується; 2 підхід планується та реалізується; 3 — підхід планується, реалізується і переглядається; 4 підхід планується, реалізується, переглядається на основі системи критеріїв та до нього вносяться відповідні поправки; 5 — підхід планується, реалізується, переглядається на основі системи критеріїв та відповідно адаптується та у повній мірі інтегровано до організації.

Розроблена ще на початку 1990-х років французьким вченим Л. Меткальфом [5] шкала інтеграції країн у діяльність органів Євросоюзу з одного боку давала уявлення про їх включення у справи Союзу, з іншого — свідчила про ступінь розвитку їх державного управління, оскільки лише достатньо розвинений управлінський апарат міг домогтися максимальної інтеграції в ЄС. Вона передбачає 9 щаблів, на яких країна в рамках ЄС бере участь у: визначенні загальної стратегії (9, максимальний рівень інтеграції); встановленні пріоритетів (8); встановленні параметрів діяльності (7); виявленні розбіжностей у програмах (6); пошуку узгодженої політики (5); ліквідації розходжень між органами (4); консультаціях з іншими організаціями (зворотний зв'язок) (3); комунікаціях з іншими організаціями (інформаційний обмін) (2) або ж здійснює незалежний процес прийняття рішень (1, мінімальний рівень інтеграції).

Показники SIGMA застосовувалися для оцінки кадрового забезпечення діяльності органів виконавчої влади і означали: 1 — стандарти досягненні, 2 — стандарти в основному досягнуті, 3 — стандарти частково досягнуті, 4 — стандарти ще не досягнуті, але помітний прогрес, 5 — стандарти не досягнуті, 6 — стандарти навряд чи будуть досягнуті у середньостроковій перспективі, 7 — стандарти не будуть досягнуті за існуючих умов.

Ступінь розвитку електронного уряду визначалася в залежності від перебування на одному з етапів, а саме: I — інформаційний: одностороння комунікація; II — інтерактивний: двостороння комунікація (електронне листування, електронні видання); III — транзакційний: внутрішні та зовнішні транзакції від запитів до виконання; IV — трансформаційний: електронна демократія, електронне голосування, високий ступінь інтеграції державних органів і громадян.

Отже, як видно із таблиці, найбільших успіхів нові члени ЄС досягли у законодавчому врегулюванні державної служби, а по інших напрямках їх здобутки помітно різняться. Так системи стратегічного планування були вперше запроваджені у Латвії та Литві задля пом'якшення впливу економічних криз у кінці 1990-х років і які особливо стали у нагоді при підготовці до членства в ЄС. Не дивно, що саме ці країни є безумовними лідерами за показниками САФ та шкалою Мельткальфа. Однак навіть висока якість системи державного управління у Латвії виявилася не в змозі

пом'якшити катастрофічні наслідки нинішньої економічної кризи. Хоча тут доцільніше говорити про цілу низку чинників, що призвели до різкого економічного занепаду країни, якому не змогла протистояти лише одна добре відлагоджена державна машина.

Найкраще вдалося врегулювати відносини між політиками та державними службовцями Польщі та Словаччині. Що стосується запровадження електронного уряду, то тут всіх обійшла Естонія, досягнувши найвищого етапу розвитку.

Хоча дослідження проводилося у 2007 році, однак за кілька років ситуація навряд чи змінилася на краще в першу чергу через початок економічної кризи 2008 року, яка змусила уряди європейських держав в першу чергу орієнтуватися на зменшення затрат на утримання державних апаратів, в тому числі і за рахунок фінансування програм щодо запровадження нових стандартів управління. З іншого боку, саме кризові періоди є одним із стимулів до перегляду державних функцій, способів їх здійснення, стимулюють до знаходження нових інструментів контролю за якістю, мотивації чиновників, оперативного реагування на швидкий розвиток подій.

Отже, адміністративні реформи у нових членах Євросоюзу кінця ХХ — початку ХХІ століття були значною мірою зумовлені зовнішніми чинниками (вимоги членства в ЄС, НАТО) і/або політичними, економічними кризами. Проте за невеликими винятками (Латвія, Литва) процес реформ рідко коли тривав більше однієї каденції конкретного уряду, що і зумовило посередні результати реформування в регіоні. Вимоги членства в ЄС, як чинник результативності та ефективності державного управління був задіяний надто пізно, щоб мати довготривалий вплив на зміни у цій сфері.

Література:

1. Європейські принципи державного управління/Пер. з англ. О. Ю. Куленкової. — К.: Вид-во УАДУ, 2000.
2. Тертичка В. Державна політика: аналіз та здійснення в Україні. — К.: Основи, 2002.
3. Hesse J. Rebuilding the state: Administrative reform in Central and Eastern Europe//Preparing public administration for the European Administrative Space//SIGMA papers. — 1998. — № 23.
4. Administrative capacity in the new member states: The limits of innovation? — Washington, D. C.: World Bank Publications, 2007.
5. Metcalfe L. International policy coordination and public management reform//International Review of Administration Sciences. — 1994. — Vol. 60. — P. 271–290.

Берега А. В. Последствия членства в ЕС для государственного управления новых членов.

Рассмотрено влияние критериев членства в ЕС на систему государственного управления новых членов и дана оценка результатам достигнутых ими за первые годы пребывания в Союзе.

Ключевые слова: *государственное управление, Европейский Союз, эффективность, административная способность.*

Bereza A.V. The consequences of EU membership for new members of government

The impact of the EU membership's criteria on the public administration system of the new members is considered and their results, achieved during the first years in the EU, are assessed.

Keywords: *public administration, the European Union, efficiency, administrative capacity.*

УДК 32.001+327.8

ГЛОБАЛЬНЕ УПРАВЛІННЯ В УМОВАХ ПЕРЕХОДУ ДО БАГАТОПОЛЯРНОГО СВІТУ

Снівак В. М.[©]

Доктор політичних наук, професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін та профспілкового руху Академії праці і соціальних відносин

Аналізуються проблеми глобальних трансформаційних змін. Розглянуті концепції та підходи до вирішення проблеми глобального управління в умовах розвитку міжнародної системи та можливі сценарії глобалізаційного розвитку.

Ключові слова: *глобалізація, глобальне управління, концепції глобального управління, глобальні проблеми, регіоналізм, сценарії глобалізаційного розвитку.*

Глобалізація світу — це об'єктивне історичне явище і процес, на який можна впливати і яким можна керувати об'єднаними, солідарними зусиллями людства. Даний постулат сучасної глобалістики є визначальним не лише у розумінні сутності цього феномену, а й при вирішенні проблем, які іменують глобальними. Водночас, як засвідчують реалії, суспільна організованість і керованість світовим співтовариством, на рівні з іншими, також належить до глобальних проблем, а якщо точніше — універсальних проблем політичного і соціально-економічного характеру.

Необхідність управління глобалізаційними процесами обумовлена об'єктивними потребами людства, перш за все інстинктом самозбереження. В умовах глобальних трансформаційних змін дана проблема набуває перспективного і системного характеру, залишаючись недостатньо дослідженою суспільними науками. Потребують ефективного реагування глобальні виклики нового покоління (зміна клімату, енергетична безпека, дефіцит води та продуктів харчування, міжнародні потоки мігрантів і нові технології). Так, найгострішою загрозою, вважає Л. Браун, є проблема голоду. Людство перебуває між двома переломними моментами, які відбуваються одночасно в політиці і в природі. Водночас міжнародні установи піддаються надмірному «самоускладненню». Характерно, що угоди, укладені в результаті міжнародних переговорів, швидко старіють. Це відбувається з двох причин. По-перше, жоден уряд не бажає робити більші уступки у порівнянні з іншими урядами, що мінімізує результати домовленостей. По-друге, переговори і ратифікація досягнутих домовле-

ностей займає надзвичайно багато часу [1, с. 12–13], тоді як саме з цим фактором пов'язуються можливі позитивні результати розв'язання спільних проблем.

На межі тисячоліть проблематика глобального управління значно актуалізується та ускладнюється ще й з інших причин. По-перше, багатовимірний процес глобальних змін у взаємозалежному світі потребує масштабних спільних дій урядів, а не лише окремих із них. По-друге, має місце факт неоднозначності сприйняття ідеї глобального управління та багатоманітності підходів її реалізації серед науковців, політиків та експертів. По-третє, міжнародна система стала не лише більш взаємозалежною, а й більш різномірною, що є наслідком появи на політичній карті світу нових глобальних і регіональних держав, динамічного розвитку громадянського суспільства та громадянської думки у формуванні політичного порядку денного. Водночас є достатньо підстав уважати, що нині глобальне управління — колективне розв'язання спільних проблем на міжнародному рівні — перебуває у критичному стані, а проблеми, які чекають на глобальний устрій у наступні кілька десятиліть, перевищують можливості теперішніх інституцій [2, с. 12, 15].

Нині дослідники відзначають початок переходу від неоліберального типу глобалізації (лінійна глобалізація) до нового, вищого за своїм потенціалом типу глобалізації, який носить назву синергетичний (нелінійна глобалізація) [3, с. 174]. Центральною проблемою глобального управління з позиції синергетики є проблема забезпечення в процесі самоорганізації суспільства оптимального поєднання, з одного боку, хаосу, нелінійності, локальної кооперації, флуктуацій, біфуркацій, а, з іншого боку, порядку, рівноваги, лінійності, глобальної кооперації і сталості у розвитку світового співтовариства. Із синергетичних позицій існуюче нині управління світовими процесами не забезпечує оптимального поєднання хаосу і порядку. Навпаки, у світі спостерігається тенденція до зростання анархії, стихійності і загострення міжцивілізаційних протиріч. Складність управління процесом глобалізації обумовлена тим, що управління не може здійснюватися або лише шляхом одностороннього використання авторитарних методів і строгої регламентації міжнародного життя, або лише шляхом стихійного, безконтрольного функціонування механізму лібералізму і демократії, неадекватного сучасному стану людства. Для успішного управління потребується синтез цих двох засад [4, с. 343].

Управління масштабним процесом глобалізації, неодмінно потребує врахування низки соціально-психологічних факторів, які супроводжують зміни у сучасному світопорядку. Глобалістська, планетарна свідомість нині притаманна скоріш окремим соціальним групам (політикам, спортсменам, вченим, бізнесменам та ін.) і не набула ознаки масовості. Вона

формується значно повільніше, ніж змінюється середовище. Повільне економічне зростання, яке прогнозують на наступні кілька років, а також старіння населення в розвинутих країнах можуть спрямувати суспільну увагу на внутрішні проблеми. За таких умов люди зосереджуються на роботі та досягненні добробуту і мало приділяють уваги таким довготерміновим потребам, як управління суспільством, екологічна сталість, міжнародна справедливість і легітимність. Саме тому організація системи глобального управління і формування громадянського суспільства наражаються на практично непереборні перешкоди. Врахування особливостей психологічних процесів, які супроводжують глобалізацію, дасть можливість уникнути низки проблем при конструюванні нових форм організації міжнародної влади і управління.

Політичною відповіддю на глобалізацію, вважає У. Бек, є космополітична держава. Вона заснована на принципі національної ідентичності, уможливорює співіснування національних ідентичностей за принципом конституційної толерантності. Космополітичне означає визнання водночас подібностей і відмінностей, а також відповідальність за планету в цілому. Світові проблеми людей іншої культури мають бути представлені та почуті у політичній спільноті. Вони повинні мати в ній свій голос у політичному та культурному аспектах [5, с. 142–143].

Нині виділяється декілька підходів (концепцій) до розуміння того, що являє собою глобальне управління і яким воно має бути. Зокрема німецький дослідник Д. Месснер відзначає чотири таких підходи [6, с. 404].

Перший підхід виник ще задовго до закінчення холодної війни і пов'язаний з ідеєю формування єдиного світового уряду. Його прихильники вважають, що світовий уряд має створюватися у спосіб і за зразком держави, працювати і виконувати ті ж функції, які виконують «у себе вдома» уряди окремих держав. Відомо, що для втілення цієї ідеї в життя створювалися численні організації (Всесвітня асоціація федералістів, Світовий мондіалістський рух, Всесвітня конституційна і парламентська асоціація та ін.), розроблено близько 150 варіантів проекту всесвітньої конституції. Найбільш популярною серед них є Конституція Федерації Землі, яка перекладена на 22 мови. Головна проблема — повноваження такого уряду, визначення сфери його впливу. Розмаїття політичних систем, культур, традицій, різниця рівнів економічного розвитку країн ставить під сумнів реалізацію такого проекту. Тому ідея створення єдиного світового уряду на подібних засадах не знаходить нині особливої підтримки серед науковців і політиків.

Сутність другого підходу розкривається в ідеї проведення реформування міжнародних організацій, і насамперед ООН. Вона має стати головним суб'єктом управління, а її інститути могли б виконувати роль

своєрідних міністерств і відомств. Такий проект також викликає достатньо аргументованих заперечень. Серед них: передбачувані досить сильні можливості централізації в структурі міжнародної організації; сумніви щодо здатності ООН до реформування і оновленої структуризації; зведення нанівещь зусиль в організації демократичного управління світом за участі могутніх держав та ін.

Третій підхід пов'язаний з ідеями однополюсності світу й управління ним Сполученими Штатами Америки як провідним актором в економічній, військово-політичній, технологічній сферах та в галузі масової культури. Його дотримуються автори, орієнтовані на концепцію «політичного реалізму» (Зб. Бжезинський). Використовуючи теоретичні конструкції навіть своїх опонентів — неолібералів, вони посилаються на теорію гегемонійної стабільності (взаємозв'язку стабільності економічного режиму за наявності певної держави-лідера), стверджуючи, що за умови існування такого гегемона встановлюється стабільний економічний режим, оскільки лідер розробляє правила і норми поведінки, які сприймаються іншими, а також слідкує за їх виконанням. При цьому не враховується, що зазначена теорія демонструє можливості лідерства лише в економічній сфері. Нав'язування правил поведінки в політичному, економічному і культурному житті викликає, як правило, несприйняття їх іншими учасниками міжнародних відносин. Як і попередні підходи, ідея гегемонії США викликає велику кількість критичних відгуків. Головний аргумент полягає в тому, що у сучасному світі не можна не враховувати цілі, інтереси й активність інших акторів, таких могутніх, наприклад, як Європейський Союз, Японія чи Китай.

Четвертий підхід формується на уявленнях про поліцентричний світ і передбачає участь у глобальному управлінні не лише держав і міждержавних утворень, а й інших акторів. Залучення до глобального управління останніх визначає головну відмінність даного підходу від попередніх.

У трактуванні змісту проблем глобального управління шляхом розширення учасників політичного процесу серед західних дослідників глобалізації можна виділити три напрями: ліберального інтернаціоналізму, радикального республіканізму і космополітичної демократії. Вони утворюють окремих, п'ятий концептуальний підхід у теорії глобального управління. Він об'єднується ідеєю демократичних перетворень, але різного змісту.

Ліберальні інтернаціоналісти пропонують провести реформування існуючих структур, удосконалити їх діяльність, продовжити політику розподілу суверенітету, зміцнити міжнародне співробітництво в управлінні світовими справами. Така концепція виходить з положень традиційного

ліберального фундаменталізму і є намаганням перенести їх з внутрішньо-державних відносин на глобальні.

Радикальні республіканці пропонують створення структур прямого глобального управління за функціональною ознакою, без національно-територіального суверенітету, шляхом формування самоуправлінських спільнот. В основу радикальних проєктів утворюють результати, яких можуть досягти нові соціальні рухи: захисту оточуючого середовища, жіночі рухи, захисту миру, прав людини та ін.

Значна частина дослідників сходяться у тому, що у доступному для огляду майбутньому на Землі поступово буде формуватися Світова держава. Так, в уяві О. Гьофе, світову республіку можуть утворювати безпосередньо держави чи їхні союзи. Світова республіка перебирає на себе ту вторинну, у буквальному сенсі субсидіарну, допоміжну відповідальність, яка послаблюється завдяки демократизації всіх держав. Первинну відповідальність за інші завдання, насамперед, мир між державами, світовий ринковий порядок, соціальні стандарти та стандарти довкілля, боротьбу з глобально організованою злочинністю, — несе світова республіка. А в інших сферах, наприклад, світовій економічній політиці, вона має додаткові повноваження [7, с. 391–393].

Отже, серед найважливіших проблем глобального управління слід відзначити проблему розподілу управлінських повноважень між акторами в загальній політичній структурі світу, контролю за виконанням прийнятих рішень, вироблення форм і методів взаємодії різноманітних акторів з урахуванням їх статусу і особливостей, узгодженості дій та ін. Незважаючи на труднощі, дедалі чіткіше проявляються такі параметри глобального управління, як участь у ньому різноманітних акторів (держави, між- та наднаціональні урядові організації, неурядові утворення національного та глобального рівнів, приватні особи), відсутність ієрархії між учасниками відносин управлінської сфери, множинність форм і методів взаємодії між ними, досягнення згоди між учасниками шляхом використання демократичних процедур.

На тлі глобального управління без легітимного глобального уряду просліджується декілька тенденцій, які проявляються останніми роками. По-перше, зросла регіональна співпраця країн, особливо в таких неоднорідних регіонах, як Південна Америка, Африка й Східна Азія. В умовах глобальної фінансової кризи, відсутності ефективних глобальних інституцій, регіоналізм є кроком до розв'язання спільних проблем на місцевому і регіональному рівні, а також за межами регіону. По-друге, дедалі вагомішу роль у глобальному управлінні відіграють недержавні актори. У зв'язку з цим, важливим нововведенням, зокрема у сфері сталого розвитку, є державно-приватне партнерство. По-третє, новітні засоби комунікації,

зокрема Інтернет, дозволяють окремим особам, групам і недержавним акторам узгоджувати дії незалежно від державних кордонів, що дає можливість слабким суб'єктам здійснювати дії, які вони не могли робити раніше. У зв'язку з цим просліджується процес зміщення влади у бік суб'єктів недержавного сектору.

Восени 2010 року Національна розвідувальна рада США та Інститут ЄС із досліджень безпеки підготували аналітичну доповідь «Глобальне управління — 2025», у якій зосереджена проблематика критичного моменту в колективному управлінні складними глобальними проблемами. Нині вона активно обговорюється науковцями і політиками. Експерти доповіді роблять висновок, що глобальне управління може бути ефективним з огляду на три чинники швидкої глобалізації: економічну взаємозалежність, взаємопов'язаний характер сучасних світових викликів та переплетення внутрішніх та зовнішньополітичних проблем. Водночас перехід до багатополярного світу погіршує перспективи дієвого глобального управління у найближчі 10 років. Зростає економічний вплив нових світових держав, а отже, і їхня політична роль далеко поза межами їх кордонів. Влада переходить не тільки від визнаних держав-лідерів до перспективних країн і (частково) до країн, які розвиваються, а й до недержавних акторів.

Практичний аспект проблеми глобального управління у кінцевому рахунку залежить від позиції тієї чи іншої країни. Окремі з них заслуговують на особливу увагу.

Бразилія. У міжнародній політиці Бразилія звертає увагу на стосунки між Північчю й Півднем і на важливість перерозподілу влади між розвиненими державами та країнами, які розвиваються. Експерти вважають, що країна підтримує державоцентристський мультилатералізм, не залишаючи місця недержавним акторам. Однак глобальне управління поволі стає актуальною темою в Бразилії під впливом публічних дебатів про зміну клімату.

Китай. Більшість китайських дослідників визнає нагромадження глобальних викликів та суттєвих хиб у міжнародній системі, проте вважає, що Китай має розв'язувати внутрішні проблеми. Китайці припускають «більшу структуру», яка об'єднає різні новостворені організації та групи. Вони переконані, що «Велика двадцятка» вже зробила крок до цього, але сумніваються, чи відмінності між Північчю і Півднем не перешкоджають співпраці з питань, не пов'язаних з економікою.

Індія. Індійці переконані, що міжнародні організації «явно недосконалі», і стурбовані тим, що в Азії немає внутрішньої рівноваги, яка б могла гарантувати стабільність. Вони вважають, що Індія має невдале розташування, аби долучитись до розвитку азійських регіональних інституцій, оскільки лідером у цьому регіоні є Китай. Дехто побоюється, що могутність Сходу,

завдасть удару створеній Заходом системі, заснованій на демократії та верховенстві права.

Японія. Багато японських дослідників переконані, що проблеми в управлінні стосуються радше політичного лідерства, а не «форми чи структури». Дехто сумнівається в ефективності офіційних установ, де панує бюрократія. Водночас японці відчують потребу політичної єдності у «Великій двадцятці». Більшість радила розв'язати національні й регіональні питання перед тим, як реформувати міжнародні організації. Дехто з учасників стурбований тим, що у Східній Азії нема регіональних структур з питань «жорсткої безпеки», але заперечує, що Японія повинна брати активнішу участь у налагодженні регіональної співпраці.

Росія. На думку російських фахівців, у 2025 році світові держави залишатимуться потужним джерелом впливу, але міжнародні компанії відкриють більше можливостей для міждержавної співпраці. Росіяни стурбовані недостатнім рівнем «тихоокеанської безпеки». Сполучені Штати, Європа та Росія можуть налагодити тісніші відносини, а Китай, який має «найбільшу економіку», стане головним чинником світових змін.

Південна Африка. Південноафриканські дослідники дійшли висновку, що глобалізація підсилює регіоналізацію, а не створює єдине глобальне наднаціональне міждержавне об'єднання. Вони побоюються, що кількість тих, хто програє через глобалізацію, перевищить кількість тих, хто від неї виграє. У «Великій двадцятці» Африка представлена слабо. Африканці вважають ООН єдиною глобальною організацією з «легітимним» статусом. Деякі фахівці з пересторогою ставляться до Китаю, який, на їхню думку, зацікавлений лише в африканських ресурсах.

ОАЕ. Дослідники з регіону Перської затоки замислюються, які глобальні інституції можуть забезпечити взаємовигідний розподіл повноважень. Вони скаржаться, що немає потужних регіональних організацій. Окрема структура чи установа має збалансувати «права» енергетичних кампаній і споживачів. Дехто розчарувався через брак підтримки демократичних процесів з боку Заходу.

З огляду на розмаїття підходів до колективного розв'язання спільних проблем на міжнародному рівні та обґрунтовуючи необхідність реформування системи управління експерти доповнюють текст доповіді чотирма белетризованими сценаріями, які на їх думку, ілюструють різноманітні зміни і можуть відбутися впродовж наступних 15 років, якщо розгалужені системи управління намагатимуться стримати натиск загрозливої кількості майбутніх міждержавних і глобальних проблем. Жоден із них звичайно ж не гарантує «ідеального» світу і є лише теоретично можливою конструкцією майбутнього.

Перший сценарій має назву: «Ледь тримаючись на плаву». Він вважається найбільш правдоподібним у наступні кілька років. Згідно з ним, жодна криза не матиме такого масштабу, щоб загрожувати міжнародній системі, незважаючи на повільний розвиток колективного управління. Принагідні або тимчасові схеми борються з кризами, або ж новостворені інститути намагаються обійти їх загрозливі аспекти. Діяльність офіційних організацій здебільшого залишається незмінною, а країни Заходу змушені взяти на себе неспівмірний тягар «глобального управління», оскільки країни, які розвиваються, запобігають внутрішнім заворушенням. Ця картина майбутнього нестійка, адже розрахована на те, що жодна криза не може зруйнувати міжнародну систему.

Другий сценарій: «Фрагментація». Могутні держави та регіони намагаються відгородитися від зовнішніх загроз. Азія будує економічно самодостатній регіональний устрій. Світові комунікації гарантують, що глобалізація не зникне, проте її темп значно сповільниться. Європа зверне погляд на внутрішні проблеми — зокрема сьогодні там побільшало тих, хто не задоволений рівнем свого життя. Збільшення працездатного населення поставить США у кращі умови, але країна боротиметься з тими самими проблемами, якщо не подолає фінансові труднощі.

Третій сценарій носить назву: «Європейський концерт повертається». За цим сценарієм, серйозні загрози для міжнародної системи — можливо, небезпека економічної катастрофи або масштабний конфлікт — спонукають до тіснішої співпраці з глобальних питань. Можлива істотна реформа міжнародної системи. Цей сценарій не такий імовірний у найближчому майбутньому, як попередні варіанти, але він гарантує найкращі результати в перспективі, оскільки вибудовує стійку міжнародну систему, яка розширить співпрацю з численних питань. США більше діляться владою, Китай та Індія дедалі частіше беруть на себе спільну відповідальність, а світова роль ЄС зростає. Стійкі домовленості поступово виникають упродовж тривалого періоду звуження економічних прогалів і вирівнювання доходу на душу населення.

Четвертий сценарій: «Ігрова реальність: конфлікт став козирем, який побив співпрацю». Він найменш правдоподібний, але його не слід відкидати. Міжнародній системі загрожують часті внутрішні заворушення, особливо у нових світових державах (як-от Китай). Натиск націоналізму під приводом прагнення середнього класу до «хорошого життя» робить становище безпорадним. Посилюється боротьба за ресурси та споживачів, а водночас зростає напруга між Сполученими Штатами і Китаєм та між деякими членами БРІК. Ядерна гонка озброєнь на Близькому Сході може завдати нищівного удару подальшому глобальному розвитку. Глобальні

інституції неможливо реформувати через підозри та напругу; перспективні регіональні проекти, особливо в Азії, теж зводяться нанівець [7].

Отже, глобальний характер катастрофічних загроз потребує глобальних управлінських рішень. Участь у глобальному управлінні державних, регіональних, міжнародних та недержавних акторів лише засвідчує про складові певної системи, яка ще не вирішує проблеми ефективного глобального управління. Така система перебуває у стадії становлення. Очевидно, неодмінними етапами такого становлення має стати реформа з метою легітимації її структури, закріплення сфер впливу і відповідальності суб'єктів за напрямками їх діяльності. Цей складний і довготривалий процес потребує негайних політичних рішень. Неузгодженість позицій з даного питання, гарячі дискусії і суперечки донині лише замикають коло неефективного глобального управління.

Література:

1. Браун Л. Как избежать климатических катастроф?: План Б 4.0: спасение цивилизации/Люстер Браун; [пер. с англ. А. Калинина, И. Калинина, А. Воронцова]. — М.: Эксмо, 2010. — 416 с.
2. Глобальне управління — 2025: вирішальний момент. Переклад з англ. Г. Лелів. — Львів: Літопис, 2011. — 120 с.
3. Дианова В. М. Процессы универсализации культуры в контексте глобализации//Культура на рубеже XX–XXI веков: глобализационные процессы. — СПб.: Нестор-История, 2009. — 174–187 с.
4. Глобализация: Учебник/Под общ. ред. В. А. Михайлова и В. С. Буянова. — М.: Изд-во РАГС, 2008. — 544 с.
5. Бек У. Влада і контр влада у добу глобалізації. Нова світова політична економія/Пер. з нім. О. Юдіна. — К.: Ніка-Центр, 2011. — 408 с.
6. Глобалистика: Энциклопедия//гл. Ред. И. И. Мазур, А. Н. Чумаков; Центр научных и прикладных программ «ДИАЛОГ». — М.: ОАО Изд-во «Радуга», 2003. — 1328 с.
7. Гюффе О. Демократія в епоху глобалізації. — К.: ППС — 2002, 2007. — 436 с.

Спивак В. М. Глобальное управление в условиях перехода к многополярному миру.

Анализируются проблемы глобальных трансформационных изменений. Рассмотрены концепции и подходы к решению проблемы глобального управления в условиях развития международной системы, возможные сценарии глобализационного развития.

Ключевые слова: *глобализация, глобальное управление, концепции глобального управления, глобальные проблемы, регионализм, сценарии глобализационного развития.*

Spivak V. M. Global governance in the transition to a multipolar world.

Problems global transformation changes are analyzed. Concepts and approaches to a solution of a problem of global management in the conditions of development of the international system, possible scenarios of globalization development are considered.

Key words: *Globalization, global management, concepts of global management, global problems, regionalism, scenarios of globalization development.*

УДК:323.3

ГЛОБАЛЬНА СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА: ПРОБЛЕМИ І ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ

Агарков О. А.®

Кандидат соціологічних наук, завідувач кафедри соціальної роботи Запорізького національного технічного університету

Проаналізовано роль світових наднаціональних політичних і економічних організацій у формуванні моделі глобальної соціальної політики і перспективи України в світовому глобальному середовищі.

Ключові слова: *глобалізація, соціальна політика, глобальна соціальна політика, ООН, МВФ, Світовий банк.*

Інтеграційні процеси в світі стосуються широкого кола проблем суспільного розвитку, що мають не лише зовнішню, але й значною мірою внутрішню спрямованість. В сучасних умовах динамічних соціальних змін світова цивілізація знаходиться у стані руйнування стереотипів, зміни цінностей та ціннісних орієнтацій. Зміст глобалізації, її суперечливий характер, наслідки і широкий спектр сприйняття світовою спільнотою та наукова рефлексія з приводу цього феномену — одне з найзагальніших явищ сучасності.

Під глобалізацію прийнято розуміти розширення та поглиблення соціальних зв'язків та інститутів таким чином, що, з одного боку, на повсякденну діяльність людей все більше впливають події, які відбуваються в інших частинах земної кулі, а з іншого боку, дії невеликих спільнот можуть мати важливі глобальні наслідки. В умовах глобалізації соціальні відносини та зв'язки набувають всесвітнього характеру. В той же час зростає рівень взаємодії як в межах окремих держав, так і між державами. Треба розуміти, що процеси, які визначають нові контури геополітичних відносин пов'язуються з перебудовою усєї системи міжнародних відносин — тобто переходом від однополярного геополітичного середовища, до багатополярних світових відносин. Новим для сучасних процесів глобалізації є розповсюдження соціальних зв'язків на такі сфери діяльності як технологічна, організаційна, адміністративна, правова, а також тенденція до встановлення взаємозв'язків через численні мережі сучасних комунікацій та нових інформаційних технологій. Без врахування процесу глобалізації неможливо прогнозувати, визначати та здійснювати соціальну політику будь-якої держави.

Глобальна соціальна політика посідає центральне місце в міжнародних відносинах розвинутих країн. На сучасному етапі будь-яка соціальна політика в межах однієї країни через міжнародні відносини набуває наднаціонального характеру. Спільні ринки капіталу і праці посилюють дану тенденцію. Важливим моментом впровадження глобальної соціальної політики є захист громадян на національному рівні. Актуальність дослідження особливостей соціальної політики полягає у виявленні особливостей її інституціоналізації на сучасному етапі трансформації соціальних систем, модернізації управління, зміни соціальних пріоритетів. З'ясування суті інтернаціональної наддержавної соціальної політики не лише актуально, а й відноситься до ще *малодослідженої* тематики. Даною проблемою займалися політологи, соціологи, міжнародники, проте концепція соціальної політики ще не сформована в частині інституціоналізації даного типу соціальних відносин на макро- і мікрорівнях, на рівнях державних і міждержавних соціально-політичних та політико-правових відносин.

Метою даної статті є дослідження соціальної політики в умовах глобалізаційних процесів, основні проблеми глобальної соціальної політики і тенденції її розвитку, перспективи щодо позиції України в глобальному середовищі.

Сучасні дослідники виділяють три ракурси глобалізації як соціального явища: соціально-політичний, соціально-економічний, соціокультурний. Термін «глобалізація» має багато змістовних значень, теорій та підходів. На думку Яна Недервеєна, в соціальних науках існує стільки концепцій глобалізації, скільки дисциплін: «Якщо ми розглядаємо глобалізацію як багатовимірний процес, то всі ці підходи до теми достатньо релевантні. Глобалізацію можна розуміти, як безконечний синтез багатьох дисциплінарних підходів» [6, с. 74]. Наприклад, дослідниця В. Воронкова під сутністю глобалізації розуміє перетворення людства на єдину структурно-функціональну систему, організовану за універсальними принципами [2]. На думку західного соціолога У. Бека, «глобалізація — це ідеологія панування світового ринку, ідеологія неолібералізму» [1, с. 23].

Дослідник глобалізаційних процесів Дж. Розенау створює концепцію з акцентом на міжнародну політику. Він вважає, що існує дві арени міжнародної політики, а саме: суспільство держав, у якому певна роль належить дипломатії, національній владі, та світ транснаціональної субполітики з різними організаціями. Поява інформаційного суспільства та суспільства знання вплинули на транснаціональні установи. Дж. Розенау називає таку політику поліцентричною, вона характеризується співпрацею, конкуренцією транснаціональних організацій; політичною обстановкою, що визначається транснаціональними проблемами; виникненням транснаціональних «спільностей», що засновані на релігії, на знаннях, на стилях

життя, на спорідненості (сім'ї), на політичних орієнтаціях; транснаціональними структурами як формою виробничої кооперації, банками, фінансовими потоками, науковими технологіями [4].

Аналізуючи різні підходи, Е. Перро пропонує розглядати глобалізацію як процес інтеграції різних культур в єдину ринкову логіку. В процесі глобалізації створюється гомогенність соціально-економічних умов та зростання індивідуалізму. На думку Е. Перро, глобалізація загострює суперечність між локальним та глобальним рівнями, проте відбувається розквіт ідей меркантилізму. Політика меркантилізму проводиться в двох напрямках: з одного боку, держава стежить за дотриманням умов справедливої конкуренції; з іншого, — створює для корпорацій позитивні умови, які відсутні у конкурентів. Розглядаючи глобалізацію економіки, дослідник підкреслює, що вона призводить до однаковості товарів та поведінки учасників ринку. Втім, Е. Перро погоджується з іншим дослідником Р. Робертсоном та пропонує об'єднати поняття «глобалізація» та «локалізація», оскільки вони є когерентними. Перро виділяє негативні наслідки глобалізації. На його думку, вона утворює певну етику, що базується на прагненні до накопичення багатства, утилітаристській моралі, політиці раних компромісів. Процеси глобалізації є результатом компромісів, що підривають моральні основи та ставлять питання про ідентичність, справедливість та істину [7].

Аналізуючи різні сучасні концепції глобалізації, особливо в соціальній сфері, можна виділити наступні полісемантичні групи підходів:

- 1) глобалізація як природний або штучний процес;
- 2) процеси глобалізації пов'язані насамперед із економічними процесами або знаходяться у сфері політичної ідеології;
- 3) глобалізація як інтеграційний процес націй-держав або як поступове об'єднання під найбільш впливовим гегемоном;
- 4) глобалізація пов'язана із формуванням соціальної політики згідно американської (ліберальної) або європейської моделі (соціал-демократичної чи корпоративістської).

Втім, незважаючи на різноманітність підходів, більшість дослідників вважають, що розвиток людини як найвищої соціальної цінності, підвищення якості людського життя є одним із пріоритетів глобального сталого розвитку. На перший план виходять такі глобальні проблеми соціальної якості життя, як освіта, професійна підготовка, здоров'я, безпека людини, боротьба з організованою злочинністю, з тіньовою економікою, можливістю розвитку підприємництва.

Особливої уваги потребує визначення сучасних світових тенденцій, що впливають на ухвалення рішень у соціальній політиці різних країн, окрес-

лення тих соціальних проблем, на розв'язання яких має бути спрямована сучасна соціальна політика.

Так, за даними ООН одна п'ята населення (1,2 мільярда людей) живе менше, ніж на один долар у день, що вважають рівнем абсолютної бідності; половина населення Землі витрачає менше двох доларів на добу, що, за визначенням Світового банку, є рівнем бідності; найзаможніші 20% населення Землі живуть у найбагатших країнах, на які припадає 86% світового ВВП, 82% експортних ринків, 68% усіх прямих іноземних інвестицій, 74% усіх телефонних ліній, тоді як на 20% найбіднішого населення Землі — припадає 1,5% світового ВВП; 88% користувачів Інтернету живе в індустріалізованих країнах, а 0,3% — у найбідніших; середній прибуток у найбагатших 20 країнах у 37 разів перевищує середній прибуток у 20 найбідніших, і цей розрив збільшився вдвічі впродовж останніх 40 років [11].

Глобальні тенденції, що впливають на соціальну політику національних урядів.

1. Соціально-економічні тенденції.

Важливою соціально-економічною тенденцією останніх десятиріч стало поглиблення взаємозалежності економічних ринків. Наслідки швидкого руху капіталу та лібералізації торгівлі, а відтак виникнення так званого «міжнародного» або «глобалізованого» виробництва прихильники та опоненти глобалізації оцінюють по-різному. Проте ніхто не заперечує очевидного: глобалізація похитнула існуючі системи різних країн, зокрема системи оплати праці, зайнятості, соціального страхування, захисту працівників, надання соціальних послуг. Хоча й очікувалося, що усунення бар'єрів для торгівлі поживить економічну та соціальну ситуації багатьох країн, однак така лібералізація призвела до подальшого поглиблення нерівності між бідними та багатими країнами.

2. Соціально-політичні тенденції.

По-перше, глобалізація політичного конфлікту та боротьба з тероризмом неминуче позначилася на соціальній сфері. Окрім такого глобалізованого протистояння, у світі точиться чимало етнічних/міжетнічних локальних конфліктів. По-друге, особливістю останніх десятиріч стала поява так званих «перехідних» країн або «країн із перехідною економікою», які розпочали рух від планової до ринкової економіки, від комуністичного авторитаризму — до впровадження елементів представницької демократії, від системи пільг, привілеїв та великих стаціонарних закладів соціального обслуговування — до цільової допомоги та страхових накопичувальних фондів.

3. Соціально-демографічні тенденції.

У той час, коли в найбідніших країнах відбувається стрімке зростання чисельності населення, що ще більше погіршує соціально-економічну

ситуацію в них, в індустріалізованих країнах спостерігається феномен «постаріння» суспільства, а інколи навіть — і від'ємний показник приросту населення. Загалом, у розвинутих країнах люди похилого віку становлять 14% від усього населення, а до 2025 р. їхня кількість має зрости до 25% [8].

Важливою соціально-демографічною тенденцією, яка має економічні, політичні та культурні наслідки, є посилення міграції населення. Люди переміщуються як із сільської місцевості до міст та мегаполісів, тобто відбувається урбанізація, так і між країнами. Безумовно, різнопланові демографічні тенденції — зростання народжуваності в малорозвинутих країнах, старіння населення в індустріалізованих країнах, урбанізація життя та міграція визначають пріоритети соціальної політики як окремих країн, так і світу в цілому.

4. Соціокультурні тенденції.

Культурні традиції країни визначають як політичний контекст та порядок ухвалення політичних рішень, так і пріоритети в реалізації соціальних програм або відмову від певних напрямів соціальної політики. Так, завдяки появі нових незалежних держав, паралельно із уніфікацією спостерігається й таке явище, як розвиток нових способів ідентифікації оточуючих, реагування на них, на суспільні процеси. Так, узагальнюючи цей процес, Б. Дікон, М. Халс, П. Станс користуються терміном «етнізований націоналізм» і вважають, що розвиток і становлення етнічної самоідентифікації в посткомуністичних країнах Центральної та Східної Європи є найпотужнішим викликом уявленням про світову регуляцію і побудову управління за принципами прав людини [3].

Як зазначає Т. Семигіна, на сьогодні існує багато факторів і проблем формування глобальної соціальної політики, серед яких найбільш визначними є:

1) економізація політики чи політизація економіки, тиск світового капіталу на національні уряди чи використання впливу транснаціональних корпорацій для реалізації політичних цілей;

2) поглиблення безробіття через відтік капіталу в країні з дешевою робочою силою чи стимулювання становлення ринку праці в менш розвинутих країнах: вагомі соціальні видатки та відповідні податки зробили деякі галузі в економічно розвинутих країнах неконкурентоспроможними — це спричинило не тільки появу нових форм трудових відносин і зростання кількості безробітних, а й зумовлює необхідність перегляду політики зайнятості, оплати праці, реструктуризації соціального забезпечення;

3) уніполярна світу на американський кшталт чи його диверсифікація, визнання існування багато культурності та поліетнічності: поширення

англійської мови, американської культури та підходів до управління в багатьох країнах, зокрема неоліберального повороту в соціальній політиці;

4) експонентне зростання обсягу інформації чи звуження особистісних комунікаційних каналів [8].

Можна заперечувати принциповий вплив глобалізації на соціальну сферу, як це роблять деякі дослідники. А можна погодитися з позицією інших, зокрема останніми доробками Г. Еспінг-Андерсена [10], який вважає, що національну соціальну політику уже неможливо розглядати поза контекстом глобальних процесів і тенденцій. Останні ж складно сприймати як оптимістичні для соціальної сфери та спроб її ефективного державного регулювання.

Соціальна політика в умовах глобалізації опинилася перед необхідністю вкотре вибирати між колективною та індивідуальною відповідальністю за соціальний добробут, між обов'язками працівника й обов'язками роботодавця у страхуванні від соціальних ризиків, між обов'язковою та добровільною участю в соціальних програмах, між орієнтацією на позитивну чи негативну свободу (стимулювання чи обмеження певної поведінки), між вертикальним або горизонтальним перерозподілом прибутків, між місцевим, національним чи наднаціональним регулюванням соціальної сфери.

Звісно, попри активну роль міжнародних організацій у стандартизації соціальної сфери, ситуація в кожній країні залишається певною мірою унікальною, детермінованою не тільки зовнішніми, а й внутрішніми чинниками. Моделі соціальної політики у різних країнах мають виразні особливості. В кожній з них спостерігається домінування програм певного типу й певного типу фінансування системи соціального забезпечення. Проте ці моделі стають більш плюралістичними, інкорпоруючи в собі інструменти соціальної політики, властиві різним моделям, об'єднуючи в собі державні, муніципальні, волонтерські та приватні соціальні програми. Характерними для багатьох економічно розвинутих країн є поглиблення приватизації частини соціальної сфери (передовсім пенсійне забезпечення, медичне обслуговування тощо), що відбувається під тиском наднаціональних організацій, частково через внутрішні чинники, передовсім економічні.

Отже, вплив глобалізації на соціальну сферу виявляється в тому, що вона піднімає питання соціальної сфери і соціальної політики на наднаціональний рівень, породжує і підтримує дискурс, діалог відносно того, як краще регулювати сучасні державні стосунки в інтересах соціального добробуту Сходу і Заходу, Півночі і Півдня. Тому глобальна соціальна політика є результатом діяльності наднаціональних суб'єктів і включає глобальний соціальний розподіл, глобальне соціальне регулювання, а також глобальне

соціальне забезпечення і захист прав громадянина. Усі ці напрями включають методи і стратегії, з за допомогою яких наднаціональні організації визначають контури національної соціальної політики.

Глобалізація все більш розвивається через соціальні канали. Сьогодні існує розвинута мережа міжнародних урядових організацій (МУО) Вони сприяють світовому управлінню та інтеграції шляхом підвищення уваги до соціальних проблем в економіці, екології тощо. Міжнародні урядові інститути, такі як система ООН або Всесвітній Банк, сприяють інтеграції світового товариства, застосовуючи принцип влади до глобального управління. Питання в тому, як зробити їхню владу більш легітимною, а прийняття рішень — підзвітними та прозорими, як досягти демократичного контролю над міжнародними інститутами. Зрозуміло, що глобальний, «світовий уряд» сьогодні створити ще неможливо. Інша справа — глобальне управління [9].

Як зазначає В. Береговий, ліберально-інтернаціоналістська соціальна політика міжнародних організацій є позитивною щодо країн перехідного типу в тій мірі, в якій це не суперечить міжнародним правовим нормам невтручання у внутрішні справи держави, забезпечує гарантію її територіальної цілісності та збереження суверенітету. Слід вважати найбільш прогресивною діяльність тих міжнародних інституцій, котрі за кінцевий результат здійснення соціальної політики визнають економічний розвиток, раціоналізацію управління, зріст добробуту населення, розвиток науки, освіти, культури [5].

Розглянемо деякі найбільш впливові наднаціональні організації, які безпосередньо мають вплив на формування пріоритетів глобальної соціальної політики.

1. МВФ і ліберально-ліберально-інтернаціоналістська соціальна політика.

Міжнародний валютний фонд (МВФ) — спеціалізована установа ООН. Мета даної установи: наглядати за економічною політикою своїх членів і сприяти валютній співпраці, стабільності курсів обміну, гармонійному розвитку міжнародної торгівлі; постачати державам-членам фінансові ресурси, потрібні для відновлення платіжного балансу без шкоди для національного процвітання.

Головним аргументом в оприлюдненій МВФ соціальній політиці в короткочасовому аспекті є «сітка безпеки». Сюди можуть входити цільові субсидії, вдосконалений розподіл необхідних благ, таких як медичне обслуговування, тимчасовий ціновий контроль за найнеобхіднішими товарами, допомога по безробіттю та перепідготовка службовців державного сектора, звільнення за скороченням штатів, створення робочих місць через мережу громадських робіт, а також пристосування постійних механізмів соціальної

безпеки до захисту найбідніших. У довготривалішому аспекті ставиться мета домогтися істотного реального зростання соціальних видатків, включаючи мінімальний рівень освіти й охорони здоров'я, переміщення на це коштів від сфер вищої освіти або кваліфікованого медичного персоналу. Загалом МВФ досі виконує свою нормативну роль підтримки економічної політики, що традиційно трактується як ліберально-інтернаціоналістська [5].

2. Світовий банк і неоліберальна соціальна політика.

Світовий банк — спеціалізована установа ООН. Мета — сприяння країнам-учасникам у розвитку їх економіки шляхом надання довгострокових позик і кредитів, гарантування приватних інвестицій. Світовий банк як банк розвитку, привселюдно декларує свою місію сприяння соціальному розвитку й боротьбі з бідністю, поводить набагато рішучіше, ніж МВФ. «... інвестування в людей має бути найбільшим пріоритетом для країн що розвиваються — поки обмежені можливості людського капіталу не перестануть стримувати суспільне зростання, або утримувати людей в цілковитій бідності. Інвестування в людей є осередком діяльності Світового банку», — стверджує Армен Чоксі, віце-президент з питань людських ресурсів [5, с. 340].

3. ОЕСР і принцип соціального партнерства.

Організація економічної співпраці й розвитку (ОЕСР) — міждержавна економічна організація. Мета — сприяти економічному розвитку країн-членів, піднесенню економіки країн що розвиваються, розширенню міжнародної торгівлі на багатосторонній основі, розвитку міжнародних зв'язків. Якщо з часу проведення в 1994 році Бретон-Вудської конференції МВФ узяв на себе роль створення безпечних умов для вільної торгівлі у світі за мінімальних перешкод «ефективного розподілу» ринку, а Світовий банк енергійно приступив до виконання важкого завдання сприяння економічному зростанню в усьому світі, і водночас захисту бідняків та доквілля, то заснована в 1961 році ОЕСР мала відносно скромну мету сприяння досягненню найвищого стабільного економічного зростання та зайнятості, а також підвищення рівня життя у країнах-учасницях. Ці орієнтири у своїй сукупності відбивають той факт, що, на відміну від МВФ та Світового банку, на яких позначається вплив США, економічна й соціальна політика ОЕСР репрезентує значно збалансованіший комплекс економічних та соціальних інтересів, типовий для загальноєвропейської соціальної й економічної політики [5].

4. МОП і соціальний захист населення.

Міжнародна організація праці (МОП) становить різкий контраст неоліберальним міркуванням та орієнтації МВФ та Світового банку і меншою мірою ОЕСР, котра у своїх намірах запровадження і дотримання спільних

міжнародних норм праці та соціальних стандартів орієнтується на соціал-демократичний клімат періоду після першої світової війни.

Таким чином, наднаціональні міжнародні організації відтворюють конкретні тенденції розвитку моделі глобальної соціальної політики, насамперед, ліберальної та неоліберальної орієнтації і європейського типу соціального забезпечення.

Отже, можна виділити декілька основних тенденцій, що виступають передумовами формування сучасної глобальної соціальної політики:

1) лібералізація ринкових відносин і торгівлі в глобальному просторі призводить до посилення ролі приватного сектору в соціальній сфері, а тому і зменшенню ролі і функцій держави в соціальному забезпеченні, що в свою чергу відображається на змінах в традиційних європейських моделях соціальної політики, орієнтованої на соціальний захист і соціальне страхування;

2) збільшення населення в країнах, що розвиваються, постаріння населення в розвинутих країнах сприяють збільшенню міграційних потоків, що в свою чергу впливає на різке збільшення диференціації між багатими та бідними, посилює соціально-політичну напругу в країнах Північної Америки і Західної Європи;

3) посилення соціально-політичної нестабільності в країнах з перехідною економікою (країни Східної Європи і СНД) пов'язано з жорсткою лібералізацією соціальної сфери, що є однією з вимог наднаціональних організацій типу МВФ і Світового банку;

4) економічна криза 2008 року і сучасна криза в Європейському союзі впливає на зміни в пріоритетах розвитку сучасних соціальних держав кейнсіанського типу, перехід від соціал-демократичної моделі соціальної політики до більш ліберальної, а в країнах перехідної економіки до її неоліберального варіанту.

Взагалі, глобалізація в Україні породила загальну тенденцію до ускладнення суспільних зв'язків, децентралізації інформаційних потоків, що унеможливує управління з єдиного центру. Глобалізація спричинила суперечливу дію на розвиток демократичних інститутів в країні. З одного боку, велика інформаційна прозорість світу, імперативи децентралізації і ринкової конкурентоспроможності прискорюють поширення демократичних; цінностей і інститутів, число формально демократичних держав на планеті росте. З іншого боку, з'ясовується, що демократія і ринковий лібералізм, узяті самі по собі, не зробили Україну стійкою до викликів глобалізації. Більш того, виникла нова проблема — демократії, організаційно оформленої у рамках окремої держави, при створенні системи глобального управління. Тому соціальні аспекти глобалізації стали сьогодні предметом пильної уваги вітчизняних філософів, соціологів, культурологів, політоло-

гів. Саме тому сучасність вимагає глибшого осмислення уроків та наслідків для України тих змін, що відбуваються у відомих моделях соціальної політики, а також трансформації соціальної політики в країнах із перехідною економікою.

Література:

1. Бек У. Что такое глобализация? Ошибки глобализма — ответы на глобализацию/У. Бек; [пер. с нем. А. Григорьева, В. Седельника]. — М.: Прогресс-Традиция, 2001. — 304 с.
2. Воронкова В. Формування антропологічної парадигми політичного менеджменту в умовах глобалізації/В. Воронкова//Український науковий журнал **освіта регіону** політологія психологія комунікації [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.social-science.com.ua/jornal_content/39/communication.
3. Дікон Б. Глобальна соціальна політика: Міжнародні організації й майбутнє соціального добробуту [Текст]: монографія/Б. Дікон; Б. Дікон, М. Халс, П. Стабс; Пер. з англ. А. Олійник, В. Триліс, В. Паламарчук. — К.: Основи, 1999. — 346 с.
4. Кармадонов О. Глобализация и символическая власть/О. Кармадонов//Вопросы философии. — 2005. — № 5. — С. 34–45.
5. Козак Ю.Г Міжнародні організації/Ю. Г. Козак. — К.: Центр учбової літератури, 2007. — 440 с.
6. Недервеев Пітерзе Я. Глобалізація як гібридизація//Глобальні модерності/За ред. М. Фезерстоуна, С. Леша та Р. Робертсона/Пер. з англ. Т. Цимбал. — К.: Ніка-Центр, 2008. — С. 73–105.
7. Перро Э. Размышления о глобализации//Глобализация: Контуры XXI века. — М., 2004. — Ч. 1. — 234 с.
8. Семигіна Т. Глобальні соціальні проблеми та національні моделі їх розв'язання/Т. Семигіна//Магістеріум. — 2002. — Випуск 10. Політичні студії. — С. 69–77.
9. Якобсон Л. И. Социальная политика: коридоры возможностей/Л. И. Якобсон//Общественные науки и современность. — 2006. — № 2. — С. 15–22.
10. Esping-Andersen G. Three Worlds of Welfare Capitalism/G. Esping-Andersen. — Princeton: Princeton University Press, 1998. — 260 p.
11. Report of the Social World Situation: Introduction and Overview. — UN, 2010//Веб-сторінка Організації Об'єднаних Націй [Електронний ресурс]. — Режим доступу://<http://www.un.org>.

Агарков О. А. Глобальная социальная политика: проблемы и тенденции развития

Проанализирована роль мировых наднациональных политических и экономических организаций в формировании модели глобальной социальной политики и перспективы Украины в мировой глобальной среде.

Ключевые слова: *глобализация, социальная политика, глобальная социальная политика, ООН, МВФ, Мировой банк.*

Agarkov O. A. Global social politics: problems and progress trends

The role of world national, political and economic organizations in forming of global social politics model and Ukraine perspective in world global environment is analyzed.

Keywords: *globalization, social politics, global social politics, United Nations, IMF, World Bank.*

УДК 658: 339.9.012.23

АНАЛІЗ СУЧАСНИХ ТЕНДЕНЦІЙ РОЗВИТКУ ЗОВНІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ УКРАЇНИ

Барановська В. М.[©]

Доктор філософії в галузі економіки

Досліджено і проаналізовано тенденції розвитку зовнішньої торгівлі України та її сучасний стан..

Ключові слова: *економіка, зовнішньоекономічна діяльність, зовнішня торгівля України.*

Процес входження України до системи міжнародних господарських зв'язків важко охарактеризувати як безболісний. Виникнення та поглиблення глобальної фінансової та економічної кризи, як взаємопов'язаний фактор, призвів до негативних наслідків і в Україні, оскільки економіка є складовою світового господарства і будь-які виклики економічного або глобального політичного характеру спричиняють негативні наслідки і проблеми, зокрема, і в нашій державі. Це стало очевидним в Україні восени 2008 року після погіршення ряду економічних показників та повідомлень про фінансові проблеми ряду провідних комерційних банків країни.

Досліджуючи обрану тему, автор спирається на наукові розробки таких вчених-економістів, як О. Кириченко [2], В. Козик [3], А. Кредісов [4], А. Киреев [1], В. Михайлов [5], В. Новицький [6]. Аналіз опублікованих праць, присвячених цій проблемі, показав наявність недостатньо опрацьованих теоретичних питань і не вирішених практичних проблем. Насамперед, це стосується визначення причин несприятливого розвитку зовнішньої торгівлі, пошук шляхів підвищення її ефективності та зміцнення безпеки держави в сфері зовнішньоекономічної діяльності.

У зв'язку з кризовою ситуацією в Україні, що була наслідком збігу трьох об'єктивних обставин: погіршення економічної кон'юнктури, відтворювальної кризи та настання спадної фази «довгого» циклу, у 2008–2010 роках спостерігалось стрімке падіння зовнішньої торгівлі України, формування негативного сальдо у розмірі 40% до попереднього 2008 року, але деяке поживлення вже можна було спостерігати у 2010 році. Про це свідчать дані Державного комітету статистики, а саме порівнянно з 2009 роком обсяг експорту зріс на 29,4% і склав 129,4% від попереднього року, а обсяг імпорту — 33,7% і склав 133,7% від попереднього 2009 року. Наведені дані свідчать про певну стабілізацію і поживлення у сфері зовнішньої торгівлі.

Таблиця 1. Обсяги експорту-імпорту товарів

	2004		2005		2006		2007		2008		2009		2010	
	Вартість млрд.\$	у% до 2003	Вартість млрд.\$	у% до 2004	Вартість млрд.\$	у% до 2005	Вартість млрд.\$	у% до 2006	Вартість млрд.\$	у% до 2007	Вартість млрд.\$	у% до 2008	Вартість млрд.\$	у% до 2009
Сальдо	+3,7		-1,9		-6,7		-11,4		-18,6		-5,7		-9,3	
Імпорт	28,9	125,9	36,1	124,6	45,0	124,6	60,6	134,7	85,5	141,1	45,4	53,1	60,7	133,7
Експорт	32,6	141,6	34,2	104,9	38,3	112,1	49,2	128,4	66,9	135,9	39,7	59,3%	51,4	129,4%

Крім цього загальний обсяг здійснення експортно-імпортних операцій порівняно з 2009 роком збільшився на 31,7%, що також свідчить про позитивні тенденції у цій сфері. Тенденція наростання зовнішнього боргу зберігалася. Однією з найбільш помітних тенденцій останніх кількох років було, перш за все, збільшення обсягів зовнішньоторговельного товарообігу України, що одночасно супроводжувалося зміною його географічної структури, проте фінансово-економічна криза призвела не лише до значної зміни, як товарної структури, але і до від'ємного сальдо зовнішньої торгівлі, чого не спостерігалось ще з 2000 року, коли відсоток від'ємного сальдо склав 8,4% (табл. 1).

Аналізуючи дані табл. 1, можна сказати, що найбільший рівень зростання обсягів експорту та імпорту припадав на 2007–2008 роки, коли відсоток до попереднього року був 135,9%. Окрім цього загальний обсяг експорту товарів зріс у 2007 р. до базового 2004 року в 1,2 рази та в 1,6 рази — в 2008 році. За результатами зовнішньоторговельної діяльності у 2009 році щодо попереднього 2008 року спостерігалась тенденція

до зниження як експорту, так і імпорту. Обсяг експорту у 2009 році згідно з даними, наведеними в таблиці, складав щодо попереднього 2008 року лише 59,3%, обсяг імпорту — 53,1% порівняно з 2008 роком. Кризові 2009 та 2010 роки охарактеризувалися стрімким падінням обсягів зовнішньоторговельних транзакцій з 2004 по 2008 роки майже у двічі. Аналізуючи темпи розвитку зовнішньої торгівлі України і беручи за базовий 2004 рік, можна побачити, що лише у 2004 році сальдо зовнішньої торгівлі мало позитивне значення на рівні +3.7 млрд. дол., саме на цю число експорт перевищував імпорт. Подальші роки вже відображали лише погіршення стану. Сальдо 2005–2010 років мало негативну тенденцію, що свідчило про перевищення імпорту над експортом від 1,9 млрд. у 2005 році до 18,6 млрд. у 2008 році.

Отже в умовах формування ринкової економіки і відповідних тенденцій у сфері розвитку зовнішньоекономічної діяльності спостерігалось перевищення темпів зростання загального імпорту над приростом загального експорту. Тобто зростання імпорту протягом останніх років відбувалося швидше ніж зростання експорту товарів і послуг з України. Ці дані свідчать про значне переважання імпорту над експортом від 5.7% у 2005 і до 22,3% у кризовому 2008 році, хоча у 2010 році цей показник став значно меншим і склав 15,3%, що є свідченням певної стабілізації і покращення стану зовнішньої торгівлі. Таким негативним наслідком став 2008 рік, коли світ зіткнувся з глобальною фінансовою кризою, яка в свою чергу не могла не зачепити Україну. Іпотечна криза США 2007 року і глобально-економічна криза 2008 року спричинили хвилю нового протекціонізму, що призвів до «торговельних війн» між розвиненими країнами, незважаючи на домовленості в рамках СОТ. Після зростання цін на промислові товари в 2007 році, країни, що розвиваються, зменшили чи тимчасово скасували мито і податки на промислові товари та застосовували до них експортні податки і квоти. Тим часом, коли заходи в сфері імпорту були спрямовані на стимулювання торгівлі і виробництва, заходи в сфері експорту спричинили підвищення і нестабільність цін і ще більше скоротили пропозицію промислових товарів в світі. Як тільки ціни на промислові товари почали знижуватись в другому півріччі 2008 року, деякі з цих заходів, а саме, експортні обмеження, були скасовані. Більшість заборон на експорт були послаблені або зняті, а експортні мита — знижені. Аналогічним чином глобальний економічний спад спричинив тиск зі сторони протекціоністських сил, результатом якого стало прийняття різноманітних урядових заходів замість скоординованих на міжнародному рівні дій для вирішення цієї глобальної проблеми. Під час дослідження цих явищ, якім впливають на міжнародну торгівлю, СОТ підтвердила, що з початку кризи було застосовано значну кількість різноманітних протекціоністських заходів, а саме: підвищення митних ставок, нетарифних обмежень та інших дис-

кримінаційних заходів, які деформують торгівлю. Тому у 2008 році була створена організація «Global Trade Alert», з метою оцінки глобального протекціонізму, спричиненого світовою фінансовою кризою. Керівництво цієї організації повідомило, що уряди багатьох країн, не дивлячись на стабільність економіки, продовжують застосовувати нові протекціоністські заходи. В грудні 2009 року «Global Trade Alert» підрахувала 305 дискримінаційних заходів, а через місяць — вже 367. Одночасно спостерігалось лише 18 заходів по лібералізації зовнішньої торгівлі. Проти кожної з десяти країн з найбільшою часткою в світовій торгівлі було використано понад 100 протекціоністських методів захисту зовнішньої торгівлі. При цьому Україна посіла одне із перших місць серед країн, економіка яких постраждала від протекціоністських заходів щодо захисту внутрішнього ринку, а Росія зайняла друге місце за кількістю застосованих проти неї дискримінаційних заходів, четверте — за кількістю торговельних партнерів, які постраждали від національного протекціонізму, п'яте — за кількістю захищених секторів. Наприкінці 2008 року був проведений антикризовий саміт «Великої двадцятки» за результатами якого були впроваджені нові заходи, що обмежували імпорту з 1 вересня 2009 року до середини лютого 2010 року групою країн «Великої двадцятки». Були встановлені рамки обмеження імпорту на рівні близько 0,7% імпорту групи країн «Великої двадцятки», чи близько 0,4% від загального світового імпорту. У цей період спостерігалось кілька випадків збільшення тарифів на імпорту товарів, певні торговельні розслідування (антидемпінгові, компенсаційні та захисні), а також застосування деяких нетарифних заходів і обмежувальної практики державних закупівель. Отже надмірний протекціонізм і надмірні протекціоністські заходи з боку ЄС і РФ, та певні збереження принципів лібералізму у зовнішній торгівлі України призвели до імпортозаміщення вітчизняних товарів і відповідного посилення конкурентного тиску на українських товаровиробників. В період розгортання кризи в російсько-українських економічних відносинах зростає напруга на економічному підґрунті. Через дипломатичний тиск у грузинському конфлікті Росія оголосила про замороження ряду угод з Україною, які діяли у рамках її намірів щодо вступу у Світову організацію торгівлі (СОТ). Для України такий варіант подій уже означав початок нової торговельної війни. Де-факто Росія та Україна зі стану торговельних війн майже не виходили, починаючи з часів здобуття ними незалежності. Так у 1993 році обидві держави підписали договір про зону вільної торгівлі, але впродовж року виклали безліч торговельних обмежень одна одній. Протягом 10–15-ти років ці обмеження поступово усувалися і зона вільної торгівлі, нібито, почала діяти. Саме такі події стали свідченням впливу економічної дипломатії на розвиток зовнішньоторговельних відносин. В цей час уряд Російської Федерації

доручив міністерствам «..захистити російську економіку від товарів, що поставляються з України», що було обумовлено надмірним бажанням Росії стати членом СОТ. Як результат українська сторона отримала обмеження на ввіз на територію Росії вітчизняного сухого молока, сиру і карамелі. Це виправдовувалося загрозою напливу до країни неякісного товару з третіх країн. 28 червня 2011 року набрала чинності постанова уряду про введення на три роки 26-відсоткового антидемпінгового мита на українські сталеві ковани валки для прокатних станів. Російська сторона заявляє, що це відбувається відповідно до законодавства держав-членів Митного союзу. В Україні ці заходи сприймають як санкції за небажання приєднатися до Митного союзу. Основна мета таких дій — обмеження Росією імпорту української сталі. На даний момент РФ здійснено низку захисних заходів щодо українських товарів. Раніше Митний союз вже підвищив мита на український цукор, гречану крупу, картоплю, капусту, насінневу картоплю. На черзі — український сир і молоко. Комісія Митного союзу затвердила список товарів, яких торкнуться антидемпінгові та спеціальні захисні заходи, що діють у кожній із трьох країн — членів цієї організації (Росія, Білорусія, Казахстан). До нього потрапили сталеві і неіржавіючі труби, скловолокно, столові прилади, машинобудівні кріплення і кріпильні вироби. Ці дії є проявом тиску з боку Москви з метою змусити Україну піти на економічні поступки стратегічного характеру. Внаслідок них Україна повинна буде все більше платити за газ, але все менше отримувати прибутки від продажу своїх товарів і послуг до Росії. Це може призвести спочатку до того, що російські банки будуть давати кредити на оплату газу, а згодом вимагати їх погашення акціями українських підприємств хімічної, металургійної та харчової промисловості. Але головною метою, на нашу думку, є поглинання транспортної інфраструктури, зокрема трубопроводів, залізниці, портів та інших транспортних артерій. Це необхідно Росії, щоб отримати прямий доступ її експортних товарів на ринки Західної Європи.

Динаміка торгівлі з країнами ЄС, Європи, СНД та країнами Азії (табл. 2), позначилася на зміні географічної структури експорту.

Таблиця 2. Географічна структура експорту-імпорту товарів (млн. \$)

	Всього	Країни СНД	Європа	Країни ЄС ¹	Азія	Африка	Америка	Австралія і Океанія	Інші країни світу
експорт									
2004	32666,1	8409,4	11764,3	11009,6	8178,3	1758,0	2544,2	11,7	24256,7
2005	34228,4	10531,1	10881,4	10233,4	8576,9	2393,9	1831,2	13,7	23697,3

2006	38368,0	12351,1	12625,5	12087,9	8446,2	2373,7	2550,9	17,9	26016,9
2007	49296,1	18087,0	14773,8	13916,4	10881,6	2792,0	2686,3	15,7	31209,1
2008	66967,3	23166,3	19732,8	18129,5	15887,0	3902,4	4144,0	64,0	43801,0
2009	39695,7	13472,9	10264,5	9499,3	12131,7	2627,8	1124,2	21,6	26222,8
2010	51405,2	18740,6	13829,6	13051,9	13715,4	3018,7	2000,0	28,4	32664,6
імпорт									
2004	28996,8	15189,2	9887,2	9547,4	2592,8	279,7	966,1	81,5	13807,6
2005	36136,3	16988,3	12666,4	12191,9	4685,5	426,2	1265,5	103,9	19148,0
2006	45038,6	20112,3	16804,2	16194,6	6143,7	413,0	1465,3	99,5	24926,3
2007	60618,0	25469,3	23048,9	22218,7	9042,2	673,1	2255,4	128,4	35148,7
2008	85535,3	33377,8	30477,0	28868,4	15497,7	1559,1	4190,6	431,7	52157,5
2009	45433,1	19692,6	16233,8	15392,7	6538,6	617,6	2197,9	149,4	25740,5
2010	60742,2	26697,4	20004,5	19101,2	10023,3	874,4	2879,4	261,4	34044,8

Частка цих країн у загальній структурі експорту з 2004 року почала збільшуватися пересічно на 5–8% за рік. Загалом до країн СНД вона збільшилася з 26,2% від загального обсягу (2004 р.) до 31% (2005 р.). Ця тенденція мала своє продовження і в 2006–2007 рр., коли експорт досяг 33% і 38%, а починаючи з 2008 року частка експорту почала зменшуватися і в 2009 р. вже склала 33% (зменшилась на 5%). Не можна не зауважити те, що частка експорту до країн Азії, навпаки, продовжувала збільшуватися. В 2009 році вона становила 30% від загального обсягу. Загалом до країн СНД було експортовано 33,9% усіх товарів. Найбільші експортні поставки здійснювались до Російської Федерації — 21,4%. Серед інших імпортерів українських товарів можна виділити: Туреччина — 5,4%, Китай та Казахстан — по 3,6%, Білорусія — 3,2%, Німеччина та Італія — по 3,1%. У 2009 р. зменшились обсяги експорту до більшості головних торгових партнерів, крім Китаю та Індії. Експорт товарів скоротився за всією товарною номенклатурою, за винятком продукції агропромислового комплексу та харчової промисловості. Поставки на зовнішній ринок цієї продукції збільшились в 1,3 рази. У 2010 році зовнішньоторговельні операції товарами Україна здійснювала з партнерами із 216 країн світу. До країн СНД було експортовано 36,5% усіх товарів, до країн ЄС — 25,3% (у січні–листопаді 2009 р. — відповідно 33,9% та 23,8%). Найбільші експортні поставки здійснювались до Російської Федерації — 26,3%, Туреччини — 5,7%, Італії — 4,7%, Білорусі — 3,6%, Польщі — 3,5%, Німеччини — 3%

та Індії — 2,6. Із країн СНД імпортовано 44% усіх товарів, із країн ЄС — 31,5% (у січні–листопаді 2009 р. — відповідно 43% та 34,1%).

Аналізуючи тенденції імпорту за географічною структурою зовнішньоторговельних операцій, слід відзначити, що з 2004 р. у сфері імпорту спостерігалось активне зростання. При цьому рівень імпорту з країн СНД у загальному обсязі поступово зменшувався з 52% — у 2004 до 42% — у 2007 році, 39% — у 2008 році, але у 2009 році вже було помітне невелике зростання (на 4% до 43%), і все це відбувалося на тлі всеохоплюючої економічної кризи, яка була обумовлена не лише кризою світової фінансової системи, що призвела до падіння банківського сектору як в середині країн, так і за їх межами. До збільшення імпорту призвів й ряд внутрішніх чинників, що зумовили розвиток цих тенденцій. Збільшення частки імпорту підтверджує лише те, що імпортозаміщення вітчизняних товарів іноземними, особливо з країн Азії, які на жаль не завжди за якістю відповідають усім необхідним вимогам, створюють додаткові перешкоди для національного виробника. Із країн СНД імпортовано 43,3% усіх товарів, із країн ЄС — 33,9% (у 2008 р. — відповідно 39% та 33,8%). Найбільшу питому вагу в загальному обсязі імпорту мали Російська Федерація — 29,1%, Німеччина — 8,5%, Китай — 6%, Польща — 4,8%, Казахстан — 4,5%, Білорусь — 3,7% та Узбекистан — 3,6%. Порівняно з 2008 р. скоротились імпорتنі поставки з усіх головних торгових країн-партнерів. Основу товарної структури експорту зовнішньої торгівлі України у 2010 р. склали мінеральні продукти — 13,1% (від загального експорту), недорогоцінні метали та вироби з них — 33,7%, механічні та електричні машини — 11%, продукція хімічної та пов'язаних з нею галузей промисловості — 6,8%, продукти рослинного походження — 5,1%, транспортні засоби — 6,3%. Основу товарної структури імпорту зовнішньої торгівлі України у 2010 р. склали мінеральні продукти — 34,8% (від загального імпорту), недорогоцінні метали та вироби з них — 6,8%, механічні та електричні машини — 13,4%, продукція хімічної та пов'язаних з нею галузей промисловості — 10,6%, продукти рослинного походження — 1,2%, транспортні засоби — 6%. Зменшення обсягів імпорту відбулося за всіма товарними групами. У 2010 році найбільшу питому вагу в загальному обсязі імпорту мали Російська Федерація — 36,5%, Китай — 7,7%, Німеччина — 7,6%, Польща — 4,7%, Білорусь — 4,2%, США — 2,9% та Італія — 2,3%. Зовнішньоторговельні операції послугами Україна здійснювала з партнерами із 218 країн світу. У сфері послуг обсяг експорту зовнішньої торгівлі України у 2009 р. становив 9520,8 млн. дол. і щодо 2008 р. склав 81,1%, імпорту — відповідно 5168,8 млн. дол. та 79,9%. Активне сальдо зовнішньої торгівлі послугами складало 4352 млн. дол. (у 2008 р. — 5273,3 млн. дол.). В 2010 році воно зросло на 46,7% порівняно з 2009 роком — до 2342,3 млн.

дол. (у січні-червні 2009 року — 1987,3 млн. дол.) Експорт послуг до країн СНД складав 40% від загального обсягу експорту, до країн ЄС — 31,4% (у 2008 р. — відповідно 36,6% та 34,6%). Імпорт послуг із країн СНД складав 15,1%, з країн ЄС — 58,1% (у 2008 р. — 16,5% та 59,3%).

Основними партнерами в експорті послуг були Російська Федерація, на яку припадало 36,3% від загального обсягу експорту, Сполучене Королівство — 5,7%, Кіпр — 4,8%, Сполучені Штати Америки — 4,6%, Німеччина — 3,9% та Швейцарія — 3,2%. Найбільшу питому вагу в загальному обсязі імпорту мали: Кіпр (12,9%), Російська Федерація (12,6%), Сполучене Королівство (12,4%), Німеччина (7%), Сполучені Штати Америки (5,9%), Франція (5,8%), Швейцарія та Австрія (по 4,4%). Серед головних торгових партнерів країн СНД у 2009 р. експорт послуг найбільше зменшився до Російської Федерації, Білорусі та Молдови.

Порівняно з 2008 р. обсяги імпорту послуг майже з усіх найбільших торгових країнах-партнерах зменшилися, хоча порівняно з попередніми кількома роками у 2010 році відбувається стрімке зростання як експорту послуг майже на 15%, так і імпорту — на 7%. У структурі зовнішньої торгівлі послугами, як і раніше, переважали транспортні послуги, різні ділові, професійні, технічні, фінансові та державні послуги, які не віднесені до інших категорій.

Зважаючи на продовження процесу надмірного протекціонізму зі сторони інших держав і надмірної лібералізації зовнішньоекономічної діяльності зі сторони України, вже в короткостроковій перспективі логічно очікувати подальше посилення конкурентного тиску на національну економіку, що обмежуватиме експортні можливості. При цьому особливу увагу слід приділити внутрішнім та зовнішнім чинникам, які вплинули і до цих пір мають вплив на структуру та розвиток зовнішньоекономічного сектору України:

До найважливіших внутрішніх чинників, які вплинули на структуру та розвиток зовнішньої торгівлі України, належать:

— несприятлива загальногосподарська кон'юнктура і стан національної економіки, викликані умовами економічної кризи перехідного періоду;

— структура національного виробництва, рівень інтегрованості його до регіональної та світової системи поділу праці;

— якість та конкурентоспроможність вітчизняної продукції, рівень її сертифікації та відповідності міжнародним стандартам;

— обсяги національного виробництва конкретних видів продукції і відповідність їх потребам внутрішнього і зовнішнього ринків;

— ефективність економічної політики держави, її відповідність завданням ринкової трансформації економіки та структурної перебудови народного господарства;

— рівень адаптації національної економіки до ринкових відносин, від якого залежить здатність товаровиробників і експортерів оперативно реагувати на зміни в кон`юнктурі внутрішнього та зовнішнього ринків;

— наявність резервів виробничих потужностей, які можуть бути використані для розширення виробництва товарів, що користуються попитом на внутрішньому та зовнішньому ринках;

— використання вітчизняного науково-дослідного та проектно-конструкторського потенціалу для освоєння та розширення виробництва експортної та імпортозамінної продукції;

— наявність резервів висококваліфікованої робочої сили для нарощування виробництва продукції, яка користується попитом;

— податкова та валютно-фінансова політика держави;

— інвестиційний клімат у країні, зумовлений нинішньою стадією циклічного розвитку, яка обмежує можливості розширеного відтворення;

— стійкість національної грошової одиниці і розвиток інфляційних процесів;

— ефективність національної політики сприяння залученню інвестицій до структурної перебудови економіки та нарощування виробництва продукції підвищеного попиту;

— ефективність заходів, спрямованих на підвищення якості та ступеня обробки сировини, розширення виробництва і експорту наукомісткої та високотехнологічної імпортозамінної продукції;

— ефективність політики стимулювання експорту і регулювання імпорту, поліпшення його структури, підтримка національних товаровиробників і експортерів при освоєнні виробництва експортної і імпортозамінної продукції та просуванні товарів на зовнішній і внутрішній ринки;

— ефективність системи та структури управління зовнішньоторговельними зв`язками та контролю за їхнім розвитком;

— ефективність митно-тарифного регулювання, його спрямованість на недопущення надмірного експорту товарів, який призводить до штучного загострення їхнього дефіциту і зростання імпорту;

— ефективність митно-тарифного регулювання, спрямованого на недопущення надмірного імпорту товарів непершої необхідності, захист інтересів національних товаровиробників і споживачів від недобросовісної конкуренції зарубіжних фірм;

— геополітичні фактори.

Врахування зазначених чинників, виникнення яких значною мірою залежить від дій органів державного управління, є важливою умовою ефективного регулювання структури товарообміну, захисту вітчизняних товаровиробників від недобросовісної конкуренції і вдосконалення системи

стимулювання вигідних для інтересів держави зовнішньоекономічних контактів.

Література:

1. Киреев А. П. Международная экономика/Киреев А. П. — М.: Междунар. отношения, 2000. — С. 488.
2. Кириченко О. А. Менеджмент зовнішньоекономічної діяльності: Підручник/[О. А. Кириченко, В. Я. Шевчук, А. А. Мазараки та ін.]; За ред. О. А. Кириченка. — К.: Знання, 2005. — 493 с.
3. Козик В. В. Міжнародні економічні відносини: Навч. посіб./В. В. Козик, Л. А. Панкова, Н. Б. Даниленко. — 7-ме вид., стер.— К.: Знання, 2008.— 406 с.
4. Кредісов А. І. Управління зовнішньоекономічною діяльністю: [Навч. посібник для студентів екон. вузів і ф-тів]/[Кредісов А. І., Березовенко С. М., Биков Г. М. та ін.]; Під заг. ред. Кредісова А. І. — 2-е вид., випр. і допов. — К.: ВІРА-Р: Алерта, 2002. — 543 с.
5. Михайлов В. С. Зовнішньоекономічна діяльність України: статистичне забезпечення/В. С. Михайлов//Статистика України. — 2007. — № 4. — С. 25–29.
6. Новицький В. Є. Міжнародна економічна діяльність України: Підручник/Новицький В. Є. — К.: КНЕУ, 2003. — 948 с.
7. <http://www.ukrstat.gov.ua/>
8. <http://me.kmu.gov.ua>
9. <http://www.imf.org/external/index.htm>

Барановская В. Н. Анализ современных тенденций развития внешней торговли Украины.

Исследованы и проанализированы тенденции развития внешней торговли Украины и ее современное состояние.

Ключевые слова: *экономика, внешнеэкономическая деятельность, внешняя торговля Украины.*

Baranowska V. Analysis of current trends in Ukraine's foreign trade.

Studies and analyzes trends in foreign trade of Ukraine and its present state.

Keywords: *economic, foreign economic activities, foreign trade of Ukraine.*

УДК 327.8:341.638

МІЖНАРОДНІ САНКЦІЇ ООН ЯК ЗАСІБ УРЕГУЛЮВАННЯ МІЖДЕРЖАВНОГО КОНФЛІКТУ (НА ПРИКЛАДІ ІРАКСЬКО-КУВЕЙТСЬКОЇ КРИЗИ)

Седляр Ю. О. ©

Кандидат політичних наук, доцент, докторант Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Висвітлено проблему становлення санкційної політики ООН проти Іраку у 1990-х рр. внаслідок його нападу на Кувейт.

Ключові слова: Організація Об'єднаних Націй, санкції, Ірак, Рада Безпеки, Генеральна Асамблея, Кувейт, Близький Схід, міждержавний конфлікт.

Впровадження міжнародних санкцій як інструменту із підтримки міжнародного миру і безпеки наразі залишається однією із найбільш дискусійних проблем міжнародно-політичної науки. Кожний окремий випадок їх використання викликає неабиякий резонанс як в академічному співтоваристві, так і провокує запеклі дебати у дипломатичних колах. З ерозією біполярності у 1991 р. і поліпшенням у зв'язку із цим політичного клімату у міжнародному середовищі відкрилася нова сторінка застосування колективних примусових заходів у рамках ООН. Проте і донині одним із найбільш суперечливих епізодів впровадження колективних санкцій ООН є іракський випадок, який, з одного боку, продемонстрував високу ефективність роботи організації у розблокуванні міждержавного конфлікту, нівелюванні загрози зовнішньої агресії, а, з іншого, став серйозним випробуванням релевантності санкційного механізму Організації Об'єднаних Націй відносно його спроможності протидіяти викликам і загрозам світовій стабільності у новій системі міжнародних координат. У зв'язку із цим доцільним стає ретельний аналіз санкційної політики ООН проти Іраку через його агресію щодо Кувейту. Перед тим, як з'ясувати сутнісні риси проблеми, підкреслимо, що вони стали предметом дослідження Д. Балуєва, В. Бруза, В. Василенка, О. Колобова, В. Пахіля, Мувафака З. Тамера, вплив іракської кризи на регіональну систему безпеки на Близькому Сході на глибокому теоретичному рівні розкривається у працях О. Коппель, Ю. Скорохода.

Насамперед, варто відзначити, що конфлікт Іраку і Кувейту має досить глибокі історичні корені. Емірат Кувейт входив до складу Османської

імперії, але з середини XVIII століття панування над ним турків було номінальним. Родоначальники сучасної правлячої династії Ас-Сабах в 1762 р. утворили в Кувейті емірат, який користувався широкою автономією. Наприкінці XIX ст. емірат фактично потрапляє під протекторат Великобританії, хоча формально все ще залишається у складі Османської імперії. 23 січня 1899 р. між Кувейтом і Великобританією був укладений договір, згідно з яким контроль за зовнішньою політикою і безпекою Кувейту переходив до Великобританії. Після початку Першої світової війни, у листопаді 1914 р., Кувейт проголошується «незалежним князівством під британським протекторатом» [1, с. 5]. На півночі Кувейт тепер межував з Іраком, який став незалежним у 1932 р. У період між світовими війнами в Кувейті було відкрито багаті запаси нафти, але їх розробка розпочинається лише у 1946 р. Кувейт отримав незалежність в 1961 р. і в цьому ж році останні британські солдати були виведені з Кувейту. Ставши незалежною державою, яка при досить незначній площі володіла величезними запасами нафти, Кувейт перетворився на об'єкт територіальних зазіхань з боку Іраку. Так, Ірак, хоча і визнав свій кордон з Кувейтом при здобутті незалежності в 1932 р., проте неодноразово висував претензії на всю або частину території Кувейту. Зокрема, у 1961 р., тобто відразу ж після проголошення незалежності Кувейту, президент Іраку Абдель Керім Касем заявив, що Кувейт завжди був частиною Басри і, отже, належить Іраку. Знадобилося втручання Великобританії і Ліги арабських держав для нормалізації обстановки в регіоні [1, с. 6].

Після приходу в 1979 р. до влади С. Хусейна претензії Іраку до Кувейту також висувалися неодноразово. Попри це, під час ірансько-іракської війни Кувейт, побоюючись експорту ісламської революції, фактично підтримував Ірак, надаючи йому кредити.

Водночас виснаження Іракської держави тривалою війною з Іраном змусило Багдад вишукувати форсовані шляхи нарощування свого воєнно-політичного й економічного потенціалу і передусім за рахунок свого слабого сусіда — Кувейту.

Зокрема, у 1990 р. в Іраку розпочалася і швидкими темпами наростала потужна пропагандистська піар-кампанія, покликана створити сприятливу моральну атмосферу для подальших дій Іраку щодо вторгнення на територію Кувейту. Зросла кількість заяв Президента Саддама Хусейна та інших іракських високопосадовців, що містили політичні, територіальні та фінансові претензії до Кувейту [2]. У заявах ішлося про те, що Кувейт, використовуючи спеціальне обладнання, видобував нафту в надрах Іраку і таким чином завдав збитків Багдаду на суму 2,4 млрд. дол. США. Кувейт звинувачувався в тому, що він незаконно володіє островами Варба, Бабія і Фаїлака у Перській затоці, що унеможливило доступ Іраку до вод

затоки. Надходили претензії і в галузі економіки. Зокрема, Багдад закидав Кувейту та іншим державам-членам Ради співробітництва арабських держав Перської затоки (РСАДПЗ) у тому, що вони заблокували в ОПЕК збільшення квоти Іраку і тим самим перешкоджають відновленню іракської економіки після тривалого конфлікту з Тегераном.

З лютого до липня 1990 року висунуті президентом Іраку Саддамом Хусейном та іншими офіційними особами Іраку заяви сприяли появі декількох політичних, територіальних і фінансових скарг проти Кувейту. Серед звинувачень Іраку було вказано те, що Кувейт видобував сиру нафту шляхом буріння похилих свердловин у нафтовому родовищі Рамаїлія. Прагнучи всіляко уникнути ескалації конфлікту, уряд Кувейту заявляє про свою готовність обговорити всі спірні питання і виділити Іраку позику в розмірі 9 млрд. доларів, проте ситуація продовжує загострюватися. У другій половині липня 1990 р. Ірак розгорнув свої військові сили вздовж кордонів Кувейту.

Кувейт відповів, що ці та інші звинувачення з боку Іраку не мають жодних підстав. 31 липня 1990 р. за ініціативою короля Саудівської Аравії Фахда і президента Єгипту Х. Мубарака, які намагалися виступити як посередники, спадкоємець престолу Кувейту і віце-голова Революційної Командної Ради Іраку зустрілися в Саудівській Аравії, аби запобігти розгортанню збройної міждержавної конфронтації. Однак переговори виявилися непродуктивними, і 2 серпня о 1 ночі за місцевим часом іракські війська перейшли міжнародні визнані кордони і почали вторгнення та подальшу окупацію Кувейту.

Таким чином, в ніч на 2 серпня 1990 року Ірак здійснив збройний напад на Кувейт і за кілька годин окупував країну. Військові потенціали противників були явно неспівставними: армія Кувейту складалася з 20 тис. осіб, іракська — з 150 тис. чоловік. З огляду на повну військову перевагу противника наземні підрозділи збройних сил Кувейту вели оборонні бої, в той же час відступаючи на територію Саудівської Аравії. Основна частина військової авіації Кувейту встигла перебазуватися на саудівські аеродроми. Спочатку Ірак обґрунтовував вторгнення проханням тимчасового уряду, ніби створеного кувейтською опозицією еміра. Та оскільки сформувати дієвий опозиційний уряд не вдалося, то 8 серпня було оголошено про фактичну анексію Кувейту [3, с. 87] та приєднання його до Іраку «повністю і навечно» як дев'ятнадцятої провінції «Аль-Саддама» на знак «відновлення історичної справедливості».

Проте фактичні причини нападу полягали у небажанні уряду Іраку розраховуватися за борги розміром у декілька мільярдів доларів, набуті під час війни з Іраном, а, по-друге, мали безпосередній зв'язок із заявою президента Іраку С. Хусейна в червні 1990 року, в якій політик стверджував, що

Кувейт краде іракську нафту. Справді, в Кувейті будували похилі шахти, конструкція яких дозволяла видобувати нафту з іракських надр, водночас в Іраку схожих технологій не існувало, проте пропозиції поділити з Іраком кошти від реалізації нафти Кувейт відкинув.

Прагнучи відтермінувати реакцію ООН і можливі військові дії держав щодо звільнення Кувейту, С. Хусейн оголосив, що всі іноземні громадяни, які перебували на той час на кувейтській території (25 тис. осіб, включаючи жінок і дітей), стають заручниками, яким загрожує смерть в разі відкриття кампанії проти Іраку.

Тут слід зазначити, що в 1990 р. лише 12 з 21 держав-членів Ліги арабських держав беззастережно засудили дії Іраку. Його в тій чи іншій мірі підтримали уряди Йорданії, Лівії і лідер Організації визволення Палестини Я. Арафат. За таку позицію палестинського лідера з часом поплатилися палестинці, які жили і працювали в Кувейті до війни. Хоча більшість із них не підтримали окупації і приєдналися до кувейтського опору, після повернення еміру палестинці були позбавлені права на працевлаштування у Кувейті, розпочалося їх переслідування та масові виселення з країни [4, с. 252]. Подібна ж бездіяльність регіональної структури щодо розблокування збройного конфлікту вказала на єдино можливий шлях міжнародного урегулювання, а саме — звернення до Організації Об'єднаних Націй.

Отже, військово-політична криза, яка утворилася на Близькому Сході в результаті окупації території Кувейту збройними силами Іраку, стала об'єктом діяльності Організації Об'єднаних Націй. У перший ж день виникнення конфлікту на основі звернень держав-членів ООН [5] питання про відносини між Іраком і Кувейтом було внесено до порядку денного Ради Безпеки ООН.

Вже 2 серпня 1990 року Рада Безпеки одноголосно прийняла резолюцію № 660 (1990), в якій іракська агресія визначалася як загроза міжнародному миру і безпеці. Резолюція засуджувала вторгнення Іраку у Кувейт і вимагала від Іраку негайно вивести військові частини на позиції, які вони займали до 1 серпня 1990 р. [6].

У своїй наступній резолюції № 661 (1990) Рада Безпеки, враховуючи, що положення резолюції 660 не були виконані, що «продовжується окупація Кувейту Іраком, яка супроводжується людськими втратами і знищенням матеріальних цінностей» та діючи на підставі Глави VII Статуту ООН, постановила застосувати санкції ООН проти Іраку з метою відновлення правління законного уряду Кувейту. Пункт 3 резолюції вимагав від всіх держав припинення «імпорту всіх товарів ... вироблених в Іраці і Кувейті», забороняв будь-яку діяльність, яка сприяла б перевезенню товарів із країни об'єкта санкцій, а також операції, які пов'язані з іракськими това-

рами і вимагають переведення грошових та інших засобів для здійснення таких видів діяльності і операцій [7].

Резолюція № 661 (1990) вводила військове ембарго проти Іраку і окупованих територій і забороняла надання будь-яких фінансово-економічних ресурсів особам чи органам в Іраці і Кувейті, крім платежів, призначених виключно для медичних і гуманітарних цілей, продуктів харчування. У пункті 6 резолюції Рада Безпеки постановила заснувати Комітет Ради Безпеки для здійснення функції контролю за виконанням санкційного режиму [7].

Механізм реалізації санкційного тиску на іракський уряд було посилено у подальшому резолюцією № 665 (1990) Ради Безпеки, яка закликала «держави, які співпрацюють з урядом Кувейту і надсилають в цей район морські сили, вживати таких заходів під контролем Ради Безпеки, щоб зупинити всі судна для огляду і перевірки їх вантажів і місць призначення». Рада Безпеки зобов'язувала держави надсилати доповіді Комітету, створеному на виконання резолюції 661 (1990), з метою ефективного виконання цього документу [8].

Резолюція Ради Безпеки ООН по проблемі врегулювання іраксько-кувейтської кризи — № 666 (1990) — визначила гуманітарний вимір санкційного режиму. У ній Рада Безпеки змусила Комітет по санкціям постійно тримати у полі зору положення із продовольчими товарами в Іраці і Кувейті і, на основі доповідей Генерального Секретаря ООН про гуманітарну ситуацію у вказаних країнах, надавати рекомендації Раді Безпеки про шляхи задоволення гуманітарних потреб. Пункт 6 резолюції № 666 (1990) Ради Безпеки наголошував на тому, що продукти харчування повинні надаватися через Організацію Об'єднаних Націй у співробітництві із міжнародними гуманітарними установами і під їх наглядом для забезпечення справедливого розподілення [9].

Санкційний режим ООН проти Іраку було модифіковано конкретизацією транспортних санкцій, яка містилася у положеннях резолюції № 670 (1990) Ради Безпеки. У цьому документі Рада Безпеки підтверджувала, що резолюція 661 (1990) стосується всіх видів транспорту, включаючи авіацію; зобов'язала всі держави не дозволяти зліт повітряних суден із своєї території для перевезення будь-яких вантажів в Ірак або Кувейт, крім вантажів гуманітарного спрямування за умови дозволу Комітету по санкціям; закликала всі держави затримувати кораблі, зареєстровані в Іраці, які використовуються для порушення резолюції 661 Ради Безпеки, або відмовляти таким суднам у заході в їх порти крім ситуацій, які визнаються необхідними для запобігання людських жертв [10].

Отже, санкційний режим ООН проти Іраку носив імперативний характер і був фактично всеохоплюючим. Проте санкції не розповсюджувалися

на товари гуманітарного спрямування, що створювало можливість для перевезення медичних товарів і продуктів харчування до Іраку.

29 листопада 1990 р. після тривалого і напруженого обговорення в Раді Безпеки було узгоджено і прийнято текст резолюції № 678 (1990), яка стала основою для формування антиіракської коаліції. Ця резолюція уповноважувала «держави-члени, які співробітничать з урядом Кувейту, якщо Ірак до 15 січня 1991 року або до цієї дати повністю не виконає рішення Ради Безпеки, вжити всіх необхідних заходів з метою підтримки і виконання резолюції 660 (1990) і всіх наступних відповідних резолюцій Ради Безпеки і поновити міжнародний мир і безпеку в цьому районі» [11].

Однак, припинення іракської окупації, яке змусило Організацію Об'єднаних Націй вжити примусових заходів для врегулювання конфлікту, згода Іраку поновити status-quo не призвели до зняття санкцій ООН проти цієї країни.

Свідченням цьому стало прийняття однієї з найбільш складних і далекосяжних за своїми наслідками резолюцій, якою стала Резолюція 687 (1991), ухвалена 3 квітня 1991 р. Однак, контури у її змісті були намічені у попередньому документі 686 (1991). 3 березня 1991 р. в листах однакового змісту на ім'я Голови Ради Безпеки та Генерального Секретаря Ірак висловив свою згоду на виконання своїх зобов'язань за резолюцією 686. Двома днями пізніше у таких же, ідентичних листах Ірак заявив, що він вирішив повернути Кувейту золото, цінні папери, археологічні об'єкти, захоплені під час окупації. Крім того, 5 березня 1991 р. Рада революційного командування Іраку ухвалила, що всі рішення щодо Кувейту, прийняті після 2 вересня 1990 р. визнаються «не чинними і не дійсними». Варто підкреслити, що це рішення було опубліковано в офіційному виданні «Gazette of Iraq» від 18 березня 1991 р. Проте такі дії іракського керівництва не зупинили нарощування санкційних заходів проти Іраку, що відбилося ухвалою доленосної резолюції 687.

Слід відзначити, що перед голосуванням по документу Рада Безпеки відхилила 17 поправок, запропонованих Кубою, в яких містилися положення щодо негайного припинення вогню без попередніх умов. Крім того, Куба наполягала на тому, аби прибрати положення, які містяться в резолюції 687 (1991) про можливість приймати державою «будь-які необхідні заходи» до Іраку, що могло бути розцінено як дозвіл Ради Безпеки на застосування збройних сил. Між тим, члени Ради Безпеки ООН приступили до консультацій з метою вироблення узгодженого рішення, яке встановлює умови остаточного припинення вогню. 5 постійних членів Ради у своїх заявах після голосування, погодилися, що резолюція 686 намітила відповідний напрям подальшої роботи та підкреслили, що Організація Об'єднаних Націй стоїть перед найбільш важкою і серйозною фазою кризи.

Після переговорів, що тривали протягом місяця, Рада Безпеки ООН зрештою ухвалила 3 квітня 1991 р. резолюцію 687 (1991) [12], чотирнадцяту за рахунком, прийняту у зв'язку з іраксько-кувейтською кризою. Резолюцію ініціювали Бельгія, Франція, Румунія, Велика Британія, США і Заір. 12 держав-членів підтримали резолюцію, 1 — проти (Куба), 2 — утрималися (Еквадор і Ємен).

У преамбулі документу Рада Безпеки ООН схвалила відновлення суверенітету, незалежності, територіальної цілісності Кувейту, і повернення його законного уряду. Рада знову підтвердила свою основну мету — відновлення міжнародного миру і безпеки в регіоні, підкреслила важливість укладання міжнародних угод, предметом яких був Ірак, направлених на стабілізацію ситуації у регіоні, протидію поширенню зброї масового знищення. Рада Безпеки ще раз нагадала, що Ірак і Кувейт, як незалежні суверенні держави, підписали в Багдаді 4 жовтня 1963 р. «Узгоджений протокол між Державою Кувейт та Іракської Республікою про відновлення дружніх відносин, визнання і пов'язаних з цим питаннями», тим самим офіційно визнавши кордон між Іраком і Кувейтом і приналежність островів, документ, що було зареєстровано в Організації Об'єднаних Націй відповідно до ст. 102 Статуту ООН, і в ньому Ірак визнав незалежність і повний суверенітет Кувейту в його межах, як це зазначено у листі прем'єр-міністра Іраку від 21 липня 1932 р. і визнано керівництвом Кувейту в його листі від 10 серпня 1932 р. Також у резолюції Рада Безпеки виклала своє занепокоєння гуманітарною ситуацією як в Кувейті, так і в Іраку [12].

Повертаючись до питання санкцій проти Іраку, відзначимо, що резолюція 687 (1991) не тільки не скасувала режим санкцій проти Іраку, а навпаки істотно його удосконалила. Ця резолюція характеризувалася як «мати всіх резолюцій» [13, с. 539], прийнятих в подальшому по кувейтсько-іракському питанню. Як цілком влучно вказує В. Ржевська «протягом наступних дванадцяти років суверенітет держави Ірак неодноразово піддавався усіляким обмеженням, які... були наслідком нападу на Кувейт» [14, с. 8].

Зокрема, Рада Безпеки ООН ухвалила, що відповідно до резолюції 661 (1990) й уточнюючих до неї документів і до прийняття нею подальшого рішення всі держави повинні як і раніше запобігати продажу або поставчанню Іраку з їх території з використанням морських, повітряних суден під їх прапором озброєння і військових матеріалів усіх видів, включаючи продаж або передачу іншим шляхом всіх видів звичайного військового обладнання, в тому числі для напіввійськових груп, і запасних частин і компонентів такого обладнання та засобів їх виробництва; компонентів для виробництва ядерної, хімічної і бактеріологічної зброї і закликала всі держави і міжнародні організації діяти суворо у відповідності з даними вимогами, незважаючи на наявність укладених контрактів, угод, ліцензій

або інших домовленостей [12]. Тож, у такий спосіб Рада Безпеки ООН по суті забезпечила повну ізоляцію Багдаду.

Ставка на санкції як основний інструмент розблокування іраксько-кувейтського конфлікту була зроблена з ряду об'єктивних причин. Американський фахівець З. Селден поміж них виділяє такі: виснаження іракської економіки внаслідок тривалої війни з Іраном; експортно-орієнтований характер народного господарства країни. Зокрема, напередодні запровадження ембарго експорт нафти забезпечував близько 97% надходжень іноземної валюти і був головною статтею державного прибутку. До того ж, географія експортних поставок нафти демонструвала критичну залежність Багдаду саме від американського та європейського ринків; високий рівень підтримки примусових заходів ООН з боку регіональних гравців, що дозволяло фізично ефективно імплементувати ухвалені Радою Безпеки документи [15]. У цілому схвальне ставлення до санкцій ООН домінувало в американському експертному середовищі, яке, за висловом Г. Шуллера з Центру міжнародних і стратегічних відносин, було переконано, що «впроваджуючи і посилюючи ембарго на поставки іракської нафти... дозволить вирішити поставлені цілі» [16]. Більш обережний у своїх оцінках санкційної політики ООН Г. Кіссінджер розглядав примусові дії організації передовсім як механізм примусу Багдаду до проведення конструктивних переговорів. Виступаючи перед воєнним комітетом Сенату він, зокрема заявив: «Якщо санкції кусатимуть під час проведення політичного процесу... Ірак проявлятиме більшу лояльність на переговорах» [17]. Що цікаво, міжнародні санкції ООН підтримували навіть ті, хто не був повністю переконаний в їх спроможності допомогти реалізації зовнішньополітичних цілей, адже вони розглядали їх як надійний засіб подальшого послаблення держави. А. Шлезінгер прокоментував ситуацію таким чином: «Чому б не дати санкціям можливості подіяти?.. ЦРУ вже відмічає скорочення воєнних витрат Іраку. Якщо ж нам доведеться воювати, краще це робити зі слабкою країною, ніж сильною» [18].

Однак, незважаючи на сприятливі умови запровадження міжнародних санкцій ООН проти Іраку, вони тим не менш не принесли очікуваного результату і не в останню чергу через виникнення супутніх проблем, пов'язаних із їх непередбачуваною дією. На послаблення санкційного режиму впливали і зростаючі розбіжності між постійними членами Ради Безпеки ООН, зокрема Великобританії і США, з одного боку, і Росії й Франції, з іншого. Не додало ефективності санкціям і невдоволення арабських країн тривалою ізоляцією Багдаду.

Література:

1. Кузнецов Д. Иракский кризис. Очерк событий. Документы и материалы: учеб. пособие/Д. Кузнецов. — Благовещенск: Изд-во БГПУ, 2006.
2. The United Nations Blue Book Series. — Volume IX. — The United Nations and the Iraq-Kuwait Conflict 1991–1996. — United Nations, Department of Public Information. — New York, 1996. — P. 14–15.
3. Белоногов А. МИД. Кремль. Кувейтский кризис/А. Белоногов. — М.: Олма-Пресс, 2001.
4. Тамір Муаффах Зіяд. Вторгнення Іраку до Кувейту як підстава для накладення на нього міжнародно-правових санкцій/Тамір Муаффах Зіяд//Часопис Київського університету права. — 2008. — № 1.
5. Гушев А. Итоги войны в зоне Персидского залива/А. Гушев, Е. Сергеев//Зарубежное военное обозрение. — 1991. — № 6. — С. 9–14.
6. Резолюция Совета Безопасности ООН 660 (1990) от 2 августа 1990 г. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.un.org/russian/document/scresol/1990/res660.pdf>
7. Резолюция Совета Безопасности ООН 661 (1990) от 6 августа 1990 г. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.un.org/russian/document/scresol/1990/res661.pdf>
8. Freudenschufi H. Between Unilateralism and Collective Security: Authorizations of the Use of Force by the UN Security Council/H. Freudenschufi//European Journal of International Law. — Vol. 5. — 1994. — № 1.
9. Резолюция Совета Безопасности ООН 666 (1990) от 13 сентября 1990 г. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.un.org/russian/document/scresol/1990/res666.pdf>
10. Резолюция Совета Безопасности ООН 670 (1990) от 25 сентября 1990 г. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.un.org/russian/document/scresol/1990/res670.pdf>
11. Резолюция Совета Безопасности ООН 678 (1990) от 29 ноября 1990 г. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.un.org/russian/document/scresol/1990/res678.pdf>
12. Резолюция Совета Безопасности ООН 687 (1991) от 3 апреля 1991 г. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.un.org/russian/document/scresol/1991/res687.htm>
13. Маланчук П. Вступ до міжнародного права за Ейкхерстом/П. Маланчук. — Харьков: Консум, 2000.
14. Ржевська В. «Воля для Іраку»: міжнародно-правово ретроспектива/В. Ржевська//Український часопис міжнародного права. — 2003. — № 3.

15. Selden Z. Economic Sanctions as Instruments of American Foreign Policy/Z. Selden. — Connecticut: Praeger, 1999. — PP. 86–87.
16. Experts Say Embargo May Work if Nations Maintain Commitment//New York Times. — 1990. — 6 August
17. Kissinger H. Testimony before the United States Senate Armed Services Committee/H. Kissinger — 1990. — 28 November
18. Schlesinger A. Jr. White Slave in the Persian Gulf/A. Schlesinger Jr//The Wall Street Journal. — 1991. — 7 January.

Седляр Ю. А. Международные санкции как инструмент урегулирования межгосударственного конфликта (на примере ирако-кувейтского кризиса)

Освещается проблема становления политики санкций ООН против Ирака в 90-е гг. XX в. вследствие его агрессии против Кувейта.

Ключевые слова: *Организация Объединенных Наций, санкции, Ирак, Совет Безопасности, Генеральная Ассамблея, Кувейт, Ближний Восток, межгосударственный конфликт.*

Sedlyar Y. O. International UN sanctions as the tool of interstate conflict settlement (on the sample of the Iraqi-Kuwait crisis)

The article deals with the aspects toward problem of the United Nations sanctions policy against Iraq in the 1990-s years, caused it's aggression on Kuwait.

Keywords: *United Nations, sanctions, Iraq, Security Council, General Assembly, Kuwait, Middle East, interstate conflict.*

УДК 3276321 (477)

ІНДІЯ: ЧИ Є У КРАЇНИ ВНУТРІШНІ РЕСУРСИ ДЛЯ ПЕРЕТВОРЕННЯ НА ВЕЛИКУ ДЕРЖАВУ?

Ігнат'єв П. М.[©]

Доктор політичних наук, доцент Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Розглядаються актуальні питання розвитку Індії у період проведення ринкових реформ. Проаналізовані основні підсумки лібералізації економіки, а також чинники, які визначають бідність великого відсотка населення країни.

Ключові слова: *велика держава, реформи, транснаціональні корпорації, бідність.*

Представники політичної еліти переконані, що Індія зможе стати наступною великою державою вже у 2020 р. Їй вдалося частково перестрибнути промислову епоху, створивши за 20 років ринкових реформ на півдні та заході потужний високотехнологічний сектор і розвинені наукоємні галузі. Великий регіональний актор із другим найчисельнішим населенням, стратегічним розташуванням на перетині торговельних шляхів Азії, ядерною зброєю та однією з найбільших армій має непогані перспективи, щоб здобути особливий статус у міжнародних колах. Із іншого боку, Індія уособлює образ відсталого і перенаселеного багатонаціонального країни з найчисельнішою у світі мусульманською меншиною, складною й строкатою кастовою системою, що уповільнює її розвиток. У статті робиться спроба проаналізувати внутрішні чинники, які впливають на процес набуття Індією статусу великої держави.

Проблема частково розкрита у західній та індійській історіографії. Нею займалися такі відомі вчені, як Стівен Коен і Джордж Перковіч, аргументуючи необхідність союзу США та Індії стратегічною важливістю для офіційного Вашингтону найбільшої у світі демократичної країни. Колишній президент Індії і керівник її ракетної програми Абдул Калам запропонував власний погляд на цю спірну тему у своєму «Баченні 2020», подібне зробила і нині головна опозиційна партія «Бхаратія Джаната» у передвиборчій програмі 2004 р. В індійських ЗМІ висловлювалося чимало думок щодо того, чи можна вважати Індію великою державою, однак українські науковці не приділяли подібним питанням належної уваги. Це обумовило необхідність узагальнюючого спеціального дослідження проблеми,

об'єктом якого виступають внутрішні ресурси державної могутності Індії, які слугують підґрунтям набуття особливого статусу у світовій політиці.

Право виступати в якості великої держави дає Індії її внутрішньополітична стабільність, доволі нехарактерна для регіону, де періодично відбуваються військові перевороти та громадянські війни. Протягом 64 років із моменту проголошення незалежності країна розвивається демократичним шляхом (за винятком періоду надзвичайного стану 1975–1977 рр. під час правління Індіри Ганді), незважаючи на всі складності організації процесу волевиявлення для велетенського населення, його кастову та етнічну неоднорідність. Зокрема, у останніх парламентських виборах 2009 р. брало участь 369 партій, серед членів яких понад 700 млн. виборців обирали депутатів до нижньої палати парламенту протягом 5 етапів: із середини квітня і по середину травня. Виборчі перегони проходили на 812,804 дільниць, які були розташовані не лише у Центральній Індії, але й на Андаманських і Нікобарських островах та навіть у Гімалаях. Для недопущення масштабних фальсифікацій 82 відсотки виборців було сфотографовано на дільницях, де вони використовували електронні машини для голосування (спроможні обробляти 3,840 голосів кожна), які негайно виходили з ладу під час спроб спотворити його остаточний результат [1].

Для країни характерна ротація еліт шляхом чесних і прозорих виборів, існування незалежних засобів масової інформації, а також діяльність тисяч неурядових організацій, що наглядають за дотриманням прав громадянина. Хоча у більшості країн Азії жінки лише у незначній мірі представлені у політичному житті та в адміністративному апараті, це не стосується Індії. З одного боку, у нижній палаті парламенту налічується 59 жінок із 545 депутатів, а у верхній — 21 жінка з 233, але з іншого, ця статистика суттєво змінюється у федеральних одиницях, де представниці слабкої статі займають третину місць у асамблеях штатів і органах місцевого самоуправління — панчаятах [2]. До того ж, після 2009 р. президентом Індії вперше стала жінка Пратібха Патіл, а спікером Локх Сабхи — представниця нижчих каст Нейра Кумар. Саме активна громадська позиція цих відомих діячок допомогла парламенту прийняти 9 березня 2010 р. революційний закон, який передбачав резервування за жінками 33 відсотків місць у нижній палаті федерального законодавчого органу і в асамблеях штатів. Про політичний плюралізм свідчить також присутність на визначних державних чи партійних посадах мусульманина Абдула Калама (у минулому президент), представника нижчих каст Кочеріла Нарайяна (також очільник держави), сикха Манмохана Сінгха, італійки Соні Ганді (керівниця ІНК).

В 2011 р. в Індії відзначалася 20-та річниця з початку проведення ринкових реформ, які запровадив уряд Нарасімхи Рао після розпаду СРСР. Нині

індійська економіка є третьою найбільшою в Азії після китайської та японської й демонструє одні з найвищих темпів зростання ВВП. Зокрема, перед початком світової економічної кризи вони становили 9, а в 2010 р. — 8,5 відсотків. Основні причини цього явища слід шукати в експорті робочої сили за кордон, грошові перекази від якої пожвавлюють активність таких секторів економічної активності, як будівельний, банківський і роздрібна торгівля. Уряд також провів у 1997–1998 рр. масштабну легалізацію «сірих» коштів із неформальної економіки, оголосивши податкову амністію, а протягом першого десятиліття 2000-х уклав угоди з 81 країною про уникнення подвійного оподаткування. При цьому особлива увага приділялася відомим офшорним зонам, більшість із яких погодилася надавати інформацію про рахунки індійських громадян у своїх банках. Важливе значення у цьому процесі мав перегляд положень подібного договору від 1983 р. із Маврикієм, оскільки саме з цієї острівної країни до Індії надходить 44 відсотки прямих закордонних інвестицій... індійців. Таким чином, фіскальним органам вдалося повернути до бюджету країни десятки мільярдів рупій, які згодом були використані для внутрішніх інвестицій у відсталі в економічному відношенні штати [3].

Важливу роль у успіху реформування економіки відіграє політика залучення коштів із країн, де дорогі робоча сила і земельні ділянки, зокрема з ЕС, США і Японії. У цьому контексті уряд відмінив заборону на появу західних брендів в Індії, скасував контроль за ввезенням і вивезенням валюти, суттєво розширив перелік секторів, де дозволялися 100-відсоткові закордонні інвестиції. У свою чергу, західні корпорації охоче вкладали гроші в Індію, оскільки їх цікавили великий споживчий ринок, молода англомовна дешева робоча сила і наявність значного прошарку середнього класу. Прем'єр-міністр Манмохан Сінгх навіть здобув почесне прізвисько «Містер 100 відсотків» за ліберальні погляди на проблему залучення західного капіталу в національну економіку. Наприкінці 2011 р. парламент має прийняти революційний закон, згідно з яким транснаціональні корпорації і держава будуть зобов'язані виплачувати за земельні ділянки селянам у 6 разів більше коштів, ніж становить їх ринкова ціна. До цього у інвесторів виникали серйозні проблеми переважно у сільській Індії, де місцеві мешканці піднімалися на стихійні бунти, щоб не допустити будівництва на їх території доріг, заводів і великих складів. Невдовзі ця проблема буде розв'язана [4].

Внаслідок політики лібералізації доволі багато секторів економіки відчули на собі значне зростання, а деякі були створені по суті з чистого аркуша. Серед обох зазначених категорій доцільно виділити фармацевтику, галузь будівельних матеріалів, ІТ-індустрію, сучасне автомобілебудування. Індійська економіка є фактично самодостатньою, забезпечуючи місцевого

споживача широким асортиментом споживчих товарів, що виготовляються як місцевими конгломератами, так і спільними підприємствами. Однак головним здобутком доби реформ є людський капітал, оскільки Індія пропонує порівняно дешеву робочу силу з якісною технічною освітою, більшість представників якої готові працювати як у самій країні у галузі аутсорсінгу, так і за кордоном. Недаремно в 2010 р. представники діаспори та нерезиденти переказали до індійських штатів рекордну для світової економіки суму, що перевищила 55 млрд. доларів. У тому самому році в даодчу до 25 млн. індійців за кордоном на роботи за короткостроковим і середньостроковим контрактом за межі Індії виїхало ще 11,4 млн. робітників [5].

У контексті даного дослідження важливо розглянути приклад галузей, які стали рекордсменами з економічного зростання. Зокрема, розвиток ІТ-індустрії виглядає досить символічним, якщо враховувати, що ще на початку 90-х років ХХ століття основна маса мешканців країни не мала доступу навіть до телефонів, а в цілому населеному пункті був лише один телевізор, біля якого ввечері збиралися сотні його мешканців для перегляду індустських серіалів. Однак невдовзі уряд надав значні податкові пільги транснаціональним корпораціям і сприяв працевлаштуванню у їх дочірніх компаніях англомовних випускників технічних вузів за умови, що їх продукція буде спрямовуватись на експорт, а результати досліджень стануть доступними для кваліфікованої місцевої робочої сили. Згодом найбільш підприємливі керівники індійських відділень ТНК створили власну справу, базуючись на потужностях збудованих державою технологічних майданчиків. Нині до лідерів ІТ-індустрії належать компанії «Infosys», «Ranbaxy» і «Reliance», багато з яких завчасно готують спеціалістів у вищих навчальних закладах для того, щоб вони потім працювали на ІТ- підприємствах. Із посиленням світових проявів глобальної кризи можна очікувати на зростання прибутків індійської галузі аутсорсінгу, оскільки багато західних корпорацій будуть змушені заощаджувати на високих зарплатах власним фахівцям і суттєво скоротять робочі місця, перемістивши їх за океан. У 2010 р. прибутки від діяльності ІТ-галузі склали понад 60 млрд. доларів, що становило 5,8 відсотки індійського ВВП [6].

Індія отримала прізвисько «аптеки для бідних», оскільки її фармацевтична галузь найбільша в Азії. Після проголошення незалежності країна зітхнула з великою кількістю інфекційних хвороб серед бідного і неписьменного населення, тому за допомогою західного фінансування почала на примітивних потужностях виготовляти найпростіші ліки, використовуючи дешеву місцеву сировину. Згодом місцеві корпорації зробили собі ім'я на дженеріках — незапатентованих медичних препаратах, на оригінали яких більше не поширювалася дія захисного патенту. Нині чимало західних корпорацій переносять до індійських дослідних інституцій лабо-

раторії з виготовлення медикаментів, де цей процес потребуватиме значно менше витрат, а продукцію можна буде відразу збувати на велетенському ринку. Характерно, що міжнародні гуманітарні організації закуповують саме у індійських виробників левову частку ліків, які масово розподіляються у бідних країнах Азії та Африки. Крім того, у Західній Європі та США існує значний інтерес до гербальної медицини у зв'язку з захопленням здоровим способом життя, що також допомагає місцевим компаніям налагодити експорт своєї продукції на ці ринки. Загалом фармацевтика Індії посідає 4-те місце у світі за обсягами випуску продукції та 13-те за її продажами, а країна перетворилася на один із провідних центрів медичного туризму [7].

Ще одною галуззю, де країна добилася вражаючих успіхів, є автомобілебудування. Більшість індійських корпорацій було створено під час чи після Другої світової війни, однак саме лібералізація експорту робочої сили та інвестиційного режиму на початку 90-х років призвели як до появи потужного середнього класу в Індії, так і до приходу на ринок японських та південнокорейських виробників, зацікавлених значним попитом на їх продукцію серед індійців, добробут яких суттєво зріс. Як наслідок, у галузі розпочалася конкуренція у справі створення найбільш дешевих і заощадливих машин («Тата Нано» за 2,5 тис. доларів, «Маруті-Сузукі Серво» за 3 тис. доларів тощо), поява яких зрештою дозволила країні вийти на невибагливі ринки Південної Азії, Латинської Америки та Африки. Цікаво, що корпорація «Тата моторс» подбала і про багатих покупців, придбавши в 2008 р. знамениту британську корпорацію «Ягуар — Ленд Ровер».

Індія має доволі молоде населення. Зокрема, за даними останнього перепису від 2011 р., тут мешкає 1,21 млрд. чоловік (тобто 17,5% від чисельності жителів планети Землі), а за останнє десятиліття чисельність жителів країни зросла на 181 млн. Одночасно це демографічне дослідження засвідчило суттєве збільшення кількості людей, що вміють читати і писати. Якщо в 2001 р. таких налічувалося 64,83 відсотка, то нині вже 74,04. Щоправда, експертами було зафіксоване катастрофічне зменшення кількості жінок у порівнянні з чоловіками, адже нині в Індії мешкає на 37,2 млн. більше представників сильної статі [8]. Важливою складовою майбутнього економічного успіху Індії є великий прошарок англомовних жителів, що дозволяє південним штатам виступати експортерами робочої сили до монархій Перської затоки і розвинених країн світу. Відповідно, у країні сформувався 200-мільйонний середній клас, який виступає підґрунтям її стабільності [9]. Хоча у кожному штаті є його представники, варто зазначити, що осередками проживання цієї верстви населення є південні та південно-західні федеральні одиниці Тамілнад, Гуджарат, Махараштра, Карнатака, Андхра-Прадеш. Індійці з середнім рівнем достатку або працюю-

ють у приватному секторі та сфері послуг, або є родичами представників діаспори, що регулярно переказують на батьківщину зароблені кошти.

Експерти вважають, що індійську родину вже можна зараховувати до середнього класу, якщо вона заробляє 20 тис. доларів на рік та більше, оскільки ціни у країні досить низькі, причому як на продукцію першої необхідності й послуги, так і на товари довготривалого споживання місцевого виробництва. Одночасно, згідно з інформацією журналу «Форбс», у Індії налічується найбільша кількість мільйонерів в Азії, а Японія перебуває на другому місці. Зокрема, в 2010 р. у країні було 127 тис. мільйонерів, що на 42,800 чоловік більше у порівнянні з попереднім роком [10]. Індійські багатії вже потрапили до Книги рекордів Гіннеса за такими марнотратними досягненнями, як «найдорожче весілля», «найдорожчий будинок», «найдорожча металургійна компанія світу» тощо. В 2011 р. відразу двоє етнічних індійців опинилися у переліку 10 найбагатших людей світу. Це Лакшмі Міттал, що посів 6-те місце, а також Мукеш Амбані, який став 9-тим. Сумарний статок обох бізнесменів оцінювався в 58 млрд. доларів [11]. Більше того, Глобальний інститут Маккінлі виступив із цілою низкою прогнозів щодо розвитку ситуації навколо індійського споживчого ринку, згідно з якими, він є 12-тим найбільшим у світі, але в 2025 р. посяде вже п'яте місце, що перетворить Індію на одного з головних імпортерів споживчих товарів. У країні також збільшиться чисельність прошарку середнього класу, яка зросте до 583 млн. чоловік [12].

Високі темпи економічного зростання не повинні лишати поза увагою той факт, що Індія все-таки є країною контрастів, виникнення яких пов'язане з наслідками демографічного вибуху і глибоким проникненням релігії у всі сфери життя суспільства. Відомо, що для неї характерна суттєва відмінність між південними англомовними штатами дравідської культурної зони, що зазнали впливу європейських колонізаторів, та федеральними одиницями північного гінді-урду-мовного поясу, де домінувала консервативна та ізольована природними бар'єрами на півночі і заході мусульмансько-арійська цивілізація. Аграрна північна Індія, що пережила епоху культурного панування Великих Моголів, характеризується низьким соціальним статусом жінок, поширеними серед них неграмотністю і безробіттям, внаслідок чого цей регіон став осередком демографічного вибуху. Таким чином, успішне обмеження народжуваності у південних штатах зводиться нанівець досить високими темпами зростання населення у північних федеральних одиницях поясу гінду. Північна Індія, відома так званими хворими штатами БІМАРУ (Біхар, Мадх'я-Прадеш, Раджастхан, Уттар-Прадеш) недостатнім чином інтегрована у світову та регіональну економіку, причому на неї припадає найбільша протяжність державних кордонів. У відповідь уряд Махмохана Сінгха був змушений сконцентрувати левову частку внутрішніх інвести-

цій у 4-х вищезазначених федеральних одиницях. Починаючи з 2005 р. тут здійснюється програма національного забезпечення працевлаштування, яка гарантує щорічну 100-денну зайнятість на некваліфікованій роботі усім безземельним селянам. Кабінет міністрів також планує суттєво збільшити рівень розвитку штатів півночі за рахунок індустріалізації і будівництва на їх території мережі теплових електростанцій, тому індійська політична еліта виступає проти обмеження парникових викидів країнами, що розвиваються. Хоча спроби вивести північний регіон із бідності вже приносять певний успіх, пройде ще декілька десятиліть, поки більшість його жителів у повній мірі відчує на собі результати реформ [13].

Отже, економічне зростання тривалий час заохочувалось за допомогою розвитку сфери послуг і становлення високотехнологічних анклавів на півдні та заході, але не поширилось на бідну аграрну північну Індію, де продовжує мешкати більшість індійців. Нині експерти Світового Банку вважають, що об'єктивним мірилом злиденності є сума в 1,25 долара на день, яку може витратити на себе одна особа, оскільки в останнє десятиліття споживчі ціни (особливо на рис та м'ясо) невинно зростали. В 2010 р. газета «Гінду» написала, що у восьми штатах північних і центральних регіонів 421 млн. індійців мешкає за межею бідності, що дещо більше, ніж 410 млн. соціально незахищених людей у 26 (!) країнах Тропічної Африки [14].

Для цілей дослідження важливо встановити, ким є громадяни Індії, що становлять левову частку бідних верств населення. Насамперед, йдеться про відмінності у рівні бідності між жителями міст та сільської місцевості, вищими та нижчими кастами, представниками мусульманської меншини та індуїстської більшості. У цьому контексті дуже багато звинувачень лунає на адресу кастового устрою, який нібито суттєво уповільнює економічний розвиток Індії саме у сільській місцевості. Нині у країні мешкає щонайменше 165 млн. «недоторканих»-далітів, що зіштовхуються з дискримінацією на побутовому ґрунті. Історично склалося так, що майже безкоштовна праця цієї відсталой категорії населення забезпечувала пристойний рівень життя вищих каст, допомагала їм уникати ритуального забруднення, пов'язаного з деякими брудними професіями. Швидке поліпшення життя далітів і представників інших «відсталих» груп населення не видається можливим. По-перше, в умовах демографічного вибуху та викликаного ним значного фрагментування земельних наділів існує гостра конкуренція за високооплачувані роботи. У свою чергу, представники вищих каст ніколи не працюватимуть у галузях, де традиційно зайняті даліти, оскільки вони є вкрай неprestижними. По-друге, за десятиліття кастового домінування вже у незалежній Індії вищі каста монополізували чимало важливих державних професій, силові міністерства й відомства,

освітню та судову системи. І навіть позитивна дискримінація, суть якої полягає у виділенні «відсталим» кастам 49,5 відсотка місць у коледжах і вищих навчальних закладах починаючи з 2008 р., не може вирішити проблеми, адже більшість із їх представників не мають коштів для навчання і змушені з дитинства працювати, щоб виплачувати борги своїх родин [15]. На перший погляд, вихід із цієї складної ситуації полягає у запрошенні далітів до підприємств потужного приватного сектора, але тут відразу виникає проблема втрати його конкурентоспроможності. Справа у тому, що у подібних компаніях працюють вихідці з вищих каст, які свого часу зуміли оплатити найкращу англомовну освіту, а «недоторкані» й понині змушені відвідувати державні школи, де викладання ведеться на гінді чи регіональних мовах за відсутності усього необхідного — від шкільних підручників і до стільців [16].

Інші групи населення, бідність яких укоренилась і є загальною, представлені мусульманами і туземцями з різних племен. 177 млн. жителів Індії, що сповідують іслам, перетворюють її на країну з найбільшою мусульманською меншиною у світі. Після деколонізації півострова Індостан більшість заможних мусульман і представників культурної еліти залишила центральні райони Індостану та перебралась до Пакистану, побоюючись погромів на релігійному ґрунті. Їх одновірці, що залишились, нерідко не змогли успішно інтегруватись в економічну систему незалежної Індії на тлі постійного конфлікту з Пакистаном та відсутності власного капіталу, живучи в умовах комуналістського протистояння з індуїстською більшістю, підґрунтя якого полягало у релігійних відмінностях. Нині індійські мусульмани переважно конкурують за неprestижну роботу з нижчими кастами, працюють на землі як найняті робітники та зайняті у сфері традиційних ремесел. Вони представляють частину суспільства, що відзначається неписьменністю, оскільки державних навчальних закладів із мовою урду не так багато. Діти мусульман змушені йти на навчання до медресе, де освіта безкоштовна, але не може слугувати «трампліном» для працевлаштування, бо вона має релігійний ухил. Крім того, прихильники ісламської віри підтримують високий рівень народжуваності і, за прогнозами демографів, збільшать своє представництво у структурі населення з 14,6 до 16 відсотків (або до 236 млн. чоловік) вже у 2030 р. [17]. Уряд не може надати їм такі самі квоти, як далітам, бо це неодмінно призведе до гострого комуналістського протистояння з індусами.

Ще однією групою населення, що мешкає за межею бідності, є індійські племена, які називають узагальнюючим терміном адівасі (у перекладі «ті, що були першими на землі»). Індія вважається країною з найбільшою чисельністю племенного населення у світі, адже тут налічується щонайменше 84,4 млн. туземців. Частина з них осіла у поясі, що простягнувся

звоздж передгір'їв Гімалаїв, а інша — у районі Центральної Індії від Мадх'ї — Прадешу і до Орісси. Племена зустрічаються також на островах Індійського океану, що належать індійській федерації. Їх члени живуть у районах із густим лісовим покривом і традиційно займаються полюванням, рибальством та збиральництвом. Позбавлені освіти, роботи й засобів виробництва, вони нерідко виявляються безсилими перед державою, яка під впливом демографічного вибуху чи суспільного невдоволення змушена здійснювати проекти з освоєння земель на туземній території, чи вдаватися до створення національних парків, обмежуючи цим звичний спосіб життя місцевого населення [18].

З проблемою бідності тісно пов'язане питання відсутності заощаджень. Представники середнього класу у містах мають культуру споживання, близьку до західної, тому намагаються не відкладати кошти на майбутнє, купуючи побутову техніку, автомобілі та квартири у нових багатоповерхівках, які в Індії вважаються символом процвітання і суспільного статусу. Цікавою загальнопоширеною звичкою сільських жителів є потяг до золота, що залишається незмінним, незважаючи на злидні та економічну кризу. Нині на країну припадає 25 відсотків світового імпорту благородного металу, а на руках у індійців його знаходиться щонайменше 18 тис. тонн, які можуть коштувати до 900 млрд. доларів. Причини «золотої лихоманки» полягають у релігійних традиціях населення та у проживанні більшості жителів країни у сільській глибинці. Аграрна Індія без якісних доріг і мереж відділень банків віддає перевагу золоту в якості замітника грошових накопичень і головного захисника від інфляції рупії чи цін на продовольство. Звичайно місцеві фермери скуповують коштовності після сезону мусонних дощів, коли зібрано значний урожай. Золоті прикраси і монети — це також інвестиції жителів тих регіонів Індії, де спостерігаються природні катаклізми, зокрема, паводки. Існує традиція дарувати нареченій коштовні прикраси у вигляді своєрідного позитивного страхування, оскільки жінки раніше рідко здобували освіту і у всьому залежали від своїх чоловіків. З одного боку, ціни на благородний метал у світі постійно зростають, що вигідно для індійців, але з іншого, у селян практично немає заощаджень, оскільки все вкладено у золото, яке являє собою мертву і одночасно ризиковану інвестицію [19].

У підсумку зазначимо, що саме другорядність становища мусульманокасто-племенного прошарку населення на тлі потужного демографічного вибуху визначає незадовільний показник людського розвитку за класифікацією ООН, згідно з яким у 2010 р. космічна Індія посіла лише 119 місце з 169 країн. Він вираховується за допомогою поєднання чотирьох складових: тривалості життя людини; рівня освіти серед дорослих мешканців країни; відсотка дітей, що ходять до школи; per capita на душу населення.

У цій класифікації Індія фактично опинилась поруч із сусідніми державами Індостану, які є слаборозвиненими. Таким чином, головний виклик для правлячої еліти сьогодні полягає у боротьбі з поширеною бідністю північних і центральних регіонів, викликаною релігійними та демографічними чинниками [20].

Доцільно також заторкнути тему природних катаклізмів, які щорічно виснажують економіку Індії. Мусонний характер сільського господарства є причиною виникнення серйозних економічних криз, спричинених відсутністю «золотої середини» у індійського клімату. Зокрема, для цілої низки штатів країни характерна враженість їх території для дії паводків чи посух. Проблема погіршує те, що з 182 млн. га угідь лише 50 млн. мають іригаційне живлення, а решта залежить від рясного мусонного зволоження протягом чотирьох місяців весняно-літнього періоду, коли випадає 80 відсотків опадів. За умови відсутності дощів у інші періоди року фермери використовують ґрунтові води, які доволі швидко вичерпують свій потенціал. Найбільш вразливі для розливів річок штати Індо-Гангської рівнини: Уттар-Прадеш та Біхар, а також гірські федеральні одиниці північного заходу — Ассам і Мегхалайя. Сезонна загроза циклонів і тайфунів відчувається у штатах Орісса й Західна Бенгалія, Андхра-Прадеш і Тамілнад. Серед західних федеральних одиниць особливою небезпечкою для своїх жителів відзначаються Махараштра і Гуджарат, що розташовані на узбережжі Аравійського моря. Щороку влітку місцева преса пише, що фінансова столиця Індії тоне, маючи на увазі рекордні паводки у Мумбаї [21].

Для населення країни, яке у більшості своїй мешкає у сільській місцевості, природні катаклізми означають різке падіння врожайності продовольчих і плантаційних культур. Під їх дією утруднюються експортно-імпортні операції, оскільки під водою опиняються шляхи сполучення та відбуваються зупинки роботи портів. Мусони також виступають причиною поширення небезпечних інфекційних хвороб, адже у цей час із берегів виходять великі надзвичайно забруднені річки і має місце масова загибель свійської худоби. Тому не дивно, що серед місцевих фермерів зустрічається чимало таких, що не взмозі виплатити позики. По суті справи, ця категорія населення має один із найвищих рівнів самогубств в Індії, випиваючи добрива у неврожайні роки на знак відчаю через банкрутства.

Індія також відчуває хронічний ресурсний дефіцит. Так, проблема води стає однією з найбільш гостроактуальних у світлі демографічного вибуху і стрімкого зростання чисельності населення в містах, оскільки економіка критично залежна від її безперебійного постачання. Прогнозується, що у 2025 р. кожен другий індієць житиме в урбанізованих центрах, потреби мешканців яких у цій рідині дуже значні. Сільське господарство буде змушене пристосовуватись до реалій демографічного вибуху за незмін-

ної площі угідь для обробки на тлі глобального потепління, яке призведе до катастрофічного танення льодовиків у Гімалаях. Промисловість, кількість виробничих одиниць якої «вибухне», у свою чергу потребуватиме великих обсягів води для виробничого циклу. Особливо гнітюча ситуація складатиметься у нелегальних халупних поселеннях, що існують у багатьох індійських містах, оскільки вони виступають основними осередками поширення епідемій, як споживачі неякісної води з річок [22].

Доволі актуальною також є проблема доступу електроенергії для широких верств населення. Бідні прошарки не звикли платити за її постачання, а фермери отримують струм за пільговими тарифами. За таких умов основне цінове навантаження лягає на плечі промисловості та IT-індустрії. Будь-яка економічна активність (будівництво готелів та їх обслуговування, відкриття торгових центрів, виробничих підприємств, зберігання продукції садівництва і скотарства) потребуватиме колосальних витрат електроенергії. Економіка Індії, яка зростала до глобальної фінансової кризи на 8 відсотків, також критично залежна від імпортних енергоносіїв і будівництва атомних електростанцій, оскільки вона є п'ятим найбільшим у світі імпортером енергетичних ресурсів. Нині країна щоденно споживає біля 3 млн. барелів «чорного золота» (четверте місце у світі після США, КНР і Японії), закупаючи його дві третини за кордоном — у Саудівській Аравії та Ірані. Вона також є одним із найбільших імпортерів зрідженого газу з Катару. Однак енергетичної кризи все-таки уникнути не вдається, адже тисячам індійських міст доводиться переживати періодичні відключення електропостачання, а у сільській місцевості струму немає взагалі більшу частину доби [23].

Висновок. Таким чином, завдання, що стоять перед економікою Індії внаслідок демографічного вибуху, справді титанічні. Країна змушена вирішувати хронічні проблеми інфраструктури, постачання електроенергії та води, доступу широких верств населення до освіти та медичних послуг, щоб хоч якимось чином покращити незадовільні соціально-економічні показники, які буквально переслідують її з доби проголошення незалежності. На цьому тлі вона має зберігати високі темпи зростання національної економіки і поширити економічні дивіденди на штати БІМАРУ, одночасно продовжуючи витратну програму переозброєння, масовий імпорт енергоносіїв, золота та коштовностей. Тому соціальні протиріччя не дозволять говорити про Індію як про велику державу принаймні у два наступні десятиліття, оскільки великий відсоток бідного населення визначає відсталість багатьох її штатів, розташованих у північних і центральних регіонах.

Література:

1. Final phase in Indian election//BBC news site. — Режим доступу до сайту: http://news.bbc.co.uk/2/hi/south_asia/7938369.stm;
2. Shuchi Kalra. Women Leaders In India: The Role Of Indian Women In Politics//Ezinearticles. — Режим доступу до сайту: <http://ezinearticles.com/?Women-Leaders-In-India:-The-Role-Of-Indian-Women-In-Politics&id=6396727>;
3. India, Mauritius agree on JWG on Double Taxation//Deccan Herald. — 2011. — April 29;
4. India to introduce key land bill in parliament//ATF. — Режим доступу до сайту: <http://news.yahoo.com/india-introduce-key-land-bill-parliament-063950649.html>.;
5. India to receive \$55 billion remittances in 2010//Times of India. — 2010. — November 14;
6. 2010: A revival year for Indian IT industry//Economic Times. — 2010. — December 22;
7. Indian pharmacy industry attracting global investment//The Indian. — 2008. — December 12;
8. Census 2011: Indian population increased by 181 million//NTDV. — 2011. — March 31. — Режим доступу до сайту: <http://www.ndtv.com/article/india/census-2011-indian-population-increased-by-181-million-95387>;
9. Anna Hazare inspires young, middle-class awakening in India//Washington Times. — 2011. — August 19;
10. Indian millionaires zoom by 42,800//Hindustan Times. — 2010. — September 28;
11. Factbox: Forbes top 10 richest people in the world//Reuters. — 2011. — March 9. — Режим доступу до сайту: <http://www.reuters.com/article/2011/03/09/us-billionaires-top-idUSTRE7287C720110309>;
12. The bird of gold: The rise of India's consumer market//McKinley Global institute. — May 2007;
13. Poverty alleviation first: PM//Deccan Herald. — 2010. — December 17;
14. 60 years on: India revels in superpower dreams//Khaleej Times. — 2007. — August 12; 8 Indian States have 421 million multidimensionally poor people//Hindu. — 2010. — November 5;
15. India reserves half of university places for lower castes//The Guardian. — 2008. — April 10;
16. Indian lower castes seek social progress in global job market//Washington Post. — 2007. — August 20;
17. Muslim Population in India to Rise by 1% in 2030//OutLook India. — 2011. — September 8;

18. India: human rights denied to tribals//Merinews. — 2008. — February 24; Indian Tribes//Eco India. — Режим доступу до сайту: <http://www.ecoindia.com/tribes/>;
19. India's gold import plunge on fallen demand//NDTV. — 2009. — January. — Режим доступу до сайту: <http://www.commodityonline.com/ndtv/news/topstorydetails.php?id=14129>; The gold rush endures//Deccan Chronicle. — 2011. — September 6;
20. India ranks 119 on human development index//Economic Times. — 2010. — November 5;
21. Hindu Survey of environment, 2002. — P.12–14;
22. India's growing water crisis//The Hindu Business Line. — 2007. — January 12;
23. India. Country analysis brief//Energy information administration. — 2010. — Режим доступу до сайту: <http://www.eia.gov/emeu/cabs/India/pdf.pdf>;

Игнатъев П. Н. Индия: имеет ли страна внутренние ресурсы для пре-
вращения в великое государство?

Рассматриваются актуальные вопросы развития Индии в период рыночных реформ. Проанализированы основные итоги либерализации экономики, а также факторы, которые определяют бедность большого процента населения страны.

Ключевые слова: *великая держава, реформы, транснациональные корпорации, бедность.*

Ignatiev P. N. India: Are there enough internal resources to become a great power?

Deals with up-to-date issues of India's development in the age of market reforms. The main results of economic liberalization and factors behind crippling poverty of the big percentage of population are analyzed.

Keywords: *great power, reforms, multinational corporations, poverty.*

УДК 323.1 (460)

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНОГО ЕКСТРЕМІЗМУ У ІСПАНІЇ

Рева Т. С. ©

Аспірант кафедри політології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Розкриваються особливості розвитку політичного екстремізму у Іспанії у другій половині ХХ та на початку ХХІ століття.

Ключові слова: *політичний екстремізм, неофашизм, неонацизм, фалангізм, тероризм, анархізм.*

Протягом другої половини ХХ століття у Іспанії відбулися глибокі соціально-політичні зміни. У результаті трансформації державного ладу від диктатури генерала Ф. Франко до відновлення конституційної монархії короля Хуана Карлоса держава перейшла на демократичні засади розвитку та відкрила свої кордони для міжнародної співпраці. На початку ХХІ століття Іспанія як активний суб'єкт міжнародних відносин знаходиться під впливом глобалізаційних процесів, що охоплюють всі сфери суспільного життя. Особливе місце серед них посідає проблема імміграції. Велика кількість представників країн третього світу призвела до зростання соціальної напруги на національному та регіональному рівнях. У політичній сфері вона активізувала екстремістські тенденції лівого та правого гатунку у різних частинах Іспанії.

Багато науковців аналізували розвиток та прояви політичного екстремізму у Західній Європі. Зокрема американські дослідники К.-Е. Саймонсен та Дж.-Р. Спіндлав у роботі «Тероризм: минуле, основні гравці та майбутнє» розглядають тероризм як крайню форму політичного екстремізму і здійснюють огляд найбільших терористичних угруповань у Ірландії, Іспанії та Німеччині. Аналізом проявів правого політичного екстремізму на території Іспанії займалися такі дослідники як Ж.-Л. Родрігес Джімелес, Е. Маргінес-Герера, а лівий розглядався у роботах Б.-Р. Мартінеса. Проблема басків та націоналістичної терористичної організації ЕТА розкривається у монографії російських дослідників А. І. Ландабасо Ангуло та А. М. Коновалова «Тероризм та етнополітичні конфлікти» перша частина з якої присвячена історії басків, а друга іспанському тероризму загалом.

Мета даної роботи — розкрити особливості політичного екстремізму в Іспанії.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких завдань: проаналізувати розвиток лівого політичного екстремізму у Іспанії в другій половині XX та на початку XXI століття та здійснити огляд основних течій правого політичного екстремізму в Іспанії у другій половині XX та на початку XXI століття.

Одночасно у другій половині XX століття в Іспанії функціонувало багато невеликих лівоекстремістських організацій. Більшість з них вела не антифашистську політику, а обмежувалася критикою інших лівоекстремістських організацій та звинуваченнями один одного у опортунізмі, ревізійнізмі та троцькізмі. Типовим прикладом таких партій була Комуністична партія Іспанії (Інтернаціональна) — КПІ (і), партійне ядро якої складалось з колишніх членів Об'єднаної соціалістичної партії Каталонії. Вони виступали за здійснення соціалістичної революції без перехідних етапів. КПІ (і) мала вплив у Барселоні та носила доволі закритий характер. Їй була притаманна жорстка внутрішньопартійна дисципліна, яка полягала у забороні співпрацювати і навіть читати літературу інших організацій та партій. На з'їзді партії у 1973 році керівництво прийняло рішення про її перейменування у Партію трудящих Іспанії (ПТІ), метою якої було повалення фашистського режиму та підготовка до революційної боротьби з американським імперіалізмом.

У 1964 році утворилася ще одна лівоекстремістська партія — Комуністична партія Іспанії (марксистсько-ленінська) (КПІ/м-л). Важливу роль у її створенні відіграла частина колишніх членів КПІ (І), метою яких було об'єднання всіх революційних організацій Іспанії. Для досягнення цієї мети, у 1973 році формують революційний патріотичний і антифашистський фронт (ФРАП). Своїми основними завданнями він визначав повалення фашистської диктатури та вигнання американського імперіалізму з території Іспанії шляхом збройної боротьби, знищення «американо-франкістської» армії та репресивних органів державної влади, побудова народної республіки, націоналізація підприємств, реформування аграрного сектору та створення народної армії.

У 1970 році група галісійських маоїстів, відокремившись від Комуністичної партії Іспанії, заснувала Організацію марксистів-леніністів Галіції (ОМЛГ). Вона проіснувала чотири роки і припинила своє існування у результаті постійних поліцейських переслідувань. Замість неї виникає Комуністична партія Іспанії — Відроджена, на її базі у 1975 році створюється одне з найвідоміших лівоекстремістських угруповань — ГРАПО (Grupo de Resistencia Antifascista Primero de Octubre), тобто Група патріотичного антифашистського опору 1 жовтня. Найбільшу підтримку організація отримала у північно-західних регіонах Іспанії, а саме у Галісії та Мурсії. Її головною метою була боротьба з диктатурою шляхом здійснення анти-

буржуазної та антиімперіалістичної революції. У період демократизації, після смерті Ф. Франко, ГРАПО продовжує активну боротьбу з офіційною владою, характеризуючи новий ліберально-демократичний режим як фашистський за своєю природою. При цьому вони припиняють співпрацювати з лівими партіями, які входять до складу парламенту, називаючи їх зрадниками революційної ідеї. Протягом 70-тих років ГРАПО налагоджують тісні зв'язки з лівоекстремістськими терористичними організаціями в інших державах — «Аксьон Дірект» у Франції та «Червоними Бригадами» в Італії. У 80–90-тих роках організація акцентує свою увагу на антиімперіалістичній політиці. Втіленням світового імперіалізму стають США та військові об'єкти НАТО, що знаходилися на території Іспанії. Вони виступають проти розповсюдження ядерної зброї та агресивної політики США в Іраку.

Іспанський дослідник А.И. Ландабасо Ангуло пропонує розділити історію існування ГРАПО на декілька періодів. Перший — від створення до кінця 70-тих років, він характеризувався великою кількістю успішних терористичних операцій та диверсій. Другий — з кінця 70-тих років до 1980 року, цей період являв собою боротьбу за самозбереження ГРАПО. Третій — з 1980 до 1985 року, у цей час відбуваються найбільші теракти у Барселоні та Мадриді та масові арешти терористів. Після них ГРАПО припинила свою масову діяльність [1, с.304].

У 60-тих роках на теренах Іспанії розповсюджуються троцькістські ідеї, з'являються угруповання, які об'єднуються навколо них. Найпотужнішою з них була організація «Комунізм», що утворилася у 1970 році. У результаті, внутрішнього протистояння, вона розпадається на Революційну комуністичну лігу та Троцькістську фракцію.

У цей період також відбувається реінкарнація анархістських ідей. У підпіллі ефективно розгортають свою діяльність такі анархістські організації як Визвольний рух, Антифашистська революційна група, Група автономних інтернаціоналістів, Пролетарська революційна група та інші. До середини 70-тих років, анархісти не здобували успіху у спробах об'єднання у єдиний фронт. Нині найпотужнішою анархістською організацією залишається Федерація Анархістів Іберії (ФАІ), що була заснована у 1927 році у Валенсії.

У своїй політичній програмі, яка складається лише з 7 пунктів, вони перераховують основні принципи їх політичної платформи. По-перше, анархісти закликають до знищення приватної власності на землю, сировину та інструментарій, що є причиною утворення механізму експлуатації одного класу над іншим. По-друге це скасування уряду та всіх проявів влади, що включають у себе поліцію, форми правління монархію та республіку, армію парламент, адже все це функціонує задля здійснення насилля

над людьми. По-третє, ідеальною формою організації суспільства є суспільство вільних асоціацій та федерацій виробників, споживачів. У ньому все раціонально збалансовано та відсутнє оподаткування. По-четверте — відкидання релігії та хибних поглядів. По-п'яте забезпечення всього населення необхідними умовами існування. По-шосте, антипатріотизм, тобто вони виступають за ліквідацію кордонів між державами та формування єдиного людського братства. По-сьоме, скасування інституту сім'ї та її правового оформлення. У своїй брошурі «Анархісти» ФАІ проголошує, що анархія — це громадянський порядок у якому братерство, рівність та свобода не порожні слова [9].

У двадцятому столітті в Європі існувало лише два потужних осередки національних конфліктів — це Північна Ірландія та Іспанія. Боротьба ірландців за свою незалежність більш відома, адже вона одразу набула відкритого характеру. У ситуації з басками протягом тривалого часу вона носила внутрішній характер. Втіленням баскського націоналізму виступає організація ЕТА.

ЕТА (Euskadi Ta Askatasuna — Батьківщина басків та свобода) утворилася у 1959 році. Її головною метою було здобуття незалежності басків. Перші збори ЕТи відбулися у травні 1962 року. Невелика група студентів та активістів зібралася обговорити шляхи реалізації їх ідеалів. Проголошені ними волонтаристські ідеї стали зразком для інших груп, що боролися за національне визнання проти колоніальних імперій та диктатур. Цей з'їзд заснував «революційний рух національної свободи» й став першим кроком ЕТи до тероризму.

Соціальну базу ЕТи становлять вихідці з робітничого класу. Всі члени організації походять з регіону, який ідентифікує себе з батьківщиною басків. Вони зазвичай молоді, з націоналістичними переконаннями та почуттям розчарування у сучасному суспільстві. Протягом останніх 25 років, утворилось багато різних відгалужень ЕТи, тому не можна її розглядати як цілісну організацію [3].

У 1966 році ЕТА розкололася на дві частини одна з яких відома під назвою ЕТА-Зарра (або стара ЕТА) та ЕТА-Беррі або молода ЕТА. ЕТА-Зарра, в свою чергу, поділилася на ЕТА-5 і ЕТА-6. Підгрупа ЕТи, ЕТА-5 в подальшому мала два своїх відгалуження Політико-військова ЕТА та Військова ЕТА. Члени останньої є найбільш загартованими та найдосвідченішими у збройних акціях. Їх гасло — «Дії об'єднують, слова розділяють». Десантно-диверсійний загін Військової ЕТи або ірурко (irurko) складався з секцій у які входило по три чоловіки. Еустакі Мендізабель Беніто очолював Військове відгалуження ЕТи з 1970-них років. Він вірив у свою батьківщину, захищав мову і майбутнє баскського народу. Основними джерелами фінансування їх терористичних операцій були кримінальні злочини такі

як крадіжки, вибухи і кіднепінг. Група активно купувала зброю на чорних ринках та викрадала вибухонебезпечні матеріали з фабрик і під час гірських робіт.

Відомо, що членів ЕТи тренував Фронт за лібералізацію Палестини у спеціальному таборі на Півдні Ємену. Однією з найзухваліших акцій ЕТи було вбивство Луїса Карера Бранко, який займав посаду віце-президента Іспанії під час правління генерала Ф. Франко з 1967 до грудня 1973 року. Згодом ЕТА стала більш успішною та краще оснащеною. Вона налагодила взаємозв'язки з ФАРК (колумбійськими) терористами та членами РИ.

У останні роки ЕТу підтримували новостворені політичні організації. Так наприклад, Баскська соціалістична коаліція, яка відома під назвою Гері Батасума або партія Народного союзу (Herri Batasuna). Її голова Арнольдо Ортис, офіційно відкидає будь-які зв'язки і співпрацю з терористичними організаціями. Натомість, велику кількість членів цієї партії заарештували за зв'язки та фінансування терористичної діяльності ЕТи.

У 1999 році уряд Іспанії провів таємну зустріч з представниками ЕТи з метою врегулювання баскської проблеми, після чого ним було оголошено, що ЕТА готова до співпраці. Попри це, вона швидко відновила своє вороже ставлення до іспанського уряду. Найактивнішою серед її відгалужень на початку третього тисячоліття стала молодіжна лівоекстремістська організація SEGI, яка у 2007 році була заборонена. У вересні 2010 року ЕТА офіційно оголосила про припинення своєї терористичної діяльності з метою реорганізації у легальну політичну силу перед місцевими виборами 2011 року [13, с.23]. Подібна ситуація мала місце і у Північній Ірландії. Тоді більшість оглядачів та дослідників зауважили, що перемир'я — це далеко не «похоронний дзвін» для тероризму, а лише час для відбудови та рекрутування нових сил до організації [3, с.116].

Всі правоекстремістські об'єднання Іспанії поділяються на ті, що займаються легальною діяльністю та ті, що мали боротися за легалізацію своїх акцій. До перших відносяться неофашистські партії. Сучасний неофашизм походить від політичної партії «Іспанської фаланги», заснованої у 1934 році Антоніо Прімо де Рівера. Серед них найактивнішою було угруповання «Нова сила», заснована у 1966 році. Її головою був відомий іспанський громадський діяч Блас Піньяр. Ця політична партія виступала проти реформування та трансформації режиму Ф. Франко [6]. Вона відкидала легалізацію інших партій та надання автономії Баскам, Каталонії, Галіції. «Нова сила» закликала до заборони амністування політичних в'язнів та еміграції. Партія займалася пропагандою фашистських ідей шляхом проведення конференцій та друком книг. Наприклад, на початку 70-тих років у світ виходить книга «Що таке комунізм?». У ній Б. Піньяр критикує комунізм за провокування класової війни з метою знищення націй.

Як прихильник католицизму він формує власну концепцію походження комунізму як проекту хазарсько-єврейської раси. Ця партія мала свій молодіжний осередок — Молода Сила. (Fuerza Joven). У 1977 році Нова сила бере участь у виборах у складі коаліції «Національний альянс 18 липня». Окрім Нової сили до неї входили карлисти та Іспанська фаланга. Коаліція не здобула успіху. У 1982 році Нова сила само розпустилася. Пізніше вона відновиться під назвою «Вперед, Іспанія» (Forward Spain (ADES)).

У 1977 році відбувається розпад іспанської фаланги, у результаті чого утворився ряд профалангістських організацій. Однією з таких організацій стала Іспанська фаланга і хунти націонал-синдикалістського наступу (справжня) (Falange Espanola de las JONS (Autentica)). Її очолили Педро Конде Солдана та Хосе Ліс Крус. Своєю кінцевою метою фаланга оголосила побудову національної синдикалістської держави з сильною централізованою владою. Вони вимагали ліквідації «капіталістичної системи, що принижує іспанців», націоналізації банків та великих підприємств, знищення поділу на аристократів та народ [1, с. 321]. У 1983 році ця політична партія припинила своє існування.

Іспанська фаланга і хунти націонал-синдикалістського наступу (Falange Espanola de las J.O.N.S.) являє собою спадкоємицю Іспанської фаланги і хунтів націонал-синдикалістського наступу (справжньої). Її очолює іспанський громадський діяч Ноберто Піко. У політичній програмі за 2010 рік партія виступає за збереження традиційної сім'ї як запоруки стабільного суспільства, закликає до зміни конституції, а саме пунктів де йдеться про проголошення Іспанії — державою багатьох націй. Фалангісти категорично виступають проти існування автономій, вважаючи їх джерелом сепаратизму у державі. Вони критикують форму державного правління, виступаючи за встановлення президентської республіки. У зовнішній політиці партія закликає до виходу Іспанії зі складу НАТО та звільнення її від перебування іноземних військ [8].

У 1999 році від Іспанської фаланги і хунтів націонал-синдикалістського наступу відокремлюється нова політична партія, яка проголосує себе наступницею іспанських націоналістів 30-тих років — La Falange (FE), тобто Фаланга. Її головою став Густаво Моралес, а 2006 році на з'їзді партії лідером був обраний Мануель Лобо Адріано. Ця партія активно діє у Памплоні, Сеуті, Барселоні, Бургосі, Оренсі, Авілі, Валенсії, Більбао, Авілесі та Мадриді. У своїй політичній програмі від 7 червня 2008 року вони проголосують побудову нової форми правління — республіки. На їх думку, держава має ґрунтуватися на народному суверенітеті, традиційній сім'ї та розвинутій системі муніципалітетів. Вони виступають за націоналізацію земель та віддання її у юрисдикцію муніципалітетів. У питанні імміграції як більшість неофашистських партій Фаланга дотримуються

позиції обмеження цього процесу у зв'язку з підвищенням злочинності у суспільстві. Виходом з імміграційної проблеми вони вважають надання переваги іспанцям у всіх сферах суспільного життя, негайна депортація неlegalів та іммігрантів у випадку порушення закону.

Політична партія не визнає сучасної моделі Європейського союзу, критикуючи її за нівелювання національних інтересів. У програмі вона вимагає повернення повного контролю над Гібралтарською протокою, яка зараз перебуває під контролем Іспанії, Марокко та Великобританія. Остання представлена на ній своєю військово-морською базою Гібралтар [10].

На початку третього тисячоліття до фалангістів додалася ще одна політична партія — Фаланга Автентика (Falange Autentica). Вона була створена 29 жовтня 2002 року. Її лідер Енріке Антігуедад. Ця партія проголошує себе спадкоємицею Іспанської фаланги і хунти націонал-синдикалістського наступу (справжня). Вона виступає за примат загальних інтересів над приватними та розширення повноважень муніципалітетів. Партія критикує капіталістичну систему економіки як механізм задоволення своїх потреб лише для малої частини населення [11].

Традиційно, у Іспанії домінувала італійська модель фашизму. Все змінилося на початку 60-тих років, коли організації перейняли нацистські ідеї. Вони почали пропагувати антисемітизм та ідею вищості білої раси. Особливе місце серед них займав Іспанський гурток друзів Європи (CEDADE), який заснували у Барселоні у 1966 році невелика група фашистів прихильників А. Гітлера та Третього Рейху. Головою CEDADE став Анджел Рікоге, потім його змінив Педро Апірісіо. У першій фазі свого розвитку (1966–1970) CEDADE вів політику проти народів — євреїв та циган. У лютому 1970 року лідером організації обирають Жорже Моте, який зміцнює націонал-соціалістичну орієнтацію гуртка. Своїми ідеологами вони визнають Жозеф Антоніо Прімо де Ріверу, Адольфа Гітлера, Леона Дегреля, Юліуса Еволу та Жана Тіріара. Друга фаза розвитку гуртка припадає на 1970–1974 роки. Вона характеризується збільшенням організації до 600 чоловік та налагодженням зв'язків з арабськими екстремістами, які друкували їх антисемітську літературу. З другої половини 70-тих років і до початку 90-тих, гурток активно займався видавничою діяльністю. Більшість опублікованих праць містили расистський та антисемітський характер. Організація мала свої осередки у найбільших містах Іспанії з центральним офісом у Мадриді. Вона співпрацювала з різними неонацистськими та неофашистськими організаціями Європи. У жовтні 1993 року організація саморозпустилася.

Однією з модифікацій нацистських організацій була анархо-нацистська організація Автономісти (Bases Autonomas). Її заснували у 1983 році молоді адвокати Карлосом Родріго Руїс де Кастро, Фернандо Фернандес

Пердісес та студент Алонсо Гарсія. Ця організація діяла лише у Мадриді. Вони використовували неонацистську символіку — кельтський хрест та чорного шура. У своїх політичних поглядах Автономісти поєднували анархістську теорію хаосу з расистською. На практиці виступали проти лівоекстремістських організацій та здійснювали напади на різні гуртки лівої орієнтації. На початку 90-тих років у результаті переслідувань з боку офіційної державної влади організація припинила своє існування.

Політична партія Національна демократія виникла у 1995 році на базі двох правоекстремістських організацій — Іспанського гуртка друзів Європи та Молоді іспанці. Її лідером став громадський активіст Мануель Кандуела Серрано. Вона співпрацює з різними неонацистськими організаціями та входить до європейської організації ультраправих партій Європат. На загальнодержавних виборах у 2008 році партія отримала 0,5% голосів. У своїй політичній платформі вона закликає до зупинки імміграційного процесу та захист іспанського суспільства. На їх думку збільшення іммігрантів приводить до збільшення рівня злочинності та втраті національної ідентичності. Особливу увагу партія приділяє зовнішній політиці держави. У своїй брошурі «Досьє на Туреччину: Американська п'ята колона у Європі». Партія категорично виступає проти членства Туреччини в Європейському Союзі Своє ставлення до Туреччини Національна демократія пояснює трьома причинами. По-перше Туреччина — ісламська країна приєднання якої приведе до занепаду греко-латинської традиції Європи. По-друге, — активізується імміграція до Європи, прикладом якої може бути Німеччина з великими турецьким гетто у найбільших містах. По-третє, Туреччина як союзник США буде інструментом тиску та лобювання американських інтересів у ЄС [4].

Національний альянс Педро Пабло Пена був заснований у 2006 році у Валенсії. Її очолює П. П. Пен. Сама вона визначає себе як ідеологічний та соціальний рух. Партія виступає за централізацію влади та ліквідацію автономій, адже сепаратизм — це державна зрада. Головною підставою отримання іспанського громадянства — кров, тобто належність до іспанської національності. Вони вимагають націоналізації всіх земель та промисловості. У зовнішній політиці Національний альянс виступає за Європу націй без Туреччини та Ізраїлю [12].

Отже, проаналізувавши розвиток політичного екстремізму у Іспанії в другій половині ХХ століття та на початку ХХІ, можна виокремити такі особливості:

По-перше, лівий екстремізм на території Іспанії представлений невеликими політичними партіями та терористичними організаціями. Після Другої світової війни він виникає як опозиція офіційній владі. Розглянувши програмні документи лівоекстремістських організацій, ми з'ясували такі

їх спільні риси: революційність, пропагування збройної боротьби проти державної влади та імперіалізму, побудова так званого справедливого суспільства шляхом знищення існуючого. Діяльність лівих екстремістів була спрямована проти режиму Ф. Франко та американського імперіалізму. Це пояснюється тим, що саме США порушили політичну ізоляцію Іспанії у Європі, з метою здобути європейського союзника у Холодній війні. Основними формами прояву лівого екстремізму у Іспанії є терористичні організації такі як ГРАПО та ліворадикальні партії як об'єднання ФРАП. Особливе місце серед лівих екстремістів Іспанії займає гілка анархістів.

По-друге, на території Іспанії існують два основні напрямки правого екстремізму: неофашизм та неонацизм. Неофашизм представлений невеликими політичними партіями, які походять від Іспанської Фаланги А.-П. де Рівери. До них належать — Фаланга Аутентіка, La Falange (FE), Іспанська фаланга і хунти націонал-синдикалістського наступу та Національна конфедерація асоціацій колишніх бійців фаланги. Вони виступають за побудову унітарної централізованої держави з республіканською формою правління, на принципах корпоративізму. Неонацизм характеризується акцентуванням важливості європейської нації-раси з яскраво вираженим антисемітизмом. Ця гілка представлена невеликими інтелектуальними гуртками та політичними партіями. Наприклад, Іспанський гурток друзів Європи та створені на його основі партія Національна демократія та Національний Альянс.

По-третє, гібридний характер розвитку ідеологічних орієнтацій екстремістських організацій. У Іспанії існують угруповання, яких чітко не можна віднести до правого чи лівого екстремізму. Вони займають проміжну позицію між першими та другими. До таких угруповань належить — терористична організація басків ЕТА та політична організація Автономісти (Bases Autonomas). Перша являє собою синтез марксизму-ленінізму та баскського націоналізму, а друга — анархізму та націонал-соціалізму.

Література:

1. Ландабасо Ангуло А. И., Коновалов А. М. Терроризм и этнополитические конфликты. Кн. 1. Из истории басков. — М.: ОГНИ, 2004. — 384 с.
2. Beltran Roca Martinez Anarchism, anthropology and Andalucia [Електрон.ресурс]. — Режим доступу: <http://www.scribd.com/doc/43240195/Beltran-Roca-Martinez-Anarchism-anthropology-and-Andalucia>
3. Clifford E. Simonsen, Jeremy R. Spindlove Terrorism: the past, the players, and the future. — New Jersey: Pearson «Prentice Hall», 2004. — 446 p.

4. Dossier Turquía la quinta columna Americana en Europa [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: <http://www.democracianacional.org/dn/modules.php>
5. Enric Martínez-Herrera Taming Basque Nationalist Extremism? The role of Democratization, Self-Rule, Reinsertion and Negotiation (1979–2007) [Електрон.ресурс]. — Режим доступу: <http://www.cepc.es/es/Publicaciones/Digitales/Papers.aspx>
6. José L. Rodríguez Jiménez Antisemitism and the Extreme Right in Spain (1962–1997) [Електрон.ресурс]. — Режим доступу: <http://sicsa.huji.ac.il/15spain.html>
7. Juan Mirena Inmigración, sus peligros [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: http://www.democracianacional.org/dn/upload/documentos/inmigracion_sus_peligros.pdf
8. Nuestra ideas [Електрон.ресурс]. — Режим доступу: http://www.falange.es/index.php?option=com_content&view=article&id=860&Itemid=296
9. Nuestro programa [Електрон.ресурс]. — Режим доступу: http://www.nodo50.org/fai-ifa/nuestroprograma_files/Nuestro_programa.html
10. Programa político [Електрон.ресурс]. — Режим доступу: <http://www.lafalange.es/>
11. Quiénes Somos [Електрон.ресурс]. — Режим доступу: <http://www.falange-autentica.org/en/quienes-somos>
12. Qué queremos? [Електрон.ресурс]. — Режим доступу: www.lostuyos.net
13. TE — 2011. EU terrorist situation and trend report. — European Police Office, 2011. — 46 p.

Рева Т. С. Особенности политического экстремизма в Испании.

Раскрываются особенности развития политического экстремизма в Испании во второй половине XX и в начале XXI века.

Ключевые слова: *политический экстремизм, неофашизм, неонацизм, фалангизм, терроризм, анархизм.*

Reva T. S. Features of political extremism in Spain.

The features of political extremism development in Spain in the second part of the twentieth and at the beginning of twenty first century are reviewed.

Keywords: *political extremism, neofascism, neonazism, falangism, terrorism, anarchism.*

УДК 327.82 (045)

ДИПЛОМАТИЧНА САТЕЛІЗАЦІЯ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ РАДЯНСЬКИМ СОЮЗОМ У ПЕРШІ РОКИ ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Кузьмяк В. В. ©

*Студент IV курсу Інституту міжнародних відносин
Національного авіаційного університет*

Розглянуто основи зовнішньої політики СРСР у перші роки після Другої Світової війни на Європейському континенті, досліджено причини та наслідки формування Радянським Союзом «поясу безпеки» в Європі з країн Центральної та Східної Європи, охарактеризовано систему перехресних договорів держав, замкнених на СРСР.

Ключові слова: зовнішня політика СРСР у перші роки після Другої Світової війни, договір, міжнародна організація, «пояс безпеки», «соціалістичний табір».

До постановки проблеми. Розвиток дипломатії та міжнародних відносин перших післявоєнних років зумовив створення та становлення принципово нової, двоблокової системи міжнародних відносин, провідну роль у яких відігравали дві наддержави — США та СРСР. Дипломатичні та політичні протиріччя учасників антигітлерівської коаліції та яскраво виражена антикомуністична політика Сполучених Штатів та Великобританії зумовили цілком логічний відхід політики Радянського Союзу від «просоюзного» напрямку. Кардинальна зміна курсу зовнішньої політики СРСР та її звернення до Сх. Європи зумовили структурне оформлення системи біполярної дипломатії. Висвітлення полеміки блокового післявоєнного формування зумовлює більш повне відтворення та розуміння змісту політико-соціальних перетворень держав-учасниць глобальних процесів, крізь призму дипломатичних заходів Радянського Союзу в якості фундаментального фактора становлення та закріплення відносин «соціалістичного табору».

Аналіз сучасних тематичних досліджень та публікацій. У якості теоретичної та методологічної основи статті використано праці Бережкова В. М., Богатурова А. Д., Кісельова К. В., Коппеля О. А. Актуальні питання зовнішньої політики СРСР у перші роки після Другої Світової війни досліджено Дюрозелем Ж. Б., Мартиненко А. К., Мартиненко Б. А.

Формування цілей статті. Метою статті є дослідження основ зовнішньої політики СРСР у перші роки після Другої Світової війни на Європейському континенті, висвітлення причин та наслідків формування Радянським Союзом «поясу безпеки» в Європі з країн Центральної та Східної Європи, надання характеристики системі перехресних договорів вищевказаних держав, замкнених на СРСР.

Наукова новизна положень статті. Дипломатію Радянського Союзу у перші роки після Другої Світової війни та створення системи перехресних договорів держав-сателітів у Центральній та Східній Європі запропоновано розглянути як єдиний комплекс зовнішньополітичних заходів, ініційованих з метою забезпечення стратегічних національних інтересів СРСР у безпечовому, договірно-правовому, економічному аспектах. Формування «поясу безпеки» та створення «соціалістичного табору», як ефективного антиподу капіталістичному, виділено у якості похідного результату далекоглядної та прагматичної зовнішньополітичної діяльності Радянського Союзу.

Виклад основного матеріалу. Героїчна звитяга радянського народу у Великій Вітчизняній війні та остаточне викорінення ідей фашизму з світових терен надавало логічного права Радянському Союзу до доміантного визначення умов післявоєнного світоустрою. Зважаючи на існування об'єктивних домовленостей між учасниками антигітлерівської коаліції (США, Великобританії, СРСР), позиція радянського керівництва мала логічний орієнтир до узгодженості з позиціями коаліційних «партнерів». Проте чітка антикомуністична ідеологія «союзників», започаткована задовго до військових часів, отримала потужний поштовх до розвитку. Консенсус політичних позицій держав антикомуністичного табору та елементарна ворожість заходу в обличчі США та Великобританії у відношенні СРСР знайшли перше відображення у дипломатичній політиці держав. Чіткий курс супротиву ідеям Радянського Союзу під час Потсдамської конференції (польське, німецьке, японські питання) з метою дипломатичного та мілітарного оточення СРСР, політика «палкого антикомунізму», становлення «Залізної зависи» (Фултон, 1946 р.) та елементарного викорінення соціалістично-комуністичної концепції в якості альтернативи капіталізму спонукали радянську дипломатію до рішучого повороту у власних зовнішньополітичних поглядах. Одним з головних результатів даного повороту стало створення «поясу безпеки» з країн «народної демократії» Сх. Європи. Серед причин подібних кроків дипломатії СРСР — безвихідь у зв'язку із зрадою «союзниками» усних домовленостей стосовно післявоєнної світобудови, відхід їх від спільних ідей демократичного та справедливого системотворення влади у державах-сателітах Німеччини та ін. спонукали Радянський Союз до пошуку альтернативи, а саме створення форуму соціалістичного співробітництва та власного гегемонічного становлення

у ньому. Метою та ідейним центром надання Східноєвропейським державам «соціалістичного» забарвлення, беззаперечно, було створення конкурентоздатного та дієвого дипломатичного блоку-союзу, що закріпив би плідні та дружні взаємовідносини держав у післявоєнний час [1, с.67].

Та необхідно визначити масштабність та ідейний зміст дипломатичних задумів СРСР. Албанія, Угорщина, Болгарія, Чехословаччина, Польща, Румунія та НДР (згодом) мали з плином часу постати разом з СРСР потужною альтернативою капіталістичному блоку. Проте, чи була ідея створення соціалістичного партнерства «вандалізмом та насильницьким насадженням комунізму», одноставно трактованим у дипломатичних колах держав Заходу? Соціалістична ідеологія справедливого суспільства (на прикладі Польщі), господарські партнерства, економічна, наукова взаємодопомога, мирне співіснування та державний розвиток за племісцитом заклали фундамент достойної відповіді на критичні дорікання «союзників» на адресу зовнішньої політики СРСР. Варто зазначити, що ідея створення спільного ідеологічного блоку з державами Сх. Європи, ініційована Радянським Союзом мала першочерговим орієнтиром протистояння капіталістично-мілітаристському блоку, тобто безпосереднє значення «поясу безпеки» визначалось у банальному захисті території СРСР від можливих посягань агресорів (Німеччини тощо), та надання гарантій безпеки до мирного державоустрою у вистраждані післявоєнні часи. Реалізація задуму радянської дипломатії у створенні «поясу безпеки» окрім альтернативи капіталізму мала й більш глобальне значення — значення у становленні СРСР в якості держави-глобалізатора, здатної контролювати світовий політичний вирій та диктувати умови розвитку за власним уподобанням. «Пояс безпеки» став першим самостійним кроком радянської післявоєнної дипломатії та засвідчив претензійність держави на домінування в епоху післявоєнного світоустрою.

Після підписання мирних договорів з колишніми союзниками Німеччини у 1947 р. з'явилась можливість до політико-правового оформлення зовнішньополітичних зносин, які Радянський Союз прагнув сформувавши в Сх. Європі. Існувала необхідність створити в регіоні не тільки міцну систему союзів, але й придбати додаткові інструменти впливу на сусідні держави. До 1947 р. у СРСР існували підкріплені союзні договори з трьома Східноєвропейськими країнами — із Чехословаччиною (1943 р.), Польщею (1945 р.) і Югославією (1945 р.). Ці договори мали антинацистську спрямованість і відбивали досвід спільної боротьби цих країн і Радянського Союзу проти Німеччини й Італії у роки війни. Договори подібного змісту, хоча з меншими зобов'язаннями, у роки Другої Світової війни були укладені СРСР із Великобританією та Францією [2, с.154].

Дану систему договорів і прагнула розширити Москва через сепаратні дії Британії й США в Німеччині в 1946 р. (створення Бізонії), а особливо після неможливості узгодження позицій союзників у німецькому питанні в рамках НМЗС в 1947 р. Уже в лютому 1948 р. СРСР уклав договір «Про дружбу, співробітництво й взаємодопомогу» з Румунією й Угорщиною, а в березні 1948 р. — з Болгарією. Ці договори були розраховані на 20 років і мали антинацистську спрямованість. Виникла майже всеохоплююча мережа двосторонніх союзів СРСР у Сх. Європі. Але це була лише перша серія дипломатичних ініціатив Москви. Радянський Союз прагнув, з одного боку, примирити своїх «молодших» союзників між собою, переконавши їх урегулювати територіальні суперечки, з іншого боку — пов'язати їх додатковими взаємними гарантіями безпеки на випадок конфлікту з державами ззовні [3, с.342].

Реалізація цього завдання отримала поштовх до розвитку з урегулювання відносин між країнами, що мали суперечки. Це була друга серія кроків радянської «договірної дипломатії» у Східній Європі. У грудні 1947 р. у польсько-чехословацькому договорі «Про дружбу, співробітництво й взаємодопомогу» сторони відмовилися від взаємних територіальних претензій, у результаті чого була юридично розв'язана проблема Тешінської області, що залишилася за Чехословаччиною. У січні 1947 р. аналогічний союзний договір Болгарії з Румунією зафіксував припинення суперечки через приєднану до Болгарії Пд. Добруджу. Угорщина й Румунія також уклали союзу домовленість (січень 1948), — у договорі зазначалося про відсутність взаємних територіальних претензій, що означало повторне визнання Будапештом відчуження Трансільванії.

З весни 1948 р. розпочалася реалізація третьої серії заходів — цього разу між країнами, що не мали між собою договірно-правової бази. У квітні 1948 р. Чехословаччина й Болгарія, у травні 1948 р. — Болгарія й Польща, у червні 1948 р. — Польща й Угорщина, Угорщина й Болгарія, а також Чехословаччина й Румунія, і, нарешті, у січні 1949 р. — Румунія й Польща — підписали між собою союзні договори. Союзні договори з Угорщиною, Румунією й Болгарією мала і Югославія. Однією із цілей цих договорів було недопущення виникнення в регіоні конкуруючих блоків і угруповань. Саме тому перехресні договори «другої» і «третьої» серій передбачали взаємну допомогу проти будь-якого зовнішнього втручання, а не лише Німеччини (як договори СРСР із Чехословаччиною, Польщею, Югославією, Угорщиною, Румунією й Болгарією), і забороняли будь-якій державі, що підписала договір, вступати в союз, який міг би бути витлумачений як спрямований проти іншої держави. У цілому на початку 1949 р. у Сх. Європі існувала потужна договірна система двосторонніх союзів, замкнена на СРСР [4, с.251].

Створення соціалістичного табору зумовило структурне завершення формування біполярності. Вигоди, що їх отримала радянська дипломатія, не викликали сумніву — статус держави, здатної до одноосібного дипломатичного та економічного впливу, ранг наддержави світу, спроможної самостійно вирішувати долі мільйонів, чин лідера континенту, спроможного до неухильного визначення особистісних зовнішньополітичних орієнтирів. Віднині глобальна політика світової спільноти асоціювалася з двома її гегемонами — Сполученими Штатами Америки та Радянським Союзом. Формування східноєвропейського «поясу безпеки» та його закріплення низкою перехресних договорів держав-сателітів соціалістичного блоку потребувало ефективних керівних органів з боку СРСР. Першим з таких органів 5 жовтня 1947 р. став «Комінформ».

План Маршала та американська економічна експансія у Європі стали рушійними поштовхами до створення «Комінформу» — радянської альтернативи плану держсекретаря США. Основним ідейним змістом організації визначалось створення єдиної бази інформаційного забезпечення соціалістичних держав, об'єднання їх під спільним гаслом співпраці та взаємодопомоги, наукового, господарського, економічного співробітництва та ін. Роль організації була очевидною, адже держави «народної демократії» різко відкинули ідею «Плану Маршала» через її експансіоністський характер. З іншого боку, організація виступила додатковим, та тому більш рішучим чинником об'єднання та взаємоконтролю Східноєвропейських держав під патронатом СРСР. Варто зазначити, що термін «контроль» у даному випадку виступив у якості чинника сприяння та стимуляції розвитку держав-сателітів з боку Радянського Союзу. Та угруповання Східноєвропейських держав під патронатом Радянського Союзу потребувало економічних важелів управління. Проблемні питання даної категорії була покликана вирішити «Рада економічної взаємодопомоги», як додаткова економічно-політична альтернатива ідеям Джорджа Маршала. 25 січня 1949 р. коаліція держав отримала інституцію економічного впливу та моніторингу СРСР, яка стала важким тягарем для радянської економіки. Проте важливим був інший ефект — ефект однотайності та незалежності угруповання держав та їх чітка категоричність до ідейного буття Зх. Світу [5, с.97].

Варто виокремити, що вищевказані інституції постали перехідним етапом на шляху створення альтернативного блоку «Північноатлантичному альянсу» — «Організації Варшавського договору» (далі ОВД). Разом із створенням 14 травня 1955 р. блокового об'єднання держав «народної демократії» визначається нова смуга міжнародних відносин напрямку «Схід — Захід»: смуга відвертої конфронтації та взаємної критики. В контексті даного питання варто окреслити, що саме дипломатична активність

СРСР зумовила формування альтернативи капіталістичному блоку, відкривши таким чином шлях до демократичного розвитку державам-сателітам Німеччини та державам, які зазнали військової distraкції в Європі. ОВД в даному випадку виступила в якості непорушного гаранта безпеки та взаємоповаги держав Сх. Європи на протипагу монополюно-капіталістичному ладу та мілітаристичній агресії. Важливого значення набули дії радянської дипломатії, спрямовані до правового визнання та міжнародного становлення НДР, — передусім прозахідною дипломатією та ФРН [6, с.182].

Висновки. Досліджуючи процес створення блоку держав «народної демократії» в Європі автором виділена низка чітко визначених та стрімко реалізованих кроків дипломатії Радянського Союзу, що зумовили становлення держави в якості континентального дипломатичного гегемона. Окремо окреслено місткість та ідейну збагаченість зовнішньополітичної доктрини СРСР, яка сприяла формуванню альтернативного блоку мілітаристично-капіталістичним державам (переважно Західних). Утворення блоку соціалістичних держав, об'єднаних спільною ідеологією та керівними органами державних розбудов зумовило кардинальну зміну курсу світової політики. Зміна зовнішньополітичних орієнтирів держав світу до двох наддержав світової спільноти сприяла поділу дипломатичної думки на два категорично протилежні табори — «Східний та Західний». Політика США та СРСР виступила при цьому втіленням та найяскравішим фактом становленням унікальної та досі не баченої системи міжнародних відносин — системи біполярного світоустрою. Відхід Радянського Союзу від концепції спільної політики з «союзниками» сприяв становленню держави в якості світового дипломатичного гегемона. Активне залучення Албанії, Румунії, Чехословаччини, НДР, Польщі, Болгарії, Угорщини до діяльності соціалістичного блоку та створення самостійної, ідейно-незалежної альтернативи капіталізму рішуче підтвердили свіжість та місткість політико-дипломатичної думки СРСР. Основний результат, а саме власне становлення в якості держави-світового гегемона — був досягнутий. Система перехресних договорів держав «народної демократії», фіксованих на Радянському Союзі стали зайвим підтвердженням політичної рішучості та дипломатичної далекоглядності СРСР. Створення блокових органів, — «Комінформу», «Ради економічної взаємодопомоги», «Організації Варшавського договору» сприяли згуртуванню держав-сателітів та підвищенню їх залежності від Радянського Союзу.

Таким чином, створення «поясу безпеки» СРСР в Європі та система перехресних договорів Східноєвропейських держав сприяли становленню та закріпленню ідей альтернативи капіталізму та глобального статусу Радянського Союзу в якості держави, здатної встановлювати власний політико-ідеологічний вектор. Першочергового значення в реалізації вище-

зазначених концепцій набула далекоглядна дипломатична політика СРСР, як цілісний напрям світового впливу.

Література:

1. Березжков В. М. Сторінки дипломатичної історії. — 2-ге вид., доп. М.: Міжнародні відносини, 1984. — 616 с.
2. Дюррозель Ж. Б. Історія дипломатії від 1919 р. до наших часів. — К., 2004. — 606 с.
3. Електронний варіант книги «Історія дипломатії»; за редакцією Богатурова А. Д. — [Інтернет ресурс] — www.diphis.ru.
4. Кісельов К. В. Записки радянського дипломата. — М.: Політвидав. 1974. — 535 с.
5. Коппель О. А. Міжнародні відносини ХХ ст. — К. 1999. — 448 с.
6. Мартиненко А. К., Мартиненко Б. А. Міжнародні відносини 1945–1975 рр. — К.: Кондор, 2008. — 308 с.

Кузьмяк В. В. Дипломатическая сателитизация стран Центральной и Восточной Европы Советским Союзом в первые годы после Второй Мировой войны

Исследованы основы внешней политики СССР в первые годы после Второй Мировой Войны на Европейском континенте, рассмотрены причины и последствия формирования Советским Союзом «пояса безопасности» в Европе из государств Центральной и Восточной Европы, придана характеристика системе перекрестных договоров государств Центральной и Восточной Европы, замкнутых на СССР.

Ключевые слова: *внешняя политика СССР в первые годы после Второй Мировой Войны, договор, международная организация, «пояс безопасности», «социалистический лагерь».*

Kuz'miak V. V. Diplomatic satellitisation of Central and Eastern European countries by USSR in the first years after the World War Second

The article emphasizes USSR' foreign policy fundamentals on European continent after World War Second, highlights preconditions and consequences of setting up a «safety belt» from Central and Eastern European nations by Soviet Union, characterizes system of mutual treaties of Central and Eastern European nations, aimed at USSR.

Keywords: *USSR' foreign policy on European continent after World War Second, treaty, international organization, «safety belt», «socialist camp».*

УДК 327

ФРАНЦУЗЬКО — ВІРМЕНСЬКІ ВІДНОСИНИ ЗА ПРЕЗИДЕНТСТВА НІКОЛЯ САРКОЗІ

Гаспарян А.Л.©

Студент Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Досліджуються французько-вірменські відносини за президентства Ніколя Саркозі. Розглядаються чинники, що формують характер французько-вірменських відносин. Аналізуються основні напрямки двосторонньої взаємодії.

Ключові слова: Франція, Вірменія, французько-вірменські відносини, Ніколя Саркозі.

Передусім слід сказати, що Ніколя Саркозі знаходиться на посаді президента Франції з 16 травня 2007 року. Здавалося б, що може бути особливого у відносинах між Французькою Республікою та Республікою Вірменія, враховуючи навіть такі фактори як географічна віддаленість та надзвичайно різний рівень економічного розвитку держав (для порівняння, рівень ВВП Франції у 2010 році склав 2,668 трлн. \$ (8-й) [1], а Вірменії — 16,858 млрд. \$ [2]).

Насправді ж, першопричиною активізації французько-вірменських відносин є вірменська діаспора. Характерним є те, що за кордоном вірмен більше, ніж всередині країни. В цілому ж, у Вірменії чисельність населення складає 3 266 400 осіб, тоді як чисельність вірмен, які проживають в інших країнах світу складає близько 7 млн. Щодо Франції, то тут чисельність вірмен знаходиться в межах 500 тисяч. Основні міста, де зосереджена вірменська діаспора — Париж (200.000), Ліон (100 тисяч), Марсель (80 тисяч), Валанс (10 тисяч) тощо [3].

В цілому, французько-вірменські двосторонні відносини, що за президента Саркозі стали більш тіснішими, можна звести до таких блоків питань: 1) підтримка Франції у питанні міжнародного визнання геноциду вірмен 1915 року; 2) міжпарламентське співробітництво; 3) участь Франції при підписанні вірменсько-турецьких протоколів 2009 року в Цюриху; 4) двосторонні офіційні візити глав держав — президента Франції Ніколя Саркозі та президента Вірменії Сержа Саргсяна, на яких розроблялися ініціативи двостороннього діалогу; 5) торговельно-економічна складова відносин; 6) співпраця в енергетичній сфері; 7) Франція, як співголова Мінської групи ОБСЄ, та врегулювання конфлікту між Вірменією та Азербайджаном

(нагірно-карабаський конфлікт); 8) співробітництво в культурній сфері; 9) проект «Східного партнерства» Європейського Союзу та позиція Франції щодо Вірменії.

Зрозуміло, що досить численна вірменська діаспора є тим чинником, що зближує дві держави, враховуючи, що ця тенденція сягає часів Середньовіччя. Тому не дивно, що з приходом до влади у Франції Ніколя Саркозі двосторонні відносини між Францією та Вірменією розвиваються досить активно, адже президенту необхідна підтримка вірмен, яких у Франції багато. Варто сказати й те, що з 2007 року главою Франції є Ніколя Саркозі, але у Вірменії до 2008 року президентом був Роберт Кочарян (з 30 березня 1998 року до 9 квітня 2008 року), згодом вже Серж Саргсян, який знаходиться на посаді глави держави з 9 квітня 2008 року. Тобто, період президентства Роберта Кочаряна підходив до завершення і країна поступово готувалася до чергових президентських виборів. Саме таким фактором у великій мірі зумовлена більша активізація французько-вірменських відносин за президента Саргсяна. Звичайно, коли президентом Франції у травні 2007 року було обрано Ніколя Саркозі, тоді президент Вірменії Кочарян одним із перших привітав свого французького колегу з обранням на посаду президента, подякував за активне співробітництво між Вірменією та Францією, адже розумів, що й надалі активно буде підтримуватися двосторонній діалог.

Сам же Ніколя Саркозі, ще у лютому 2007 року, будучи кандидатом у президенти, заявив, що на міжнародній арені буде продовжувати діяльність свого попередника, Жака Ширака, але при цьому треба дещо оновлювати французьку дипломатію у проведенні її багатовекторної діяльності. Історичні та політичні причини дають можливість характеризувати французько-вірменські відносини сучасного періоду як відносини «на високому рівні». Слід також згадати, що 2006 рік у Вірменії проходив під знаком року Франції, а 2007 рік у Франції — роком Вірменії. Крім того, Саркозі, ставши президентом, одразу ж заявив, що допоки від буде президентом Франції, Туреччина не вступить до Європейського Союзу, не визнавши факт геноциду вірмен 1915 року. Дана заява і не була дивною, тому що ще за Жака Ширака у січні 2001 року Франція офіційно визнала геноцид вірмен 1915 року.

Вагомим внеском для розвитку двостороннього діалогу стало встановлення ефективного співробітництва між Вірменською Революційною Федерацією (ВРФ) Дашнакцутюн та Соціалістичною партією Франції у 2007 році, що віталася двома сторонами. З цього приводу перший секретар Соціалістичної партії Франції Франсуа Голланд при зустрічі з президентом Вірменії Робертом Кочаряном 6 вересня 2007 року заявив, що їхня партія завжди підтримувала і надалі буде підтримувати усі ініціативи,

що стосуються інтересів Вірменії, та зі свого боку французька соціалістична партія виражає готовність до реалізації нових проєктів, що врешті націлені на розвиток і покращення вірменсько-французьких відносин [4].

Як відомо, незадовго до президентських виборів у Франції 2007 року виходить автобіографічна книга Ніколя Саркозі під назвою «Свідोцтво» (Temoignage, 2006), де він пише не лише про особисте життя, але й про свої політичні погляди. Зокрема, тут йшлося також про ставлення Саркозі до вірменського питання (геноцид в Османській імперії 1915 року): «Я не можу зрозуміти, чому Туреччині не може бути запропоновано виконати свою історичну відповідальність по відношенню до Вірменії» [5]. Це стало своєрідним знаком того, що надалі будуть підніматися дебати щодо вірменського питання, а Туреччина може зіткнутися з супротивом з боку Франції в офіційних документах Європейського Союзу або ж на переговорах, адже Франція готова лише запропонувати стратегічне партнерство Туреччині, замість бажання Анкари стати повноцінним членом ЄС. Але все-таки важливо не пов'язувати позицію Франції щодо вступу Туреччини в ЄС лише з вірменським питанням, тому що французька сторона не може змиритися з наступними факторами: 98% території Туреччини знаходиться за межами європейського континенту; крім того Туреччина зможе стати країною, що має найбільше населення у ЄС, а культура внесе частинку ісламу в ЄС, тим самим викликаючи трансформаційні процеси в рамках ЄС і послаблюючи первинні ідеї батьків-засновників ЄС, що з точки зору політичного союзу просто призведе до хаосу. Туреччину таким чином вважають мостом між Сходом і Заходом, і зрештою вона відіграє важливу роль в міжнародній політиці, але не в Європейському Союзі.

Як то мовиться у вірменському прислів'ї: «Жити лише минулим — значить позбавити себе і своїх нащадків гідного майбутнього». Тому, врешті більш ніж дворічні перемовини між Вірменією та Туреччиною завершилися підписанням 10 жовтня 2009 року у Цюріху (Швейцарія) двох протоколів: «Протокол про встановлення дипломатичних відносин» та «Протокол про розвиток двосторонніх відносин», які так і не були ратифікованими національними парламентами. На церемонії підписання були присутні міністр закордонних справ Швейцарії, яка виступала посередником у процесі врегулювання Мішлін Кальмі-Рей, державний секретар США Хіларі Клінтон, міністр закордонних справ РФ Сергій Лавров, верховний комісар ЄС по зовнішній політиці і безпеці Хавьер Солана, міністр закордонних справ Словенії, голова Комітету Міністрів Ради Європи, Самюель Жбогар, а також міністр закордонних справ Франції Бернар Кушнер [6]. Попри те, що в тексті заяви глави турецького МЗС не йдеться про визнання Туреччиною факту геноциду, Бернар Кушнер все ж був присутній на цере-

монії підписання угоди. Питання, чи трактувати це як деяке пом'якшення категоричності Франції, залишається відкритим.

Досить вдалим дипломатичним підтвердженням активізації французько-вірменських відносин став офіційний візит вірменського президента Сержа Саргсяна з 27 до 29 вересня 2011 року до Франції, під час якого глава Вірменії, звертаючись до парламентарів Національних Зборів Франції, підкреслив, що розвиток відносин з Францією займає важливе місце в порядку зовнішньої політики Вірменії, і що вірменсько-французьке співробітництво в усіх сферах зміцнюється та поглиблюється: «Ми пишаємося дружбою з Францією і надаємо надзвичайно важливого значення сформованим між нашими двома країнами тісним відносинам». Даний візит в цілому був націлений на те, аби висловити подяку Франції за підтримку у питанні геноциду та належне ставлення французів до вірмен діаспори. Також в рамках візиту були підняті питання співпраці двох країн у сферах енергетики, розвитку інфраструктур, освіти і культури й порушені регіональні проблеми, включно нинішнім етапом врегулювання карабаського конфлікту. І коли Серж Саргсян 28 вересня зустрівся з Ніколя Саркозі, останній підкреслив, що Франція друг Вірменії і завжди буде поруч з нею. Крім того президент Франції із задоволенням відзначив, що Франція є другою країною за обсягом інвестицій у Вірменії, однак цим не обмежиться і продовжить виступати з новими проектами [7]. Вірменський президент 28 вересня зустрівся і з прем'єр-міністром Франції Франсуа Фійоном. Зокрема, сторони домовилися на політичному рівні продовжувати сприяти і заохочувати участь французьких компаній у проектах, що здійснюються в різних сферах економіки Вірменії. Окрім того, йшла мова про залучення французьких компаній до проектів енергетичної системи Вірменії і до будівництва атомного реактора. Були також порушені питання співробітництва з Францією і залучення французьких компаній до проектів дорожнього будівництва, в тому числі, до будівництва автомагістралі і залізниці «Північ-Південь».

Бачимо, що відносини між Францією та Вірменією досить різнобічні, де особливе місце зокрема займають торговельно-економічне співробітництво. Не дарма Франція вважається другим інвестиційним партнером Вірменії (на липень 2011 року інвестиції склали 695 млн. доларів), крім того у Вірменії зареєстровано 155 спільних вірменсько-французьких підприємств. Також такі великі французькі компанії, як «Банк Кредит Агріколь», «Оранж», «Перно Рікар», «Алкател», «Грант Торнтон Аміо» представлені у Вірменії. Але разом з тим, Франція не входить в першу десятку торговельно-економічних партнерів Вірменії, про що в першу чергу шкодує вірменський президент Саргсян [8].

Продовження французько-вірменських двосторонніх переговорів припало на 7 жовтня 2011 року, коли відбувся зустрічний офіційний візит Президента Франції Ніколя Саркозі до Вірменії, під час якого Саркозі зажадав від Туреччини визнати геноцид вірмен 1915 року, пригрозивши, що інакше в його країні може бути прийнятий закон про відповідальність за заперечення геноциду: «Якщо Туреччина, як і інші великі держави, до кінця року не визнає Геноцид вірмен, то Франція зробить і інші заходи, в тому числі прийме законопроект про криміналізацію заперечення Геноциду». Ніколя Саркозі додав: «Я тут також, щоб сказати Туреччині, що вона зобов'язана поглянути в обличчя своєї історії [9]. Можливо, керівництву Туреччини варто було б сприйняти слова французького президента серйозно, враховуючи їхнє бажання вступити до ЄС (що триває вже не одне десятиріччя — офіційну заяву подали 14 квітня 1987 року).

Але й реакція Туреччини була досить категоричною: прем'єр-міністр Туреччини Реджеп Тайїп Ердоган звинуватив 11 жовтня Президента Франції Ніколя Саркозі в нещирості і використанні «подвійних стандартів»: «Він висловлюється абсолютно різним чином у Франції, у Вірменії і в Туреччині ... а чесність насамперед цінується в політиці». Туреччина вважає, що Саркозі таким чином шукає підтримку на виборах з боку французів вірменського походження. «У Франції проживає 600 тисяч вірмен. Але там живе ще й 500 тисяч турків », — нагадав Ердоган [10]. Останнє свідчить про те, що навіть заяви керівництва провідних країн світу не зовсім можуть впливати на тверду позицію Туреччини.

Показовим моментом жовтневого візиту Ніколя Саркозі до Вірменії стало те, що французький президент дав чітко зрозуміти про своє бажання говорити лише про ті питання, які хвилюють вірменський народ і Вірменію в цілому. Тобто, з стратегічної точки зору — це начебто «пошук слабкої кнопки», яка створить позитивний імідж Саркозі в очах вірмен (і всередині Вірменії, і тих, що проживають у Франції) й разом з тим сприятиме покращенню двостороннього співробітництва між Францією та Вірменією. Безпосереднє втілення подібних дій знайшло місце під час відвідування французьким президентом вражаючого Меморіалу жертв Геноциду вірмен (Цицернакаберд): «Це одне з сильно вражаючих місць, зрозуміло, чому воно дорого мільйонам вірменів, воно назавжди залишиться в моїй пам'яті» [11].

Під час зустрічі Ніколя Саркозі та Сержа Саргсяна сторони також виявили ініціативу по співпраці в енергетичній сфері. Тобто, у Вірменію буде направлена група по дослідженню перспективних джерел енергії, крім того Франція надасть сприяння в питанні розвитку атомної енергетики і зробить все можливе для знаходження нових джерел енергії. А саме було обговорено питання Вірменської атомної електростанції (АЕС),

що побудована ще у радянські часи поблизу міста Мецамор. ЄС виступає за консервацію АЕС і навіть йшла мова про виділення 200 млн. євро (переговори «Євроатом» — Міненерго Вірменії 2007 рік) [12]. Але проблема полягає у надходженні альтернативних джерел, і у цьому випадку лише побудова нової АЕС зможе вирішити питання енергопостачання країни. Звичайно, на це потрібні величезні гроші, а саме 5 млрд. доларів, яких у Вірменії сьогодні навряд чи знайдеться.

І у даній ситуації, Франція, як член ЄС та партнер Вірменії (має власних 58 атомних реакторів, які забезпечують 75 відсотків своїх потреб в електроенергії) пропонує допомогу у будівництві нового атомного реактору Вірменії, незважаючи на те, що довірче управління даною АЕС належить Росії. Франція у певній мірі реалізує вимоги ЄС, де АЕС вважають небезпечною, адже АЕС була побудована в сейсмічній зоні. Разом з тим Саркозі висловився за підтримку у будівництві нового реактору, адже розуміє залежність Вірменії від даної АЕС (задовольняє 40% потреб в електроенергії). А французький міністр енергетики Ерік Бессон, який супроводжував Саркозі, заявив, що влада Вірменії заявляє про свою готовність співпрацювати з Францією, навіть якщо «Росатом» Росії буде займатися цим питанням [13].

Саркозі також наголосив на важливості продовження переговорів з Азербайджаном в рамках Мінської групи ОБСЄ (де поряд з представниками Сполучених Штатів Америки (Роберт Брадтке) та Російської Федерації (Ігор Попов) співголовою є Бернард Фасье — представник Франції) з метою встановлення миру між країнами. Чим раніше почнуться переговори між Вірменією та Азербайджаном, тим краще, оскільки бездіяльність веде до війни, а мир необхідний у рівній мірі обом сторонам [11]. Зрозуміло, що Франція, будучи країною-співголовою Мінської групи ОБСЄ, докладає послідовні зусилля у питанні мирного врегулювання нагірно-карабаського конфлікту, за що треба віддати належне французькому президентові Саркозі.

Все ж, незважаючи на позицію президента Франції щодо питання визнання геноциду вірмен, членства Туреччини в ЄС та врешті вірменсько-турецьких відносин, ВРФ Дашнакцутюн останнім часом висловлює занепокоєння з приводу того, що в ході офіційних зустрічей у Туреччині у листопаді 2011 року міністр закордонних справ Франції Ален Жюппе запропонував створити в Парижі комісію за участю вірменських і турецьких істориків для обговорення питання Геноциду вірмен. Так, можливо це оцінюється як допомога з боку Франції, щоб Вірменія та Туреччина змогли проводити зустрічі та врешті дійти до компромісу у питанні геноциду, але не слід забувати про те, що французька сторона не може одночасно закликати турецьку сторону визнати геноцид і виступати за створення

комісії істориків, до компетенції якої входить ухвалення рішення щодо геноциду вірмен. Це неприйнятно, тому що «французька влада, очевидно, вирішила проводити подвійну гру в питаннях правди і заперечення» [14]. Поясненням таких дій можуть бути зовнішньополітичні інтереси Франції, а саме політика на Сході, де не можна обійтися без Туреччини. Все-таки остання для Франції виступає важливим джерелом торгівлі та інструментом впливу на мусульманський світ.

Щодо взаємодії культурної сфери, слід сказати про вивчення Ереруйської базиліки, що знаходиться на території північно-західної Вірменії (неподалік від кордону з Туреччиною). Дане дослідження проводять вчені з університету Екс-ан-Прованс і Середземноморської середньовічної археологічної лабораторії при французькому Національному центрі наукових досліджень (CNRS). Спільними зусиллями французько-вірменських дослідників було встановлено, що дана унікальна архітектурна споруда побудована в V–VI століттях, що відповідає ранньохристиянському періоду у вірменській історії. Французька сторона підписала договір про вивчення Ереруйської базиліки з Ширакським регіональним музеєм, у віданні якого перебуває цей культурний пам'ятник. Згідно з угодою, з 2009 по 2012 рік тут передбачено проведення чотирьох археологічних експедицій [15]. Крім того, у Вірменії працює Французький університет Вірменії, який вважається одним з передових вищих навчальних закладів країни і який розширює співробітництво з ВНЗ Франції. А також, планується відкриття французького лицю, що ще більше сприятиме французько-вірменській науково-дослідній співпраці.

Також, слід згадати про проект у рамках Європейського Союзу — «Східне партнерство» (ініціатива була представлена на Раді ЄС у травні 2008 року), метою якого є зближення ЄС з шістьма країнами колишнього СРСР (Азербайджан, Білорусь, Вірменія, Грузія, Молдова, Україна). Коли вірменський президент Серж Саргсян та прем'єр-міністр Франції Франсуа Фійон зустрілися 28 вересня 2011 року, вони обговорили також питання, що стосуються співпраці Вірменія — Європейський Союз. Була підкреслена важливість допомоги Франції зусиллям євроінтеграції Вірменії, зокрема, в рамках Східного партнерства ЄС, що відкриває серйозні можливості для вірменсько-французької співпраці. Безпосереднім свідченням того, що Вірменія отримує підтримку з боку Франції як країни-члена Європейського Союзу стало те, що зокрема, 27 жовтня 2011 року у Брюсселі офіційно було запущено нову ініціативу, яка отримала назву «Партнерство щодо мобільності» у формі декларації між ЄС та Вірменією [16]. До ініціативи приєдналися десять країн-членів ЄС, де також була Франція. Власне метою декларації є забезпечення управління міграційними потоками, боротьба з незаконною міграцією та регулювання законного в'їзду громадян Вірменії до ЄС, тобто співробітництво з питань міграції.

В цілому можемо сказати, що політика президента Саркозі спрямована передусім на те, щоб завоювати прихильність впливової у Франції вірменської діаспори. Враховуючи наближення президентських виборів (призначені на 22 квітня 2012 року перший тур, і в разі необхідності — 6 травня другий тур), спостерігається особлива активізація французько-вірменського співробітництва. Але разом з тим, для Вірменії важливо розраховувати на підтримку Франції, що дає змогу проводити двосторонній діалог високого рівня з міжнародних, європейських та регіональних питань. Окрім того, надзвичайно важливою є підтримка Франції у питанні визнання геноциду. Тому відносини між Вірменією та Францією, насамперед за ініціативи французького президента Саркозі, зберігають дружній та конструктивний характер. Більше того, існує думка про те, що Франція патрує Вірменію, знову ж таки із-за великої вірменської діаспори у Франції. Зрозуміло, що ініціативу виявляє Франція, а Вірменії просто надається змога користуватися можливістю та поглиблювати двосторонні відносини, пропонуючи нові сфери взаємодії. Наприклад, якщо за обсягом інвестицій в економіку Вірменії Франція займає друге місце, то Вірменії слід створити такі умови, за яких рівень вірменсько-французького економічного співробітництва (що в цілому не досить високий) може суттєво підвищитися. Цьому у першу чергу може сприяти обопільне прагнення зберігати активний діалог на високому рівні. Вагоме місце Франції на міжнародній арені, її роль як співголови Мінської групи ОБСЄ, велика вірменська діаспора у Франції, проект «Східного партнерства» в рамках ЄС створюють умови для активного розвитку французько-вірменських відносин, що крім того охоплюють також міжпарламентське співробітництво, присутність в економіці Вірменії французького капіталу, відносини у сфері культури та освіти тощо. Зрештою, Франція зможе вплинути на поглиблення відносин Вірменії з Європейським Союзом. Треба віддати належне також дипломатії Ніколя Саркозі, який постійно робить заяви щодо поваги, дружнього ставлення, підтримки та турботи про вірменський народ. Але не слід забувати про те, що це є політика, де панує холодна розсудливість та холодний розрахунок.

Література:

1. Report for Selected Countries and Subjects. International Monetary Fund//France [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2011/01/weodata/weorept.aspx>
2. Report for Selected Countries and Subjects. International Monetary Fund//Armenia [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2011/01/weodata/weorept.aspx>

3. Армяне Франции//Информационно-аналитический центр — Экспертная оценка (15.09.2010) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.ia-centr.ru/expert/8941/>
4. Армяно-французские отношения укрепляются с каждым годом— президент Армении//НОВОСТИ-АРМЕНИЯ/Агентство Международной информации (06/09/2007) [Электронный ресурс]. — Режим доступа:
<http://www.newsarmenia.ru/arm1/20070906/41731078.html>
5. Esra Lagro. Why IS President Sarkozy ACTUALLY against Turkish Accession to the EU? FACTS AND CHALLENGES/JOURNAL OF INTERNATIONAL AFFAIRS//Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Turkey. Center for Strategic Research (Perceptions Volume XIII/Spring-Summer 2008). — P. 71–72.
6. В Цюрихе подписаны документы о нормализации отношений между Арменией и Турцией/Армения.Политика//Кавказский Узел (10.10.2009) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://armenia.kavkaz-uzel.ru/articles/160508/>
7. Режим доступа: <http://www.president.am / events / visits / arm / ?visits=1&id=318>
8. Глава РА выразил сожаление, что Франция не входит в первую десятку торгово-экономических партнеров Армении//Новости Армении — PanARMENIAN. Net (29.09.2011) [Электронный ресурс]. — Режим доступа:
<http://www.panarmenian.net/rus/news/79562/>
9. Николя Саркози дал Турции три месяца, чтобы признать Геноцид армян//Новости Армении — PanARMENIAN. Net (6 октября 2011) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.panarmenian.net/rus/news/80241/>
10. Эрдоган обвиняет Саркози в двуличии//RFI (11 Октября 2011) [Электронный ресурс]. — Режим доступа:
<http://www.russian.rfi.fr/frantsiya/20111011-erdogan-obvinyayet-sarkozi-v-dvulichii>
11. АРМЕНИЯ-ФРАНЦИЯ: ТЕСНЫЕ ОТНОШЕНИЯ, УХОДЯЩИЕ ВГЛУБЬ ИСТОРИИ/Голос Армении//Общественно-политическая газета (№ 106 (20179) 08.10.2011) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.golosarmenii.am/ru/20179/home/13927/>
12. Армянская АЭС//Материал из Википедии — свободной энциклопедии [Электронный ресурс]. — Режим доступа:
http://ru.wikipedia.org/wiki/Армянская_АЭС
13. France, Armenia study nuclear power cooperation//REUTERS (07.10.2011) [Электронный ресурс]. — Режим доступа:

<http://www.reuters.com/article/2011/10/07/france-armenia-nuclear-idUSL5E7L714S20111007>

14. Р. Ишханян. Франция — Армения: специфика отношений/Де-Факто//Информационно-аналитическое агентство (28/11/2011) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://defacto.am/10965.html>

15. Н. Мадатян. Армяно-французские отношения сегодня/Армения//RFI русский (16.10.2011) [Электронный ресурс]. — Режим доступа:

<http://www.russian.rfi.fr/kavkaz/20111016-armyano-frantsuzskie-otnosheniya-segodnya>

16. П. Харкевич. Армения: Было официально запущено «Партнёрство по мобильности»/Eastbook.eu — портал, посвященный Восточному Партнерству ЕС (30.10.2011) [Электронный ресурс]. — Режим доступа:

<http://eastbook.eu/ru/2011/10/country-ru/armenia-ru/armeniabylo-officialno-zapuscheno-partnerstvo-po-mobilnosti/>

Гаспарян А.Л. Французско-армянские отношения за президентства Николя Саркози.

Исследуются французско-армянские отношения при президенте Николя Саркози. Рассматриваются факторы, формирующие характер французско-армянских отношений. Анализируются основные направления двустороннего взаимодействия.

Ключевые слова: *Франция, Армения, французско-армянские отношения, Николя Саркози.*

Gasparian F.L. French-Armenian relations under President Nicolas Sarkozy. French-Armenian relations under President Nicolas Sarkozy are examined. The factors shaping the character of French-Armenian relations are considered. The main directions of bilateral cooperation are analyzed. Keywords: *France, Armenia, French-Armenian relations, Nicolas Sarkozy.*

УДК 327:5.13 (477)

ЕВОЛЮЦІЯ СИРІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКИХ ВЗАЄМИН НА ЗЛАМІ ХХ–ХХІ ст.

Ібрагім Мохаммад Гіас[©]

Здобувач кафедри країнознавства Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Проаналізовані визначальні чинники сирійсько-турецьких відносин наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст., особливої уваги надано з'ясуванню місця водної й курдської проблем у взаєминах двох держав.

Ключові слова: *міждержавний кордон, водні ресурси, зовнішня політика, сепаратизм.*

Взаємини двох сусідніх держав наприкінці ХХ ст. були обтяжені трьома головними проблемами: територіальними, пов'язаними з Александреттським санджаком (нині — турецька провінція Хатай); проблемою розподілу вод ріки Євфрат; курдською проблемою й підтримкою офіційним Дамаском Робітничої партії Курдистану (РПК). Але в сучасній Туреччині відносини із сусідньою Сирією розглядають переважно крізь призму історії, а оскільки вони сягають своїм корінням доби османської імперії, то їхнє вивчення нині неможливе без урахування історичних реалій розвитку.

Протягом усього ХХ ст. в Сирії й багатьох інших арабських державах Турецьку Республіку сприймали передусім як правонаступницю Османської імперії, що протягом кількох віків колонізувала ці країни й перешкоджала їхньому нормальному розвитку. А в Туреччині — фактичній правонаступниці й державі-продовжувачеві Османської імперії — сприймали Сирію й інші арабські країни як свої колишні колонії, що свого часу завдяки сепаратизму й зовнішній підтримці здобули незалежність [1, р.47].

Не дивно, що протягом другої половини ХХ ст. й особливо в 1980–1990-х рр. між Туреччиною й Сирією точилася серйозна боротьба за вплив у регіоні. Вона посилювалася тим, що обидві держави за доби холодної війни знаходились у геополітичних орбітах двох конкуруючих полюсів: Туреччина, що з часів Атанюрка взяла курс на вестернізацію країни, 18 лютого 1952 р. стала повноправним членом НАТО, протиставивши тим самим себе лідеру іншого блоку — СРСР, з яким Сирія час від часу налагоджувала союзницькі відносини. Активна антикомуністична позиція турецького керівництва й експансіоністська політика Радянського Союзу

в Близькосхідному регіоні відіграли велику роль у формуванні політики Туреччини щодо Сирії. Сирія, в свою чергу, вважала Туреччину регіональним жандармом США, за допомогою котрого Захід проводив там свою політику.

Протягом ледве не всього ХХ ст. однією з основних проблем у сирійсько-турецьких відносинах була анексія 29 червня 1939 р. Турецькою Республікою колишнього Александретського санджака, що була здійснена за підтримки західноєвропейських держав, які бажали тим самим попередити вступ Туреччини в назріваючий конфлікт між нацистською Німеччиною й британсько-французьким блоком [2, р.169]. До того ж Франція, небезпідставно стурбована зазіханнями фашистської Італії в Східному Середземномор'ї, була зацікавлена шляхом передачі Александретти (Іскендеруна) Туреччині отримати серйозного союзника з протистояння Італії [3, р.115].

До початку 2005 р. Сирія офіційно не визнавала санджак за Туреччиною, на сирійських картах територія Іскендеруна зафарбовувалася одним кольором з рештою території САР, а міждержавний кордон позначався пунктиром як тимчасовий. Невирішеність питання про державну належність Іскендеруна негативно впливала на загальний тон взаємовідносин двох країн, але Сирія протягом останніх десятиліть уникала відкритої постановки питання про необхідність якнайшвидшого врегулювання територіальної проблеми з Туреччиною, оскільки перед Дамаском на порядок денний стало ще важливіше питання, пов'язане з поверненням Голанських висот, захоплених Ізраїлем в ході Шестиденної війни 1967 р.

Лише на початку 2005 р., коли візити в Дамаск Президента Турецької Республіки Ахмеда Неджета Сезера й Прем'єр-міністра Туреччини Реджепа Таїпа Ердогана відкрили шлях до плідної дискусії між двома країнами, сирійський уряд заявив, що він більше не має претензій до суверенітету над провінцією Хатай. Але, з іншого боку, офіційно так і не було задекларовано, що Сирія зрікається своїх прав на суверенітет над згаданим районом.

Іншою важливою проблемою у сирійсько-турецьких взаєминах було й залишається питання розподілу вод ріки Євфрат, оскільки особливістю близькосхідної гідрографії є край нерівномірний розподіл ресурсів прісної води. Основні регіональні гідроресурси знаходяться на півночі (схід і південний схід Туреччини, північні райони Ірану й Іраку — головним чином на території етнічного Курдистану) й «транспортуються» в зони дефіциту води через систему водних артерій (річок і підземних джерел). Наглядним прикладом є річкова система Межиріччя — басейни рік Тигру і Євфрату та їхніх приток. У контексті більш масштабних і глобальних проблем, таких як арабсько-ізраїльський конфлікт, проблема води, за певних умов, може

набувати більш різкого звучання й сприяти додатковій ескалації напруженості [4].

«Водні» розбіжності між Сирією й Туреччиною почали загострюватися в 1970–80-ті рр., коли Анкара приступила до будівництва й введення в експлуатацію на Тигрі і Євфраті низки гідроенергетичних та іригаційних споруд і втілення в життя проекту Південно-Східної Анатолії, відомого під аббревіатурою GAP (Güney Doğu Anadolu Projesi). Проект із 22-х гребель, 19-ти ГЕС і двох тунелів для зрошення намічалось завершити до 2000 р., в результаті чого можна було б виробляти 36 млрд. кВт/год., а також зрошувати більше 4 млн. акрів землі, що дозволило б значно поліпшити соціально-економічну ситуацію у відсталих районах Південно-Східної Анатолії, населених в основному курдами.

В ході будівництва гребель Туреччина зазвичай утримувала потік вод Євфрату в Сирію в межах 500 куб. м у секунду, ще більше скорочуючи його, коли настав час заповнення водою водосховищ, що призвело до виникнення напруженості між двома країнами [5, р.15–16]. Так, 13 січня 1990 р. турецькі гідротехніки для заповнення водою біля греблі імені Ататюрка зупинили на місяць стік вод Євфрату в Сирію, внаслідок чого русло ріки від південних кордонів Туреччини до штучного озера Ель-Асад в районі міста Халеб (Алеппо) стало повністю сухим.

Таким чином, Анкара продемонструвала свою потужну «водяну зброю», міждержавні відносини були розпалені до межі. Хоча Туреччина й стверджувала, що вжила всіх необхідних заходів для мінімізації шкоди Сирії й Іраку, спричиненої «технічною необхідністю» при будівництві гідросистеми, в арабському світі ці дії офіційної Анкари недвозначно розцінювались як навмисне позбавлення арабських країн вод Євфрату. Проте й раніше односторонні дії Туреччини з використання водних ресурсів не раз були причиною криз у відносинах між нею, з одного боку, й Сирією та Іраком — з іншого (наприклад, у 1974 і 1981 рр. під час будівництва гребель Кебан і Каракайя), також викликаючи гострі дипломатичні тертя між цими країнами [4, с. 171].

Сирійська офіційна позиція полягає в тому, що ріка Євфрат є міжнародною водною артерією й вимагає рівномірного розподілу її водних ресурсів. Офіційний Дамаск неодноразово намагався підняти цю проблему на міжнародній арені, пропонуючи вирішити суперечності в Міжнародному суді ООН і Міжнародній правовій комісії. Навпаки, турецька сторона характеризує Євфрат як «транскордонні води», що в достатній кількості транспортуються в країни, які знаходяться нижче по руслу річки — Сирію й Ірак. У той час як Туреччина наполягає на тому, що Сирії має відпускатися 500 куб. м вод Євфрату в секунду, Сирія й Ірак вимагають біля 2/3 всього потоку (середньорічний потік вод Євфрату складає 1000 куб. м/с).

Кілька разів сторони намагалися дійти до згоди з водної проблеми, однак тристоронні зустрічі часто завершувались лише узгодженням технічних питань. Більше того, Ірак і Сирія нерідко бойкотували наради з водних проблем, що скликалися Анкарою [6, с. 30].

Наприкінці ХХ ст. у двосторонніх сирійсько-турецьких відносинах особливе місце займала курдська проблема, оскільки після арабів, турків та іранців курди — найчисленніший етнос Близькосхідного регіону, що досі не має міжнародно визнаної державності [7]. За різними даними, їхня чисельність коливається від 35 до 40 млн. чол., у т. ч. біля 20 млн. — у Туреччині, 6–8 млн. — в Іраку, 3–5 млн. — в Ірані, бл. 1 млн. — в Сирії, решта — в країнах Південного Кавказу, Центральної Азії та Європи [8].

Після Першої світової війни територія Курдистану була поділена між чотирма країнами — Туреччиною, Іраном, підмандатним Британії Іраком і підмандатною Франції Сирією. Протягом десятиліть між зазначеними державами виникали серйозні суперечності з різних приводів — єдине, що їх об'єднувало (й продовжує об'єднувати, за винятком постсаддамівського Іраку), полягало в активному проведенні антикурдської політики й недопущенні створення незалежної курдської держави.

В Туреччині курди взяли активну участь у боротьбі за незалежність країни проти інтервенції Антанти, але невдовзі після її переможного завершення Мустафа Кемаль-паша відкинув будь-які спроби курдів претендувати на автономію й жорстко придушив їхні повстання 1920–30-х рр. та висунув план повної асиміляції курдів турецькою нацією. Протягом десятиліть у Туреччині, де курди становили до 20% усього населення, взагалі заперечували існування цього етносу, називаючи курдів «гірськими турками», систематично ігноруючи їхню національну самоідентифікацію, забороняючи видання літератури курдською мовою, перешкоджаючи створенню курдських шкіл.

Але з кінця 1950-х рр. курдські інтелектуали почали дедалі активніше піднімати проблему свого етносу. У 1960–70-х рр. завдяки харизматичному лідеру курдів Махмуду Барзані, що очолив Демократичну партію Курдистану (ДПК), заговорили про необхідність курдської автономії в Республіці Ірак. А на зламі 1970–80-х рр. сталася низка подій, що різко змінила політичну ситуацію на Близькому Сході й по-новому висвітлила курдську проблему. Серед них варто назвати перемогу ісламської революції в Ірані (лютий 1979 р.), прихід Саддама Хусейна до одноосібної влади в Іраку (16 липня 1979 р.), військовий переворот у Туреччині (12 вересня 1980 р.) і початок 8-річної іраксько-іранської війни (22 вересня 1980 р.).

Вже на початку 1980-х рр. курдські повстанці почали голосніше заявляти про себе в цих трьох державах із найбільшим курдським населенням — Туреччині, Ірані й Іраку. З метою викорінення сепаратистських настроїв

офіційні Анкара й Багдад нерідко вчиняли дії, які інакше як геноцид назвати було важко: депортації, насильницьке переселення й спустошення курдських селищ, порушення звичного соціального й економічного укладу [9].

Курдське населення в Сирії також відчувало на собі тягар національної дискримінації: половина сирійських курдів не мала громадянства, хоча вони народились і постійно жили на території САР. Цих людей називали «іноземцями», «некорінним населенням», вони були позбавлені таких елементарних прав як отримання вищої освіти, служба в державних установах і в армії, не мали виборчих прав та ін. [10, с. 85].

Але в 1980–90-ті рр., особливо в періоди загострення «водних» проблем, Сирія, не маючи серйозних важелів впливу на ситуацію, вступила у відносини з марксистською Робітничою партією Курдистану (РПК) та її лідером Абдулою Оджаланом, що в 1980 р. разом із групою активістів знайшов притулок у Сирії, оскільки після військового перевороту в Туреччині влада розгорнула переслідування всіх партій лівого спрямування, включно з курдськими націоналістичними групами. На сирійській території А. Оджалан організував збройні загони і з 1984 р. розпочав бойові дії проти Туреччини під гаслом незалежності Турецького Курдистану. Ірак, навпроти, використав потужну економічну зброю проти «водяного терору» Туреччини і в 1977 р., тобто під час серйозної фінансової кризи в Туреччині, скоротив поставки нафти й зажадав погашення боргу в 330 млн. дол.

Іраксько-іранська війна 1980–88 рр., що створила вакуум у Північному Іраку, дозволила А. Оджалану зробити крупний крок у становленні своєї організації: РПК створила свої військові бази не лише в Сирії й Лівані, а й у Північному Іраку та Ірані й до кінця війни перетворилась на серйозний дестабілізуючий чинник у внутрішній і зовнішній політиці Туреччини.

Ситуація стала настільки напруженою, що в 1987 р. Прем'єр-міністр Турецької Республіки Тургут Озал здійснив візит до Дамаска, але він лише частково зняв напругу між двома країнами (правда Сирія, аби довести, що А. Оджалан не ховається на її території, вислала його тимчасово в долину Бекаа в Лівані). Іракська криза 1990–91 рр., коли Туреччина й Сирія виступили як союзники в коаліційних військах, аніскільки не зблизив позиції двох країн з курдської проблеми.

Лише в квітні 1992 р. у Дамаску відбулися переговори турецького міністра закордонних справ Хикмета Четіна з Президентом САР Хафезом аль-Асадом і міністром закордонних справ Сирії Фаруком аш-Шараа. За їхніми підсумками був підписаний перший двосторонній договір з гарантування безпеки, згідно якого Сирія й Туреччина зобов'язалися боротися з тероризмом, перешкоджаючи терористам перетинати кордон між двома державами, а також обмінюватися інформацією про діяльність нелегаль-

них організацій, запобігати контрабанді зброї, не допускати «небажаних» збройних інцидентів на кордоні [11, р.175]. Проте угода діяла протягом короткого проміжку часу: через кілька місяців загони РПК атакували цілі в Туреччині з території Сирії.

Напруга знову почала наростати, коли в липні 1995 р. лідери військового крила РПК заявили, що її бойовики були задіяні в операціях у горах Торос на півдні Туреччини й у провінції Хатай. В керівництві РПК вважали, що дестабілізація в Хатаї буде найбільш дошкульною для офіційної Анкари, тому А. Оджалан (за яким стояв офіційний Дамаск) намагався спричинити тертя між алавітською більшістю Іскендеруна, з одного боку, й сунітським турецьким населенням — з іншого [12, р.112–115].

Чимало аналітиків схилилися до того, що такий конфлікт, який виник між Сирією й Туреччиною восени 1998 р., міг статися ще в 1995 р., але вони не враховували одну істотну обставину: на початку 1990 р. за підтримки США почалися мирні ізраїльсько-сирійські переговори, тому офіційна Анкара, на погляд автора, не могла наражати на небезпеку процес, який на початку 1995 р. був близький до певного позитивного результату.

Підтримка з боку Сирії РПК, а також вищезгадані проблеми з розподілом водних ресурсів штовхали Анкару до пошуку країн, з якими вона могла б налагодити регіональне співробітництво. Цей пошук привів до зближення з Ізраїлем [13, с. 122], причому процес, ініційований ще на початку 1990-х рр. (протягом червня 1992 — листопада 1994 рр. Президент Держави Ізраїль Езер Вейцман і міністр закордонних справ Шимон Перес відвідали Анкару, а Прем'єр-міністр Туреччини Тансу Чиллер — Ізраїль [14]), отримав конкретне підтвердження на початку 1996 р.

Піднесення ізраїльсько-турецьких відносин було сконцентроване на військовому й економічному співробітництві: 23 лютого 1996 р. між країнами була підписана угода про технічну співпрацю й підготовку фахівців у військовій області, а 23 грудня 1996 р. — угода про вільну торгівлю. В рамках першої угоди Туреччина відкрила свій повітряний простір для тренувальних польотів ізраїльських бойових літаків, а також налагодила обмін курсантів між військовими академіями. Особливої уваги надавалось питанню співробітництва у сфері військової авіації й ракетобудування [14, с. 123].

Нетривалий прихід до влади в Туреччині 28 червня 1996 р. ісламістської Партії благоденства на чолі з Неджметтіном Ербаканом породив у деяких колах турецької політичної еліти сподівання на посилення ролі релігії в країні. Н. Ербакан намагався збалансувати й зовнішньополітичну орієнтацію Туреччини, доклавши чимало зусиль для налагодження ірансько-турецького співробітництва й поліпшення відносин із низкою арабських країн [15, с.70]. Однак турецькі військові, що й досі вважаються надій-

ними стражами національних інтересів і гарантом світського характеру держави, заявили про себе, публічно і в приватному порядку пояснивши прем'єр-міністру Н. Ербакану важливість ізраїльсько-турецьких відносин для гарантування національної безпеки [13, с. 123]. А візит до Ізраїлю начальника генштабу Збройних сил Туреччини генерала Ізмаїла Карадайи зайвий раз продемонстрував відданість турецької сторони вже підписаним угодам.

Хоча офіційна Анкара неодноразово заявляла, що ізраїльсько-турецьке співробітництво жодним чином не спрямоване проти третіх країн, в арабському світі висловлювалась стурбованість із цього приводу. Сирійська «Аль-Баас» писала, що ізраїльсько-турецьке співробітництво є безпосередньою небезпекою як для регіону в цілому, так і для Сирії, зокрема. А іракська «Аль-Джумхурієт» попереджала Туреччину про небезпеку перетворення в знаряддя політики США в регіоні. В інтерв'ю турецькому телебаченню лівійський керівник Муамар Каддафі гостро критикував проізраїльську політику Сирії й назвав згадану співпрацю глобальною загрозою Сирії й Близькому Сходу [16].

Але на думку автора, апогеєм конфронтації Сирії й Туреччини з курдської проблеми стала криза осені 1998 р. Ще на початку року в турецькій пресі почали з'являтися статті про можливий збройний конфлікт між двома країнами, зокрема, з попередженнями на адресу Сирії виступили міністр закордонних справ Туреччини Ізмаїл Джем і прем'єр-міністр від Демократичної лівої партії Бюлент Еджевіт. Останній, зокрема, заявив, що його держава збирається вчинити низку дипломатичних, політичних, економічних і, якщо буде потреба, військових заходів для атаки на Сирію. Після повернення з Ізраїлю 9 вересня Прем'єр-міністра Туреччини Месу та Йилмаза звинувачення на адресу Сирії з боку військових і цивільних турецьких високопосадовців не припинилися, наприкінці місяця прем'єр дав зрозуміти, що на Сирію чекають «серйозні наслідки за підтримку РПК» [12, р.110].

У ЗМІ з'явилися повідомлення про те, що як із сирійської, так і турецької сторони до кордону підтягуються війська, регіон був на грані повномасштабного воєнного конфлікту. Про свою підтримку Сирії заявили Ірак, Ліван, Лівія, ОАЕ й Саудівська Аравія, свою солідарність висловило Сирії й вище керівництво Ірану. Але завдяки величезним зусиллям і човниковій дипломатії Президента Єгипту Хосні Мубарака й міністра закордонних справ Ірану Камала Харазі вдалося уникнути воєнного конфлікту. 21 жовтня 1998 р. в Туреччині було заявлено, що вдалося дійти угоди з Сирією з головних питань [17].

За Джейханською угодою:

1) на момент її підписання й надалі А. Оджалан не міг знаходитися на території САР;

2) не дозволявся в'їзд члена РПК на територію Сирії;

3) починаючи з моменту підписання угоди не дозволялось знаходження військових таборів РПК на території Сирії;

4) окремі члени РПК мали бути заарештовані й підлягали перевірці — їхній список був переданий сирійській стороні [12, р.114].

Окремі джерела повідомляли, що була підписана низка інших угод, які не стали здобутком громадськості.

На думку аналітиків-міжнародників, така небезпечна ескалація у відносинах між двома країнами мала кілька причин: Туреччина була серйозно стурбована роботою парламенту Курдистану у вигнанні, що почалася в середині вересня 1998 р. й де були широко представлені турецькі курди, а також «Четвертою національною конференцією Курдистану», що відбулася в Лондоні 11–12 жовтня 1998 р. Офіційна Анкара також була стурбована не лише наростанням впливу курдів у Євросоюзі, але й піднесенням курдського руху всередині країни. Турецька влада дедалі чіткіше усвідомлювала, що досягти бажаного результату в боротьбі з курдським сепаратизмом буде важко за допомогою одних лише заборон та силових методів викорінення націоналістичних тенденцій. Також у якості безпосередньої причини форсування угоди з курдської проблеми називали корупційний скандал, пов'язаний з іменем прем'єра М. Йилмаза та членів його кабінету.

Певні зрушення в двосторонніх відносинах відбулися лише в середині 2000 р., коли після майже тридцятилітнього беззмінного правління Президента САР Хафеза аль-Асада на «престол» зійшов син «сирійського лева» — Башар аль-Асад, що вніс прагматизм у внутрішню й зовнішню політику країни. Чимало ЗМІ назвали присутність президента Турецької Республіки Ахмеда Неджета Сезера на похованні Хафеза аль-Асада одним із показників зближення між двома державами. Вони відзначали, що «сирійське керівництво було дуже потішене такою високою присутністю турецького керівництва» [18].

Водночас варто зазначити, що сирійсько-турецьке зближення почалося ще в травні того ж року, коли заступники міністрів закордонних справ двох держав намагалися дійти згоди з основних проблем — водної й курдської. Хоча конкретний результат і не був досягнутий, сторони в подальшому продовжили переговори: в тому ж 2000 р. Туреччину з офіційним візитом відвідали прем'єр-міністр і міністр внутрішніх справ Сирії Абдул Халім Хаддад і Мухаммад Харбайі. Обидва візити були організовані на вищому рівні й свідчили про серйозні наміри сторін [19]. У листопаді 2000 р. відбулася коротка зустріч між президентами Сирії й Туреччини на саміті

керівників мусульманських держав у столиці Катару — Дохі [20]. З погляду розвитку двосторонніх відносин слід також виділити зустріч глави офіцерського корпусу Сирії Хасана Туркмані та його турецького колеги Хусейна Огли в Анкарі 19 червня 2002 р. В ході неї була обговорена низка питань, у т. ч. боротьби з тероризмом, розмінування всього кордону між двома державами, можливого проведення спільних військових навчань [21].

Новою віхою у сирійсько-турецьких взаєминах став прихід до влади в Турецькій Республіці 18 листопада 2002 р. поміркованої ісламістської Партії справедливості й розвитку на чолі Реджепом Таїпом Ердоганом, чия зовнішня політика спрямована на встановлення тісніших зв'язків із країнами Близького Сходу і помітнішу посередницьку роль в урегулюванні арабсько-ізраїльського конфлікту. Відразу ж після приходу до влади Партія справедливості й розвитку почала дистанціюватися від Ізраїлю для того, щоб налагодити більш відвертий діалог з країнами Машрику.

А доказом посилення прагматизму в зовнішній політиці Туреччини стала човникова дипломатія турецького керівництва, спрямована на відвернення небезпеки нової війни в Затоці в 2003 р. Тимчасово виконуючий обов'язки прем'єра Абдаллах Гюль наприкінці 2002 — на початку 2003 рр. побував у багатьох мусульманських країнах регіону — Сирії, Єгипті, Йорданії, Саудівській Аравії, а також Ірані. А в середині січня 2003 р. Анкара закликала до проведення безпрецедентного саміту за участю керівників Іраку й впливових арабських держав регіону, і 23 січня 2003 р. така зустріч відбулася в Стамбулі [22, с. 88].

В 2004 р. вперше в історії двосторонніх відносин президент Сирії відвідав з офіційним візитом Анкару, після чого на тлі охолодження ізраїльсько-турецьких взаємин аналітики розцінили поїздку Башара аль-Асада як спробу остаточного врегулювання основних проблем між Сирією й Туреччиною. Стало ясно, що з курдської проблеми позиції сторін дуже близькі: в інтерв'ю CNN-Turk Башар аль-Асад наголосив, що створення в Іраку курдського чи якого-небудь іншого утворення на етнічній основі є неприйнятним, і назвав це перетинанням «червоної лінії». В тому ж дусі висловився й прем'єр-міністр Туреччини. Багатолітня «холодна війна» негативно відбилася на економіці двох країн, тому підписання Асадом і Ердоганом угоди про припинення подвійного оподаткування і взаємне заохочення інвестицій стало стимулом для розширення товарообігу між Сирією й Туреччиною, а угода про відкриття торговельного представництва в Хатаї де-факто стало визнанням існуючих кордонів [23].

З успішним візитом у відповідь наприкінці 2004 р. у Дамаску побував Прем'єр-міністр Туреччини Реджеп Таїп Ердоган, внаслідок чого було підписано договір про вільну торгівлю між двома країнами й договір про розподіл водних ресурсів [24]. На прес-конференції після переговорів

прем'єри двох країн — Р. Ердоган і Мухаммед Наджі Отрі повідомили, що ними була підписана угода про створення зони вільної торгівлі між Сирією й Туреччиною, що мала стати базою для розвитку торговельно-економічних зв'язків між двома країнами в майбутньому.

Таким чином, у першій половині першого десятиліття XXI ст. окреслилося помітне зближення позицій Сирії й Туреччини з тих принципових питань, які були каменем спотикання протягом тривалого часу. Це було обумовлене значною мірою прагматизмом позицій нових лідерів держав — Башара аль-Асада й Реджепа Таїпа Ер догана, — політиків нової хвилі, що не переобтяжені важким спадком політиків минулого. Нормалізація відносин з усіма сусідніми країнами стала одним із головних пунктів зовнішньополітичної доктрини Туреччини в світлі можливого вступу цієї країни в Євросоюз.

Зі свого боку, Сирія намагалася зміцнити свої послаблені позиції на Близькому Сході, знайти нових союзників і відвернути загрозу воєнної конфронтації із Заходом в особі США, що насувалася. Якщо територіальні й водні проблеми з великою часткою ймовірності можна було вважати вирішеними, то курдська проблема залишалася на порядку денному не лише в Сирії й Туреччині, але й у інших країнах з курдським населенням — Ірані й Іраку. В зв'язку з поваленням режиму Саддама Хусейна в Іраку, поатком безпосередніх переговорів із Туреччиною щодо вступу в Євросоюз, ескалацією ситуації навколо іранської ядерної програми й напруженістю у відносинах між США й Сирією особлива увага мала надаватися курдській проблемі, й цей етнос став одним із головних учасників змін та важелів впливу на Близькому Сході.

Література:

1. Aras Bülent, Köni Hasan. Turkish-Syrian relations revisited/B. Aras, H. Köni//Arab Studies Quarterly. — Fall 2002. — Vol. 24. — № 2. — P. 47–60.
2. Olson Robert. Turkey-Syria relations since the Gulf War: Kurds and Water/R. Olson//Middle East Policy. — 1997. — Vol. 5. — № 2. — P.168–193.
3. Muslih Muhammad. Syria and Turkey — Uneasy relations/M. Muslih//Barkey J. Henry. Reluctant Neighbour: Turkey's Role in the Middle East. — Washington: US Institute of Peace Press, 1996. — P.113–130.
4. Новиков И. А. Проблема пресной воды и ее значимость для Турции/И. А. Новиков//Ближний Восток и современность. Сборник статей (выпуск 25)/Отв. ред. Филоник А. О. — М.: Институт Ближнего Востока, 2005. — С. 167–182.

5. Bolukbasi Suha. Ankara, Damascus, Baghdad and the regionalization of Turkey's Kurdish Succession/S. Bolukbasi//Journal of South Asian and Middle East Studies. — 1991. — Vol. 14. — № 4. — P.15–36.
6. Еровченков А. Гидроузел на Евфрате/А. Еровченков//Азия и Африка сегодня. — 1995. — № 4. — С. 29–31.
7. Vorhoff K. Let's reclaim our history and culture! Imagining Alevi community in the contemporary Turkey/K. Vorhoff//Die Welt des Islam. — 1998. — Vol. 38. — № 2. — P.220–252.
8. Задонский С. М. Решение курдского вопроса в Турции/С. М. Задонский [Электронный ресурс]. — Режим доступа: www.iimes.ru/rus/stat/2002/25-09-02.htm.
9. Galletti Mirella. The Kurdish Issue in Turkey/M. Galletti//International spectator. — 1999. — Vol. 34. — № 1. — P.123–134.
10. Трофимов А. А. Курдская проблема и региональные отношения/А. А. Трофимов//Ближний Восток и современность. Сборник статей (выпуск 17). — М.: Институт изучения Израиля и Ближнего Востока, 2003. — С. 84–88.
11. Ismet G. Ismet. The PKK: A Report on Separatist Violence in Turkey (1973–1992)/I. G. Ismet//The Turkish Daily News Publications. — Ankara, 1992. — P.169–176.
12. Olson Robert. Turkey's Relations with Iran, Syria, Israel and Russia, 1991–2000: the Kurdish and Islamist Questions/R. Olson. — Costa Mesa (California): Mazda Publishers, 2001. — 278 p.
13. Иванова И. И. Позиция Турции по вопросам Ближневосточного урегулирования/И. И. Иванова//Ближний Восток и современность. Сборник статей (выпуск двадцать шестой). — М.: Институт Ближнего Востока, 2005. — С. 122–136.
14. Лилль Алон. Израиль и Турция: особые отношения / А. Лилль // Международная политика. — 2000. — № 11. — С. 121–129.
15. Конович Ф. Е. Турецко-израильские отношения в 90-е годы (военно-политический аспект)//Востоковедческий сборник. Сборник статей (выпуск четвертый)/Отв. ред. Федорченко А. В., Филоник А. О. — М.: Институт изучения Израиля и Ближнего Востока, 2002. — С. 65–78.
16. Milliyet. — 1997, June, the 18th.
17. Reuters. — 1998, October, the 21st.
18. Jerusalem Post. — 2000, October, the 29th.
19. Арутюнян А. Турецко-сирийские отношения в начале XXI века / А. Арутюнян//Азия и Африка сегодня. — 2007. — № 4. — С. 30–34.
20. Hürriyet, 13.11.2000.
21. Аль-Хайат, 10.06.2002.

22. Арутюнян А. Э. Отношение Турции к последней войне в Заливе//Турция в новых геополитических условиях. — М.: Институт востоковедения РАН, 2004. — С. 87–95.
23. The Middle East. — 2004, February. — № 342.
24. ИА «Regnum». — 2004, 23 декабря.

Ибрагим Мохаммед Гиас Эволюция Сирийско-турецких отношений на острие XX–XXI веков.

Проанализированы определяющие факторы сирийско-турецких отношений в конце XX — начале XXI ст., особенное внимание уделено выяснению места водной и курдской проблем во взаимоотношениях двух государств.

Ключевые слова: *межгосударственная граница, водные ресурсы, внешняя политика, сепаратизм.*

Ibrahim Mohammed Gias Evolution of the Syrian-Turkish relations on the edge of the XX-XXI centuries.

Spotlights important factors of the Syrian-Turkish relations at the end of the XXth — at the beginning of the XXIst centuries, special attention is paid to elucidation of water and Kurdish problems' place in correlation of two states.

Keywords: *interstate border; water resources, foreign policy, separatism.*

Наукове видання

ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ ВІСНИК

Збірник наукових праць

Випуск 57

Адреса редакційної колегії:
м. Київ, вул. Володимирська, 64, к. 308-А
Телефон: (044) 239 33 83

Відповідальність за достовірність фактів, цитат, власних імен та інших даних несуть автори.

Розповсюдження та тиражування матеріалів збірника без офіційного дозволу видавництва заборонено.
Редактор *Хилько М. І.*

Підписано до друку 19. 12. 2011 р. Формат 60x84/16.

Папір офс. Друк офс. Ум. друк арк. 29.
Гарнітура Times New Roman.
Наклад прим. 300.
Відруковано в друкарні фірми «Інтас»

04050, вул. Білоруська, 26. Тел. (044) 483 39 05